

**UNIVERZITA KARLOVA
FILOZOFICKÁ FAKULTA**

DIZERTAČNÍ PRÁCE

2018

Radka Šustrová

UNIVERZITA KARLOVA
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV ČESKÝCH DĚJIN
HISTORICKÉ VĚDY – ČESKÉ DĚJINY

Dizertační práce

Sociální politika a nacionalismus v Protektorátu Čechy a Morava
Social Policy and Nationalism in the Protectorate of Bohemia and Moravia

Radka Šustrová

Praha 2018

Školitelka: doc. PhDr. Jana Čechurová, Ph.D.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem dizertační práci napsala samostatně, s uvedením pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 14. března 2018

Radka Šustrová

Abstrakt

Sociální politika byla jednou z klíčových oblastí budování nacistického panství v Německu a na okupovaných územích ve střední a západní Evropě. Tato práce se zabývá veřejnoprávní sociální politikou v kontextu proměny státní ideologie ve druhé Česko-Slovenské republice a v Protektorátu Čechy a Morava. Úkolem veřejnoprávní sociální politiky bylo přispět ke stabilizaci a zajištění klidu a pořádku na okupovaném území. Z tohoto důvodu o ni měli velký zájem nejen protektorátní (české) elity, ale také představitelé okupační (německé) moci. První kapitola nastiňuje sociálně politický vývoj v meziválečném období a ukazuje hlavní problémy a otázky, na které tehdejší politická reprezentace nedokázala uspokojivě odpovědět. Především velká hospodářská krize a nárůst sociálních nerovností zapříčinily krizi liberální demokracie a nástup radikálních hnutí.

Uzavření mnichovské dohody posílilo antiliberální atmosféru v českých zemích a přineslo změnu státně-ideologického paradigmatu spočívající v posunu od budování liberálně demokratického státu k budování „národní pospolitosti“. Druhá kapitola popisuje tento proces z hlediska dynamiky vycházející z domácího prostředí. Jeho charakteristickým rysem byly apely na „národní jednotu“, „ochranu národa“ a exkluzivní tendence v myšlení o národě, které se prosadily v prvních měsících protektorátu. Ochrana a péče o národ zůstaly za okupace hlavním programem české politické a společenské reprezentace. Druhou kapitolu uzavírá exkurz o politikách národa a kolaboraci v okupované západní Evropě.

Protektorátní reprezentace uskutečňovala svůj program z velké části v rámci veřejnoprávní sociální politiky. Představitelé okupační moci dozorovali administrativní a legislativní postupy a v pozdním protektorátu také převzali hlavní iniciativu v přípravě reforem. Sociální politika se v protektorátu prosadila ve třech funkcích – represivní, motivační a zaopatřovací. Třetí kapitola, která se věnuje nástrojům a institucím sociální politiky, charakterizuje první jmenovanou funkci. Židé, romové a Poláci měli zakázáno participovat na sociální redistribuci, což ukazuje rasistický charakter celé veřejnoprávní sociální politiky v protektorátu. Motivační a zaopatřovací funkce, kterým se práce věnuje nejvíce, popisují následující tematické kapitoly.

Veřejnoprávní sociální politika existovala v období 1938–1945 ve všech svých oborech. Tato práce ji v dalších třech kapitolách sleduje v oblastech politiky práce, politiky zdraví a politiky rodiny. Myšlenkové pozadí a sociálně politická praxe ukazují jak českou, tak německou iniciativu při zdokonalování sociální politiky ve smyslu rozšiřování počtu klientů prakticky všech oborů sociálního pojištění, zlepšení bezpečnosti práce, zdravotní prevence či zefektivňování opatření proti epidemickým nemocem. Z hlediska česko-německé spolupráce při organizaci veřejnoprávní sociální politiky byla nejrozpornější politika rodiny. V jejím rámci protektorátní reprezentace usilovala o posílení populačního růstu českého národa, který byl ovšem z hlediska nacistické národnostní politiky nežádoucí.

Klíčová slova: sociální politika, Protektorát Čechy a Morava, nacionalismus, Češi, Němci, nacionální socialismus, ideologie, sociální pojištění

Abstract

Social policy belonged to the key areas of the construction of the Nazi rule in Germany and in the occupied territories in Central and Western Europe. This work addresses the public social policy in the context of the change of ideology in the second Czech-Slovak Republic and in the Protectorate of Bohemia and Moravia. The goal of the public social policy was to aid stabilization and securing peace and order in the occupied territory. Consequently, the policy was an object of great interest not only on the part of the Protectorate (Czech) elite but also of the representatives of the occupation (German) power. The first chapter sketches the social policy development in the inter-war period and points to the fundamental problems and questions that the political representatives of the time were unable to address satisfactorily. The Great Depression and growing social inequalities were the primary causes of the crisis of liberal democracy and the onset of radical movements.

The conclusion of the Munich Pact boosted the anti-liberal atmosphere in the Bohemian lands and brought a change of the state ideology paradigm consisting in the shift from the construction of a liberal democratic state to the building of “national communality”. The second chapter depicts this process from the perspective of the dynamics coming from the domestic environment. Its essential feature were appeals to “national unity”, to “protection of nation”, and exclusive tendencies that gained ground in the thinking about nation in the first Protectorate months. The Czech political and social representatives maintained the protection of and care for the nation as their primary agenda in the occupation period. The second chapter is concluded with an excursus on the policies of nation and on collaboration in occupied Western Europe.

The Protectorate representatives carried out their agenda largely within the public social policy. The occupation power representatives supervised the administrative and legislative procedures and, in the late Protectorate, also assumed primacy in preparing reforms. The social policy in the Protectorate manifested itself in three functions: repressive, motivational, and supporting. Dealing with the social policy instruments and institutions, the third chapter characterizes the first of the aforementioned functions. The Jews, Roma and Poles were banned from participating in social redistribution, which points to the racist nature of the Protectorate’s entire public social policy. The motivational and supporting functions, which this work explores in the greatest detail, are described in the following thematic chapters.

In 1938–1945, the public social policy existed in all its branches. In the next three chapters, this work follows it in the fields of labour policy, health policy and family policy. The intellectual background and the social policy practice show both the Czech and German initiative in improving the social policy in the sense of extending the number of clients of virtually all branches of social insurance, improving work safety, health prevention or increasing the efficiency of measures against epidemic illnesses. Viewed from the perspective of the Czech-German cooperation in organization of the public social policy, the family policy was the most controversial one. Within the family policy, the Protectorate representatives strove to boost the population growth of the Czech nation, which was, however, undesirable from the perspective of the Nazi nationality policy.

Keywords: social policy, Protectorate of Bohemia and Moravia, nationalism, Czechs, Germans, National Socialism, ideology, social insurance

Obsah

Předmluva	8
Úvod	9
Historiografie a prameny k dějinám sociální politiky	14
Metodologická východiska	23
Změna paradigmatu a funkce sociální politiky.....	32
Výzkumné otázky a členění textu.....	36
I. Sociální bezpečnost v čase budování státu	41
Veřejnoprávní sociální pojištění	44
Trh práce a nezaměstnanost.....	50
Zdravotnictví a veřejná hygiena	53
Nástin vývoje sociální politiky v Německu 1933–1938.....	58
II. Budování pospolitosti: jednota národa a přestavba státu a společnosti	65
„Podzimní revoluce“.....	70
Zrození pojmu, utváření ideologie.....	81
Germanizace, nacionalizace	95
Národní sourozenství a institucionalizace „národní pospolitosti“	103
Od národní k pracovní pospolitosti a solidarismu	112
Exkurz – Politiky národa a kolaborace v kontextu okupovaného Západu: Případy Nizozemí, Dánska a režimu Vichy.....	121
<i>Typologie okupačních režimů</i>	124
<i>Kolaborace a legitimizační režim</i>	138
III. Na cestě k „národní pospolitosti“: instituce a nástroje sítě sociální ochrany	148
Mnichovské události jako akcelerační faktor změny	149
S vlastní iniciativou? Stabilizace po 16. březnu 1939	157
Organizace sociální politiky	168
<i>Ústřední orgány veřejné správy</i>	169
<i>Nositelé sociálního pojištění</i>	173
<i>Orgány péče chudinské a dobrovolné</i>	177
<i>Péče o dělnictvo</i>	182
<i>Instituce říšské sociální politiky</i>	185
Nástroje sociální ochrany	191
Sociální politika jako nástroj vyloučení	198
IV. Politika práce	206
Práce v pojmech a praxi.....	208
„Práce pro národ“	214
<i>Distribuce pracovních sil</i>	215
<i>Regulace mezd a platů</i>	224
Pracující žena – „strážkyně národního jmění“	229
Bezpečnost práce a úrazové pojištění	234

Z práce do důchodu a zpět: pojištění proti stáří a invaliditě.....	243
Experti a institucionalizovaná věda o práci.....	254
V. Politika zdraví.....	260
Zdraví v pojmech a praxi.....	262
Přestavba veřejného zdravotnictví.....	269
Nemocenské pojištění a zdravotní péče.....	277
Válečná opatření a solidarita obyvatelstva	289
<i>Disciplinace pacienta</i>	290
<i>Boj proti přenosným nemocem</i>	293
Zdravotní péče o preferované skupiny obyvatelstva	297
<i>Čeští dělníci a dělnice</i>	298
<i>České děti a mládež</i>	305
<i>Péče o říšské pojištěnce</i>	312
Dva příklady expertízy: pracovní lékařství a sociální genetika a eugenika	318
VI. Politika rodiny.....	325
Rodina v pojmech a praxi.....	328
Dilema smíšených manželství	335
Populační růst „českého národa“	342
Kontrolované porody: porodní asistentství a poradenská činnost.....	351
Veřejná péče o matku a dítě	361
Na hraně sociální nouze? Záchrané sociální programy	370
Populační experti o růstu a kvalitě	375
Závěr.....	382
Seznam pramenů a literatury.....	389
Seznam zkratk	408

Předmluva

Kniha nikdy nevzniká snadno a dizertace často ještě obtížněji. Tento text je toho dobrým důkazem. Celý proces byl delší a náročnější, než jsem původně očekávala. Chtěla bych na tomto místě poděkovat všem, kteří mi vyšli vstříc nebo mě podpořili v realizaci výzkumu doma i v zahraničí: především Německé akademické výměnné službě (DAAD), Česko-německému fondu budoucnosti, Česko-německé komisi historiků, Nadačnímu fondu Františka Topiče, Grantové agentuře Univerzity Karlovy, Univerzitě Heinricha Heineho v Düsseldorfu a Collegiu Carolinu. Velké díky patří také archivářkám a archivářům Národního archivu, Všeodborového archivu ČMKOS, Archivu hlavního města Prahy, Státního oblastního archivu v Litoměřicích, Státního oblastního archivu v Plzni, Státního okresního archivu ve Zlíně, Archivu Vítkovice, a. s., Archivu Národního muzea, Moravského zemského archivu v Brně, Spolkového archivu v Berlíně, Politického archivu Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Berlíně, Institutu pro soudobé dějiny v Mnichově, dále pracovníkům Státní knihovny v Berlíně, Univerzitní knihovny v Lipsku, Národní knihovny v Praze a knihovně Státního statistického úřadu v Praze.

Každá kvalifikační práce má svého autora, ale myšlenky se často cizelují až v diskuzi s druhými. Za podnětné rozhovory či komentáře k mé práci vděčím Peterovi Buggemu, Benovi Frommerovi, Jeremymu Kingovi, Sandrine Kott, Kiranovi K. Patelovi a dalším kolegyním a kolegům podílejícím se na kolektivní monografii o sociální politice v okupované Evropě, dále Christiane Brenner, Davidovi Hubenému, Mirovi Michelovi, Volkeru Mohnovi, Jakubovi Rákosníkovi, Monice Sedlákové, Vítovi Sommerovi, Petru Svobodnému, Michalovi Šimůnkovi, Honzovi Vajskebrovi, Volkeru Zimmermannovi a milým kolegyním a kolegům v Masarykově ústavu a Archivu AV ČR. Děkuji také mé školitelce Janě Čechurové za podporu po celé roky studia, bádání i zdouhavého psaní. V neposlední řadě patří velký dík Michalovi za jeho obrovskou trpělivost, nadhled a podporu v nejtěžší fázi vzniku tohoto textu.

Úvod

Když jsem před řadou let začala studovat historii, na rozdíl od většiny svých spolužáků, jsem měla (z dnešního pohledu až překvapivě) jasnou představou, čemu se chci věnovat. Měla původ v rodinné historii, příběhu pradědečka-železničáře z České Třebové, který byl za svou spolupráci s ilegálními buňkami Petičního výboru „Věrní zůstaneme“ v červnu 1941 zatčen a na podzim 1943 v Drážďanech popraven. Fascinace tímto příběhem, který mi dokumentovala dobová korespondence osobní povahy a materiály ze styku rodiny s úřady, mě vcelku jednoznačně nasměřovaly ke studiu nacistické okupace. Sledování práce byrokratického aparátu a životů takzvaně obyčejných lidí mě na tom zajímaly nejvíce. Studium domácí rezistence, kterému se také věnoval můj tehdejší učitel prof. Jan Kuklík st., asi ani nikdy nebyla mým cílem. Jiné horizonty a pohledy mi později otevřelo badatelské téma *Kinderlandverschickung* (Vysílání dětí na venkov), které především ukazovalo jiné funkce a role protektorátního území, podobně jako další „tváře“ zdejší okupační správy. U tohoto tématu jsem se poprvé setkala se sociální problematikou, byť zatím pouze úzce orientovanou na péči o říšskoněmecké děti. Při studiu transferu dětí z oblastí ohrožených leteckou válkou a vytváření jejich náhradních domovů v protektorátu, jsem se čím dál více přesvědčovala, že protektorátní realita je mnohem pestřejší, nepochybně komplikovanější a plná vnitřních rozporů, než jak ji doposud dokázala vykreslit odborná literatura.

Zdá se, že právě tato vnitřní rozpornost je důvodem, proč období nacistické okupace bývá historiky zabývající se první republikou a poválečným komunismem do značné míry přehlíženo. Nikdo neví, kam jej zařadit a jaké významy s ním spojovat. Ukazuje se zde více než v jakémkoli jiném období českých dějin, nakolik obtížné je přistoupit k látce dostatečně analyticky a současně reflektovat pamětnická vyprávění a hlavní narativy dosavadní historiografie. O sociální politice za nacistické okupace platí tato slova dvojnásob. Stavět vedle vyprávění o útlaku příběh na první pohled téměř protikladný, je vcelku riskantní. Důvody těchto obtíží a případných nedorozumění spatřuji především v malé vůli brát veškeré procesy vážně: existenci odbojového hnutí stejně jako formy péče o obyvatelstvo. Svou roli jistě hraje také obtížnost až nepřehlednost studovaného materiálu, protože v protektorátu působilo mnoho institucí s nejrůznějšími intencemi. Text této práce proto nevytváří žádné alternativní vyprávění o Protektorátu Čechy a Morava, nýbrž zpracovává pohled na protektorát doposud málo obvyklý.

Nacistické panství v českých zemích nebylo ve vztahu k českému obyvatelstvu jen oním otevřeně nepřátelským a výhradně demagogickým režimem. Čeští historici a badatelé si to neradi připouští a protektorátní období tak naneštěstí zůstává asi nejméně reflektovaným obdobím českých dějin. Jak totiž vysvětlit očividný rozpor destrukce a péče, násilné represe a souběžného rozvoje sociálního státu? Přikláním se k tvrzení historika Johna Connellyho,¹ který zdůrazňuje *improvizační* moment určující charakter okupační politiky v nacistické Evropě. Rozhodoval vývoj války, lokální podmínky, možnosti v oblasti ekonomického zázemí a rasového potenciálu místního obyvatelstva. Důraz na improvizační stránku okupačních politik čtu v kontextu vývoje českých zemí jako určitou nepředvídatelnost režimu modifikovat praktiky okupační moci navzdory tomu, co obsahovala nacistická ideologie.

Sociální politika za nacistické okupace je v historické paměti nejvýrazněji spojena s postavou zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha. Heydrichovy rekreace a kantýny v závodech se staly modelovými příklady jeho pověstné metody „cukru a biče“. Měla dokázat, že české dělnictvo umí velmi dobře slyšet na to, že za odvedenou práci obdrží mzdu a jiné benefity. Ve svém programovém projevu proneseném 2. října 1941 také zazněla Heydrichova nesčetněkrát citovaná slova, že „českým dělníkům se musí dát tolik žrádla [...] aby mohli splnit svou práci“.² Neřikal tím nic jiného, než že je třeba nastavit takové podmínky, které dělnictvu umožní soustředit se plně na práci pro německý válečný průmysl. Cílem bylo dosažení klidu v továrnách a zdraví pracujících a obojí bylo předpokladem pro splnění německých hospodářských požadavků. Sociální politika v protektorátu ovšem nezačala až s Heydrichem, byla tu před ním a byla tu i po něm. Druhá republika a protektorát užívanými nástroji sociální ochrany kontinuálně navázaly na meziválečnou praxi. Veřejnoprávní sociální pojištění ve všech svých existujících odvětvích a chudinská péče tvořily základ péče o protektorátní obyvatelstvo po celou dobu nacistické okupace.

Spolu s Heydrichem nadešla přece jen jedna změna, kterou také v citovaném projevu sám pojmenoval. Na rozdíl od Neurathova období bylo nyní už jedno, co si Češi myslí. Nesměli se ovšem „bouřit“, pouze v klidu a dobře pracovat pro nacistické Německo. Hospodářským a sociálně politickým opatřením, mezi které patřilo mimo jiné zlepšování zásobování či zvyšování mezd, se za Heydricha dostalo mnohem větší popularizace a prakticky zcela nově o

¹ John Connelly, *Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice*, in: *Central European History*, roč. 32, 1999, č. 1, s. 1–33.

² Dostupné z URL: http://www.mzv.cz/file/198483/Microsoft_Word_HeydrichCesky.pdf [05-01-2018].

V úryvcích též Jan Gebhart / Jan Kuklík, *Velké dějiny zemí Koruny české*, Svazek XV. b: 1938–1945, Praha – Litomyšl 2007, s. 54.

nich začali hovořit představitelé okupační správy. Do Heydrichova příjezdu do Prahy a částečně také později doprovázel naopak popularizaci sociální politiky silný český národně budovatelský étos nesený protektorátní vládou a dalšími představiteli českého národa. Z badatelské perspektivy, kterou zde sleduji, je proto Heydrichovo působení především obdobím okázalé propagandy a důsledné instrumentalizace sociální politiky. Nástroje ani principy sociální politiky se v tomto čase zásadě neměnily.

Tématem této práce je veřejnoprávní sociální politika v období nacistické okupace v letech 1939 až 1945. Jak je z řádků výše zřejmé, nemůže jít výhradně o „Heydrichovu“ sociální politiku. Od počátku bylo jasné, že je třeba zkoumat celé období nacistické okupace a patrně nejen jej. Poměr mezi státem jako nositelem moci a obyvatelstvem jako objektem jeho veškerého mocenského ale i pečovatelského úsilí vyžaduje reflektovat nejen proměnu mocenských struktur, ale také strukturální proměnu společnosti, kterou české země prodělaly ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století. Z tohoto hlediska měl protektorát úzké vazby nejen na meziválečné Československo, ale také poválečnou třetí republiku. Nebyl jen izolovaným výtvozem nacistické moci. Ukazuje to právě vývoj sociální politiky, která ovšem doposud byla studována téměř výhradně na příkladech levicově liberálních a socialistických. Ve srovnání s obdobím meziválečným a poválečným se protektorát netěší podobné pozornosti. Badatelé jej často vykreslují v černobílých barvách útlaku a vzdoru, což může mít vliv na to, že témata spojená s každodenním životem obyvatelstva jsou jako by předem vyřazována ze hry.³ Neplatí to ovšem absolutně, jak uvidíme později.

Výzkum sociální politiky nicméně zdaleka není totéž, co výzkum každodennosti. Vedle politiky průmyslové, kulturní, obchodní atd. je sociální politika pouze jednou ze státních politik. Jde o systém či komplex opatření, jimiž stát zajišťuje uspokojování potřeb společnosti. Podle standardní učebnicové definice Igora Tomeše je sociální politika *„soustavné a cílevědomé úsilí jednotlivých sociálních subjektů ve svém zájmu udržet nebo dosáhnout změny ve fungování nebo podpořit rozvoj svého či jiného sociálního systému nebo soustavy nástrojů k realizaci své či jiné sociální politiky. Výsledkem tohoto soustavného a cíleného úsilí je činnost (fungování), rozvoj (zdokonalení) či změna (transformace) systému vlastního nebo jiného nebo soustavy nástrojů.“*⁴ Tuto obecnou charakteristiku přesvědčivě plní také systém sociální ochrany v protektorátu, avšak má svá úskalí. Všeobecně přijímanou

³ K analýze bádání o dějinách protektorátu srov. Jaroslav Kučera / Volker Zimmermann, Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě. Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace, in: *Soudobé dějiny*, roč. 16, 2009, č. 1, s. 112–130.

⁴ Igor Tomeš, *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*, Praha 2010, s. 29.

definici sociální politiky ve smyslu soustavného zlepšování životních podmínek společnosti a cílené eliminace negativních sociálních jevů, jakým je nemoc, invalidita, stáří či úraz lze použít na období nacistické okupace jen s velkým omezením.⁵ Centrální otázkou totiž je, o koho je v rámci tohoto systému pečováno a kdo požívá této ochrany.

Sociálně demokratický národohospodář Josef Macek svého času definoval „nesociální“ či „protisociální“ politiku státu za postup, který by „určitým činitelům přinášel více prospěchu, než by oni jako členové společnosti za svou společenskou funkci zasluhovali“.⁶ Zvýhodnění určitých jednotlivců a skupin na úkor jiných nás může nasměřovat otázce, k jakým konkrétním diskriminačním praktikám se nacionální socialismus v distribuci sociální ochrany uchýloval. Otázka by to byla opodstatněná především proto, že se pohybujeme v hodnotovém rámci velmi exkluzivistické a rasistické ideologie. Dobové vymezení sociální politiky, jak jí rozuměli nacionálně socialističtí sociální experti a jakým způsobem docházelo k její recepci v protektorátním prostředí, se nicméně v obecných rysech nijak zásadně neodlišuje od Tomešovy definice. Měla však svébytný mentální horizont, jímž byla péče o „národ“, která nahradila „společnost“, o jejíž prospěch v sociální politice obvykle jde. Vedle Tomešovy tak stavím dvě dobové definice. Heinrich Schulz, jeden z řady autorů teoretických textů o nacistické sociální politice, ji v roce 1941 charakterizoval jako „soubor všech opatření a snah, které podniká stát a hnutí, aby veškerá životní síla národa byla udržena, zabezpečena a zvyšovala se“.⁷ Stejným směrem postupoval také vedoucí informační kanceláře Ústavu pro výzkum práce při Německé pracovní frontě (*Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront*) Richard Bargel o tři roky později: „Německá sociální politika [...] se zakládá na národních principech, tj. sociální politika má za úkol vytvořit a zajistit národu přirozené zákony a jeho charakteru odpovídající sociální řád.“⁸ Srovnání definicí naznačuje redukci dosahu sociální politiky od původního adresáta, tj. společnosti v liberálně demokratickém smyslu k redefinovanému objektu, tj. rasově konstruovanému národu. Vymezení sociální politiky se odlišovalo také obory, které do tohoto souboru politik řadíme dnes.

V praxi se sociální politika realizuje a také realizovala prostřednictvím svých dílčích politik – politiky zaměstnanosti, zdravotní politiky, rodinné politiky, bytové politiky, chudinského

⁵ Srov. např. Igor Tomeš, *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*, Praha 2010, s. 27n.

⁶ Josef Macek, *Základy sociální politiky*, Praha 1925, s. 22.

⁷ Heinrich Schulz, *Sozialpolitik im neuen Deutschland*, Berlin 1941, s. 11.

⁸ Richard Bargel, *Neue deutsche Sozialpolitik. Ein Bericht über Grundgedanken, Aufbau und Leistungen*, Berlin 1944, s. 5.

zaopatření atd. Páteř nacistické sociální politiky⁹ tvořila politika zaměstnanosti a ochrana práce, které korespondovaly s budovatelským étosem nacismu v prvních letech po převzetí moci v Německu. Se zajištěním pracovních sil a pracovního výkonu se pochopitelně pozornost rozšiřovala také na oblast zdravotnictví a agendu zajištění přestárlých nebo invalidních příslušníků národa. Poněkud stranou zůstávala oblast populační neboli rodinné politiky. Bylo tomu zřejmě proto, že patřila k nejmladším sociálním politikám a v první polovině 20. století se teprve formovala. Konkrétně Richard Bargel ji do svého textu o *Nové sociální politice* sice částečně zařadil, ale ve skutečnosti se z nich vydělovala a existovala tehdy ještě samostatně. Podobně jako další politiky se ovšem explicitně vztahovala k dominantní koncepci společnosti, v tomto případě rasově konstruovanému národu – národnímu společenství (*Volksgemeinschaft*).

Národní společenství bylo normativním determinantem, o který se opíraly tehdejší představy o *správném* společenském uspořádání. V nacistickém Německu a později v dalších částech Evropy došlo v důsledku okupace ke změně sociální struktury populace, jež určovala možnosti financování sociální politiky.¹⁰ Historici zabývající se Třetí říší by patrně doplnili, že vedle proměny věkové struktury společnosti, struktury pracující populace měly v tomto čase vliv také další faktory. Byla to zejména arizace a další vyústění politiky rasismu, které zřetelně ovlivňovaly kumulaci bohatství a jeho redistribuci s ohledem na již transformovanou sociální strukturu společnosti.¹¹ Za nejbližší koncepci sociální politiky v českých zemích po roce 1938 se udává paternalistický model sociální politiky, jehož rysem je státní intervencionalismus a prosazování doktríny korporativismu.¹² Na rozdíl od padesátých let nelze ovšem tvrdit, že výhradním poskytovatelem sociálního zaopatření byl za nacistické okupace stát. Disponoval hegemónní kontrolou, ale soukromé vlastnictví zůstávalo částečně zachováno. Do okupace do značné míry přetrvaly také rysy pracovně-výkonového pojetí založeném na povinném pojištění ze zákona a účasti zaměstnavatelů na jeho financování.

⁹ Výraz „nacistická sociální politika“ může být zavádějící. Zatímco hodnotová orientace byla plně podřízená dominantní ideologii, podobnou transformaci nelze tvrdit o aktérech a nástrojích, které systém k realizaci sociální politiky používal. Do značné míry byly identické s těmi, které známe z liberálně demokratických režimů. S vědomím této nepřesnosti používám tento výraz k vyjádření především ideologického pozadí sociální politiky a určení časového rámce, o němž zde pojednávám.

¹⁰ K hodnotovým, ekonomickým a sociálně strukturálním determinantům souhrnně viz Jakub Rákosník / Igor Tomeš a kol., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012, s. 12–13.

¹¹ Götz Aly, *Hitlerův národní stát: Loupení, rasová válka a nacionální socialismus*, Praha 2007, s. 76n.

¹² Jakub Rákosník / Igor Tomeš a kol., *Sociální stát v Československu*, s. 16.

V tomto textu předkládám historiografické zpracování veřejnoprávní sociální politiky v protektorátu. Definicí sociální politiky jsem se pokusila načrtnout výše z perspektivy současné a tehdejší. I přesto, že budu sledovat historický rámec třicátých a čtyřicátých let, nebude možné jej popisovat bez termínů moderní sociální politiky. Poměrně často používán pojem *sociální ochrana*, který popisuje nárok na veřejnou dávku nebo službu hrazenou z veřejných fondů. Vyjadřuji jím komplexnost sociální pomoci, která se jednotlivci dostává ze strany státu, avšak nevztahuji jej explicitně k výkladovému úzu v souvislosti s přípravou a přijetím Maastrichtské smlouvy (1992), s níž se nejčastěji tento pojem spojuje. *Sociální zaopatření* odlišuje od sociálního pojištění skutečnost, že na něj klient neplatil žádné příspěvky. Užívám jej více méně v analogii k sociální ochraně, byť v přísných definicích teorie sociální politiky se nejedná o totéž. Sociální zaopatření si historicky nárokovali zasloužilí státní zaměstnanci. V případě *sociální pomoci*, resp. *chudinské péče* se nezaměnitelně jedná o formu přerozdělování mezi ty, kteří to prokazatelně potřebují, tedy mezi takzvaně sociálně potřebné.¹³

Úvodní text je rozdělen do čtyř částí. První poskytne vhled do dosavadní historiografie a pramenů související s dějinami sociální politiky za nacistické okupace. Budu se zde tedy zabývat výhradně pracemi, které se diskutovaly systém nebo struktury sociální politiky, což předem řadu standardních prací k dějinám protektorátu z této stručné analýzy vyčleňuje. Mnohé z nich se však objevují v poznámkách v následujících kapitolách. V další části se budu věnovat metodologickým východiskům, z nichž je možné při zpracování sociální politiky vycházet a ke kterým se v této práci hlásím. Třetí část se bude v návaznosti na zvolený metodologický rámec zabývat změnou státně-ideologického paradigmatu, k níž – jak dále vysvětlím – došlo kolem roku 1938. Od něj dále odvozují tři základní funkce nacistické sociální politiky, které budu v různé míře sledovat v analýze problematiky v následujících kapitolách. Závěrečný oddíl vymezí výzkumné otázky a představí celkové členění textu.

Historiografie a prameny k dějinám sociální politiky

Historiografická produkce k dějinám sociální politiky v období Protektorátu Čechy a Morava je velmi fragmentární. Chybí celá řada dílčích materiálových studií, což další výzkum značně znesnadňuje. Důvodem nízkého stupně zpracování je nejen množství, obsáhlost a roztříštěnost

¹³ Blíže k definicím jednotlivým pojmům viz Igor Tomeš, *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*, s. 26n.

archivních fondů k dané problematice v českých i německých archivech, ale také určitá nedůvěra k tématu jako takovému. Dosavadní bádání o sociální politice v protektorátu se potýká se dvěma stereotypními tezemi. Za první, sociální politiku v protektorátu netřeba brát vážně, protože se jednalo pouze „demagogii“ okupační moci. Přijatá opatření tedy neměla žádný reálný základ ani dopad. Za druhé, připustí-li se existence sociálně politických opatření, velmi často se přehlíží úloha protektorátních (českých) úřadů, protože vše bylo v rukách okupanta. Ani jednu z těchto tezí nepovažuji za opodstatněnou. Opakuje je většina starších prací k dějinám okupace od Václava Krále po Miroslava Karného. Novější texty se snaží k problematice přistoupit analytičtěji, ale nedostatek dílčích studií velmi komplikuje snahu zakomponovat sociální politiku do větších vyprávění, jaké doposud poskytl pouze Detlef Brandes a Jan Gebhart s Janem Kuklíkem.¹⁴

Nejobsáhlejší historiografický příspěvek k protektorátní sociální politice, a rovněž ojedinělý pokus o její syntetické zpracování, nabídl již na konci padesátých let Václav Král v třísvazkové práci *Otázky hospodářského a sociálního vývoje*.¹⁵ Ideologicky silně poznamenanou prací měl Král ambici poskytnout souhrnné zpracování sociálního a hospodářského vývoje na území Čech a Moravy v letech 1938 až 1945. Kromě hlavního argumentu o podmanění dělnické třídy okupačním režimem se toto dílo vyznačuje zejména nepřehledným členěním a velice obtížnou verifikací uvedených statistik. I když existuje vedle Králových trilogie i řada dalších, kratších textů, do výzkumu sociální politiky v protektorátu významněji zasáhli pouze Václav Průcha, Jaroslav Houser, Miroslav Kárný a Dana Ševcová Musilová, v posledních letech pak dílčími příspěvky Jaromír Tauchen, Lenka Kalinová, Jakub Rákosník, Michal Šimůnek a Jaromír Balcar s Jaroslavem Kučerou.

V rámci bádání o hospodářském vývoji v českých zemích v širším časovém horizontu vznikl na počátku šedesátých let zajímavý text z pera Václava Průchy, uveřejněný ve sborníku *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945*.¹⁶ Příspěvek, který se sice často opírá na Královu trilogii, prezentuje vývoj sociální politiky ve zkratce, avšak relativně komplexně a systematicky, přestože hlavním tématem publikace byl ekonomický vývoj.

¹⁴ Detlef Brandes, *Češi pod německým protektorátem: okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 2000; Jan Gebhart / Jan Kuklík, *Velké dějiny země Koruny české*, svazek XV, 1938–1945, Praha – Litomyšl 2007.

¹⁵ Václav Král, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 1–3. Praha 1957–1959.

¹⁶ Václav Průcha, *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*, Praha 1970; Václav Průcha, *Základní rysy válečného řízeného hospodářství v českých zemích v letech nacistické okupace*, in: *Historie a vojenství*, č. 2, 1967, s. 215–239; Kol. autorů, *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945*, Praha 1961.

Podobný záměr jako tým kolem Václava Průchy realizovali v nejnovější práci i Jaromír Balcar a Jaroslav Kučera.¹⁷ Hospodářským vývojem v letech 1938–1953 se zabývali v širších kontextech a na poměry české historiografie spíše neobvykle zasadili protektorátní období do celoříšských souvislostí. Ať už jejich společná publikace nebo Balcarova samostatná analýza velkopodnikatelského sektoru, obě obsahují též kratší studie k sociální politice za okupace. Je vcelku pochopitelné, že z perspektivy hospodářských dějin sledují výhradně péči o pracující. Ocenitelné na nich je především přiznané dilema sociální politiky v protektorátu. Nacistická sociální politika jako ideologický princip a cíl měla sloužit německému národu, avšak prokazatelně na ní participovalo také české obyvatelstvo. Kdo tvořil tuto skupinu klientů sociální politiky a jaké záměry a cíle tato politika sledovala?

Rozbor právní regulace práce za nacistické okupace v podání Jaromíra Tauchena patří nepochybně k nejzajímavějším příspěvkům v posledních letech.¹⁸ Je založen na primátu práce jako ústřední kategorii sledovaného období a hospodářské exploataci protektorátu. Nejedná se explicitně o dějiny sociální politiky, přestože Tauchen popisuje některé její nástroje, procesy a organizační struktury. Jeho cílem bylo postihnout vývoj pracovního práva a vztahů spojených s prací, za čímž stojí obrovské úsilí zejména při práci s prameny. Předností Tauchanova textu je vytvoření zajímavé báze poznatků, za jeho nedostatek považují naopak velmi strohou či někdy dokonce absentující interpretaci. Publikace je obsahově vyčerpávající, leč velmi často pouze popisná. To jistě může být jedna z možných reakcí na starší a interpretačně velmi rezolutní texty z produkce poválečné historiografie.

Po Králově vzoru učinili v osmdesátých letech obsáhlejší badatelské pokusy až Dana Ševcová Musilová a Miroslav Kárný. Významný příspěvek k otázce sociální politiky v protektorátu představuje dizertační práce Dany Musilové, v níž autorka sledovala sociální postavení vybrané skupiny průmyslového dělnictva.¹⁹ Její nedostatečnou recepci českou historiografií lze přikládat tomu, že práce jako celek nebyla nikdy publikována. Ačkoli se v tomto závěrečném výstupu svého bádání o sociální politice Musilová omezila pouze na oblast kovoprůmyslu, její předchozí studie zabývající se problematikou bydlení či zásobování

¹⁷ Jaromír Balcar / Jaroslav Kučera, *Von der „Rüstammer des Reiches“ zum „Maschinenwerk“ des Sozialismus. Wirtschaftslenkung in Böhmen und Mähren 1938 bis 1953*, Oldenbourg 2013; Jaromír Balcar, *Panzer für Hitler – Traktoren für Stalin. Großunternehmen in Böhmen und Mähren 1938–1950*, München 2014.

¹⁸ Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)*, Praha 2016.

¹⁹ Dana Ševcová-Musilová, *Sociální postavení kovoprůmyslového dělnictva v letech nacistické okupace českých zemí*, dizertační práce, Ústav českých a československých dějin ČSAV, Praha 1989.

původně naznačovaly mnohem větší potenciál a ambice.²⁰ Miroslav Kárný se naopak zaměřil na velice konkrétní témata, když například dokazoval neschopnost německých úředníků pracovat se statistickými daty o vývoji mezd, cen a životních nákladů, aby na partikulárních příkladech vyvrátil představu, že Heydrichova éra přinesla zlepšení materiálního postavení protektorátního dělnictva.²¹ Ačkoli právě jeho práce patří bezesporu k nezajímavějším, představují současně velmi standardní interpretaci této problematiky, kdy autor veškerá sociálně politická opatření ve vztahu k českému obyvatelstvu označuje za „sociálně demagogická“.²²

Hovoří-li historiografie o „sociální demagogii“, vyjadřuje tím přesvědčení, že sociální politika byla v protektorátu výhradně manipulativní. Ano, byla manipulativní, ale nikoli v této míře a současně dokázala reflektovat české zájmy a měla reálné sociálně ochranné dopady. Zdá se, jako by zastánci „sociální demagogie“ naznačovali, že i pro zkušenost obyvatelstva Čech a Moravy by mohla platit slova o „sociální fikci“,²³ jimiž polský historik a literární kritik Kazimierz Wyka označil přidělový systém v Generálním Gouvernementu. V textu „The excluded Economy“, který publikoval v srpnu 1945 v literárním časopise *Twórczość*, se zabýval strategiemi přežití, kterými polské obyvatelstvo porušovalo pravidla nastavená okupační správou. Wyka označil únik z ekonomické povinnosti za extrémně důležitý kvůli jeho vlivu na sociální morálku: ekonomický život byl ve vědomí jednotlivce vyloučen z morálně ekonomické účasti na kolektivním životě.²⁴ Podobně jako jiní autoři zabývající se okupovaným územím bývalého Polska také Wyka popisoval sociální děje vycházející

²⁰ Dana Ševcová, Sociální politika nacistů v takzvaném protektorátu v letech 1939–1945 a její vliv na postavení českých pracujících, in: *Dějiny socialistického Československa: studie a dokumenty, sv. 7: Ke 40. výročí osvobození Československa sovětskou armádou*, Praha 1985; Dana Musilová, Byty a úroveň bydlení v letech 1939–1945 (příspěvek k výzkumu každodennosti), in: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, 1991, 12, s. 91–104; Táž, Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945), in: *Slezský sborník*, č. 3–4, 1991, s. 255–266; Táž, *Problémy sociálně ekonomického vývoje v letech 1939–1945 v protektorátu Čechy a Morava*, díl I a II., in: *Historický obzor*, č. 5, 1992, s. 149–152; in: *Historický obzor*, č. 6, 1992, s. 183–185;

²¹ Miroslav Kárný, K otázce sociální demagogie v Heydrichově protektorátní politice, in: *Slezský sborník*, roč. 82, č. 1, 1984, s. 1–22; Miroslav Kárný / Jaroslava Milotová / Margita Kárná (eds.), *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha 1991.

²² Rovněž Jaroslav Houser, Die nazistische Ideologie und die Sozialpolitik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei, in: *Marxistische Beiträge zur Rechtsgeschichte. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt-Universität zu Berlin*, Berlin 1968, s. 174–193.

²³ Patrně nejbliže jsou tomuto výkladu zastánci teze o „genocidě českého národa“, kterou považují za velmi zavádějící: srov. Bořivoj Čelovský, *Germanisierung und Genozid: Hitlers Endlösung der tschechischen Frage – deutsche Dokumente 1933–1945*. Brno 2005; Týž, *So oder so: řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945*, Šenov u Ostravy 2002; Vojtěch Kyncl, *Bez výčitek...: genocida Čechů po atentátu na Reinharda Heydricha*, Praha 2012.

²⁴ Kazimierz Wyka, The Excluded Economy, in: *The Unplanned Society. Poland During and After Communism*, ed. Janine R. Wedel, New York 1992, s. 28.

z dlouhodobě extrémně nízkých přidělů potravin, které vedly buď k vyhladovění, anebo naopak motivovaly k aktivitě na černém trhu. Pokud bychom se chtěli pokusit o totéž v případě českých zemí, narazíme hned na několik problémů. Generální Gouvernement odlišuje od protektorátu soustavné a především radikální snižování přidělů potravin, početná židovská komunita a podstatný rozdíl je třeba spatřovat také ve strukturální rovině. Existenci dvojí správy protektorátu neměla v Generálním Gouvernementu paralelu, přestože na počátku okupace existovaly úvahy dovolit existenci polské národní vlády.²⁵ Polskou zkušenost nakonec formovalo něco zcela úplně jiného: rozpracování plánů na genocidu evropských židů ve druhé polovině roku 1941 a nařízení Generálního plánu Východ (*Generalplan Ost*) Heinrichem Himmlerem.

Další výrazné osobnosti se válečné sociální politice věnovali pouze okrajově. Politickým myšlením o sociálních otázkách se zabývala Lenka Kalinová při rozboru představ domácího odboje o budoucím sociálně politickém programu osvobozeného Československa.²⁶ Téma nicméně otevírala v souvislosti s poněkud tradičním předmětem většiny odborných studií k dějinám protektorátu, totiž odbojem a jeho programatickým myšlenkovým vývojem. Ani Jakub Rákosník se nevěnoval explicitně protektorátnímu období, nýbrž při výzkumu poválečného vývoje sledoval jeho kontinuity s lety předcházejícími a intuitivně předjímal, že protektorátní období bude také pro jeho teze určující.²⁷ Jedinou avšak obsáhlou materiálovou stať máme od Michala Šimůnka, který ve dvoudílné studii zpracoval genezi a činnost skupiny zdravotnictví na Úřadu říšského protektora.²⁸ Jeho text nicméně nenahlíží téma z perspektivy sociální politiky, jedná se spíše o anatomii vybraného úřadu.

Sociální politika v Protektorátu Čechy a Morava je pak dále mapována dílčími studii,²⁹ edicemi dokumentů,³⁰ popř. pracemi, které problematiku postihují spíše v obecnějším

²⁵ Czesław Madajczyk, Allgemeine Richtlinien der deutschen Besatzungspolitik in Polen, in: *Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939-1945*, Hrsg. Jacek Andrzej Młynarczyk, Osnabrück 2009, s. 40.

²⁶ Lenka Kalinová, *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*, Praha 2004.

²⁷ Srov. Jakub Rákosník, *Sověťizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha 2010; Týž: Dlouhá 30. léta (1929–1945): Konceptuální přístupy k transformaci modernity, in: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 7, 2010, č. 2, s. 222–238; a rovněž Jakub Rákosník / Igor Tomeš a kol., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012.

²⁸ Michal Šimůnek, Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939–1942, díl 1.: východiska, zřízení, členění, in: *Dějiny věd a techniky*, roč. 39, č. 4, 2006, s. 233–261; Týž, Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939–1942, díl 2.: obsazení a působnost, in: *Dějiny věd a techniky*, roč. 41, č. 1, 2008, s. 1–26.

²⁹ Jaroslav Houser, Fašistická „sociální“ politika v době okupace, in: *Právně historické studie*, č. 8, 1963, s. 113–167; Týž, Die nazistische Ideologie und die Sozial Politik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei, in: *Anzeiger der phil.-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, č. 1, 1967, sv. 8, s. 174–193 a další práce.

horizontu, nebo se jí dotýkají jen velmi okrajově.³¹ Ostatně ani zahraniční bohemisté nepřispěli žádnou souhrnnou monografií, ačkoli například práci Chada Bryanta, rozpracovávající národnostní rozměr sociálně politických opatření, biografii Reného Küppera o Karlu Hermannu Frankovi, poslední monografii Detlefa Brandese o národnostní politice či původně dizertační práci Steffena Beckera věnovanou pracovnímu nasazení, je třeba řadit mezi dílčí, leč podstatné příspěvky k dějinám společnosti za nacistické okupace.³²

Na rozdíl od československé a české historické vědy vyprodukovaly zahraniční historiografie k tématu sociální politiky za nacismu relativně obsáhlý korpus badatelských výstupů. V německém prostředí, podobně jako v Československu, přicházel ovšem zájem o toto téma spíše pozvolna, jelikož řadu let byl seriózní výzkum nacistické sociální politiky a s ní spojené otázky po životní úrovni vnímán jako tabu. Z dnešního pohledu ovšem zažívá toto téma u badatelů v německém a anglofonním prostředí oblibu. Významný obsahový a konceptuální přínos nabízí zejména práce zabývající se tématem sociální politiky na říšské úrovni. Ačkoli některé analytické práce k problematice sociální politiky v nacistickém Německu se objevují takřka souběžně s vývojem na německém území ve čtyřicátých letech,³³ klasickými pracemi zabývající se vývojem sociální politiky v nacistickém Německu se staly až texty Marie-Luise Recker a britských historiků Richarda Grunbergera a Tima Masona. Německá historiografie představila teprve v osmdesátých letech bohatou materiálovou stať Reckerové,³⁴ v níž se autorka mimo jiné zabývala otázkou po funkčních souvislostech mezi válkou a zesílenou sociální intervencí státu. Recker navázala na Masonovo bádání o práci, německé dělnické třídě a nacistické sociální politice v předválečném období, které Mason započal již v šedesátých letech, a jehož závěry jsou charakteristické pro marxistickou historiografii.³⁵

³⁰ Zdeňka Kokošková / Jaroslav Pažout / Monika Sedláková (eds.), *Pracovali pro Třetí říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro válečné hospodářství Třetí říše (1939–1945). Edice dokumentů*, Praha 2011; *Chtěli nás vyhubit*, Praha 1961.

³¹ Václav Průcha, *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*, Praha 1970; Alice Teichová, *Hospodářská politika v českých zemích 1939–1945*, Praha 1998; Jiří Novotný, *Státní finanční hospodaření v období protektorátu v letech 1939–1945*, Praha 2006; Eduard Kubů / Drahomír Jančík, „*Arizace*“ a arizátoři. *Drobný střední a židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*, Praha 2005.

³² Chad Bryant, *Praha v černém: Nacistická vláda a český nacionalismus*, Praha 2012; René Küpper, *Karl Hermann Frank (1898–1946). Politická biografie sudetoněmeckého nacionálního socialisty*, Praha 2012; dále např. Detlef Brandes, „*Umvolkung, Umsiedlung rassische Bestandsaufnahme*“. *NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern*, München 2012; Steffen Becker, *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“: Die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Böhmen und Mähren“ und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*, Dissertation.de, 2005

³³ Claude William Guillerbaud, *The Social Policy of Nazi Germany*, Cambridge 1942; Erna Magnus, Social Insurance in Nazi-Controlled Countries, in: *Political Science Quarterly*, č. 3, 1944, s. 388–419.

³⁴ Marie-Luise Recker, *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, München 1985.

³⁵ Timothy W. Mason, *Social Policy in the Third Reich. The Working Class and the „National Community“*, Oxford – New York 1993; Richard Grunberger, *A Social History of the Third Reich*, London 1971.

K dispozici jsou rovněž kratší přehledové texty, které asi nejlépe reprezentují *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* od Hanse Ulricha Wehlera s pasáží o politizaci sociální utopie.³⁶

Zatímco v českém prostředí převažuje jednostranný pohled na zkoumanou problematiku, v historiografii zahraniční provenience můžeme rozpoznat přibližně pět podstatných formulací, s nimiž badatelé při výzkumu nacistické sociální politiky přicházejí. Tim Mason se stal asi největším zastáncem výkladu sociální politiky jako politiky usmírování odkazující na permanentní obavy nacistického vedení z možné revoluce (tzv. listopadový syndrom) a potřebu nacházet nové legitimizační strategie ve vztahu k obyvatelstvu. Druhý výklad označuje blahobyť za pouhý doprovodný efekt konjunktury zbrojního průmyslu, zatímco třetí považuje nacistickou sociální reformu za součást politiky modernizace. Aspekty modernizace německé společnosti spatřují badatelé zejména v projektech sociálního pojištění, poválečného plánování či v činnosti Německé pracovní fronty (*Deutsche Arbeitsfront*). Čtvrtý nosný koncept popisuje sociální politiku jako ekvivalent politiky rasismu, jehož prostřednictvím docházelo k tematizaci nacistické rasové ideologie a eugeniky a propojování „pozitivního“ výběru, péče a podpory a „negativního“ vyloučení a stigmatizace. V neposlední řadě jsou hledány možné vývojové kontinuity a diskontinuity s obdobím poválečným.³⁷

Sociální projekt nacistického Německa nicméně nezajímal badatele výhradně v této komplexní podobě. Důležitý přínos představují rovněž práce věnované jednotlivým organizacím působícím na poli sociální politiky, zejména ke strategiím *Deutsche Arbeitsfront*,³⁸ nejnověji v podání Rüdiger Hachtmanna, či činnosti Německého svazu pro blaho lidu (*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*) na poli sociální péče, kterým může česká historiografie konkurovat pouze texty k dějinám *Národní odborové ústředny zaměstnanecké*.³⁹

³⁶ Hans Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd. IV: *Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten, 1914–1949*, Bonn 2009.

³⁷ Detlef Peukert, *Zur Erforschung der Sozialpolitik im Dritten Reich*, in: *Soziale Arbeit und Faschismus*, Hrsg. Hans-Uwe Otto / Heinz Sünker, Frankfurt am Main 1989, s. 36–46.

³⁸ Michael Prinz / Rainer Zitelmann (eds.), *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Darmstadt 1991.

³⁹ Rüdiger Hachtmann, *Das Wirtschaftsimperium der Deutschen Arbeitsfront 1933–1945*, Göttingen 2012; Peter Hammerschmidt, *Die Wohlfahrtsverbände im NS-Staat: die NSV und die konfessionellen Verbände Caritas und Innere Mission im Gefüge der Wohlfahrtspflege des Nationalsozialismus*, Opladen 1999; Peter Zolling, *Zwischen Integration und Segregation. Sozialpolitik im „Dritten Reich“ am Beispiel der „Nationalsozialistischen Volkswohlfahrt“ (NSV) in Hamburg*, Frankfurt am Main 1986; Herwart Vorländer, *Die NSV. Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation*, Boppard am Rhein 1988; František Čapka, *Odbory v českých zemích v letech 1918–1945*, Brno 2008; Lubomír Lehár, *Vývoj Národní odborové ústředny zaměstnanecké v prvních letech nacistické okupace*, in: *Historie a vojenství*, č. 4, 1966, s. 584–619; Jiří Pokorný, *Odbory po Mnichovu. Vznik národní odborové ústředny zaměstnanecké*, in: *Pohledy. Revue pro politiku, ekonomii, sociologii a historii*, č. 3, 1999, s. 15–17; Dalibor Státník, *Mezi odbojem a kolaborací. Případ Arno Haise*, in: *Soudobé dějiny*, roč. 8, 2001, č. 4, s. 692–717.

Badatelé také velmi často zabývají jednotlivými pilíři sociální politiky, a proto lze pracovat s analýzami rodinné politiky, zdravotnictví, péče o chudé apod.⁴⁰

Na rozdíl od německé a anglosaské literatury se v českém prostředí spojení nacismu a sociální politiky nejeví jako samozřejmé. Přispívá k tomu zejména často zjednodušený pohled českého bádání, který – jak jsem již výše naznačila – přijal a dále rozvíjel Miroslav Kárný. Sám o sobě je ovšem přítomný ve většině analýz různých protektorátních témat. Sociální založení nacionálního socialismu je ovšem významným námětem pro teoretiky fašismu, kteří právě v sociální mobilizaci, orientaci na dělnickou třídu a zdůrazňováním sociálně politických témat spatřují důležité opory.⁴¹ Výklad nacionálního socialismu jako syntézy nacionalismu a socialismu, třebaže byl ve své době propagandisticky využíván, představuje velice podstatné analytické hledisko i pro současné výzkumy. Ve zmíněných badatelských rovinách ovšem chybí propojení sociální politiky a nacionalismu, které naopak považují za klíčové při výzkumu česko-německého prostředí. Domnívám se, že tímto posunem badatelského rámce a snahou o generalizaci poznatků směrem k hodnocení režimu a intencím okupační politiky lze obohatit výzkum protektorátu a českých zemí ve 20. století. Badatelskou perspektivu uplatněnou v tomto textu blíže vysvětlím v části o metodologii.

V dosavadní české a československé literatuře se diskuze o sociální situaci na území Protektorátu Čechy a Morava nejčastěji ubírají dvěma hlavními tematickými směry. Zásobování a stravovací omezení bývají vzhledem k pramennému materiálu jednou z nejčastějších studovaných látek k dějinám každodennosti. Současně se ale badatelé soustavně vztahují k jiné klíčové otázce, a sice k autentičnosti poskytované péče a distribuci potravin a zpochybňují účinnost opatření. Výzkum sociální politiky je ovšem do značné míry strukturálním přístupem k historické látce, studiem spektra nejrůznějších organizačních sítí a procesů, které nacistickou okupaci českých zemí doprovázely. Jak bude patrné v dalších kapitolách, zcela zásadně k ní patřila rovněž sociální politika a prostor poskytnutý domácím aktérům, aby pečovali o příslušníky svého národa.

⁴⁰ Wolfgang Scheur, *Einrichtungen und Maßnahmen der sozialen Sicherheit in der Zeit des Nationalsozialismus*, Köln 1967; Michelle Mouton, *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk. Weimar and Nazi Family Policy 1918–1945*, Cambridge 2007; Winfried Süß, *Der „Volkskörper“ im Krieg: Gesundheitspolitik, Gesundheitsverhältnisse und Krankenmord im nationalsozialistischen Deutschland 1939–1945*, München 2003; Heinz Sünker, Sozialpolitik und „Volkspflege“ im Nationalsozialismus: Zur fachistischen Aufhebung von Wohlfahrtsstaatlichkeit, in: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, roč. 23, 1994, s. 79–92; Hans-Uwe Otto / Heinz Sünker, *Soziale Arbeit und Faschismus*, Frankfurt am Mohan 1989 aj.

⁴¹ Přehledově srov. Sven Reichardt, Neue Wege der vergleichenden Faschismusforschung, in: *Mittelweg*, roč. 36, 2007, č. 1, s. 9–25.

Tuto tezi opírám zejména o pramenný materiál. Zdrojů ke studiu nacistické sociální politiky v protektorátu existuje celá řada. Liší se ovšem do věrohodnosti a komplexnosti poskytované informace. Sociální politika byla zejména za Reinharda Heydricha, ale nejen v této době, předmětem velmi silné instrumentalizace prostřednictvím médií. Nevypatí se však psát o sociální politice pouze z těchto materiálů, přestože drobných či větších článků byla v denním tisku publikována celá řada. Pokud s tiskem pracuji, jedná se o odborné či profesní časopisy diskutující jednotlivé segmenty sociální politiky. Je jich ovšem obrovské množství, jedním badatelem prakticky nezpracovatelné. Mezi nejdůležitější patří *Sociální reforma*, která se věnovala agendě sociálního pojištění, měsíčník o sociální péči o mládež s předvídatelným názvem *Péče o mládež*, či odborový časopis *Práce a hospodářství* a další profesní listy, jakým byl třeba *Lučebník* pro dělníky v chemickém průmyslu. Patří sem také *Věstník českých lékařů* či *Česká nemocnice* navazující na své československé předchůdce a z jiných institucionálních tisků kupříkladu *Věstník Ústřední sociální pojišťovny*. Souhrnný seznam periodik, se kterými jsem pracovala, je uveden v jejich závěrečném soupisu.

Mezi českými archivními institucemi disponuje nejobsáhlejšími fondy *Národní archiv*. Hlavní zdrojem byl pro mě fond Úřad říšského protektora (1005) soustřeďující dokumenty z činnosti svých odborných oddělení, zabývající se mimo jiné sociálním pojištěním, pracovním nasazením atd. Opěrné body při studiu protektorátní (autonomní) správy tvořily zejména archivní fondy jednotlivých ministerstev, zejména Ministerstva sociální a zdravotní správy, Ministerstva vnitra a Ministerstva hospodářství a práce. Hojně jsem využívala také další fondy, které poskytovaly informace o organizaci sociální péče v protektorátu. Mimo jiné mezi ně patřil fond Zemského ústředí péče o mládež, Národního souručenství, Sociální pomoci a dalších institucí. Dalším velkým domácím archivním souborem je fond soustřeďující dokumenty o činnosti protektorátních odborů, který je uložený ve *Všeodborovém archivu Českomoravské konfederace odborových svazů*. Pracovat lze rovněž s podnikovými archivy. Je nicméně třeba mít na paměti, že existovaly rozdíly mezi podnikovou a veřejnoprávní péčí, protože do určité míry existovaly paralelně vedle sebe. Během výzkumu jsem studovala v archivu firmy Baťa, a. s., Škodových závodů a Vítkovických železáren v Ostravě, ale jelikož se věnuji především veřejnoprávní sociální politice, podnikovým sektorem se zde nakonec významně nezabývám.⁴²

⁴² V případě Baťa, a. s. se jedná Státní okresní archiv ve Zlíně, Škodovy závody ve Státním oblastním archivu v Plzni a Vítkovické železářny jsou jediné v držení svého původce a jsou proto uloženy v Archivu Vítkovice, a. s. v Ostravě.

Ze zahraničních archivních zdrojů byly pro mě důležité prameny uložené v Politickém archivu Ministerstva zahraničních věcí v Berlíně (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*), soustřeďující dokumenty, které popisují proces vyjednávání o rozluce sociálního pojištění po uzavření mnichovské dohody. Rovněž Spolkový archiv v Berlíně-Lichterfelde (*Bundesarchiv*) je zdrojem zajímavých pramenů. Fond Říšského ministerstva práce (*Reichsarbeitsministerium*) by měl logicky patřit k nejdůležitějším sbírkám, avšak jeho fondy se v této celistvé podobě bohužel nedochovaly. Chybí v něm především velmi potřebné materiály k záležitostem sociálního pojištění. Třetím zdrojem je archiv Institutu soudobých dějin v Mnichově (*Institut für Zeitgeschichte*), a to zejména s ohledem na některé pozůstalosti a zvláště pak dokumenty z provenience zástupce Říšského ministerstva zahraničí u říšského protektora, které poskytují neotřelý pohled na posilování českého nacionalismu za nacistické okupace. Veškeré pramenné zdroje jsou k nalezení v poznámkách a v závěrečném soupisu pramenů a literatury.

Od zkoumání sociální politiky si nelze odmyslet studium statistických dat. Jejich dostupnost a zejména věrohodnost z tohoto období jsou ovšem nanejvýše problematické. Skeptická jsem tudíž nejen k tvrdým statistickým údajům publikovaných Václavem Králem, ale také volně přístupným tabulkám a grafům, které se objevovaly v soudobém tisku. Zveřejňování souhrnných statistických dat bylo zakázáno v roce 1939 a získaná data tudíž sloužila pouze pro vnitřní potřebu okupačních úřadů.⁴³ Při rozhodování, odkud tyto údaje čerpat jsem se rozhodla pro dokumenty pro vnitřní potřebu Úřadu říšského protektora. Domnívám se, že zde obsaženým informacím můžeme přisoudit nejvyšší autentičnost. U nich lze nejvíce předpokládat, že jsou oproštěna od ambicí a zvláštních her, které jsou vysledovatelné v komunikaci buď s Berlínem nebo s úředníky protektorátní správy.

Metodologická východiska

Výklady historiografie, jak jsem je výše popsala, naznačují, že při psaní dějin protektorátní sociální politiky může jít o formy jednání, kontroly a zajištění, které stát uplatňuje vůči obyvatelstvu. Foucaultovská perspektiva zaměřující se na biopolitické formy moci moderního státu, která je velmi často užívaným teoretickým rámcem bádání od osvícenství až

⁴³ Národní archiv (dále NA), fond (f.) Úřad říšského protektora (ÚŘP), karton (k.) 980: Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren an Herrn Ministerpräsidenten in Prag, Betr. Verbot statistischer Veröffentlichungen, 8. Juli 1939.

po postkomunismus, se může jevit jako vhodný i pro popsání protektorátní situace. Biopolitika je produkt moderní doby, kdy docházelo k přechodu od individuálního těla k procesům směřujícím k mase obyvatelstva, doslova k „tělu“ populace. Vyjadřuje novou strategii státu jak kontrovat a usměrňovat populaci jako „*subjekt potřeb, tužeb, ale také objekt v rukou vlády*“.⁴⁴ Tato „nová technologie“ moci v přístupu státu ke společnosti, jak ji Foucault v souvislosti s její genezí v 18. století nazývá, a již tvoří zejména lékařská péče, se postupem času rozšiřuje o další oblasti, např. formy sociálního zabezpečení související s ochranou ve stáří. Pozitivní síla biopolitiky mající za cíl a předmět život v jeho existenční rovině, se ovšem radikalizuje, či v jistém smyslu maximalizuje, v souvislosti s rasovou politikou a utvářením rasového společenství v nacistickém Německu. Paradoxní spojení „politiky života“ (biopolitika) a „politiky destrukce“ (nacismus) Foucault vysvětluje právě upřednostňováním jednoho společenství před druhým na principu rasové příslušnosti, kdy je pozitivní síla biopolitiky redukována na vybranou skupinu, zatímco ostatní jsou v nehorším případě předurčeni i k fyzické likvidaci.⁴⁵

Biopolitikou v kontextu výzkumu Protektorátu Čechy a Morava je třeba rozumět soubor forem moci operující v sociální sféře s cílem racionalizovat, disciplinovat a zajišťovat systém,⁴⁶ na němž spočívá životaschopnost společnosti. Konkrétně zde jde o zejména pracovní aktivita a výkonnost obyvatelstva, kterou podmiňuje existence dalších soustav a nástrojů sociální politiky, např. lékařské péče či sociálního pojištění. Původní podstatu biopolitiky založenou na racionální péči a ochraně obyvatelstva (a jeho života), *doplňuje* ve společenství založeném na rasové segregaci aspekt zcela nový – účelová maximalizace a striktní racionalizace péče o jednu skupinu na úkor skupiny druhé. Esenciálním prvkem této technologie se stává racionalizace veškerého jednání státu ve vztahu ke společnosti. V případě Třetí říše či protektorátu je tato tendence umocněna válečnými podmínkami, maximálním zefektivněním materiální produkce a využíváním lidských zdrojů, pro které stát používá jako jednu z disciplinačních technik soubor sociálních opatření. Jejich disciplinační rozměr tak lze spatřovat zejména ve *výběru* okruhu příjemců a ve formách a rozsahu jejich *odměňování*.

⁴⁴ Michel Foucault, Governmentality, in: *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, eds. Graham Burchell / Colin Gordon / Peter Miller, London 1991, s. 100.

⁴⁵ Michel Foucault, *Je třeba bránit společnost. Kurs na Collège de France 1975–1976*, Praha 2005, s. 228.

⁴⁶ Pro Foucaulta je biopolitika logikou moci a populace je konstituována jako předmět či cíl kontroly, instrumentální intervence a optimalizace. S ohledem na zkoumané období a danou problematiku upravuji Foucaultovu definici do výše zmíněné podoby. Stephen J. Collier, Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond „Governmentality“, in: *Theory, Culture & Society*, roč. 26, 2009, č. 6, s. 92.

Koncept biopolitiky bývá nejčastěji, avšak nikoli výhradně, aplikován na liberálně demokratické společnosti.⁴⁷ V případě společností totalitárních se pozornost zpravidla orientuje na problémy z lékařského prostředí, zejména pak na téma eugeniky. Ovšem i v neliberálních a nedemokratických politických projektech lze výrazem biopolitika obsáhnout mnohem více: medicínskou praxi od individuální terapie a osobní hygieny až po velké projekty veřejného zdraví či sociálně politické programy jak na úrovni individuální péče o vybrané části populace, tak rozsáhlých a kvazi-univerzálních programů sociálního pojištění.⁴⁸ Právě ve sledování nejrůznějších kontrolních mechanismů konstituující se v součinnosti s vědeckým poznáním, je možné koncept biopolitiky adekvátně použít pro nacistické Německo i protektorátní prostředí. Období nacismu v českých a německých dějinách je nepochybně obdobím utváření moderního státu a v tomto smyslu je Foucaultův přístup zcela jistě cestou, kterou se může výzkum inspirovat. Více než formy budování panství, pro které je sociální politika pouze jedním z opěrných bodů, mě ovšem v souvislosti s distribucí sociální ochrany mezi obyvatelstvem více zajímá struktura společnosti a reflexe etnický chápaného nacionalismu. Z tohoto hlediska Foucault nenabízí potřebné nástroje k analýze, protože biopolitiku může zkoumat v jakémkoli moderním státě. V tomto je Foucault univerzální i omezující současně, proto jsem nakonec hledala inspiraci jinde.

Výzkum sociální politiky v jejích širších kulturně historických a sociálně demografických souvislostech představuje standardní součást studia dějin společnosti. Tento kontext poukazuje na nezbytnou kategorizaci základních pojmů, bez níž nelze dostatečně vysvětlit politické strategie odehrávající se na poli sociální politiky. Ta je o to více nezbytná v podmínkách neliberální společnosti, pro niž je příznačná svévolná společenská degradace, sociální vyloučení a fyzická likvidace ze strany státní byrokracie. Vedle definice pojmu *sociální politika* se musíme současně zamýšlet nad dobovým významem a obsahem pojmu *společnost*. Především v čase státoprávních změn 1938/1939 proměna společnosti povzbudila proces přetváření funkce sociální politiky ve vztahu k jednotlivci a kolektivu. Společnost se tu objevuje nejen jako zmiňovaný rámec, ale také jako objekt, jenž má být státem formován.

Společnost jako sociální kategorie je velmi úzce spjata s liberálně demokratickými projekty. Naznačuje široký záběr a inkluzivní potenciál, který umožňuje přístup k sociálně politickým

⁴⁷ Příkladem zajímavé aplikace Foucaultova konceptu představuje práce Stephena J. Colliera *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics* (Princeton 2011), který studuje urbanismus, sociálně politické plánování a neoliberální reformy v sovětském a postsovětském Rusku.

⁴⁸ Edward Ross Dickinson, *Biopolitics, Fascism, Democracy: Some Reflections on Our Discourse about „Modernity“*, in: *Central European History*, roč. 37, 2004, č. 1, s. 3n.

výhodám takřka veškerému obyvatelstvu. Tato ideálně typická představa o široce pojímané distribuci sociální podpory a péče není nikdy zcela uskutečnitelná, ale existuje záměr ji naplnit, čímž se zcela zásadně odlišuje od projektu nacionálního socialismu. Realizace jednotné politiky vůči obyvatelstvu (*Gesellschaftspolitik*) je ovšem i v případě nacismu vzdáleným ideálem, jednalo se o soubor různých politik s ohledem na skupinu, jíž byla daná opatření adresována. Esenciálním prvkem, který byl v pozadí všech těchto politik, se stala „rasa“ a příslušnost k ní. Židovské a romské obyvatelstvo bylo z rasových důvodů bezvýhradně vyloučeno z účasti na státem sponzorovaných sociálních programech. Obě skupiny zůstaly zcela bez šance obdržet jakýkoli státní benefit. Stát s nimi ve svém sociálním plánování dále nepočítal. Proto jsou zde židovská a romská problematika důležitými doklady sociální politiky jako nástroje společenského vyloučení.

„Rasa“ tvořila základní princip organizace sociální politiky. Jako klíčový aspekt veškerých úvah o společnosti za nacionálního socialismu se skrze techniky kontroly a řízení stala směrodatnou kategorií nacistického sociálního inženýrství. Konstrukce „vlastního“ a „cizího“ souvisela se snahou režimu praktikovat sociální politiku výhradně ve vztahu k vybranému klientovi, jímž byl primárně nežidovský příslušník německého národa. Procesy společenské exkluze a inkluze byly pro nacionální socialismus typické, avšak nikoli pouze v badatelsky nejčastěji sledovaném modelu popisujícím vylučování židovského obyvatelstva a začleňování rasově „způsobilého“ obyvatelstva německého. Na jednotlivých okupovaných územích se situace odlišovaly, což dokládá také rozdílnost strategií, které nacistické Německo zaujalo vůči jednotlivým slovanským národům. Této pomyslné pyramidě preferovaných a zcela vyloučených národů se bezprostředně dotýká i výzkum společenských fenoménů.⁴⁹ Pokud nedošlo k vyloučení, velmi pravděpodobně to znamenalo setrvání mezi klienty sociální politiky. Sociální složení obyvatelstva protektorátu zasáhly procesy exkluze a inkluze velmi podstatně. Na otázku, ke komu stát směřoval své sociálně politické úsilí či kdo byl oním klientem sociální politiky, není proto zcela jednoduché odpovědět. Pokud se rámcem bádání o sociální politice musí nezbytně stát vztah státu a společnosti, je třeba vhodně definovat nejen

⁴⁹ Srov. např. Ingo Haar, Bevölkerungspolitische Szenarien und bevölkerungswissenschaftliche Expertise im Nationalsozialismus – Die rassistische Konstruktion des Fremden und das „Grenz- und Auslandsdeutschtum“, in: *Das Konstrukt „Bevölkerung“ vor, im und nach dem „Dritten Reich“*, Hrsg. Rainer Mackensen, Wiesbaden 2005, s. 340–370. Postoj nacistů k jednotlivým slovanským národům byl poměrně diferencovaný. Nejnižší postavení měli Rusové, Poláci a Ukrajinci, lépe na tom byli Srbové, které o něco převyšovali Češi. Na úplný vrchol tohoto pomyslného žebříčku řadili nacisté Chorvaty, Bulhary a Slováky. John Connelly, Slaves and Nazis: From Racial Theory to Racist Practice, in: *Central European History*, roč. 32, 1999, č. 1, s. 10.

skupinu jejich příjemců – klientů sociální politiky, ale také tvůrce a realizátora sociálních opatření.

Moc státu byla v případě v protektorátu vedena dvojím směrem – prostřednictvím okupačních (německých) a protektorátních (českých) institucí, posléze v rámci jednotné struktury pod německým dohledem. Protektorátní instituce si lze v tomto vztahu představit zejména coby uskutečňovatele či administrátory sociální politiky, jejíž programatika ležela především na bedrech ústředních okupačních, resp. říšských úřadů.⁵⁰ Tento jasně narýsovaný leč zjednodušený model, kde se tvůrčí a rozhodující síla koncentrovala výhradně na straně německé, kdežto česká strana nedisponovala ničím víc, než jen pouhou schopností recipovat a aplikovat, neplatil absolutně. Kvalitní byrokratický aparát a místní expertní kultury vytvářely příhodné zázemí při budování okupační správy a zvyšování dohledu nad fungováním státu a společnosti. Sociální politika se navíc stala velice zajímavým polem střetávání nejrůznějších představ a zájmů, byť s různou mírou schopnosti jednotlivých aktérů svůj záměr s úspěchem prosadit.

Při výzkumu sociální politiky v Protektorátu Čechy a Morava je třeba co nejpřesněji vymezit prostor a podmínky sociální praxe, ve které docházelo k interakci státu a společnosti. Transformace společnosti v její vertikální (sociálně-třídní) rovině a tematizace početně posilující dělnické třídy jsou jistě podstatná a také nejčastěji reflektovaná hlediska, ale představují do jisté míry omezené pole pro výzkum sociální politiky. Etnicky heterogenní protektorátní prostředí, kde byly vyhrocené hranice mezi jednotlivými národními společenstvími, vybízí ke sledování této proměny i v rovině horizontální (národnostní či etnické). Klíčovou kategorií pro tuto analýzu se stává *národ* a příslušnost k němu. V protektorátu měl český národ navzdory nepříznivým podmínkám okupace určitý prostor ke své reprezentaci a realizaci. Tomáš Pasák považoval vzednutí českého nacionalismu za obranný mechanismus společnosti, která se tímto způsobem hlasitě bránila nucené germanizaci.⁵¹ Je ale třeba se ptát, zda okupační režim v protektorátu byl opravdu tak děravý a neúčinný, aby tento několik měsíců či let trvající vzdor nezáměrně umožnil? Domnívám se, že vysvětlení vývoje a dynamiky českého nacionalismu za okupace je mnohem komplikovanější a vyžaduje odlišný přístup.

⁵⁰ Jednalo se v první řadě o Úřad říšského protektora, úřad Státního tajemníka, Německé státní ministerstvo, Verbindungsstelle der DAF, na říšské straně např. o Říšské ministerstvo práce (*Reichsarbeitsministerium*), Německou pracovní frontu (*Deutsche Arbeitsfront*), stranickou kancelář NSDAP vedenou Martinem Bormannem (*Parteikanzlei der NSDAP*) atd.

⁵¹ Tomáš Pasák, *Pod ochranou říše*, Praha 1998.

Jak národnost, resp. národní příslušnost funguje v sociální praxi? Důležitá by pro nás měla být nejen její institucionalizace, ale také zjištění, nakolik reálná je národnost jako praktická kategorie. Z tohoto hlediska není etnicita předmětem ve světě, nýbrž náhledem na svět (*cognitive frame*).⁵² Kognitivní neboli poznávací perspektiva vytváří naše povědomí o tom, ke které etnické skupině či národu patříme a kdo mezi nás naopak nepatří. Sociolog Rogers Brubaker a další jeho kolegové zdůrazňují, že fenomény jako rasa, etnicita a národ přežívají jen proto, že jsou den co den znovu a znovu reprodukovány v myšlení, řeči a jednání celé masy anonymních individuí.⁵³ Kognitivní konstrukce je sociální konstrukcí, posouvá nás však od základních otázek co je rasa, co je národ k tázání, proč tak významnou roli hrají národnostní či rasové souřadnice, z jejichž pozic danou zkušenost nahlížíme. Fungování obyvatelstva v určitých kategoriích obsažených v jednání a myšlení každého z nás, nás také vtahuje do procesu, během kterého se vytváření těchto kategorií sami účastníme. Jinými slovy, dodržování určitých pravidel, povědomí o jejich existenci a předpoklad, že je podle nich třeba jednat, posouvá tyto kategorie z pouhé teorie do praxe, kde se stávající žitou sociální realitou. Mobilizace národa kolem národních hesel, symbolů a jiných obrazů, tak jak tomu docházelo v prvních dvou letech okupace, může mít řadu významů, a proto ji nemůžeme a priori přisuzovat výhradně národně obranný charakter, jak to kdysi z celkem pochopitelných důvodů činil Pasák a řada historiků jeho generace. Ukazatelem mobilizace může být navíc prakticky cokoli, jak uvádí sociolog Richard Jenkins, počínaje jazykem a náboženstvím po zažitý zvyk, podle kterého načínáme skořápku naměkko uvařeného vejce.⁵⁴

Změna této perspektivy může pomoci popsat dynamiku rasy, etnicity a národa, kterou ve sledovaném historickém rámci dějin protektorátu nelze přehlédnout ani ignorovat. Eskalace českého nacionalismu v protektorátu měla bez velkých pochyb mobilizační a sjednocovací účinek. Zůstává prozatím otázkou, koho měla sjednotit a za jakým cílem. Kulturní obsahy jsou pro etnicitu klíčové, ale nejde výhradně o oblast kultury, kde se projevuje. To, na základě čeho etnicitu hodnotíme, proto nemohou být pouze národní poutě na Říp či výběr inscenací uváděných na prknech Národního divadla. Etnicita byla všude a zprostředkovávala se na tisíce způsobů žitou praxí. Patřily do ní jistě také postupy, které se vyvinuly z toho, jakým způsobem stát organizoval veřejnoprávní zaopatření, komu veřejně deklaroval svou roli

⁵² Rogers Brubaker, Rethinking nationalhood: Nation as institutionalized form, practical category, contingent event, in: *Contention*, roč. 4, 1994, č. 1, s. 3–14.

⁵³ Rogers Brubaker / Mara Lovemanová / Peter Stamatov, Etnicita jako kognice, in: *Teorie etnicity. Čítanka textů*, ed. Marek Jakoubek, Praha 2016, s. 485.

⁵⁴ Richard Jenkins, Přehodnocení etnicity, in: *Teorie etnicity. Čítanka textů*, ed. Marek Jakoubek, Praha 2016, s. 137; celý Jenkinsonův text vyšel pod názvem *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, London 2008.

zaopatřovatele, komu ji naopak odpíral, tedy kdo byl a nebyl klientem sociální politiky. Všechny tyto výrazně ideologicky podmíněné zásady a principy ovlivňovaly podobu a charakter národních společenství, které prošly v českých zemích ve třicátých a čtyřicátých letech fundamentální rekonstitucí. Prokazatelně to byly dvě vzájemně však oddělená národní společenství nežidovských Němců a nežidovských Čechů.

K propojení nacionalismu a sociální politiky přistupují badatelé spíše zřídka, a pokud vůbec, tak v souvislosti s výzkumem západních demokracií.⁵⁵ Vychází přitom z předpokladu, že sociální politika bývá často jednou z hlavních komponent úsilí národních hnutí vybudovat, konsolidovat a zajistit národní stát. Ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století se jistě nejednalo o vybudování nového národního hnutí, nýbrž o jeho nové definování a nastartování procesu jeho „záchranu“ či obnovené konsolidace. Měl to být útok zpět od rozvratného liberalismu k tradičním modelům a hodnotám. Na německé straně se tento plán rozvíjel zejména s ohledem na pesimistické prognózy o vývoji německé populace a byl prosazován prostřednictvím vylučování židovského obyvatelstva za souběžného posilování „zdravého jádra“ národní společnosti. V protektorátu se český plán na vybudování pevné „národní pospolitosti“ etabloval podobným způsobem, ale nebyl tak jako v Německu přesvědčivě ukotven v politickém jazyku. V sociokulturní rovině jej charakterizovaly kampaně vybízející k národní jednotě a solidaritě.⁵⁶

Významný mobilizační a identitotvorný potenciál podpořený skrze kolektivní symboly a principy formování konkrétního nacionalismu, nacházejí v sociální politice i Daniel Béland a André Lecours. Na příkladu současných multinacionálních společností Kanady, Velké Británie a Belgie se Béland s Lecoursem zaměřili na politickou interakci mezi teritoriální mobilizací, formováním identity a veřejnou politikou. V důsledku sociální a ekonomické redistribuce dospěli k tezi o částečném ztotožnění národního a sociálního společenství. Výrazem „národní společenství“ (*national community*) v tomto případě autoři rozumí společenství v podobě, jak jej konceptualizují vládnoucí autority; výrazem „sociální společenství“ (*social community*) označují komunitu, v rámci níž fungují mechanismy

⁵⁵ Daniel Béland / André Lecours, *Nationalism and Social Policy. The Policy of Territorial Solidarity*, New York 2008. K takto tematicky orientovaným pracím, jež jsou spíše výjimečné, patří též komparativní studie N. McEwen: Nicola McEwen, *Nationalism and the State: Welfare and Identity in Scotland and Quebec*, Brussels 2006.

⁵⁶ Srov. Jan Tesař, *Traktát o „záchraně národa“*. Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace, Praha 2006.

redistribuce.⁵⁷ Existence různých národních hnutí v hranicích Třetí říše umožňuje rovněž diferencovat mezi nacionalismem státním (německým) a nacionalismy substátními (např. českým, francouzským atd.) a sledovat jejich institucionalizaci ve strukturách sociálních organizací fungující podle národního klíče.

O principu segregace národních hnutí psala před několika lety již historička Tara Zahra. Na pozadí „boje o dítě“ se zabývala národní indiferencí v prostoru českých zemí a popisovala příběh německého a českého národního aktivismu od počátku 20. století do roku 1948. Čeští a němečtí vlastenci „romantizovali a démonizovali“ jazykové hranice svého národa a v tomto duchu budovali také národně segregovaný systém sociální péče. Hlavní impuls k jejich práci dalo Moravské vyrovnání a zejména Lex perek, který v roce 1905 rozdělil školské úřady na všech úrovních (zemské, okresní a obecní) podle národnosti. Nově se tak nastavovaly podmínky pro vytváření jednotlivých národních populačních katastrů a vznikaly zvláštní německé a české sociální organizace na pomoc potřebným rodinám, zvláště německým a zvláště českým.⁵⁸ Prozatím pouze v rovině dobrovolné péče. Jak uvidíme později, kolem roku 1938 se segregace národních společenství – německého, českého, slovenského, polského, výrazně prohloubila.

Kategorie národa v nacistické Evropě vybízí k promyšlení sledované problematiky dvojným způsobem: jednak lze nacionalismus nahlížet jako podstatný prvek nacistické politiky a praxe, jemuž vévodí rasová teorie a jí odpovídající teorie společnosti a jednak lze zvolit jiný přístup – domnívám se, že badatelský atraktivnější – rozlišující mezi jednotlivými nacionalismy. V tomto případě by výzkum bral v potaz koexistenci německého a českého nacionalismu na témže území a jeho částečné překrývání. První přístup chápe národní rovinu jako obecný dobový rámec a směřuje spíše k národo-centrickému pojetí příběhu o německé okupaci a útlaku češství ve všech jeho podobách a významech. Druhý umožňuje mnohem širší náhled usnadňující orientaci v komplikovaných strukturách protektorátu, jakož i v etnické skladbě obyvatelstva. Jedná se tedy především o vymezení praxe sociální politiky, která se nově profilovala právě s ohledem na konstelaci moci v Evropě, podmínky okupace, podobu státní správy a politiku v praxi realizovanou vůči místnímu obyvatelstvu. Podstatný historický materiál představují v tomto případě nejen archivní prameny, ale také dobové tisky, z nichž

⁵⁷ Daniel Béland / André Lecours, Sub-state nationalism and the welfare state: Québec and Canadian federalism, in: *Nations and Nationalism*, roč. 12, 2006, č. 1, s. 77–96.

⁵⁸ Tara Zahra, *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*, Ithaca 2008, s. 73n.

bude možné rekonstruovat představy o národě a národním státě v českých kolaborantských kruzích a nacistických elit v protektorátu.

K popsání sociální praxe v nacistickém Německu bývá v současné německé historiografii využíván ústřední pojem *Volksgemeinschaft* (národní společenství či národně-rasové společenství). Badatelé na jedné straně neopouští tezi o jeho dobovém propagandistickém využívání v kontextu utopických vizí nacistického panství, ale současně objevují jeho analytickou hodnotu při výzkumu společnosti, zejména při popisu procesů exkluze a inkluze.⁵⁹ *Volksgemeinschaft* naznačuje podobu a praxi nového společenského rámce a tedy i nové sociální a národnostní podmínky, s nimiž režim přicházel a důsledně je prosazoval. V jeho rámci se ovšem formovala i nová sociální politika a veškeré její strategie a způsob, jakým byla nově promyšlena. Sociální zaopatření se stalo odměnou za dobře odvedenou práci pro národní společenství a tato péče měla do jisté míry také preventivní charakter, protože měla pomoci předcházet nouzi a nemoci, které pracovní výkon snižovaly či ohrožovaly.

Diferencování mezi různými nacionalismy umožňuje sledovat proces utváření národních společenství jako výsledky určitých systémových politik. Okupační úřady podnikaly veškeré své kroky v širším rámci politiky konceptualizované říšským projektem *Volksgemeinschaft*, který reprezentoval politiku státního národa. Protektorátní instituce se v též moment a ve vzájemné součinnosti podílely na konstrukci českého substátního nacionalismu, a to za vědomé podpory nacistických představitelů. Nový český národní projekt, jenž vešel ve známost jako „národní pospolitost“, se formoval zcela přidružen a podřazen k německému (říšskému) národu. Byl oficiální a také institucionalizovaný. Tímto se stal výrazem jednak celoevropským změn a nacionalizace společností a jednak účelovým předpokladem k vytvoření pevného a dostatečně výkonného společenství. Jeho příznačným rysem byl rasový charakter, proto budu vzhledem k sociální vykonstruovanosti společenství na následujících stránkách záměrně uvádět dané společenství v uvozovkách jako „český národ“. Současně se

⁵⁹ Srov. např. Frank Bajohr / Michael Wildt (Hrsg.), *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 2009; Michael Wildt, *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung: Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*, Hamburg 2007; Peter A. Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich*, Cambridge 2008; Ian Kershaw, „Volksgemeinschaft“. Potenzial und Grenzen eines neuen Forschungskonzepts, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, č. 1, 2011, s. 1–17; Michael Wildt, „Volksgemeinschaft“ – Eine Antwort auf Ian Kershaw, in: *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, č. 8, 2011, s. 102–109; Christopher R. Browning / Lewis H. Siegelbaum, Systemové předpoklady sociálního inženýrství: Stalinistické schéma identifikace a nacistický koncept *Volksgemeinschaft*, in: *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, eds. Michael Geyer / Sheila Fitzpatrick, Praha 2012, s. 311–356.

tím nijak nevylučuji fakt dočasnosti prostoru, který se substátnímu nacionalismu k jeho rozvoji poskytl, ani nátlakové formy jednání státního vůči substátnímu národu.

Kategorie národa může ovšem výzkum sociální politiky posunout ještě mnohem dále, za obzor studia recepce a aplikace nacistických představ a teorií. Akceptováním národa jako svébytné a od protektorátního prostředí obtížně odmyslitelné kategorie, lze rozkrývat formy a rozsah distribuce sociální pomoci a péče ve veřejné sféře směřované k různým sociálním a profesním skupinám obyvatelstva. Současně ale také sledovat formování etnickou příslušností podmíněného systému nejrůznějších podpor, jehož geneze zcela explicitně souvisela s utvářením dvou oddělených, ovšem paralelně existujících a dostatečně solidaristických národních společenství na protektorátním území – německého *Volksgemeinschaft* a české „národní pospolitosti“.

Změna paradigmatu a funkce sociální politiky

Soustava sociálně politických institucí na území Protektorátu Čechy a Morava prokazatelně existovala a pracovala pro své klienty. Jde ovšem o to, jaké funkce reálně nabývala. Na úvod předesílám, že záměr hlavní tvůrců sledovaných sociálně politických opatření nebyl ani na okupovaném území pokaždé stejný. Měnil svou motivaci a cíle v závislosti na subjektu řízení a kontroly. V protektorátu, i přes nepochybné ambice českého fašistů podílet se na „revolučních“ zvratech, zůstávaly určující okupační zájmy a cíle nacionálních socialistů s perspektivou úplného ovládnutí prostoru. S ohledem na válečný konflikt představovaly tyto *cíle* horizonty dosažitelné v dlouhodobé perspektivě, a proto byla pozornost věnována především *prostředkům* nacionálně socialistického panství. Jejich zjevná neslučitelnost, kombinující prostředky nátlaku, násilí až genocidy s formami pečovatelské role státu udržující sociální stabilitu společnosti, si všiml v šedesátých letech historik David Schoenbaum. Při psaní sociálních dějin Třetí říše Schoenbaum upozornil na nekompatibilitu cílů a prostředků nacionálně socialistického režimu, když zdůraznil dvojí revolučnost Třetí říše (*doppelte Revolution*). Sledování sociální reality a její srovnání se sociálně politickými sliby došel k závěru, že probíhala dvojí revoluce – *revoluce cíle*, jež byla přirozeně ideologická, a *revoluce prostředku*, která se v ní zrcadlila a vycházela z ní pojmově i hodnotově. Paradoxem, který se Schoenbaum pokoušel vysvětlit, byla válka namířená proti občanské a industriální

společnosti za současného využívání jejího jazyka a nástrojů.⁶⁰ Některé Schoenbaumovy závěry je možné uplatnit při zkoumání českého nacionalismu a v podstatě též veřejnoprávní sociální politiky, který se stal cílem destrukce v rámci plánované germanizace a současně prostředkem, jak tento prostor ovládnout a kontrolovat.

Na rozdíl od německého prostředí, pokusy o radikální změnu s revolučním nádechem je možné v české společnosti sledovat až kolem roku 1938 a po ustavení Protektorátu Čechy a Morava. Podobně jako v Německu, lze ovšem i tady pozorovat podobnou vágní souvztažnost mezi ideologickými cíli režimu a pragmatickými prostředky uplatňovanými v protektorátu. Na pozadí velkých plánů na germanizaci české společnosti, docházelo v reálném čase a prostoru ke vzývání českého národa a upevňování jeho jednoty. V čase druhé republiky symbolizovala onen „revoluční“ duch nových pořádků, po ustavení protektorátu jí okupační režim poskytl prostor k rekonfiguraci národa a jeho úlohy v „nové Evropě“.

Budování nacistického panství se nicméně nemohlo obejít bez institucionální a byrokratické podpory místních (českých) aktérů. Jejich expertní vědění a byrokratická výkonnost je předurčovaly k tomu, aby pokračovali v práci, kterou doposud vykonávali. Pro okupační moc se jednalo o účelové využití domácích kapacit, pro protektorátní správu příležitost minimalizovat dopady ústavně právních změn a zasadit se o stabilizaci prostoru. Čeští aktéři se nicméně sami nacházeli v “módu budování“ už od uzavření mnichovské dohody, která akcelerovala proces nacionalizace a uzavírání jednotlivých společenství. Představitelé českého národa se záhy po Mnichovu pustili do přestavby republiky, jak ostatně vyžadovala situace po odstoupení pohraničních území. Tato fáze ovšem nevykazuje pouze tyto stabilizační rysy, ale také značnou vůli koncentrovat energii a vložit ji do utváření nové koncepce státu – druhé republiky.

Období transformace odehrávající se během roku 1938 považují za fázi, kdy v českém prostředí dochází ke změně státně-ideologického paradigmatu. Dominantní schéma určující politickou orientaci, hodnotovou sféru, pravidla a konvence se právě v tomto čase výrazně posouvala ke konzervativním hodnotám a integrálnímu nacionalismu. Až do mnichovské dohody můžeme hovořit o fázi budování demokratického státu (1918–1938), která se vytvářela v podmínkách vzešlých z jednání na Mírové konferenci v Paříži. První republika se zakládala na principech liberální demokracie a mezinárodním zahraničně politickém a vědeckém zasíťování Československa. Sama sebe sice deklarovala jako stát národní, budující

⁶⁰ David Schoenbaum, *Die braune Revolution: Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*, Berlin 1999, s. 22.

své základy na myšlence československého národa jako politického národa, ale reálně byla státem národnostním. V aplikační praxi se sice ukazovala krátkozrakost koncepce čechoslovakismu, neboť stát byl nucen v některých ohledech přiznávat jeho vykonstruovanost. Nikdy však nedošlo k restrikcím distribuce sociální péče s ohledem na národní příslušnost občanů meziválečného Československa.

Důsledky velké hospodářské krize a posilování nacionalismů ve třicátých letech vygradovaly v události roku 1938. Konstituování tzv. druhé republiky symbolicky zahajuje období, které nazývám budování pospolitosti (1938–1945). Tato fáze pokračovala také za okupace projektem „národní pospolitosti“ a v institucionalizované formě v podobě jediné české oficiální politické strany – Národního souručenství. Klíčovým momentem této změny byla „podzimní revoluce“, jejímž charakteristickým znakem byl ústup z mezinárodních fór, vytváření všenárodní politické strany, myšlenkové návraty do období formování moderních národů, důraz na konzervativní hodnoty a morálku a v neposlední řadě také konsolidace česko-německých vztahů. Z perspektivy expertních kruhů docházelo rovněž k redukci technokratického internacionalismu na prostor národního hospodářství. S ohledem na vůli expertů ke „spolupráci“ s novými režimy, bychom zde pro porozumění mohli užít výraz historika Marka Walkera „apolitická ideologie vědy“, která umožňovala setrvat v odborných kruzích.⁶¹ Třetím navazujícím schématem je paradigma budování národního státu (1945–?), který zde načrtávám pouze v módu hypotézy. Zakládalo se na tezi o státoprávní obnově Československa v podmínkách etnicky homogenní společnosti. Čerpalo významně z obou předcházejících období, aby prostřednictvím „národní revoluce“ dosáhlo rekonstrukce státu v podmínkách poválečné Evropy a své nové národní homogenity. Opakoval se proces „národní očisty“ a došlo k vyloučení Němců a také německy hovořících židů.

Organizace veřejnoprávní sociální politiky během „budování pospolitosti“ tvoří ústřední téma této práce. Charakteristický byl pro ni v tomto čase nerovný přístup k obyvatelstvu. Z tohoto hlediska můžeme definovat rozdílné funkce sociální politiky popisující ambivalentní zacházení s jejími klienty. Za základní tři podoby sociální politiky, které nabývala za nacistické okupace, považuji funkci *represivní, motivační a zaopatřovací*.

Nejradikálnější funkci sociální politika nabývala v momentě, když odpírala sociální podporu určité skupině obyvatelstva (represivní funkce). V této své „nesociální“ podobě existovala

⁶¹ Mark Walker, Legends Surrounding the German Atomic Bomb, in: *Science, Medicine & Cultur Imperialism*, eds. Teresa Meade / Mark Walker, London 1991, s. 179.

jako jistá forma trestu a její vymezení je zde proto veskrze negativní. Její hlavní „klientelou“ byly rasově diskriminované osoby považované za židy, „cikány“ a později obyvatelstvo s polskou národností.⁶² V jejich případě se jednalo o apriorní vyloučení, a tak na otázku, zda je vůbec považovat za klienty sociální politiky, bychom měli odpovědět v zásadě negativně. Z perspektivy nátlaku a diskriminace může být funkce sociální politiky nahlížena také u osob, kteří vykonávali v jakémkoli ohledu protirežimní činnost, popř. byli s takovými osobami nějak spojeni. Jejich postavení přesto nebylo zcela srovnatelné s osobami vyloučenými z rasových důvodů, jak později uvidíme.

Do zcela jiné situace se dostávali ti, na něž byla zacílena sociální politika ve formě sociální nabídky (motivační funkce). Režim o ně projevil zájem, a proto získali možnost podílet se na budování „nové Evropy“. Jednalo se především o ty, kteří byli shledáni jako rasově „způsobilí“ a současně měli předpoklady být režimu určitým způsobem prospěšní. Právě tato skupina představuje nejpočetnější klientelu sociální politiky v protektorátu a v tomto textu mě proto zajímá nejvíce. Prostřednictvím sociální politiky jim nacistické autority poskytovaly atraktivní nabídku, kterou parafrázuji „dáme vám sociální blahobyť, ale staňte se jedním z nás“, signalizující ochotu režimu k uzavření jistého druhu „společenské smlouvy“. Právě v tomto ohledu se mohla sociální politika stávat nástrojem germanizace protektorátního obyvatelstva „árijského“ původu. Jeho včleňování do „národní pospolitosti“ bylo spojeno s každodenní sociálně politickou praxí. V případě dělnických pracovníků v kovoprůmyslu se mohlo jednat o mzdové zvýhodnění, ale také například o nabídky rekreací za zvýšené pracovní úsilí. Ke stejnému účelu sloužilo zřizování sprch, šaten, toalet či kantýn v průmyslových závodech, jež měly zlepšit pracovní podmínky pohodlí, současně ale vracet dělníka včas k práci.

Ani sociální politika v nacistickém pojetí však za všech okolností nemusela být vedena jen postranními úmysly. Sloužila také k cílené saturaci potřeb určitých skupin obyvatelstva, na nichž režimu obzvláště záleželo (zaopatřovací funkce). Takto byla například budována propracovaná soustava lékařské péče pro říšskoněmecké děti z táborů zřizovaných v rámci projektu *Kinderlandverschickung*, jejichž vznik iniciovaly okupační orgány v obavě před

⁶² V meziválečném období tvořili Poláci s československou státní příslušností přibližně 1 % počtu obyvatelstva. Pro srovnání uvádím, že Němci byli zastoupeni 30 %, přibližně třemi miliony občanů. Jana Machačová / Jiří Matějček, *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938*, Opava 1999, s. 257.

rozšířením epidemických nemocí.⁶³ Zdraví německých dětí, na nichž měl režim zcela jistě eminentní zájem, bylo jednoznačnou prioritou.

Výše nastíněné funkce sociální politiky jsou zde spíše ideálně typickými strategiemi. Nelze samozřejmě vyloučit, že některé situace nahrávaly tomu, aby se tato „pravidla“ jakýmkoli způsobem obcházela. Text této práce bude nicméně ukazovat, že sociální politika v protektorátu byla polem, kde se střetávaly nejrůznější zájmy a ambice. A někdy měly dokonce podobu protichůdných tendencí vykonávat perzekuci a souběžně poskytovat podporu.

Výzkumné otázky a členění textu

Jak vypadala sociální každodennost v protektorátu? Jaké dopady měl Mnichov a ustavení Protektorátu Čechy a Morava na distribuci sociální ochrany? Jaké důsledky měla okupace na dávky sociálního pojištění, výši důchodů nebo výplatu nemocenského? Jak byl sociální systém strukturován a jak se vyvíjel? Je možné rozlišit mezi českými a německými iniciativami, a pokud ano, bylo možné, aby se tyto dva pohledy někdy překrývaly? Kdo patřil ke klientům systému sociální politiky a jaké nároky kladl tento systém na participující obyvatelstvo? Docházelo v některých oblastech systému k vědomému zlepšování, ať už v rovině úhradové nebo formou rozšíření počtu pojištěnců? To jsou jen některé otázky, které tato práce sleduje. Zabývám se vývojem veřejnoprávní sociální politiky na protektorátním území, zejména proměnou struktur, funkcí a nástrojů systému ochrany a péče o obyvatelstvo v protektorátu. Sociální politika byla konstitutivním prvkem nacistického panství, proto v jejím studiu spatřuji možnost, jak přispět k obecnějším výkladům dějin protektorátu.

Jedna z hlavních technických otázek při zpracování tohoto tématu zněla, v jakých oborech byl sociálně politický vývoj za protektorátu nejzřetelnější. Vycházela jsem z tradičního tvrzení, že nacionální socialismus přišel s revalorizací práce, zdraví a mateřství. Zatímco první dvě byly vcelku pochopitelnou volbou, protože „práce“ byla ústředním tématem sociální politiky také v českých zemích a „zdraví“ je fundamentální pro posouzení funkčnosti sociální ochrany, „rodina“ byla pro mě výzvou a určitým testem národnostní politiky v protektorátu. Preference kategorií práce, zdraví a rodiny pochází z historiografie diskutující německou zkušenost. Aplikace podobné perspektivy v případě protektorátu mělo pomoci ověřit, jednak jakou

⁶³ Viz Radka Šustrová, *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě. Politika, každodennost a paměť, 1940–1945*, Praha 2012, s. 169–175.

měrou a v jakém rozsahu byla sociální politika ve státní politice protektorátu zastoupena, a jednak, co nám to říká o okupačním režimu zřízeném v českých zemích.

V nacistickém Německu docházelo k intencionální preferenci vybraných oblastí sociální politiky. Na samém počátku stály u jejich pomyslného výběru především ideologické motivy odkazující k potřebě posílit, ozdravit a zvýšit výkonnost vlastního národa. Během okupace Evropy se staly nezbytností také tam, kde bylo třeba zajistit plynulé fungování státu a společnosti a jeho stability během druhé světové války. Účast domácích aktérů byla v tomto procesu podstatná, což otevíralo blíže neurčený prostor k jejich vlastní akci. Tímto směrem lze uvažovat také o protektorátu, kde česká správa rovněž neplnila výhradně jen administrativní roli. Pokud byly oblasti politiky práce, zdraví a rodiny, jak jsem je později definovala pro text této práce, považovány za stěžejní, v jiných oborech měla sociální politika stát mnohem limitovanější pole působnosti. Omezení stavebních aktivit, ať už z důvodu nedostatku materiálu či leteckého ohrožení, muselo nutně limitovat jeho angažmá státu v oblasti politiky bydlení. Jindy se zdálo, že by se okruh sociálních politik a zpracovávaných témat a pramenů příliš rozšířil. Vzdělávací politiku jsem tak podobně jako politiku bytovou ponechala dalším badatelům.

S ohledem na dobový vývoj tak směřuje zpracování dizertační práce ke třem klíčovým sociálně politickým oblastem – práci, zdraví a rodině. Jejich preference, jak bude dále zřejmé, ovšem nemá naznačovat omezení pouze na oblasti pracovní, zdravotní a rodinné politiky. V případě potřeby má naopak prostor i dalším oblastem. Striktní oddělení jednotlivých politik a agendy sociální pojištění jsem nepovažovala pro tento text za efektivní ani dostatečně atraktivní. Úvodní text (kap. I) představuje utváření sociální legislativy a sleduje sporné body toho procesu v čase budování státu. Zabývám se zde pouze ústředními debatami, nikoli detailním vývojem sociální politiky v meziválečném Československu. V titulu kapitoly jsem použila termín *sociální bezpečnost*, který má definovat pole mého zájmu. Jde zde o obecný a statický pojem vyjadřující určitý stav bezpečí v dané době. Navazující kapitola (kap. II) poskytuje první vhled do transformačního procesu, který česká společnost prodělala v období 1938/1939. Období budování pospolitosti, jak jsem jej pojmenovala, je vzhledem do procesu utváření uzavřených národních společenství v českých zemích. V této kapitole mi jde především o myšlenkové zdroje, institucionální zakotvení a rozpornost mezi vystupňovaným českým nacionalismem na straně jedné a germanizační politikou na straně druhé. Její závěr tvoří exkurz o politikách národa a kolaboraci v kontextu okupované západní Evropy. Jeho

účelem je prostřednictvím asymetrické komparativní perspektivy a pohledu do nizozemského, dánského a vichystického prostředí naznačit podobné vývojové rysy substátních nacionalismů.

Debata nad jednotlivými obory sociální politiky a odvětvími sociálního pojištění by nebyla srozumitelná bez obecného organizačního rámce. To je úkolem kapitoly o institucích a nástrojích sociální politiky (kap. III), která rovněž diskutuje transformační proces z budování státu na budování pospolitosti ve věcné rovině sociální politiky. Závěrečný oddíl této kapitoly tvoří specifikace oné Mackovy „nesociální“ funkce sociální politiky neboli sociální politiky jako nástroje vyloučení, kde se věnují konkrétním postupům při exkluzi z „národní pospolitosti“. Je tomu proto, že následující tematické kapitoly věnované politice práce, zdraví a rodiny jsou vztažené ke klientům protektorátní sociální politiky, jimiž byli členové „národní pospolitosti“.

První tematickou kapitolou je politika práce (kap. IV). Kategorie práce se stala ústředním pojmem nacistické sociální politiky. Obecnou představu o nuceně nasazeném dělníkovi v Říši, která je s ní nejčastěji spojována, lze považovat spíše za zjednodušující. Práce či přímo politika práce byly v nacionálně socialistickém pojetí často i ztotožňovány s politikou sociální. V expertním diskurzu byla v pozadí vše sociálně politických sektorů, aby racionalizovala veškeré lidské pracovní, rodinné, volnočasové aktivity za účelem optimalizace pracovního výkonu. Práce byla fenoménem, který z velké části určoval podobu jiných sociálních politik a neomezoval se výhradně na oblast ryze technickou. Přímo souvisel nejen s určením společenské situovanosti jednotlivce, ale od něj byla také přirozeně odvislá i řada socioekonomických opatření. Řádné pracovní zařazení ovšem zůstávalo bezpodmínečným předpokladem pro to, aby se zaměstnanec stal klientem systému veřejnoprávního sociálního zabezpečení, zde konkrétně úrazového a důchodového pojištění. V této kapitole se rovněž věnují aspektu bezpečnosti práce a soudobé expertíze na příkladu institucionalizace volby povolání. Expertní pole v závěru každé tematické kapitoly jsem zařazovala se záměrem naznačit, jakým způsobem se čeští odborníci začlenili do organizace protektorátu a jak případně přispívali k legitimizaci režimu.

Politika zdraví je nejobsáhlejším z diskutovaných témat (kap. V). Požadavek na zajištění a udržení zdraví, který zásadně podmiňoval pracovní způsobilost pracujících, zdůrazňoval především význam preventivní a následné zdravotní péče. Jinými slovy, důslednost v zodpovědném (a tedy i racionálním) jednání při ochraně a péči o zdraví obyvatelstva

povyšovalo na žebříčku priorit právě s ohledem na čím dál silněji preferovaný pracovní sektor. Péče se ale neorientovala pouze na muže v dělnických profesích, podpora směřovala také k jejich ženám a rodinám. Obecná dostupnost alespoň minimální zdravotní péče představovala jednu z podmínek vitality obyvatelstva. Dochází zde k výraznému narušení jinak zažité představy o destrukci protektorátní společnosti skrze rozkládající se systém veřejné péče. Udržení zdraví obyvatelstva bylo jednou z podstatných priorit také okupační politiky. Zájem o zdraví obyvatelstva se projevoval zvláště v kampaních proti přenosným nemocem, v úsilí o zlepšení všeobecné hygieny, zajištění sítě ošetrovací a léčebné péče ve zdravotnických zařízeních atd. Kapitulu uzavírá domácí expertíza dvou vybraných oblastí – pracovního lékařství a sociální genetiky, resp. eugeniky.

Třetí tematickou kapitolou je politika rodiny (kap. VI). Rodinná politika představuje asi nejčastěji tematizovaný obor sociální politiky v bádání o nacionálním socialismu. Tyto výzkumy studují rodinu jako centrální objekt veškerého sociálně politického úsilí, zejména jako cíl německé rasové a pronatalitní populační politiky. Rodinná politika byla tudíž velmi exkluzivní a možná nejexkluzivnější ze všech. Tímto směrem vcelku pochopitelně postupují bádání o německé rodinné politice. V případě protektorátu je situace komplikovanější a s ohledem na strategie na české a německé straně podstatně méně přehledná. Zkoumání protektorátní politiky rodiny se proto musí primárně orientovat na aspekty týkající se forem zaopatření, konkrétně finanční, naturální a institucionální podpory české rodiny a domácnosti ze strany státu.⁶⁴ Oproti předchozím pasážím o práci a zdraví nabízí rodina jasněji pohled do sociální praxe vyznačující se diferencováním mezi jednotlivými národními společenstvími. Důvod je vcelku logický. Germanizační a populační politika byly spojené nádoby, proto okupační správa odmítala jakýmkoli způsobem podpořit populační růst českého národa. Populační zřetel, který s politikou rodiny bezprostředně souvisel už od meziválečných let, ovšem nebylo možné opomenout a domnívám se, že v této kapitole má své nezastupitelné místo. Součástí kapitoly je rovněž domácí expertíza o růstu a kvalitě populace v podání českých lékařů, demografů a statistiků.

Některé pasáže dizertační práce jsem již dříve publikovala. První text je náčrtem výzkumného pole a otázek, které bezprostředně souvisely s konečnou kompozicí dizertační práce. Článek

⁶⁴ Stranou tak budou stát témata jako je např. rozvodová politika, problematika adopcí či formy disciplinace jako je např. nucená sterilizace.

„Bez sociální politiky to nejde!“ K výzkumu sociálněpolitické praxe na území Protektorátu Čechy a Morava“ vyšel v roce 2013 v časopise *Soudobé dějiny* a později byl přeložen do angličtiny.⁶⁵ O sociální a pracovní politice jsem napsala text s názvem „A Dilemma of Change and Cooperation. Labour and Social Policy in the Bohemian Lands in the 1930s and 1940s“, který se stal součástí kolektivní monografie sledující vývoj sociálních politik za druhé světové války v evropském či spíše globálním měřítku. Kniha vznikala pod edičním vedením Kirana K. Patela a Sandrine Kott.⁶⁶ Poznatky o protektorátní politice rodiny jsem využila v rámci většího projektu o vývoji rodinné politiky v Československu v krátkém 20. století, na jehož základě vznikla kniha *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*.⁶⁷ Částečně ji rovněž reflektuji v článku s názvem „Towards a population revolution? The threat of extinction and family policy in Czechoslovakia 1930s–1950s“, jehož jsem spoluautorkou.⁶⁸ Naposledy jsem publikovala příspěvek o konceptu veřejného zdravotnictví v českých zemích za nacistické okupace, který byl pod názvem „Von der Gesundheitsfürsorge zur politischen Kontrolle der Gesundheit. Das öffentliche Gesundheitswesen im Protektorat Böhmen und Mähren“ uveřejněn v časopise *Bohemia* v závěru minulého roku.⁶⁹

⁶⁵ Šustrová, Radka. “Bez sociální politiky to nejde!” K výzkumu sociálněpolitické praxe na území Protektorátu Čechy a Morava, in: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 1–2, 2013, s. 40–64; Šustrová, Radka. “It Will Not Work without a Social Policy!” Research on Social Policy Practice on the Territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia, in: *Czech Journal of Contemporary History*, vol. II, 2014, s. 31–56.

⁶⁶ Radka Šustrová, A dilemma of change and symbiosis. Labour and Social Policy in the Bohemian Lands in the 1930s and 1940s, in: *Nazism across Borders: The Social Policies of the Third Reich and their Global Appeal*, eds. Kiran K. Patel, Sandrine Kott [vyjde 2018/2019].

⁶⁷ Jakub Rákosník / Radka Šustrová, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016.

⁶⁸ Jakub Rákosník / Radka Šustrová, Towards a population revolution? The threat of extinction and family policy in Czechoslovakia 1930s–1950s, in: *Journal of Family History* [vyjde 2018].

⁶⁹ Radka Šustrová, Von der Gesundheitsfürsorge zur politischen Kontrolle der Gesundheit. Das öffentliche Gesundheitswesen im Protektorat Böhmen und Mähren, in: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, roč. 57, č. 2, 2017, s. 367–393.

I. Sociální bezpečnost v čase budování státu

Vyhlášení samostatného Československa 28. října 1918 dalo příležitost Čechům, Slovákům, Karpatorusinům a dalším zastoupeným národnostem budovat nový stát. Měl to být stát po všech stránkách moderní a liberální, tedy opak zastaralé a zkorumpované monarchie. V tomto smyslu také nové politické elity chtěly naložit se sociálním zákonodárstvím, které stát zdědil z Rakouska-Uherska a měly v plánu jej dále rozvíjet a zlepšovat. Slovy prominentního publicisty a spisovatele Ferdinanda Peroutky: „*Doba, která nechá dělníky pracovat deset nebo dvanáct hodin denně, že pak už mají jen čas dojít domů a vyspat se, nezasluhuje názvu doby nové, i kdyby se v ní přihodily velké politické změny.*“⁷⁰ První republika chtěla být nejen nová, ale také pokroková. I přes všechny obtíže, které zavádění reforem doprovázely, Československo velmi rychle přijalo základní sociální zákony. Osmihodinová pracovní doba, která znamenala závazné garance práce přesčas, noční práce a zásad zaměstnávání mladistvých, nebyla zpočátku pro některé v korelaci s hořčnatým budovatelským úsilím samostatné republiky. Na svou dobu šlo o opatření stále ještě nesamozřejmé, avšak tím významnější. Sociální demokraté prosadili nejen osmihodinovou pracovní dobu, novinkou bylo také udělování státní podpory v nezaměstnanosti a veřejnoprávní sociální pojištění zaměstnanců. Navzdory nesnadnostem, které vyjednávací proces v liberální demokracii soustavně přinášel, od prosazování stranických zájmů až po náchylnost systému k labilitě a obstrukcím zúčastněných stran, první republika patřila k zemím s nejrozvinutější sociální legislativou.

Meziválečné Československo budovalo paletu veřejnoprávních služeb, které si obyvatelstvo mohlo nárokovat na základě obvyklých podmínek, jakým byl věk, splnění čekací doby, atd. Pokud někde existovaly rozdíly, pak to byly rozdíly sociální, které dále rapidně rostly v období Velké hospodářské krize. Po industriálním rozmachu ve druhé polovině 19. století, který přinesl rozrůstání dělnické třídy, se postupem času čím dál více rozevíraly pomyslné sociální nůžky. Sociální stratifikace první republiky odrážela rozporuplnost kapitalismu a moderní sociální zákonodárství bylo jednou z cest, jak redukovat sociální konflikt. Rozhořel se jednak v době ustanovování samostatné republiky a jednak v čase nejhlubší hospodářské

⁷⁰ Ferdinand Peroutka, *Budování státu*, díl I–II, 1918–1919, Praha 2003, s. 264.

krize. Sociální zákonodárství jako reakce na sociální bídu nebylo ničím výjimečným. Svě prvenství měla v tomto pruská a německá politika za Bismarcka, kde plnila roli nástroje částečně vyvažující společenské nerovnosti.⁷¹ Revoluční rétorika a radikalizace politických skupin a hnutí událostmi v Evropě po první světové válce, zvláště pak vývojem v bolševickém Rusku, byly zásadním argumentem k práci na sociálním programu nové republiky.⁷² Československá reformistická levice představovaná československou sociální demokracií se chtěla soustředit především na sociální konflikty přetrvávající nebo nově vzniklé po ustavení republiky. Sociální rezort, kde se střídal Lev Wintř s Gustavem Habrmanem, byl její doménou až do vzniku tzv. panské koalice v roce 1926. Větší angažmá státu v zajištění sociální ochrany doznalo svého vyjádření především v rozšíření veřejnoprávního sociálního pojištění na pracující dělníky a dělnice, mnohem méně pak v jiných oblastech sociální politiky, kde stát operoval se značnou podporou dobrovolných organizací. V sociálním rozmachu českoslovenští zákonodárci rovněž přijali zákon o sociálním pojištění samostatně výdělečně činných. Předpis vznikl v roce 1925, ale nakonec nikdy nenabyl účinnosti.⁷³

V budovatelském úsilí mělo Československo oporu ve svém mezinárodním zasíťování. Vedle tradičních diplomatických a mezinárodních vztahů tvořily důležitou součást těchto vazeb také transnacionální organizace a případně jejich národní odnože nejrůznějších oborových zaměření. V sociálně zdravotní oblasti tuto funkci plnily především Červený kříž a Mezinárodní organizace práce. První jmenovaná získala silné domácí zastoupení ihned po říjnovém převratu 1918 a umožnila koncentraci finančních a materiálních zdrojů za účelem jejich rozdělení mezi sociálně potřebnými. Po celou první republiku, během které Československému Červenému kříži předsedala Alice Masaryková, pokračovala zejména v ošetrovatelských, zdravotně lidovýchovných aktivitách a osvětě.⁷⁴ Mezinárodní organizace práce sice neměla v Československu podobné zastoupení, ale disponovala úzkými vazbami na Sociální ústav Československé republiky a na řadu československých expertů: Evžen Štern, Emil Schönbaum, Antonín Zelenka či Lev Wintř pomáhali jejím jménem šířit vizi sociální

⁷¹ Frank Pilz, *Der Sozialstaat. Ausbau – Kontroversen – Umbau*, Bonn 2009, s. 27. Dále viz Sandrine Kott, *Sozialstaat und Gesellschaft. Das deutsche Kaiserreich in Europa*, Göttingen 2014.

⁷² Podobný trend lze spatřovat také napravo politického spektra: Jana Čechurová, Sociální programy politické reprezentace českých buržoazních kruhů po vzniku Československa, in: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica. Pocta prof. Zdeňku Jindrovi k sedmdesátému narozením*, Praha 2003, s. 117–123.

⁷³ Zákon č. 148/1925 Sb. o pojištění osob samostatně hospodařících pro případ invalidity a stáří Pozn.: § 145 nabude účinnosti už dnem 2. 7. 1925; za neúspěchem údajně stáli především velcí podnikatelé: *1926–1936. 10 let čs. sociálního pojištění*, Praha 1936, s. 6.

⁷⁴ Obecný přehled viz Otakar Dorazil, *Čs. Červený kříž*, Praha 1929.

bezpečnosti, zvláště sociálního pojištění po celém světě.⁷⁵ Sociální pokrok meziválečné Evropy demonstroval také Mezinárodní sjezd sociální politiky konaný v říjnu 1924 v Praze. Delegáti na něm přijali tři důležité rezoluce: o osmihodinové pracovní době, závodních výborech a boji proti nezaměstnanosti.⁷⁶

Ve dvacátých letech Československo plnilo program hospodářského rozvoje a budovalo základy pozdějšího sociálního státu. Hospodářská a sociální demokracie zásadně přispívaly ke stabilitě meziválečné demokracie a umožňovaly politickou participaci občanů. Obojí pomáhalo redukovat nejvážnější hrozbu demokratického kapitalismu, jímž byla sociální nerovnost. Ta může být tak velká, jak píše historik Tim B. Müller, že dokáže sociální kohezi zcela zničit.⁷⁷ Vycházel při tom z podmínek, do kterých velká hospodářská krize uvrhla mnohé evropské demokracie, zvláště pak Výmarskou republiku. Demokracie *politická* nemohla nikdy uskutečnit ekonomickou svobodu a politickou rovnoprávnost bez demokracie *sociální*. Bez ní zůstávala jen prázdným heslem, protože jedině v sociální politice nacházela politická demokracie své materiální vyjádření. Demokracii umožňovala podle Müllera právě aktivní hospodářská a sociální politika, obě ovšem řada států nedokázala navzdory hospodářské krizi, která vyústila do katastrofální krize kapitalismu, důsledně prosadit.⁷⁸ Byl to socialismus a socializace ve státní politice liberálních režimů, které umožnily posílení lokálních demokracií, avšak v řadě evropských zemí ustoupily politickému autoritářství. Americký *New Deal* však ukazuje, že k dynamickým a pohotově reagujícím radikálním ideologiím existovala liberálně demokratická alternativa.⁷⁹

Do podzimu 1938 se Československo nikdy zcela nevzpamatovalo z ekonomického propadu a sociální bídy vrstev, které hospodářská krize zasáhla nejvíce. První republika byla obdobím řady úspěchů, stejně jako strukturálních problémů, které se nepodařilo během existence liberálně demokratické republiky uspokojivě či vůbec vyřešit. Byla ale především funkční demokracií zajišťující základní práva a svobody svých občanů. V následujícím textu se budu věnovat pouze vybraných otázkám a navíc pak spíše v diskurzivní rovině.⁸⁰ Záměrem této

⁷⁵ Srov. Natali Stegmann, *The ILO and East Central Europe: Insights into the Early Polish and Czechoslovak Interwar Years*, in: *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territorialia*, č. 1, 2017, s. 11–34.

⁷⁶ Viz Josef Skoch, *Mezinárodní organizace práce a Československo. Genese Mezinárodní organizace práce, její působení a účast Československa na jejím díle*, Praha 1928. Z kritických pozic se k vývoji postavil František Polák, *Sociální politika Československa*, Praha 1927.

⁷⁷ Tim B. Müller, *Nach dem Ersten Weltkrieg. Lebensversuche moderner Demokratien*, Bonn 2014, s. 103.

⁷⁸ Tamtéž, s. 111.

⁷⁹ Srov. Kiran K. Patel, *The New Deal. A Global History*, Princeton – Oxford 2016.

⁸⁰ Pro souborný výklad odkazuji na následující přehledové práce: Zdeněk Deyl, *Sociální vývoj Československa, 1918–1938*, Praha 1985; Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, Díl I: *Vznik, budování*

úvodní kapitoly je definovat pole otázek a témat související se systémem sociální politiky, které meziválečná politická reprezentace a expertní kruhy rozporovaly. Nepůjde o výběr nahodilý, ale jistě subjektivní. Meziválečnému budování sociální bezpečnosti se budu věnovat ve třech částech, konkrétně oblasti veřejnoprávního sociálního pojištění, souvislostem trhu práce a nezaměstnanosti a zdravotní péči a veřejné hygieně. Závěrečný oddíl nastíní sociálně politický vývoj v nacistickém Německu do roku 1938, tedy podobně „budovatelskou“ fázi, byť ve zcela odlišné politické a ideologické atmosféře.

Veřejnoprávní sociální pojištění

Veřejnoprávnímu sociálnímu pojištění za první republiky dal charakteristickou tvář zákon o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří. Československá vláda jej přijala v roce 1924, ale účinnosti nabyl až v červenci 1926.⁸¹ Svého času se mu zkráceně říkalo „zákon o sociálním pojištění“,⁸² třebaže to bylo nepřesné, protože se netýkal všech pracujících.⁸³ Byl pojištěním vztahujícím se na dělnictvo, ale poukazovalo se tím na jeho význam při budování československého sociálního zabezpečení. Tímto zákonem vešla do historie také Ústřední sociální pojišťovna, která se stala nositelkou pojištění zaměstnanců a souběžně novým orgánem dohlížející na činnost okresních nemocenských pojišťoven. Vedle stabilizace systému potvrdila tato úprava dva charakteristické rysy sociálního pojištění v Československu. Na jedné straně to bylo částečné organizační sjednocení, tak jak se dělo konkrétně v případě Ústřední sociální pojišťovny spravující invalidní a starobní pojištění. Na straně druhé si systém udržel korporátní logiku. Vedle sebe tak existovalo sociální pojištění pro dělníky, horníky, soukromé úředníky a veřejné zaměstnance.⁸⁴ Jejich výhodnost byla rozdílná a pochybnosti existovaly zejména o adekvátnosti dávek v dělnickém pojištění, na které bylo navázáno jednoznačně nejvíce pojištěnců, konkrétně na dva miliony osob. Oproti němu se penzisté z řad soukromých zaměstnanců měli určitě lépe, jak demonstruje následující

a zlatá léta republiky (1918–1929), Praha 2000; Zdeněk Kárník, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, díl II: *Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*, Praha 2002.

⁸¹ Zákon č. 221/1924 Sb. o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří.

⁸² Vladislav Klumpar, *Sociální pojištění. Přehledný výklad o dosahu a významu zákona o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří a jeho nákladech s úplným textem zákona*, Praha 1925, s. 7.

⁸³ Paralelně k tomuto zákonu existovalo hornické pojištění, penzijní pojištění soukromých zaměstnanců (úředníků, zřizenců) a pojištění úrazové.

⁸⁴ K organizační struktuře sociálního pojištění srov. Jaroslav Houser, *Vývoj sociální správy za předmnichovské republiky*, Praha 1968, s. 55n.

tabulka.⁸⁵ Zejména třetí sloupec ukazuje míru štedrosti dávek v jednotlivých typech starobních a invalidních důchodů v poměru k průměrné mzdě. Horníci a dělníci zůstávali daleko za hranicí byť i jen poloviny své průměrné mzdy.

Průměrná výše invalidních a starobních důchodů a výše mezd 1930–1937

Rok	Průměrná výše starobního a invalidního důchodu [Kč / měs.]			Průměrná mzda [Kč / měs.]			Průměrný důchod v % průměrné mzdy		
	soukr. zaměstn.	horníci	dělníci	soukr. zaměst.	horníci	dělníci	soukr. zaměst.	horníci	dělníci
1930	596	226	97	1 358	930	478	43,9	23,4	20,3
1931	711	228	106	1 317	899	467	54,0	25,4	22,7
1932	768	231	109	1 283	800	443	59,9	28,9	24,6
1933	775	235	110	1 233	771	418	62,9	30,5	26,3
1934	766	234	139	1 217	796	408	62,9	29,4	34,1
1935	785	234	141	1 192	802	399	65,9	29,2	35,3
1936	787	234	141	1 183	843	405	66,5	27,8	34,8
1937	787	235	142	1 200	981	428	65,6	24,0	33,2

Zdroj: Ludmila Jeřábková / Miluše Salemanová, *Vývoj důchodového zabezpečení v ČSSR (1930–1956)*, Praha 1965, s. 43.

Budování sociálního pojištění v Československu neprobíhalo bez problémů. Stejně jako při řešení hospodářských otázek nešlo o konflikty s národnostním, nýbrž se sociálním pozadím. Slova historika Christoha Boyera: „*V sociálních konfliktech neprobíhala fronta mezi národnostmi [...] Existovaly spíše rozdílnosti mezi odlišnými odvětvími než mezi německým hospodářstvím na jedné straně a českým hospodářstvím na straně druhé.*“⁸⁶ Můžeme říct, že totéž platilo také pro veřejnoprávní sociální pojištění. Třemi základními rovinami, které se často v debatách o sociálním pojištění v meziválečné republice prolínaly, byla otázka solidarity pojištěnců, problematika finanční náročnosti systému, tedy snesitelnosti břemen sociálního pojištění a rozpor, který se nacházel ve vztahu mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem a v jejich rozdílném pohledu na účast v systému a plnění závazků.

⁸⁵ Blíže viz Ladislav Niklíček, *Čeští lékaři a povinné nemocenské pojištění v letech 1888–1938*, in: *Moderní dějiny I*, Praha 1993, s. 69–97.

⁸⁶ Christoph Boyer, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938)*, München 1999, s. 270. Cit. dle Václav Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa, 1918–1992*, Díl I: *období 1918–1945*, Brno 2004, s. 65

Zejména v souvislosti s otázkou doživotně vyplácených důchodů se podle jedné z nejdůležitějších postav meziválečného budování sociálního státu, význačného československého matematika, sociálně pojistného experta a tvůrce zákona o sociálním pojištění Emila Schönbauma, ukazovala nedostatečná „vnitřní příprava“ a „zralost“ obyvatelstva v Československu.⁸⁷ Šlo nejen o „sociálně etický zlořád“ v podobě přiznávání starobních důchodů zdravým státním a veřejným zaměstnancům mladším 65 let, ale také o starou dobrou výtku vůči sociálnímu pojištění, kterou všichni známe, že se pouze platí a nic nedostává. Systém se zdál finančně náročný pro všechny zúčastněné strany. Schönbaum tuto přetrvávající námitku dával za vinu neinformovanosti obyvatelstva o výhodách starobního a invalidního důchodu. Princip finančního systému, na jakém byl založen zákon o sociálním pojištění, a sice že každá dávka musela nalézt úplnou úhradu v pojistném, znamenala jednak přijatelnou výši pojistného v horizontu 4,5 až 5 %, a jednak neschopnost systému poskytovat například bezpodmínečné vdovské důchody. Kritika se nicméně snášela také na věkovou hranici odchodu do důchodu, která činila 65 let. Z pohledu matematika byla adekvátní, podle jiných ovšem příliš vysoká. Pravděpodobnost dožít se tohoto věku byla přibližně padesátiprocentní, takže pouze každý druhý se mohl těšit z naspořených peněz ve starobním důchodu. Naopak snížení hranice 55 let, jak zaznívalo z řady stran, by podle Schönbauma závratně zvyšovalo výdaje nositelů sociálního pojištění o čtvrt miliardy ročně.⁸⁸ Aby sociální pojištění bylo únosné pro národní hospodářství, nemohlo být velkorysé a rozdávat na všechny strany. Schönbaum patřil k nejhrolivějším propagátorům sociálního pojištění a také hlavním tvůrcům tohoto zákona. Přiznával mu tudíž některé nedostatky, ale základní konstrukci včetně finančního systému považoval za povedenou, výhodnou a funkční.

Při konstrukci zákona se jeho tvůrci drželi zadaných podmínek, které stanovovaly průměrnou pětiprocentní hranici výše pojistného. Z hlediska celkové náročnosti veřejnoprávního sociálního pojištění pro státní rozpočet Československo oproti Německu či Rakousku vykazovalo vyrovnanější pojistný systém, který byl dán zavedením úspornějšího gentského systému a z hlediska počtu pojištěnců menším dosahem. Vymanit se z kruhu kritiky finanční náročnosti sociálního pojištění bylo ovšem obtížné, a to mimo jiné kvůli vyššímu zatížení zaměstnavatelů v souvislosti se zavedením dělnického invalidního a starobního pojištění. Zatímco dělnické nemocenské a úrazové bylo už vlajkovými loďmi Bismarckova sociálního

⁸⁷ Emil Schönbaum, O provádění sociálního pojištění u nás (Schůze 3. února 1927), in: *O provádění sociálního pojištění u nás. Rozhovor ve schůzích Sociálního ústavu ČSR ve dnech 3. a 24. února a 3. a 10. března 1927*, Praha 1927, s. 6.

⁸⁸ Tamtéž, s. 11.

projektu a záhy jej zavedla také Habsburská monarchie, u doživotních důchodů byla argumentace obtížnější. Snesitelnost břemen je ovšem velmi relativní kategorie a lze ji upřesnit snad pouze mezinárodním srovnáním pojistných kvót neboli mírou spoluúčasti. Situace v Československu vyhlížela v tomto smyslu příznivě, protože zatímco v Německu činila pojistná kvóta 16,5 % ze mzdy, v Rakousku to bylo 17,5 %, v polských průmyslových obvodech 14 až 15 %, v Československu činila 9,5 až 11,5 % mzdy.⁸⁹

I přesto zůstávala jedna z hlavních výtek nového zákona přílišná „drahota“. Ozývaly se hlasy volající po principiálním zlevnění pojištění a posílení vlivu státu na ukládací politiku (investiční strategii) Ústřední sociální pojišťovny. Někteří totiž sdíleli přesvědčení, že Československo nebylo v polovině dvacátých let připravené budovat něco tak rozsáhlého, jakým byl zákon o sociálním pojištění. Konflikt zájmů zaměstnance a zaměstnavatele, resp. třídní optika při posuzování smyslu legislativního předpisu se zde rýsovala z hlediska přijetí návrhu v zásadě ex post. Nikoli náhovou ji v roce 1927 zformuloval v debatě, která hodnotila parametry sociálního pojištění, poslanec Národního shromáždění za Republikánskou stranu Jan Dubický: „*Vím, že dělnictvo mělo zájem na tom, aby zákon co nejdříve vstoupil v život. Ale nutno poukázati na ten fakt, že sociální zákonodárství nesmí se posuzovati s jednostranného stanoviska třídních zájmů, nýbrž že nutno zkoumati jeho finanční důsledky, nemá-li dojít k otřesům.*“⁹⁰ Stále ještě notné zatížení poválečnými břemeny a soustavná práce na posílení národního hospodářství podle Dubického, který od roku 1926 zastával funkci prvního místopředsedy Ústřední sociální pojišťovny, ztěžovaly podmínky pro příhodné prosazení diskutovaného zákona. Ten byl sice už dávno otištěn ve *Sbírce zákonů a nařízení* a toho času nabýval účinnosti, avšak podle svých kritiků doslova ničil československý průmysl. Cest ke zlevnění se nabízelo několik: od omezení okruhu pojištěnců (konkrétně učňů, manželek pojištěnců apod.), přes úpravu dávek po rozšíření mzdových tříd v invalidním a starobním pojištění. Výsledkem mělo v každém případě být snížení pojistného plnění, anebo rovnou odejmutí pojistné povinnosti.

Spor o sociální pojištění byl do značné míry sporem sociálním či třídním. Pokud bychom srovnávali finanční náročnost dělnického sociálního pojištění s náklady na penzisty z řad zaměstnanců ve vyšších službách, vyjevoval se podle soudobých hlasů markantní rozdíl mezi oběma kategoriemi. V roce 1927 se ve státním rozpočtu počítalo s více než jednou miliardou korun na dávky penzistů, přičemž cena dělnického pojištění měla stanovený horní strop na

⁸⁹ Schůze 24. února 1927, in: *O provádění sociálního pojištění u nás*, s. 26.

⁹⁰ Tamtéž, s. 34.

700 mil. Kč a nesměla ho překročit.⁹¹ Dubický kritizoval „jednostranné stanovisko“, ale současně právě z těchto pozic argumentoval proti platnému úrazovému pojištění dělníků. Dubickému se zdálo nevhodné disponovat jak pojištěním proti úrazu, tak proti invaliditě. Obojí odškodňovalo úrazy, ale jedině stav invalidity zavdával podle něj nárok na kompenzaci ze strany pojišťovny.⁹² Argumentace podobného druhu byla pochopitelně nešťastná, podobně jako myšlenka zrušit úrazové pojištění bez náhrady, jak poslanec navrhoval, protože by pouze znovu vyvstaly spory o úhradu škod z úrazů.

O reformě dělnického úrazového pojištění, které vycházelo z původní předlohy z roku 1887,⁹³ se hovořilo prakticky po celou první republiku. K unifikaci jejích nositelů, tedy úrazové pojišťovny v Praze, Brně a Bratislavě nedošlo a úrazové pojištění zůstávalo pochopitelně také odděleno od sociálního pojištění. V první řadě bylo pojištěním podniků, nikoli zaměstnanců. Jeho platnost byla omezená na průmyslové závody a v zemědělství při práci se strojem a pojištěnec byl chráněn během výkonu práce a při přímé cestě z domova do podniku a zpět.⁹⁴ Nedostatky dělnického úrazového pojištění spočívaly především v nedostatečném rozsahu. Úrazovým pojištěním byly povinovány zákonem definované podniky a krytí se týkalo také pouze části zemědělských dělníků. Zrevidování průmyslových a živnostenských podniků podléhajících pojistné povinnosti, jakož i razantní rozšíření pojištění na zemědělství a lesnictví v celém rozsahu.⁹⁵ Úrazové pojištění nepochybně nepatřilo vzhledem k plnění své zaopatřovací funkce příkladným systémům, avšak jeho finanční vitalita zůstávala také v době hospodářské krize dobrá.⁹⁶ Mimo jiné proto, že počet úrazů byl přímo úměrný počtu pojištěnců. Krizi úrazové pojišťovny pocítily s ohledem na výměru pojistného, protože za krize klesala zaměstnanost, tedy také počet pojištěnců a rovněž se snižovaly mzdy. Pokud se ovšem otázka reformy úrazového pojištění nadále přetřásala, jednalo se především o zlepšení bezpečnosti práce nebo „úrazové zábrany“ jako svého druhu preventivní ochrany, která měla

⁹¹ Schůze 10. března 1927, in: *O provádění sociálního pojištění u nás*, s. 86.

⁹² Schůze 24. února 1927, in: *O provádění sociálního pojištění u nás*, s. 38.

⁹³ Zákon č. 1/1887 ř. z. o pojišťování dělníků pro případ úrazu.

⁹⁴ Soukromé úrazové vs. dělnické úrazové pojištění srov. Alfons Kliš, *Úrazové pojištění a jeho výhody*, Praha 1938; k historii dělnického úrazového pojištění viz Antonín Hlavatý, *Úrazové pojištění dělnické (praktická příručka)*, Praha 1924.

⁹⁵ *Stanovisko Úrazové pojišťovny dělnické pro Čechy v Praze k chystané reformě úrazového pojištění dělnického*, Praha 1926, s. 20–22.

⁹⁶ Emil Schönbaum, *Současný stav sociálního pojištění v Československu*, Praha 1934, s. 8.

výrazně napomoci snížit počet a vážnost úrazů, zlepšení systému léčebné péče a doléčování, dostatečná péče o důchodce s vysokou ztrátou pracovní schopnosti atd.⁹⁷

Velká hospodářská krize zasáhla nejvíce hornické pojištění a dělnické nemocenské pojištění. Hornické pojištění u bratských pokladen, nejstarší veřejnoprávní pojištění vůbec, doplácelo na značnou nestabilitu příjmů a výdajů, které nespravila žádná meziválečná reforma.⁹⁸ Hornické provize zůstávaly nepřiměřeně nízké po celou meziválečnou dobu a nedosáhly k průměrným mzdám před první světovou válkou.⁹⁹ Vývoj hornického pojištění byl už od převratu 1918 nepříznivý, ale v čase krize se stal katastrofálním. Ve vyjádření statistiky z ledna 1933, připadalo na 14 pojištěnců přesně 10 důchodců Ústřední bratrské pokladny.¹⁰⁰ Na výplatu důchodů tak příspěvky placené zaměstnavateli a horníky nestačily a hornické pojištění přežívalo pouze díky opakované sanaci československým státem, ke které však vláda poprvé přistoupila až v roce 1935.

V dělnickém nemocenském pojištění, kterému v roce 1929 podléhalo více než 2,5 mil. osob, nebyla situace natolik kritická, minimálně však velmi nepříznivá. Snižování mezd a zvyšování nemocnosti způsobilo za krize i zde nemalé komplikace. Problém spočíval jednak v tom, že lidé před nezaměstnaností utíkali na nemocenskou, a jednak v samotné konstrukci zákona. Zatímco v Německu, Francii, Itálii nebo Polsku představovaly dávky nemocenského kolem 50 až 60 % střední mzdy, v Československu to bylo až 80 %, protože dávky pobírali rovněž za dny volna.¹⁰¹ Ředitel Ústřední sociální pojišťovny Vladislav Klumpar tento neblahý stav zdůvodňoval malými rezervami, které si pojišťovna nestačila vytvořit kvůli nízkým sazbám pojistného.¹⁰² Zatímco za krize tyto nízké sazby přišly kvůli úsporám vhod, v čase konjunktury ve dvacátých letech, se naopak spořilo málo. V první polovině třicátých let byla podle Klumpara jedinou cestou ke zlepšení finanční kondice nemocenských pojišťoven vymáhání pojistného, anebo spíše zvyšování pojistného jako méně nepopulární opatření než jakými jsou exekuční zákroky. Souběžně ale už vyhlížel reformu zákona o sociálním

⁹⁷ František Trnka, *K reformě úrazového pojištění dělnického. Náměty pro novelisaci úrazového zákona, rozbor unifikace*, Praha 1932, s. 13.

⁹⁸ Zlepšení hornických penzí nepřinesl ani zákon 242/1922 Sb. o pojištění u báňských bratských pokladen Pozn.: ust. §§ 84 až 87 nabývají účinnosti dnem 23. 8. 1922 (s účinností od října 1924).

⁹⁹ Podrobně k vývoji viz Jaroslav Houser, *Vývoj hornického pojištění. K bojů našich horníků za kapitalismu*, Praha 1960.

¹⁰⁰ Emil Schönbaum, *Současný stav sociálního pojištění*, s. 7.

¹⁰¹ Jakub Rákosník / Jiří Noha, *Kapitalismus na kolenou: Dopad hospodářské krize na evropskou společnost v letech 1929–1934*, Praha 2012, s. 179.

¹⁰² Vladislav Klumpar, *Sociální pojištění v době krise*, Praha 1933, s. 2.

pojištění, o kterém se domníval, že by mohlo být „všeobecným sociálním opatřením“ vědomě méně přihlížející k individuální spravedlnosti a tedy také více redistributivní.¹⁰³

V čem tedy měla spočívat reforma sociálního pojištění, kterou se ovšem do konce první republiky nepodařilo prosadit? Dobovou atmosféru mohou přiblížit výsledky soutěže, kterou v roce 1931 vypsal národohospodářský a sociální odbor Masarykovy akademie práce. Celkové zatížení veřejnoprávního sociálního pojištění činilo ročně přes tři miliardy Kč, a tak tématem soutěže byla právě otázka, „Jak zlevnit sociální pojištění se zvláštním zřetelem na pojištění dělnické a úrazové?“ Název vítězné práce revisora Ústředního svazu nemocenských pojišťoven v Praze Jana Janáčka byl vypovídající sám o sobě: „Sjednotit.“¹⁰⁴ Soustředění jednotlivých větví sociálního pojištění a snížení osobních a věcných režii, který provoz prodražovaly, a tedy celkové zshospodárnění, byly ovšem myšlenky, s kterými nepřicházel pouze Janáč, ale které nejlepší práce v zásadě sdílely. Diskuze nad zlepšováním stávajících odvětví sociálního pojištění ovšem nadále ponechávala stranou jinou křiklavou otázku své doby, a sice riziko nezaměstnanosti.

Trh práce a nezaměstnanost

Jestliže někde sociální bezpečnost měla své limity, bylo to sociální riziko nezaměstnanosti. První republika poskytovala státní příspěvek k podpoře nezaměstnaných, který byl přijat v roce 1921, ale v platnost vešel až o čtyři roky později.¹⁰⁵ Úporné vyjednávání napříč politickými tábory a zájmovými skupinami umožnilo realizovat gentský systém, který byl v československých podmínkách – slovy Jakuba Rákosníka – „*onou pověstnou nouzí, z níž se učiní ctnost*“.¹⁰⁶ Stát přenášel povinnost vyplácet nezaměstnaným peněžitou podporu na odborové organizace, které částečně dotoval. Podporu v nezaměstnanosti tak mohl obdržet pouze odborově organizovaný pracující. Obligatorní pojištění proti nezaměstnanosti v téže době zaváděly různé evropské státy, avšak v Československu v dané době chyběla spolehlivá statistika nezaměstnanosti a existovaly také další argumenty proti zavedení nového povinného pojištění. Jednak se předpokládala větší finanční nákladnost administrativy, rovněž existoval odpor mezi zaměstnanci v oborech s nižší pravděpodobností nezaměstnanosti a také

¹⁰³ Vladislav Klumpar, *Sociální pojištění v době krise*, s. 12.

¹⁰⁴ *Jak zlevnit a zlepšit sociální pojištění se zvláštním zřetelem na pojištění dělnické a úrazové (Soubor prací poctěných cenami v soutěži vypsané VI. odborem MAP roku 1931 na stejnojmenné téma)*, Praha 1932.

¹⁰⁵ Zákon č. 267/1921 Sb. o státním příspěvku k podpoře nezaměstnaných.

¹⁰⁶ Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918-1938*, Praha 2008, s. 169

všeobecný pokles morálky, jak se často po první světové válce konstatovalo, mohl svádět ke zneužívání systému, jehož kontrola by byla přinejmenším nesnadná.¹⁰⁷

Československo zažilo dvojí explozi nezaměstnanosti: nejdříve po skončení Světové války vyvolanou nejen demobilizací, ale také proměnou struktury průmyslových zakázek a poklesem stavebního ruchu, podruhé v důsledku Velké hospodářské krize. Při první vlně nezaměstnanosti politická reprezentace reagovala uzákoněním státních podpor v nezaměstnanosti, které se vyplácely po dobu dvou měsíců a vztahovaly se přibližně pouze na polovinu nezaměstnaných.¹⁰⁸ Pohybovaly se navíc pouze v rozmezí od 0,60 do 5 Kč denně, což politické kruhy zdůvodňovaly omezenými možnostmi státu a obavami z vyvolání pocitu z poskytování „důchodu bez práce“.¹⁰⁹

Ve dvacátých letech bylo zavádění podpor v nezaměstnanosti hledáním konsenzu v čase ekonomické konjunktury, o dekádu později byla situace už odlišná. Ve třicátých letech se nezaměstnanost stala nejintenzivněji působícím činitelem ovlivňující společenskou konstelaci první republiky. Gentský systém, výrazně novelizovaný v roce 1930, byl sice pro stát levnou formou zaopatření, protože péči kryli zaměstnanci prostřednictvím svým odborových organizací a stát k tomu pouze finančně přispíval, avšak pro neorganizované zaměstnance byla situace mnohem obtížnější.¹¹⁰ Snižování mezd v důsledku omezování provozu, podvýchiva obyvatelstva, zdravotní komplikace a z toho plynoucí větší zátěž pro nositele sociálního pojištění byly podle sociálního demokrata a posledního prvorepublikového ministra sociální péče Jaromíra Nečase spojené nádoby. Zatímco za krátkodobé nezaměstnanosti se větší tíha přenášela na nemocenské pojišťovny, dlouhodobá nezaměstnanost podle Nečase vyvolávala u dotčeného obyvatelstva staršího věku, kde byla menší naděje získat znovu práci, snahu domáhat se dávek z důchodového pojištění. Cestou z tohoto začarovaného kruhu byla podle Nečasových slov lepší evidence nezaměstnaných.¹¹¹

¹⁰⁷ Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity*, s. 169.

¹⁰⁸ Zákon č. 63/1918 Sb. o podpoře nezaměstnaných.

¹⁰⁹ Václav Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa, 1918-1992*, díl I: *období 1918-1945*, Brno 2004, s. 77.

¹¹⁰ Jeho dvě hlavní novinkou bylo jednak prodloužení podpůrné doby na 26 týdnů a jednak úprava výše státního příspěvek, který nově činil trojnásobek podpory udělované odbory. Zákon č. 74/1930 Sb., kterým se mění a doplňují některá ustanovení zákona ze dne 19. července 1921, č. 267 Sb. z. a n., o státním příspěvku k podpoře nezaměstnaných. K historii gentského systému viz Jakub Rákosník, *Gentský systém v období I. Československé republiky*, in: *Časopis Národního muzea. Řada historická*, roč. 170, 2001, č. 3–4, s. 84–105.

¹¹¹ Jaromír Nečas, *O sociálním pojištění a jeho významu. Projev na sjezdu Ústředního svazu nemocenských pojištěnoven dne 23. května 1937*, Praha [1937], s. 6.

Československo disponovalo veřejnými zprostředkovatelnami práce podobně jako řada dalších evropských států. Rozmach jejich budování v českých zemích a na Slovensku nadešel ve třicátých letech, na Podkarpatské Rusi zůstala situace neuspokojivá až do zániku první republiky. Při sčítání nezaměstnaných byl v této době stát odkázán právě na tyto instituce, z jejichž statistik se ovšem vytrácely osoby, které se buď u zprostředkovatelen nehlásily o práci, anebo osoby, které už neměly nárok pobírat podporu v nezaměstnanosti. Druhým prostředkem byla statistika podporovaných osob podle gentského systému. Získaná data ovšem zachycovala pouze kolem 70 % nezaměstnaných. Československo nebylo v této evidenční praxi nijak závratně pozadu za evropským trendem, což ovšem nesnižovalo dopady neúspěšného sčítání.

Jednotlivé části republiky zasáhla krize s různou razancí a s podobně rozmanitou mírou účinnosti na mapě Československa fungoval také gentský systém. Působil nejlépe v průmyslových regionech, naopak pozbýval efektivnosti na Slovensku a ještě více na Podkarpatské Rusi. Tím spíše nezaměstnanost tvořila jeden z ústředních prvků nacionálních sporů uvnitř Československa, ovšem nejen česko-německých, ale také česko-slovenských a česko-rusínských. Dopadům nezaměstnanosti v pohraničí se v určitých kruzích přisuzoval původ v záměrném národnostním útlaku. Kritika v tomto směru v podání pravicového i levicového populismu Německé nacionálně socialistické strany dělnické (DNSAP) a Komunistické strany Československa zněla prakticky obdobně.¹¹² Původ dopadů krize spočíval pochopitelně jinde, a to v hospodářsko-sociální struktuře pohraničí, zejména v převaze krizí nejvíce ohroženého průmyslu, v silném zastoupení Němců v řadách dělnictva. Nacionalistická argumentace ovšem působila velmi silně. Pokusy o vlastní „národní“ sociální zaopatření na bázi svépomoci se sudetoněmecká pravice v zásadě politicky prosadila.¹¹³

Z celkového spektra nezaměstnaných osob byli nejvíce znevýhodněni „přestárlí“ nezaměstnaní. Hraniční věk kolem 50 let, nedostatečná kvalifikace pro práci v dynamicky se vyvíjejících průmyslových podnicích či sama preference podniků, která dávala přednost mladým uchazečům, právě tuto sociální skupinu diskriminovala nejvíce. Často se totiž ocitali mimo systémový rámec nejen státních příspěvků, ale nesplňovali ani podmínky stravovacích akcí, přísná kritéria pro přiznání invalidního důchodu či bezpodmínečnou věkovou hranici 65

¹¹² Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity*, s. 338.

¹¹³ Sudetoněmecká vlastenecká fronta, resp. Sudetoněmecká strana založila v listopadu 1934 „sudetoněmeckou národní pomoc“ (*Sudetendeutsche Volkshilfe*), obdobu říšské Zimní pomoci (*Winterhilfswerk*). Od prosince 1934 do března 1935 vybrala v peněžních darech téměř 6 mil. Kč a 1,5 mil. K ve věcných. Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity*, s. 344.

let pro důchod starobní, což je ponechávalo v situaci zcela bez prostředků. Znovu se tak oživovala otázka snížení věku odchodu do důchodu, která ovšem byla, jak upozorňoval ministr sociální péče Jaromír Nečas, zcela finančně neúnosná. Pokud by totiž hranici snížili na 60 let, Nečas odhadoval souběžné zvýšení pojistného o 13 % a ani v tomto případě nepovažoval výši dávek dostatečnou pro uživení celé rodiny.¹¹⁴ Tyto nejvíce ohrožené osoby tedy splňovaly podmínky, kde mohla zasáhnout jedině chudinská péče nesená domovskými obcemi. Ovšem ani ty, jak bylo všeobecně známo, nebyly v dobré finanční kondici.

Hospodářská krize nepřinesla úsilí o zlepšení systému sociální péče o občany bez práce a prostředků.¹¹⁵ Ve třicátých letech se naopak otevíraly debaty o státních úsporách a restrikcích dávek.¹¹⁶ V tomto smyslu jednoznačná porážka socialistických stran, jak píše Rákosník, znamenala v praxi v některých případech snížení podpory až na jednu třetinu.¹¹⁷ Systém státních podpor v nezaměstnanosti ztrácel svou účinnost také s ohledem na pokles podporovaných osob v poměru k celkovému počtu nahlášených nezaměstnaných. Klíčovou roli proto sehrávaly jiné programy a další instituce zaopatření. Druhou největší výdajovou položkou státu tvořily stravovací akce, které sloužily pro osoby, na které se nevztahovaly podpory v rámci gentského systému. Zdroje se ovšem hledaly také v obecních rozpočtech, ve sbírkových akcích, z organizace loterie či zvláštních obecních přirážek. Stát do značné míry spoléhal na dobročinnost a svépomoc obyvatelstva, což z tradiční charity za první republiky vytvářelo prakticky systémový prvek veřejné sociální politiky.

Zdravotnictví a veřejná hygiena

V oblasti zdravotnictví se projevil nejen budovatelský étos meziválečného sociálního státu, ale později také neblahé důsledky velké hospodářské krize a nezaměstnanosti. Systém léčebné péče poskytované nemocenskými pojišťovnami v rámci nemocenského pojištění představoval poměrně solidní platformu pro realizaci veřejného zdravotnictví. Avšak ve třicátých letech se ukázala problematická zdravotní péče o nezaměstnané a jejich rodinné příslušníky, kteří po čase ztráceli možnost profitovat z nemocenského pojištění. Pojištění a pojišťovny tudíž

¹¹⁴ Jaromír Nečas, *Nezaměstnanost a podpůrná péče v Československu*, Praha 1938, s. 59.

¹¹⁵ Souhrnně k protikrizovým opatřením vlády viz Zdeněk Kárník, *České země v éře první republiky (1918-1938)*, díl 2: *Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930-1935)*, Praha 2002, s. 73n.

¹¹⁶ Vládní nařízení č. 161/1933 Sb. o přechodné úpravě příplatku k podpoře nezaměstnanosti.

¹¹⁷ Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity*, s. 291.

nebyly všemocné a v oblasti boje proti sociálním nemocem, mezi jaké se počítala tuberkulóza, alkoholismus či pohlavní nemoci mohly působit spíš jen jako pomocná síla. Nemocenské pojišťovny disponovaly vlastními odbornými ambulatorii, ordinacemi, nemocnicemi, sanatorii, lázněmi a lázeňskými domy. V roce 1936 činilo denní vydání nemocenských pojišťoven, které dozorovala Ústřední sociální pojišťovna, více než 1,5 mil. Kč. Z nich přibližně jeden milion připadl na léčebnou péči, zbytek na dávky nemocenského pojištění.¹¹⁸

První republika usilovně budovala také veřejný zdravotnický systém. Bezmála dvacetiletý vývoj liberální demokracie podnítil řadu změn v oblasti zdravotní péče. Z hlediska ústavní péče nelze přehlédnout značnou expanzi sítě zdravotnických zařízení. Mnohem jasněji se to ukazuje při bližším srovnání s počátkem 20. století. V roce 1905 bylo v Čechách 85 veřejných a 101 soukromých nemocnic s 11 686 lůžky, přičemž jedno nemocniční lůžko připadalo na 561 obyvatel. K roku 1933 existovalo již 170 státních, zemských nebo okresních veřejných nemocnic s 38 859 lůžky, 204 soukromých nemocnic s 13 720 lůžky, 30 léčeben na tuberkulózní pacienty, 90 chorobinců a 22 ústavů pro choromyslné.¹¹⁹ Budovatelský a modernizační étos meziválečné republiky stvrzovalo též zřízení zvláštního ministerstva pro oblast zdravotnictví, které se tímto vymanilo z dozoru Ministerstva vnitra a existovalo paralelně k Ministerstvu sociální péče. Tento krok přiznával zdravotnickému sektoru odpovídající vážnost, ale současně zdůraznil rozpočtové rozdíly mezi Ministerstvem sociální péče a Ministerstvem veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy. Na počátku sedmdesátých tento stav sociálně zdravotní správy s určitým sarkasmem komentoval let lékař Jan K. Stříteský. Upozorňoval především na kontrast mezi těžkopádným a filantropicky improvizujícím Ministerstvem veřejného zdravotnictví a pružným a finančními rezervami vybaveným Ministerstvem sociální péče.¹²⁰

Nástroje sociální ochrany moderního liberálního státu, jakým bylo Československo, se tak nacházely převážně v oboru sociálního pojištění a mnohem více v oblasti kurativní péče (léčebné) než péče profylaktické (preventivní). Nedostatky veřejného zdravotnictví nicméně nespočívaly pouze v této disproporcii. Od ustavení první republiky se hovořilo o reformě zdravotnictví, resp. zdravotní péče a zestátnění zdravotní policie a obvodních lékařů. Debaty o nové úpravě organizace péče o děti a mládež, konkrétně boji proti kojenecké úmrtnosti, či

¹¹⁸ Jaromír Nečas, *20 let sociální péče v Československé republice*, Praha 1938, s. 56.

¹¹⁹ Ladislav Niklíček, *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*, I. díl (do roku 1945), Brno 1989, s. 29 a 54.

¹²⁰ Jan K. Stříteský, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971, s. 105.

ochraně před přenositelnými nemocemi, zvláště před tuberkulózou, značila potřebu modernizace stávajícího systému – nových hledisek a pracovních postupů. Tento nový rámec měl poskytnout zákon o zestátnění zdravotně policejního dohledu,¹²¹ který převáděl činnost zdravotní policie nově z obcí na stát. Zdravotní policie byla institucí, která existovala již od osvícenství a její činnost se odehrávala v rámci veřejného zdravotnictví a hygieny.¹²²

Vlastním výkonem tohoto úkolu byl u okresních úřadů pověřen zdravotnický personál tvořený obvodním lékařem a dalšími zdravotními pracovníky. Do jejich gesce patřilo očkování proti neštovicím, léčení chudých, zdravotnický dozor dělníků, dohled nad tělesnou výchovou, lékařský dozor nad školní mládeží a zdravotní výchovou atd. V této své podobě ovšem zákon nikdy nevešel v platnost zejména pro svou nákladnost. Teprve jeho značně zredukovaná verze odhlasovaná o dva roky později znamenala zřízení instituce státních obvodních lékařů,¹²³ avšak za velmi nevýhodných finančních podmínek, které nutily lékaře souběžně provozovat soukromé ordinace.¹²⁴ Celková nevýhodnost předpisu se neprojevovala pouze finanční tísni lékařů, ale nedostatečným plněním povinností obvodních lékařů na poli sociální hygieny, resp. všeobecné hygienické kultury. Právě obvodní či terénní lékaři byli těmi, kdo přicházeli nejvíce do kontaktu s obyvatelstvem a mohli patrně nejefektivněji ovlivnit hygienické návyky obyvatelstva. Sociální a zdravotní experti při Státním zdravotním ústavu, v jehož kompetenci se veřejná hygiena nacházela, je mohli v této roli zastoupit jen obtížně.

Podíváme-li se nicméně na celkový vývoj zdravotního stavu obyvatelstva po první světové válce, je možné s ohledem na budování sociálních a zdravotních institucí konstatovat pozitivní výsledky. Podařilo se především usměrnit počet úmrtí z důvodu infekčních onemocnění, mj. díky zavedení povinného očkování proti neštovicím,¹²⁵ naopak narůst bylo možné v prvním desetiletí republiky zaznamenat v případě cévních a srdečních onemocnění. Meziválečné Československo, jakkoli bychom jeho sociální zákonodárství mohli označit za

¹²¹ Zákon č. 332/1920 Sb., jímž stát přejímá výkony zdravotně-policejní.

¹²² Spojení „zdravovědy“ a „policie“ v jediný pojem „zdravotní policie“ není nahodilý, jak upozorňuje Daniela Tinková. Během osvícenství sice obor zdravotní politiky vyučovali lékaři, ale velmi se blížil oboru státovědy (*Staatswissenschaft, Polizeywissenschaft*), který byl naukou o policii, resp. vnitřní administrativě státu. Daniela Tinková, *Zákeřná Mefitis: Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012, s. 42.

¹²³ Zákon č. 236/1922 Sb. kterým se doplňují a částečně v činnost uvádějí ustanovení zákona ze dne 15. dubna 1920, č. 332 Sb. z. a n., jímž stát přejímá výkony zdravotně-policejní Pozn.: Pro ostatní území republiky vyjma Slovenska, Podkarpatské Rusi a Slezska zákon nabývá účinnosti až dnem 1. 1. 1923.

¹²⁴ Ke genezi legislativních předpisů podrobně viz Ludmila Sinkulová, *Lékaři, stát a zdraví lidu. Z historie zdravotní služby v českých zemích*, Praha 1959, s. 301–348.

¹²⁵ Zákon č. 412/1919 Sb. o povinném očkování proti neštovicím Pozn.: Účinnost pro území Slovenska stanovena odlišně zvláštním nařízením.

modernizační, se potýkalo se zjevným rozporem snadno znázornitelným na mapě republiky. Zatímco v její východní části, zejména na Podkarpatské Rusi nadále převládaly epidemické hrozby, v českých zemích se měla pozornost postupně přesouvat k sociálním chorobám. Alespoň takto zněl předpoklad lékaře a pozdějšího ředitele Státního zdravotního ústavu Hynka Pelce.¹²⁶ Pelc by profesorem sociálního lékařství, moderního interdisciplinárního oboru zabývajícím se zdravím populace a péčí o zdraví společnosti. Nahlížel proto medicínu v sociálních souvislostech jako vědecký systém kombinující poznatky lékařství a sociálních věd. Jeho záběr byl tudíž široký a obsahoval kupříkladu též péči o matku a systém poraden pro těhotné, které ovšem nebyly státními institucemi, nýbrž téměř výhradně úzce specializovaná pracoviště zakomponovaná do dobrovolné péče. Podobně tomu bylo také v případě péče o mládež, jejíž organizace se navíc strukturovala podle národního klíče.

Hlavním limitem veřejnoprávního sociálního pojištění bylo podle soudobých expertů nedostatečné finanční podložení. Systém byl sice nastavený k poskytování všestranné léčby, ovšem jednotlivé položky léčebné péče, tedy věcné dávky, poskytované služby včetně honorářů praktických lékařů, byly obecně nedostatečné, zejména pak v dělnickém pojištění. „*Je to rozpor, který je také natrvalo neudržitelný*“, upozorňoval svého času Hynek Pelc, „*demokratické zásady vyžadují, aby v základních lidských právech, k nimž patří podle dnešních názorů i péče o zdraví, bylo měřeno každému stejně.*“¹²⁷ Rovnostářství ve smyslu stejné dostupnosti lékařské péče a štědrosti dávek je v čase kapitalismu nerealistické. O to více, že sociální pojištění se stávalo celistvým programem ochrany obyvatelstva teprve ve dvacátých letech a systém nadále do značné míry spoléhal na dobrovolné a dobročinné orgány operující na poli sociálně zdravotní péče. Pojištění prozatím pokrývalo jen část obyvatelstva. Docent sociálního lékařství Eduard Břeský se za stávající situace nicméně za nositele sociálního pojištění přimlouval. Kdyby se působnost veřejnoprávního sociálního pojištění vztahovala na všechny, bylo by – jak sám poznamenal – „*pojištěním národním*“, a za těchto okolností pojišťovny mohly v rámci veřejného zdravotnictví obdržet konkrétní úkoly. Do té doby jim nebylo co vyčítat.¹²⁸

Nedostatky se mimo jiné ukazovaly v péči o matku a dítě. Sociální stratifikace společnosti a její geografické rozmístění způsobovala při jejím poskytování poměrně velké rozdíly. Nejobtížnější podmínky panovaly na malých městech a vesnicích, kde dostupnost lékaře

¹²⁶ Hynek Pelc, *Zdravotní stav obyvatelstva Československé republiky v jejím prvním desetiletí*, Praha 1929, s. 167.

¹²⁷ Tamtéž, s. 331.

¹²⁸ Eduard Břeský, *Boj proti sociálním chorobám a sociální pojištění*, Praha 1939, s. 9.

podobně jako zdravotně hygienické podmínky byla často nejhorší a porodnost nejvyšší. Neuspokojivý stav v oblasti organizace péče o rodinu se konstatoval dlouhodobě. Projevoval se především vysokou kojeneckou úmrtností a klesající porodností. Byl proto předpokladem pro uskutečnění hlubších systémových změn v péči o rodinu a dítě. Důsledky velké hospodářské krize se v této souvislosti jevily jako mnohem komplexnější, jelikož vedle ekonomických a sociálních obtíží výzkumy naznačovaly rovněž obecné zhoršení zdravotního stavu obyvatelstva v Československu. Nová programová koncepce Ministerstva zdravotnictví publikovaná v roce 1937, jejíž realizace se tehdy zamýšlela ještě v těsné součinnosti s Ministerstvem sociální péče, vymezovala jednak legislativní a jednak organizační úkoly. Její konkrétní znění představil tehdejší ministr zdravotnictví Ludwig Czech v rozpočtovém výboru Národního shromáždění v listopadu 1937. Souvztažnost mezi hospodářskou krizí a zdravím obyvatelstva se projevovala nejen na dlouhodobé depopulaci českých zemí, ale také na zdravotní kondici dětí z oblastí nejvíce postižených krizí.

Programový návrh předpokládal vytvoření odpovídajícího legislativního rámce vedeného třemi směry: veřejné zdraví mládeže, zajištění lékařských inspekcí ve školách a zlepšení sociálně zdravotní péče o ženy a matky. V jádru koncepce se na rovině organizace hovořilo především o péči o matku a dítě v prenatálním období a dětech a mládeži v kontextu sociální péče a hygieny. Jednou z priorit měla být důsledná prevence zajištěná poradenstvím, jež by eliminovalo neznalost a neinformovanost ženy-matky a zpravidlnilo předporodní a postnatální lékařskou péči. Žena totiž měla před porodem navštívit lékaře a nechat se vyšetřit alespoň třikrát. Zda tak opravdu učiní, bylo na její vůli. Czech předpokládal legislativní úpravu fungování dětských a mateřských poraden, jejich organizační spojení a stanovení normativního řádu výkonu jejich činnosti. Doposud měly především zdravotně nápravný ráz a jejich dosah byl omezený. V praxi mívaly tyto služby rozličný charakter (od lékařských ordinací po specializovaná pracoviště s provozem jedenkrát týdně) a jejich využívání bylo zcela dobrovolné.¹²⁹

Czechova programová koncepce byla reakcí hned na několik fenoménů své doby. Jedním z nich byla prakticky neexistující populační politika československého státu, navzdory nekonečným debatám o „vymírání národa“. Už od konce 19. století klesal počet narozených dětí a kojeneckou úmrtnost se dařilo snižovat jen pomalu. Vzhledem k místnímu nadprůměrnému populačnímu přírůstku se záchranným kruhem nežádoucího populačního

¹²⁹ Ludwig Czech, *Public Health in Czechoslovakia*, Prague 1938, s. 6.

vývoje měla stát zvýšená zdravotní prevence ve východní části republiky. Slovensko a Podkarpatská Rus, které se potýkaly s mnohem dramatičtějšími zdravotními ukazateli, ovšem současně značně zvyšovaly celorepublikový průměr populačního přírůstku. Vývoj vyhlížel hroživě, čehož si všímali především experti. „*V celku lze říci, že se populační přírůstek podstatně a velmi rychle zlepší, když pochopíme, že náš populační program nepotřebuje teoretických úvah, nýbrž velmi zřetelné konkrétní práce: několik dobrých zákonů, několik dobrých odborných ústavů a něco peněz. Ale peníze nejsou v tomto boji za populaci činitelem nejdůležitějším; i bez nich lze ihned programovou legislativou zachránit národu tisíce dětí ročně.*“¹³⁰ upozorňoval brněnský porodník František Pachner ve spise *Otázka potomstva – otázkou národního bytí*, který vydal pod jménem své kolegyně lékařky Emílie Lukášové až v roce 1939. V svém sdělení dával důraz na dvě základní metody populační politiky: zvýšení natality a snížení mortality. Ani v jednom ukazateli však meziválečná republika neslavila úspěch.

Na realizaci hlubších koncepčních kroků nezbyl nakonec čas. Sociální pojištění pamatovalo na profylaktickou medicínu, která rozvíjela nové formy preventivní sociálně zdravotní péče, spíše výjimečně. Pojištění zatím nepokrývalo periodické prohlídky ani tzv. zdravotelskou péči dospělých. Pojišťovny využívaly své ozdravovny téměř výhradně v rámci doléčování nemocí. Byla to zvláště soukromá iniciativa zastánců preventivní medicíny, kteří vynakládali úsilí v péči o obyvatelstvo ohrožené přenositelnými nemocemi anebo jinými sociálními a zdravotními problémy. Reforma veřejného zdravotnictví zůstávala nejaktuálnější prakticky výhradně v rétorice expertních kruhů z řad lékařů, demografů a statistiků a v programech politické reprezentace, které však existovaly zatím pouze na papíře.

Nástin vývoje sociální politiky v Německu 1933–1938

Německý nacistický stát ve fázi konsolidace je jediným obdobím jeho existence, kdy je možné podrobněji sledovat jeho sociální programatiku. Po vypuknutí druhé světové války ji už významně ovlivňoval vývoj na frontě. Úsilí Německa vypořádat se s důsledky hospodářské krize a problémy liberálně demokratické éry v období před rokem 1938 mohlo navíc inspirovat pozdější přestavbové vize sousedních konzervativních režimů. Dříve, než se

¹³⁰ Emílie Lukášová, *Otázka potomstva – otázkou národního bytí. (Problémy populační s hlediska lékařského)*, Praha 1939 (poválečný reprint František Pachner, *Otázka potomstva – otázkou národního bytí. (Problémy populační s hlediska lékařského)*, Brno 1946).

dostanu k vývoji v českých zemích, krátce se zastavím u Německa a hlavních témat jeho sociální politiky, konkrétně práce a zaměstnanosti, populačního růstu, sociálního pojištění a sociální péče.

Od převzetí moci nacisty v lednu 1933 do zahájení mocenské expanze, které počítám od anšlusu Rakouska v březnu 1938, si režim budoval opěrné body své moci a snažil se stabilizovat vnitřní poměry. Sociální politika měla přispět obojímu. Velkou výhodou pro nacionální socialisty bylo, že Německo bylo vlajkovou lodí sociálního pokroku už od časů kancléře Bismarcka a ani Výmarská republika se tohoto sociálního étosu nevzdávala. Bylo na co navazovat. Přestože se vůči meziválečné republice nacionální socialisté razantně vymezovali, Výmarské Německo přispělo mnohým: zlepšením sociální infrastruktury, velkorysou bytovou výstavbou, když se stát z 81 % spolufinancoval 2,8 mil. nových bytů v letech 1919–1932, či rozšířením počtu klientů prakticky všech oborů sociálního pojištění.¹³¹ Důsledky Velké hospodářské krize ovšem tyto úspěchy zastínily. Vrchol statistikou zachycené nezaměstnanosti nastal v únoru 1932, kdy bylo bez práce více než šest milionů Němců. Pojištění proti nezaměstnanosti, které vzniklo teprve v říjnu 1927, nebylo schopné generovat dávky nezaměstnaným a také v řadách samostatně výdělečně činných ubývalo pojištěnců.¹³²

Konsolidaci nového nacionálně socialistického režimu podmiňovala v první řadě redukce nezaměstnanosti. Do vytváření nových pracovních pozic, remilitarizace a zaměstnaneckých programů plynuly miliardy německých marek. Na přelomu let 1933/1934 činily celkem jednu třetinu celkových vládních výdajů.¹³³ Během roku 1934 se sice 3,5 milionů nezaměstnaných vrátilo do práce, ale z nich trvalé zaměstnání získalo přibližně 2,5 mil. Ostatní byli umístěni jako pomocné síly v zemědělství, anebo posláni na těžkou práci do dolů.¹³⁴ Veškeré tyto menší či větší úspěchy doprovázela propaganda, která měla ještě povzbudit víru obyvatelstva, že nacionální socialisté budou úspěšní. Jejich úspěch byl z velké části závislý na schopnosti

¹³¹ Mezi roky 1918–1929 krylo nemocenské pojištění o 13 % více pracujících než na konci války (k roku 1929 celkem 61 %), v úrazovém pojištění stoupl v téže období počet klientů z 69 na 74 % a ve starobním pojištění z 57 na 69 %. Hans Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, 1914–1949*, Bonn 2009, s. 431–432.

¹³² Povinné starobní pojištění pro samostatně výdělečně činné úřady zavedly v prosinci 1938 zákonem o starobním zaopatření německého řemesla (*Gesetz über die Altersversorgung für das Deutsche Handwerk*, RGBI. I, 1938, s. 1900). Řemeslník mohl být osvobozen od pojistné povinnosti pouze v případě, když uzavřel životní pojistku.

¹³³ Tim Mason, *Social Policy in the Third Reich. The Working Class and the „National Community“*, Oxford – New York 1997, s. 109.

¹³⁴ Tamtéž, s. 111.

režimu po silném hospodářském propadu postavit stát znovu na nohy a vrátit lidem práci jako sociální jistotu.

Jedním z nejvíce popularizovaných opatření byl zákon o zmírnění nezaměstnanosti z června 1933.¹³⁵ Působivý byl především tím, že kombinoval zaměstnanecký program s programem na podporu sňatečnosti. Jeho smyslem bylo vytlačit ženy z pracovních pozic, na kterých je snadno mohli vystřídat mladí muži momentálně bez zaměstnání. Ženám se nabízela alternativa rodinného života, musely se ovšem zavázat, že se do pracovního poměru znovu nevstoupí. V praxi tedy šlo především o opatření, které mělo pomoci eliminovat vícepříjmové rodiny. S tímto záměrem ovšem už dříve operovaly vlády Výmarské republiky. Bezúročné novomanželské půjčky úřady poskytovaly do maximální výše 1000 RM určených na zařízení domácnosti. Částka to nebyla vůbec zanedbatelná, protože průměrná roční mzda dělníka činila tehdy 1 520 RM.¹³⁶ O půjčky ovšem mohli žádat pouze dvojice sezdané po 3. červnu 1933, přičemž oba zcela „zdraví“ manželé s „dobrou pověstí“ museli být nositeli „občanského práva“ a být ochotni se kdykoli politicky angažovat za „národní stát“. Značné výdaje na novomanželské půjčky měla pokrýt tzv. sňatková pomoc. Do jejího programu byly zahrnuty všechny svobodné osoby, pokud byly příjemci mzdy, služného nebo příjmů z jiných zdrojů. Podle výše příjmů odváděly srážkou od 2 do 5 % své mzdy příspěvek do fondu sňatkové pomoci. Výjimkou byli pouze jedinci s příjmem nižším než 75 RM měsíčně.

Dopad tohoto opatření nebyl jednoznačný. Sňatečnost rostla, ale menším tempem, než se očekávalo. Počet podpořených párů stoupl z 33,3 % v roce 1933 na 51,4 % všech uzavřených manželství v roce 1938, a jak tedy upozorňuje historička Michelle Mouton, stále přibližně polovina manželství unikala z drobnohledu říšských eugeniků. Také porodnost párů, které obdržely státní podporu, stoupla pouze pozvolna: z 22,9 % v roce 1937 na 32 % v roce 1940.¹³⁷ Zákon o zmírnění nezaměstnanosti byl jediným svého druhu, který měl naráz řešit oba kardinální problémy Německa první poloviny třicátých let: nezaměstnanost a klesající porodnost. Ani později během války se novomanželský program nezastavil. V letech 1937 až 1944 činily celkové výdaje na novomanželské půjčky a příspěvky na dítě kolem 6,8 miliard RM.¹³⁸

¹³⁵ RGBI, Teil I, s. 323: Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit vom 1. Juni 1933.

¹³⁶ Michelle Mouton, *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk: Weimar nad Nazi Family Policy, 1918-1945*, Cambridge 2007, s. 60

¹³⁷ Michelle Mouton, *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk*, s. 68.

¹³⁸ Eckart Reidegeld, *Staatliche Sozialpolitik in Deutschland*, Bd. II: *Sozialpolitik in Demokratie und Diktatur 1919-1945*, Wiesbaden 2006, s. 381.

Ideologické pozadí, které zákon o zmírnění nezaměstnanosti svým zaměřením popisoval, tvořily dva základní argumenty budovatelského úsilí nacistického státu během konsolidace. Propaganda je zobrazovala především jako hledání cesty k zajištění přítomnosti a budoucnosti německého národa a způsobu, jak optimalizovat jeho pracovní výkonnost. Nacistická ideologie stavěla heslo „práce“ strategicky do popředí. Vtělila jej rovněž v lednu 1934 do zákonného předpisu: zákonu o národní práci (*Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit*), který upravoval vztahy mezi zaměstnavateli a zaměstnanci a zaváděl „vůdcovský princip“ do organizační struktury německých podniků.¹³⁹

Revalorizace práce za nacionálního socialismu potvrzovala, že sociální program od této chvíle reprezentuje především nacistické zájmy v oblasti zaměstnanosti. Práce se stala ústředním symbolem nacistické sociální politiky a tvořila ji také po celou dobu budování nacistické hegemonie v Evropě. Tradiční první máj jako svátek práce se proměnil v „den národní práce“ (*Tag der nationalen Arbeit*), od roku 1934 národní svátek německého národa. Bylo tomu příznačně při vzpomínce na rozbití svobodných německých odborů, resp. k jejich sjednocení v pozitivním výkladu nacionálních socialistů. Německá pracovní fronta (*Deutsche Arbeitsfront*), jak píše její dvorní historiograf Rüdiger Hachtmann, byla jednak politickou organizací, o níž se režim významně opíral a jednak zastřešujícím koncernem podnikatelského sektoru s vlastními podnikatelskými zájmy.¹⁴⁰ Z pohledu sociální politiky byla především institucí oficiálně reprezentující zájmy dělnické třídy. Věnovala se tudíž nejen situaci v závodech a eliminaci sociálních konfliktů, ale v kompetenci měla obdobu italského projektu *Dopolavoro*: německou Radost ze života (*Kraft durch Freude*),¹⁴¹ která byla spektakulárním projektem, v jehož rámci režim poslal na rekreaci miliony německých pracujících.

Německá pracovní fronta, konkrétně její Ústavu pro výzkum práce (*Arbeitswissenschaftliches Institut*), tvořila společně s expertními kruhy soustředěnými na Říšském ministerstvu práce (*Reichsarbeitsministerium*) platformu sociálně politické expertízy. Pracovní fronta byla navíc onou institucí, která plánovala po skončení druhé světové války uskutečnit vizi sociálního státu. Na své programové koncepci pracovala bez ohledu na válečný konflikt. Snad proto nevádí, když se nyní na moment vzdálím sledovanému časovému rámci fáze konsolidace,

¹³⁹ RGBL. I, s. 45: Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit, 20. Januar 1934.

¹⁴⁰ Srov. Rüdiger Hachtmann, *Das Wirtschaftsimperium Der Deutschen Arbeitsfront, 1933-1945*, Göttingen 2012.

¹⁴¹ Daniela Liebscher, *Freude und Arbeit: Zur internationalen Freizeit- und Sozialpolitik des faschistischen Italien und des NS-Regimes*, Köln 2009.

abych nastínila čtyři nejdůležitější sociálně politické cíle Pracovní fronty, které ovšem v této podobě vznikly až ve druhé polovině války. Historik Ronald Smelser na ně kdysi upozornil a s oprávněným zaujetím si pokládal otázku: je možné těmto nakonec nikdy neuskutečněným plánům přiřadit přívlastek „moderní“?¹⁴²

První cíl této programatické skici tvořila plná zaměstnanost, které se mělo dosáhnout jedině „pracovním nasazením“ (*Arbeitseinsatz*) doprovázené novými organizačními technologiemi (např. řízením pracovního trhu, výchovou k povolání, rekvalifikací, soustavným přeškolením atd.). Druhým cílem byla „spravedlivá mzda“ neboli naplňování principu „stejně mzdy za stejný výkon“. Třetím cílem bylo soustavné zvyšování výkonu pracujících Němců, k jehož splnění měla napomoci celá řada sociálně zdravotních opatření: od preventivní medicíny, přes zlepšení bytové situace po organizaci volného času pracujících. Čtvrtým cílem byla geneze kompletního systému sociálního pojištění, který měl sloužit všem, kteří pracovali po celý svůj život.¹⁴³ Zodpovědět Smelserovu otázku není cílem mé práce. Jak lze ovšem tušit, historici většinou akceptují obojí: modernistické i anti-modernistické založení nacionálního socialismu. Zatímco druhé opodstatňoval zvláště bytostný rasismus nacistické ideologie a masové vraždění židů, sociálně politické plánování, zejména pak představy o komplexnosti sociálního pojištění se považují za onen moderní aspekt budování nacistického panství.

Sociální pojištění v Německu setrvalo v roli klíčového nástroje sociální ochrany. Je proto důležité se u něj krátce zastavit. Německo disponovalo sedmi obory sociálního pojištění.¹⁴⁴ Nemocenské a úrazové pojištění a pojištění pro případ invalidity a stáří, které se vztahovaly na velkou část dělnictva a Němci je už od sklonku devadesátých let 19. století. V roce 1927 se v rámci hornického pojištění sjednotilo nemocenské a invalidní pojištění a ve stejné době zákonodárci prosadili také pojištění proti nezaměstnanosti. Na něj ovšem dramaticky dopadla velká hospodářská krize, jak jsem dříve zmínila.

Nacionální socialisté přebírali správu veřejnoprávního sociálního pojištění v době vysoké inflace a v čase, kdy se starobní, invalidní, vdovské a sirotčí důchody nacházely díky ztrátě rezerv ve špatném stavu. Úrazového a nemocenského pojištění se krize fatálně nedotkla, proto prvním krokem nacionálních socialistů byla sanace penzijního pojištění a úprava dávek

¹⁴² Ronald Smelser, *Die Sozialplanung der Deutschen Arbeitsfront*, in: *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Hrsg. Michael Prinz / Rainer Zitelmann, Darmstadt 1991, s. 74.

¹⁴³ Tamtéž.

¹⁴⁴ Konkrétně nemocenské, invalidní a pensijní pojištění, provisi (hornické) pojištění, úrazové pojištění, pojištění v nezaměstnanosti, starobní pojištění řemeslníků.

v tomto oboru.¹⁴⁵ Ročně se jednalo přibližně o 200 mil. RM ze státních zdrojů. Kalkulovalo se s předpokladem, že po dovršení úplné zaměstnanosti, dojde k převedení části příspěvkového fondu pojištění proti nezaměstnanosti na penzijní pojištění. K tomuto kroku vláda přistoupila relativně brzy, už v prosinci 1937 na základě zákona o výstavbě penzijního pojištění. Po zkonstatování, že došlo k odstranění nezaměstnanosti a nastavení podmínek, které konečně umožňují zlepšení, se přistoupilo k další fázi reformy.¹⁴⁶ Každoročně z pojištění proti nezaměstnanosti přecházela na penzijní pojištění čtvrtina jeho příspěvků.¹⁴⁷ Kromě finančního zajištění důchodového pojištění úřady také zvýšily dávky.¹⁴⁸ S výjimkou pojištění proti nezaměstnanosti, se v letech 1937 a 1938 finančně zabezpečoval celý říšský systém sociálního pojištění.¹⁴⁹

Paralelně k těmto sanačním opatřením se uskutečnila zásadní vnitřní přestavba nositelů sociálního pojištění. V červenci 1934 zanikly jejich bývalé správní orgány a jejich práva a povinnosti převzal vedoucí pojišťovny (*Leiter*) za podpory svého poradního sboru.¹⁵⁰ Došlo zde tedy k prosazení vůdcovského principu organizace a převzetí kontroly nad rozhodovacím řízením nejvyšších správních orgánů pojišťoven. Hlavním smyslem zákona o vybudování sociálního pojištění (*Aufbaugesetz*) bylo především odstranit jeho roztržitost a nepřehlednost a posílit jeho dávkové plnění. „Říšské sociální pojištění“ (*Reichsversicherung*) mělo v budoucnu obsáhnout nemocenské, úrazové, invalidní pojištění, pojištění zaměstnanců i hornické pojištění.

Společným rysem nacistické sociální politiky byl nepochybně solidarismus německého národa, který reprezentovala v rámci organizace sociální péče nejsilněji Nacionálně socialistická péče o blaho lidu (*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*), známá pod zkratkou NSV. Ovšem nebyla to chudinská péče v pravém slova smyslu, kterou měla v kompetenci. Angažovala se v oblasti veřejné sociálně zdravotní péče, ale měla také silný sociálně mobilizační potenciál. Vyjadřovala také to, co Richard Bargel svého času spatřoval v celé německé sociální politice jako celku: „*Nacionálně socialistická sociální politika nechce obstarat lék pro trpící nouzi, nýbrž se chce postarat o to, aby ten, kdo plní své povinnosti vůči*

¹⁴⁵ RGBl. I, s. 1039: Gesetz zur Erhaltung der Leistungsfähigkeit der Invaliden-, der Angestellten- und der knappschaftlichen Versicherung vom 7. Dezember 1933.

¹⁴⁶ RGBl. I, s. 1393: Gesetz über den Ausbau der Rentenversicherung (Ausbaugesetz), 21. Dezember 1937.

¹⁴⁷ Karel Šrámek, *Sociální pojištění v Německu*, Praha 1939, s. 53.

¹⁴⁸ Johannes Frerich / Martin Frey, *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland, Bd. 1: Von der vorindustriellen Zeit bis zum Ende des Dritten Reiches*, München – Wien 1996, s. 301.

¹⁴⁹ C. W. Guillebaud, *The Social Policy of Nazi Germany*, New York 1971, s. 93. (reprint vydání z roku 1941)

¹⁵⁰ RGBl. I, s. 577: Gesetz über den Aufbau der Sozialversicherung, 5. Juli 1934.

*Volksgemeinschaft, neupadl do nouze...*¹⁵¹ Předpokladem bylo přijetí do národního společenství a ten splňovali pouze „árijští“ Němci.

Je možné shrnout, kam se vyvinula sociální politika v Německu po nástupu nacionálních socialistů? Slovy jednoho z nejpovolanějších, historika Norberta Freie, „*sociální politika konsolidovaného nacistického režimu nebyla pouze jen reakcionářská nebo rétorická, a byla také více než jen přesně vykalkulovaný prostředek s cílem totalitní manipulace. [...] přece se z ní vyvinula substanciální a z části dokonce pokroková sociální politika.*“¹⁵² A doplňuji, že byla především kompenzací za dobře odvedenou práci a službu vykonanou pro nacistický *Volksgemeinschaft*. Deklarovala sice svůj celospolečenský potenciál a její tvůrci toužili překonávat společenské neduhy a plánovali vybudovat nové sociální poměry, avšak jejím primárním (byť nikoli výhradním) kritériem byla rasová „způsobilost“ klientů participující na přerozdělování veřejných zdrojů. V navazující fázi, která se vyznačovala mocenskou expanzí a vypuknutím válečného konfliktu, se pozornost částečně přesouvala na území bývalého Rakouska a posléze Sudet, kde se úřady usilovaly o implementaci institucí a nástrojů říšské sociální politiky. Nikdy se však z nacistické programatiky nevytratila, jen ji zcela zásadně podmínila válka.¹⁵³

¹⁵¹ Richard Bargel, *Neue deutsche Sozialpolitik: Ein Bericht über Grundgedanken, Aufbau und Leistungen*, Berlin 1944, s. 8n.

¹⁵² Norbert Frei, *Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945*, München 1987, s. 96

¹⁵³ Ludwig Münz, *Kriegsverpflichtete Sozialpolitik*, in: *Monatshefte für NS-Sozialpolitik*, roč. 7, č. 21–24, 1940, s. 248–252.

II. Budování pospolitosti: jednota národa a přestavba státu a společnosti

Uzavření mnichovské dohody v září 1938 je symbolickým mezníkem období politické obrody a transformace národní ideologie. Návrat ke kořenům a k autentické národní tradici, hledání sebe sama, pevného jádra národa v čase rozjitřené mezinárodní situace byly vnitřní procesy druhé republiky, které kontinuálně pokračovaly do období nacistické okupace a posléze do poválečné třetí republiky. Evropské historiografie věnovaly značnou pozornost například režimu Vichy, který uskutečňoval „národní revoluci“ nabízející alternativní cestu vůči třetí Francouzské republice uzavírající své sedmdesátileté trvání v roce 1940. Základním a pro většinu ideových proudů se stalo heslo „sociální pořádek“, třebaže francouzská „národní revoluce“ byla reálně spíše shlukem často obtížně slučitelných programových bodů. V praxi byly jejími základními pilíři integrální katolicismus, napoleonský centralismus, větší koncentrace kapitalismu a různé podoby nátlaku. Nelze přehlédnout, že podobně jako Pétainova Francie také česko-slovenská druhá republika a následně protektorát rozvíjely v mnoha ohledech podobný národní program politické a společenské *přestavby*, jak zde budu tento proces nazývat. Jejím charakteristickým rysem byly domácí personální a ideové zdroje.

Tato kapitola se zaměří na změnu státně-ideologického paradigmatu, ke kterému došlo v Československu na konci třicátých let. Posun od meziválečného budování multietnického státu k budování národního společenství doprovázela zásadní proměna rámce myšlení o národě a jeho příslušnících. Tento vývoj měl fundamentální dopad na definování příjemců či klientů sociální politiky. Zajímám se zde proto, jakým způsobem se utvářel nový režim, jaké dopady měly politické a společenské turbulence na národní ideologii, nakolik specifický byl později režim v protektorátu s ohledem na aktivity a iniciativy českých politických a expertních aktérů a do jaké míry je možné v nastavení režimu a systému veřejné správy spatřovat znaky strategie okupační moci. Základním historickým pojmem je zde „národní pospolitost“, která byla jednak autentickým dobovým pojmenováním společenství Čechů období druhé republiky a protektorátu a v tomto textu je také analytickou kategorií, pomáhající definovat skupinu klientů, k němuž se stát obracel s nabídkou pečovatelských služeb.

„Pospolitosť“ byla produktem přestavby státu a společnosti a vztahovaly se k ní specifické myšlenkové vzorce a politické strategie. Prameny ukazují, že byla výrazně responzivní k vnějšímu a vnitřnímu ohrožení, které v rozličných rovinách definovali soudobí aktéři ve vztahu k „českému národu“. Souvisela s dlouhodobou politickou nestabilitou a ekonomickou krizí meziválečné republiky, změnou státní hranice na podzim 1938 a následnou migrační vlnou. Topos „ohrožení národní existence“, který v sobě koncentroval různé obavy a strachy plynoucí z představ o ekonomické stagnaci či demografické krizi, si žádal utvořit pevnou „národní jednotu“, která měla tento hrozivý vývoj zvrátit přenastavením dosavadních myšlenkových vzorců a politických úkolů. Apely na „národní jednotu“, jejímž konkrétním výsledkem bylo utvoření „národní pospolitosti“, radikálně revidovaly dosavadní pojetí československého národa. Přetrvávající vnitropolitická krize a vnější ohrožení republiky dynamizovaly exkluzivní tendence v myšlení o národě a „národní pospolitost“ si pomalu získávala podobu nové státní ideologie.

Podstatnou část úvah o přestavbě Československa poskytla druhá republika. Historiografie toto krátké období českých dějin interpretuje dvěma způsoby: někteří ji považují za nešťastné vyústění či epilog první republiky (J. Kuklík, J. Gebhart), jiní druhou republiku spojují spíše s protektorátním obdobím a zdůrazňují její nedemokratický charakter a české krajně pravicové kořeny (J. Rataj, J. Tesař).¹⁵⁴ Bez větších kontroverzí jí lze označit za jeden z průvodních jevů přetvářejícího se evropského řádu, který zahájil nejpozději anšlus Rakouska a pokračoval státně politickými změnami vyplývajícími z uzavření mnichovské dohody. Tento vnitřní proces přestavby státu nemohly na podzim 1938 podnítit výhradně síly zvenku, ačkoli česká paměť ráda demonizuje období Mnichova především „zradou“ Československa svými spojenci.¹⁵⁵ Byly to z velké části snahy domácích aktérů, kteří reagovali na novou konstelaci moci v Evropě a iniciovali revizi politického systému, ideologie státu a funkčních mechanismů uvnitř společnosti. V tomto směru byla druhá republika určitě „*svárem demokracie a totality*“,¹⁵⁶ jak ji charakterizoval Jan Gebhart s Janem Kuklíkem, ale ve výsledku tvořila především konverzi heterogenních představ o podobě a fungování státu a společnosti, jejímiž nositeli byli české politické autority. Nebudu se zde

¹⁵⁴ Jan Rataj, *Návrat a nástup. Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky*, s. 4–5. Dostupné na URL: www.janrataj.cz/modules.php?name=Downloads&d_op=getit&lid=13 [10-1-2017].

¹⁵⁵ Kriticky naopak Jan Tesař, *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*, Praha 2014.

¹⁵⁶ Jan Gebhart / Jan Kuklík, *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha – Litomyšl 2004.

zajímat o to, čím byla druhá republika, ale jaký proces nastartovala a v jaké podobě tento proces pokračoval po 16. březnu 1939.

Proces přestavby byl prokazatelně zahájen před vyhlášením protektorátu a jeho základní princip tvořil zvýšený státně pečovatelský zájem o „český národ“. Zdůrazňuji tento aspekt především proto, abych pozornost moji i čtenářovu odklonila od tradiční externalizace moci, ke které často uchylujeme při studiu druhé republiky a protektorátu. Veřejnoprávní sociální politika se nadále zakládala na předmnichovském systému (a tento systém také přetrval po celé protektorátní období), ale současně reagovala na myšlenkový posun od společnosti k pospolitosti.¹⁵⁷ Doprovázel ji proces redefinování národa a občanství projevující se rezolucemi v „židovské otázce“ a kriminalizací „cikánů“. Také později byla soustava sociálně politických institucí zásadně svázána s českými orgány. Po ustavení protektorátu měla autonomní protektorátní správa v rukách administraci politiky péče směřované k českému obyvatelstvu. Klíčové rozhodovací procesy se sice odehrávaly na jiných úrovních, ale české straně zůstával prostor k vlastní iniciativě a působení ve prospěch „českého národa“. Tato do jisté míry *pragmatická* spolupráce s německou stranou představuje jeden z centrálních interpretačních problémů, s nímž se historiografie o protektorátu doposud potýká.

Podle historika Michala Frankla byl výsledkem tohoto procesu „zúžený národ“, proměna chápání vlastního národa ovlivněná nacionalistickým radikalismem a etnickým nacionalismem.¹⁵⁸ Změna pojetí národa se ovšem nezakládala výhradně na rasovém vylučování, o kterém píše Frankl. Na základě zúženého pojetí „českého národa“, který popisuje termín „národní pospolitost“, se vylučovali také čeští Němci a další občané, kteří nevykazovali objektivní znaky příslušnosti k „českému národu“. Zřejmou proměnou prošlo také její ideologický profil. Pro období těchto velkých změn se svého času vžil termín

¹⁵⁷ Společnost (*Gesellschaft*) a společenství (*Gemeinschaft*) označil německý sociolog Ferdinand Tönnies už na konci 19. století za dvě základní formy společenského soužití. Obě formy jsou spojeny se specifickými vlastnickými a mocenskými vztahy, charakteristickými mentalitami a kulturními vzorci. **Společenství** je čistě organická forma, kterou člověk nemůže sám stvořit. Podle Tönniese existuje ve třech rozpoznatelných podobách příbuzenství, sousedství a přátelství. Elementární jednotu společenství vymezují hranice prostoru, ve kterém se společenství nachází. Ve **společnosti**, která je vyjádřením moderního kapitalismu, žijí lidé odděleně a racionálně sledují své individuální zájmy. Každá společnost je založena na smlouvě uzavřené mezi jejími členy. Jejím smyslem je spojit síly za účelem dosáhnout společného zájmu. Ujednání tak vzniká v určité tísní či potřebě. Stanovení a sledování společného cíle je tmelem společnosti a všech jejích společenských, politických, hospodářských a jiných spojení. V této ideálně typické formě se pro všechny zúčastněné předpokládají stejná práva. Srov. Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Darmstadt 1991; dále též např. Cornelius Bickel / Ferdinand Tönnies / Helmuth Plessner, in: *Plessners „Grenzen der Gemeinschaft“*. Eine Debatte, Hrsg. Wolfgang Eßbach / Joachim Fischer / Helmuth Lethen, Frankfurt am M. 2002, s. 183–194.

¹⁵⁸ Michal Frankl, Židé přes palubu: Konstrukce „židovské otázky“ za druhé republiky, in: *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 3, 2009, s. 38.

„podzimní revoluce“. Údajně měla pomoci zastavit „otevřený třídní boj“, jak později poznamenal jeden ze zástupců Českého svazu pro spolupráci s Němci František Havlena: „*I český národ se odvrací od liberalismu, ale je dosud v rozpacích, z kterého konce a jak by měl nastoupiti novou cestu, aby i on ve své zemi a ve svém celku položil pevné a bezpečné základy své další národní existence.*“¹⁵⁹ „Podzimní revoluce“ popisovala období od abdikace Edvarda Beneše do přijetí zmocňovacích zákonů v polovině prosince 1938.¹⁶⁰ V tomto textu ji ovšem rozumím jako déle trvajícímu procesu, který označuji *přestavbou státu a společnosti*. Meziválečná liberální demokracie ztrácela v očích československé veřejnosti legitimitu a silné antiliberální hnutí usilovalo o politickou a společenskou přestavbu bývalého Československa. „Podzimní revoluce“ tak nabízela alternativu k národní ideologii první republiky – čechoslovakismu.

Stoupenci „revolučního“ procesu slibovali spolehlivý a dobře fungující stát, který se umí o svůj národ postarat. Ideologie „národní pospolitosti“ jim poskytovala nástroj, jak splnit své sliby. Měla redukovat napětí uvnitř společnosti a současně symbolizovala novou šanci národa napravením „chyb“ meziválečné republiky. Její údajné nedostatky byly argumentem přestavby, ale akceleraci jí poskytoval pomnichovský topos „ohrožení národní existence“. Homogenizace národních společenství a vylučování „cizích elementů“ byly reakcí na tato ohrožení. Uznání doposud poskytované národnostním menšinám a princip rovných práv se vytrácel a sílila exkluzivita v pojetí národa. Druhorepublikové Česko-Slovensko vylučovalo zejména židy a romy a události poloviny března 1939 tento proces ještě urychlily a zvýraznily. Vznikla oddělená společenství Čechů, Slováků a Němců. Jednotlivé národní organismy se začaly seskupovat do uzavřených etnických společenství, pro která platila kolektivně pojímaná práva konstruovaná na bázi etno-rasového třídění obyvatelstva. Židovský občan byl tedy především „židem“, jakkoli moc svou identitu spojoval s českou národní příslušností. Konstrukce a obrana národní jednoty byla významně propojena s antisemitskými diskurzy, jak už ostatně konstatovali historici Michal Frankl a Miloslav Szabó ve shodě s Peterem Buggem: „*československý politický systém se vyznačoval vysokou mírou (vnitro)národní integrace, ale nízkou úrovní integrace politické. Tento mechanismus [...] měl významné důsledky pro konstrukci národní jednoty po mnichovské dohodě či později v rámci*

¹⁵⁹ František Havlena, *Pracovní výchovou k blahobytu*, Praha 1940, s. 13-14.

¹⁶⁰ Jan Rataj, *O autoritativní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938-1939*, Praha 1997, s. 15.

*Národního souručenství, a ještě později v Komunistické straně Československa.*¹⁶¹ Národní identita meziválečného Československa transformovaná do jejího národně-rasového pojetí poskytovala naději, kterou doboví aktéři popisovali jako šanci na nový začátek a v této argumentační rovině ji také komunikovali obyvatelstvu: „Nový stát budovat a na národním poli pracovat budou jen příslušníci národa“, psalo se na stránkách *Národní obnovy* v prosinci 1938.¹⁶²

S rétorikou probouzející pocity národní sounáležitosti a odpovědnosti se Češi kontinuálně setkávali od podzimu 1938. Tyto výzvy se však nevztahovaly k národu roku 1918, nýbrž k národu roku 1938. Oproti Masarykově republice postavené na pilířích liberální demokracie a čechoslovakismu, se nyní jednalo o národ, který se prostřednictvím výzev k národní jednotě konstruoval silně exkluzivisticky. Rozdělení československého národa na jednotlivé národní celky a vzdání se sjednocujícího ideologického rámce meziválečné republiky redefinovalo občanská a sociální práva. Jednalo se nejen o změnu systému, ale do značné míry o posun v myšlení politických elit a obyvatelstva. Mluvčím české „národní pospolitosti“ se stali zástupci „českého národa“ – politické a společenské elity napříč politickým spektrem, které nabízely dostatečně širokou platformu pro zdůvodnění národní jednoty a osobní odpovědnosti vyplývající z událostí kolem uzavření mnichovské dohody.

Výraz „národní pospolitost“ posouval dosavadní chápání národa směrem, jímž se v daný moment ubírala velká část Evropy. Vytvářel hranice společenské příslušnosti, stanovoval normy chování a jednání jednotlivců i skupin, měnil dosavadní interpretační zvyklosti ve výkladu dějin, formoval společenské kontexty a stanovoval nové politické cíle. „Národní pospolitost“ čerpala inspiraci od jiných ideologií a nebyla výhradně specifickou českou cestou, ale nepochybně též nebyla výhradně zprostředkovanou myšlenkovou platformou.¹⁶³ Nejbližší a nejdostupnější jí byl německý nacionalismus, který redukcí výmarské společnosti na nacionálně socialistický *Volksgemeinschaft* tvořil v kontextu sebezáchovných úvah působivou předlohu společenské přestavby vyvěrající údajně z politické, ekonomické a demografické krize.

¹⁶¹ Michal Frankl / Miloslav Szabó, *Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurz loajality a vznik Československa*, Praha 2015, s. 308. Peter Bugge, *Czech Democracy 1918–1938 – Paragon or Parody?*, in: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, roč. 47, č. 1, 2006, s. 3–28.

¹⁶² Josef Talaacko, *Jde o malou sociální revoluci*, in: *Národní obnova*, roč. 2, č. 48, 3. prosinec 1938, s. 2.

¹⁶³ Srov. Vladimír Solonari, *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*, Washington – Baltimore 2010; Detlef Lehnert (Hg.), *Gemeinschaftsdenken in Europa. Das Gesellschaftskonzept „Volkshheim“ im Vergleich 1900–1938*, Köln – Weimar – Wien 2013; Holly Case, *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*, Stanford – California 2009; apod.

V následující části se budu věnovat utváření nového pojetí národa, které považuji za směřovatné vzhledem k vymezování hranic společnosti, sociální příslušnosti k ní a pravidel fungování společenského a právního řádu. Opětovné promýšlení a znovu vyhodnocování pozice „českého národa“ v Evropě, které vyústilo ve formulaci nové národní ideologie, ovšem neovlivnilo sociální politiku jako soustavu nástrojů ochrany obyvatelstva. Vytvářením hranice uvnitř společnosti a stanovováním povinností a práv jednotlivých sociálních a etnických skupin ovšem nově definovala nárok a rozsah participace na systému sociální ochrany. Sociální politice jako soustavě opatření eliminující dopady sociálních událostí jednoznačně předcházela, když autoritativně určovala, kdo je a není příslušníkem „českého národa“.

„Podzimní revoluce“

Spád událostí po uzavření mnichovské dohody byl rychlý. Požadavky polské nóty dotýkající se okresů Český Těšín a Fryštát a Vídeňská arbitráž o československo-maďarskou hranici ještě rozšířily celkové ztráty. Postoupení více než 30 % území s jednou třetinou obyvatelstva si vyžádaly změny ve vedení státu. Dvě krátké překlenovací vlády Jana Syrového v závěru první a na počátku druhé republiky, vystřídala k 1. prosinci 1938 vláda „národní jednoty“ pod vedením Rudolfa Berana. Edvard Beneš abdikoval na svůj úřad 5. října a o několik dní později odcestoval do Velké Británie. O pár týdnů později, přesně 15. prosince 1938, Národní shromáždění přijalo zmocňovací zákon, kterým výrazně posílilo zákonodárnou moc vlády a prezidenta.¹⁶⁴ Vláda mohla od této chvíle se souhlasem prezidenta vydávat nařízení s mocí zákona. Parlament se po tomto aktu už nesešel.

V důsledku narušení územní integrity všechny rezorty politické správy náhle čelily celé řadě praktických problémů týkající se stability a funkčnosti veřejné správy. Předseda vlády Jan Syrový, který před senátem v listopadu 1938 hájil přijatá opatření za účelem plynulosti výroby, zásobování a dopravy, udržení stability měny apod., předkládal Národnímu shromáždění současně znění zmocňovacího zákona, který měl urychlit projednávání a přijmout všechna opatření k „přebudování“ státu. V prohlášení Syrového vlády, které Předsednictvo ministerské rady projednávalo na schůzi v polovině listopadu 1938, Syrový přiznával tento názorový obrat explicitně: *„Před dvaceti lety budovali jsme Československo s pevným úmyslem, vytvořiti stát občanské spravedlnosti a kulturní svobody. Od prvopočátku*

¹⁶⁴ Ústavní zákon č. 330/1938 Sb. z 15. prosince 1938 o zmocnění ke změnám ústavní listiny a ústavních zákonů republiky Česko-Slovenské a o mimořádné moci nařizovací.

*jsme se snažili v tomto duchu a na zásadách naprosté snášenlivosti zajistit uvnitř naší státní pospolitosti pokojné soužití národnostní. Ukázalo se však, že naše touha, dospětí touto cestou k národnostnímu smíření, byla neuskutečnitelná, neboť svět ovládla dnes myšlenka národní jedolnosti států.*¹⁶⁵ K budování české „národní jednoty“ reálně přistoupila až vláda Rudolfa Berana, která na svém druhém zasedání 6. prosince 1938 jednala o vypracování osnovy nařízení o sčítání židovského obyvatelstva na základě náboženského vyznání.¹⁶⁶ Norimberské zákony se v Čechách přímo neaplikovaly ani bezprostředně po zřízení protektorátu, Češi si měli „židovskou otázku“ uspořádat sami.¹⁶⁷

Krize republiky na konci třicátých let měla mnohem hlubší dopad než pouhou redukcí prostoru uvnitř státních hranic. Nové poměry za druhé republiky poskytly prostor k veřejnému pranýřování veškerých politických, ekonomických a sociálních problémů meziválečného Československa a k obvinění demokratických elit ze „zrady národa“. Všechny politické proudy od fašistického hnutí po levicové demokratické síly se shodovaly na potřebě koncentrace veškerých sil s cílem pozvednout sebevědomí národa. Uvažovaly o tom právě v čase „podzimní revoluce“, která se později stala oficiálním termínem propagandy vládní strany. „Revoluce“ podzimu 1938 bývá obvykle přisuzována tradicionalistické a integrálně nacionalistické pravici, ale své místo v ní nacházeli aktéři napříč celým politickým spektrem. Sdíleným principem se stala „národní jednotka“ a výzva k přestavbě státu a společnosti s ohledem na politický vývoj Evropy. Dynamika „podzimní revoluce“ se odrazila nejen v rozvíjení nové národní ideologie, ale také v konkrétní úpravě politického stranictví.

Přímé zásahy do fungování stranického systému bývalého Československa směřovaly k redukcí politických stran na dva politické subjekty. Měla to být reakce na rozháraný politický život meziválečné republiky a příznak, že se v českém prostředí prosadil pravicový politický proud. S výzvami k národnímu sjednocení přicházela nejen vládnoucí Strana národní jednoty, která sama sebe označila za „*hnutí činorodého nacionalismu [jehož] úkolem a posláním je vybudovat nový stát, provést obrodu národního života a vést národ k vzestupu*“,¹⁶⁸

¹⁶⁵ NA, f. Předsednictvo ministerské rady (PMR), k. 4144, f. 358: XIX. – 24. – 16. listopadu 1938.

¹⁶⁶ Podkladem se měly stát údaje pořízené především při sčítání lidu v letech 1921 a 1930. V návrhu se uvádí, že za žida měl být v tomto mapování českých zemí považován ten, kdo byl k určitému dni v roce 1918 členem židovské náboženské společnosti. Sběr informací měl též obsahovat zprávu o délce pobytu na území Československa a také „*mistopřísežné seznámení se jménem sčítaného*“. NA, f. PMR, s. 4145, XX. – 25. – 6. prosince 1938, f. 93.

¹⁶⁷ Češi si měli podle Hitlerovy směrnice židovskou otázku uspořádat sami, avšak aby nedošlo k narušení jednotného provádění arizací, protektorátní reprezentace postupovala v součinnosti s okupačními orgány. Helena Petrův, *Zákonné bezpráví. Židé v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2011, s. 64.

¹⁶⁸ Jan Gebhart / Jan Kuklík, *Druhá republika*, s. 55.

ale rovněž Národní strana práce sdružující středolevý politický proud a plnicí roli formální opozice.¹⁶⁹ Obě strany během druhé republiky pracovaly na svém programu, budovaly stranickou sktrukturu a společně vytvářely konsensuální politický základ druhé republiky. Rozcházely se snad jedině v otázce antisemitismu. Opoziční strana deklarovala židovskou otázku jako otázku národní, nikoli rasovou a akceptovala židovské obyvatelstvo, bylo-li doposud „věrnou“ součástí českého národa.¹⁷⁰ Nicméně již v této formulaci je přítomna značná opatrnost vůči židovské populaci, resp. především vůči jejímu včlenění do „českého národa“ právě v tomto krizovém období.

Revizi politického stranictví doprovázely razantní, ale do značné míry nevyjasněné představy o ideologickém profilu druhé republiky. Přizpůsobení evropskému vývoji se jevílo jako cesta z mnohvrstevnaté krize republiky, kterou dosavadní politické autority nedokázaly jednoznačně vyřešit. V souladu s konceptem „autoritativní demokracie“, přestože byla po celou dobu bez konkrétně definovaného obsahu, se dvoustranický systém stal z hlediska své formálnosti více připomínkou demokracie, než jejím reálným příznakem. Levicové hnutí vyvažovalo konzervativní orientaci české politiky pouze symbolicky. Jan Tesař také již v šedesátých letech označil působení „národního momentu“ za druhé republiky za převážně protidemokratické a fašizační.¹⁷¹ Celospolečenskou kritiku pocíťovaly politické elity spojené s první republikou, které měly nést odpovědnost za ekonomickou, sociální a morální krizi státu, ale mnohem více také židovské a romské obyvatelstvo. Neunikli pozornosti ani druhorepublikové politické reprezentace, která jejich vyloučení šla svou aktivitou vstříc.

Disparitu v posuzování židovského a většinového obyvatelstva reflektovalo již programové prohlášení Beranovy vlády z 13. prosince 1938. Ubezpečovalo jednak o tom, že se „*bude řešit otázka židovská*“ a vágně k tomu dodávalo, že k židům s „*pozitivním vztahem k potřebám státu*“ nebude stát „nepřátelský“.¹⁷² Pozorovat a citlivě posuzovat jejich jednání ztelně kontrastovalo s dalšími programovými cíli, jimiž byl „zdravý a silný lid“, jehož nároky a potřeby budou řešeny „*pod zorným úhlem práva česko-slovenského občana*“.¹⁷³ Dalšímu rozpracování, tentokrát již v ryze rasově-biologickém diskurzu, se věnovala komise pro

¹⁶⁹ SNJ sjednocovala členy strany agrární, národně socialistické, živnostenské, fašistického Národní sjednocení a části Čsl. strany lidové.

¹⁷⁰ Jan Gebhart / Jan Kuklík, *Druhá republika*, s. 70.

¹⁷¹ Jan Tesař, Protiněmecká opoziční jednota na počátku okupace, in: *Z počátků odboje, 1938–1941*, ed. Oldřich Janeček, Praha 1969, s. 459.

¹⁷² Programové prohlášení vlády z 13. 12. 1938, s. 6. Dostupné na URL: <https://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1938-1939-csr/rudolf-beran/ppv-1938-1939-beran.pdf> [10-2-2017].

¹⁷³ Programové prohlášení vlády z 13. 12. 1938, s. 6.

rasové otázky při Lékařské sekci Strany národní jednoty.¹⁷⁴ Od ledna 1939 se protižidovské naladění společnosti promítalo do nejrůznějších opatření vlády a státních orgánů, které stále více postupovaly směrem k důsledné koncentraci národních sil a k otevřené netoleranci uprchlíků a židů zvláště.¹⁷⁵ Česká historiografie se tématu exkluze židů za druhé republiky poměrně často vyhýbá. Diskutuje ji buď zcela marginálně, nebo až v kontextu událostí, které následovaly po březnu 1939, jako by v pozadí snad ani nebyla žádná domácí iniciativa.¹⁷⁶

Česká „revoluce“ podzimu 1938 přinášející „obrodu“ společenské a politické situace poskytovala variabilní prostor k utváření představ o úloze národa v „nové Evropě“. Jednotlivé politické směry ji nedávaly identický obsah, shodně však zdůrazňovaly nutnost upevnit morálku a „jednotu národa“, jež měly vyvést Čechy z vnitropolitické krize. Konzervativní kruhy argumentovaly křesťanskými principy, sociální demokraté nápravou skrze nastolení sociální spravedlnosti. S podobnou iniciativou přicházela také politická pravice a její mládežnické skupiny. Mladí agráři kolem časopisu *Brázda* na podzim 1938 publikovali vlastní program *Jak budovat druhou republiku*, v němž mezi ústřední pilíře každého pracovní programu pro obnovu republiky řadili národní společenství, sociální spravedlnost, organizaci stavů a křesťanskou mravnost.¹⁷⁷ Uvnitř nacionálně konzervativního politického proudu se radikálně vyjadřovala zvláště Mladá národní jednota jako přidružená mládežnická organizace Strany národní jednoty. Její apely na veřejné „dohlížení“ na emigranty a občany považované za „neárijce“, jež měl národ vyhostit, formulovaly veřejnou výzvu k „národní očistě“.¹⁷⁸ Až na některé výjimky ovšem neexistovala jasná vize, co konkrétně by měla tato „revoluce“ přinést. Sdílenou východiskem všech zainteresovaných stran byl vágně formulovaný konsensus změny.

Od podzimu 1938 se utváření nového státně-politického modelu, kde stavovské principy představovaly lákavý motiv politické přestavby, přiblížilo k myšlence aktualizovat koncepci národní svébytnosti v nových hranicích a v nové evropské mocenské konstelaci. Otázku, co má druhá Česko-Slovenská republika ztělesňovat a jaké principy zastávat, chtěli zodpovědět

¹⁷⁴ Jan Gebhart / Jan Kuklík, *Druhá republika*, s. 216.

¹⁷⁵ Zde zejména dvě vládní nařízení z 27. ledna 1939: – jímž se doplňují předpisy o pobytu cizinců, pokud jsou emigranty, – o přezkoumání česko-slovenského občanství některých osob. Inspirace nacistickým Německem je ovšem možné hledat i jinde. Vyloučení žen z pracovního procesu jako součást opatření ke zmírnění nezaměstnanosti (*Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit*, 1. 6. 1933) přijala politická reprezentace Česko-Slovenska v podobě vládního nařízení o změnách ve veřejné službě č. 379/1938 Sb.

¹⁷⁶ Např. Helena Petrův, *Zákonné bezpráví. Židé v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2011; Pavel Maršálek, *Pod ochranou hákového kříže: Nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*, Praha 2012.

¹⁷⁷ František Kutnar, *Generace Brázdy*, vyd. Josef Hanzal / Josef Tlapák, Praha 1992, s. 144.

¹⁷⁸ Jan Gebhart / Jan Kuklík, *Druhá republika*, s. 119.

také tehdejší politické a společenské elity. Mezi ně se chtěl zařadit také intelektuál, komunistický novinář a později přední český kolaborant Emanuel Vajtauer. Ve spisu *Jak po Mnichovu*, který dokončil již v prosinci 1938, charakterizoval novou ideu státu opírající se o dvojí program: „program obrany“ a „program národní dynamiky“. Vajtauer vycházel z předpokladu, že nový evropský řád byl založen na principu „uzavřených národních celků“, které poskytnou prostor k dostatečně obranné i tvůrčí ideologii každého angažovaného národa.¹⁷⁹ „Český národ“ měl v rámci vlastní sebezáchovy pracovat na nové národní ideji, která společnost posílí a sjednotí. Vajtauerovy „uzavřené národní celky“ nepředpokládaly naplnění germanizačních plánů, které by se nacistické Německo pokoušelo uplatnit navzdory národnímu charakteru evropských států. Jejich svébytnost měla být zachována, směr a charakter určen dynamikou německého nacionalismu: *„Po dvaceti letech se měníme ve stát čistě národní. [...] Jsme v situaci, kdy idee prchají jako jarní pára a vynořuje se na jejich místo instinkt, především syrový, neopentlený pud národního sebezachování. Prvním a posledním zákonem nového Německa je národ a jeho zájem. Ať chceme nebo nechceme, národ a jeho zájem bude v tomto postavení i pro nás nejsvětějším příkazem. Všechny naše úkoly budou musit vycházet se svatého sobectví národa.“*¹⁸⁰ S novým „čistě národním státem“ definitivně zemřel meziválečný projekt československého politického národa. Ideu státního národa se v praxi první republiky nedařilo realizovat, avšak hlásit se k ní mohli nejen Češi a Slováci, ale také příslušníci německé, polské, maďarské či židovské komunity.¹⁸¹ S „podzemní revolucí“ národní identita tento inkluzivní charakter prokazatelně ztrácela. Druhá republika měla začít důsledně určovat, kdo se ke státnímu národu patří a kdo už nikoli, a revidovat hranice mezi jednotlivými národními společenstvími. Proces sjednocování národa se navíc překrýval s utvářením exkluzivistického společenství založeného na kritériu národní a rasové příslušnosti.

Vajtauerovy představy o „českém národě“ a nových státně politických cílech jeho národního státu se měly realizovat v rámci poklidné česko-německé spolupráce. Důraz na sebezáchovu nicméně naznačoval, že obavy o vlastní existenci v souvislosti s odtržením pohraničí pocítil také Vajtauer. Svým spisem však před českou veřejností především propagoval představy redefinující úkoly českého národa. Zakotveny byly v drastickém pojetí státní identity, která po

¹⁷⁹ Emanuel Vajtauer, *Jak po Mnichovu. Můžeme jít s Německem?* Praha 1939, s. 22 a 88.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 22.

¹⁸¹ Srov. debatu mezi J. Kučerou a E. Broklovou: Jaroslav Kučera, Politický či přirozený národ? K pojetí národa v československém právním řádu meziválečného období, in: *Český časopis historický*, roč. 99, č. 3, 2001, s. 548–568; Eva Broklová, Politický nebo etnický národ?, in: *Český časopis historický*, roč. 100, č. 2, 2002, s. 379–394.

německém vzoru aplikovala rasové a politické vylučování ze společnosti. Explicitně se tyto exkluzivistické tendence týkaly židovského obyvatelstva a politických odpůrců, nyní především příznivců Komunistické strany Československa.

Idea nového státu se zakládala na dvou stěžejních pilířích: svatováclavské ideji (nahrazující ideu husitskou) a ideje národního státu proměňující vztahy ke Slovákům a Karpatským Ukrajincům (včetně opuštění myšlenky slovanské sounáležitosti). Vajtauer mohl jen matně tušit vývoj události jara 1939, ale měl zjevně dobrou intuici. Národně kompaktnější podoby českého a slovenské prostředí po 14. resp. 16. březnu 1939, jaké nebyly v podobě protektorátu a autonomního Slovenska, mnohem více odpovídaly ideálu uzavřených národních celků. Zatímco veřejný diskurz popisoval situaci v termínech národní katastrofy, novinář nabídl poměrně záhy po Mnichovu pohled spíše budovatelský a vzhledem k dalšímu vývoji také relativně předvídavý.

Podobným myšlenkovým směrem se ubíralo také české fašistické hnutí. Politicky se orientovalo na Stranu národní jednoty, v mediálním diskurzu ostře atkovalo dosavadní společenské uspořádání a nabízelo alternativu v podobě české „národní pospolitosti“. Za jediný možný útvar schopný eliminovat vnitřní rozpory považovala organické seskupení všech příslušníků „českého národa“, jehož ideovou náplní měl být nacionální socialismus.¹⁸² Specifikem tohoto ultrapravicového nazírání byla vize vytvoření slovanského společenství, údajně podobně kompaktního celku jako *Volksgemeinschaft* u jazykově germánských národů. Od německého národního společenství nemělo převzít jen charakteristickou soudržnost, ale rovněž rasovou princip v podobě českého „árijství“.¹⁸³ Zásady budování pevného společenství čeští fašisté průběžně představovali české veřejnosti v podobě veřejných výzev a proklamací. Česká pospolitost, budovaná odvozením od *Volksgemeinschaft*, ale začleněná do velké slovanské pospolitosti, se měla oprostit od cizích vlivů Západu, pochopitelně s výjimkou Německa.¹⁸⁴ Historik Václav Kural byl jedním z řady pozorovatelů československého vývoje, který tyto tendence označil za „eklektický ráz české fašizace“. Vyjádřil její dvě základní charakteristiky: nepůvodnost ústředních myšlenek přestavby a příklon k italskému korporativistickému systému uspořádání.¹⁸⁵ Termín „fašizace“ přiřazoval převážně

¹⁸² Význam národní pospolitosti, in: *Árijský boj: Ústřední list Protizidovské ligy*, 19. 10. 1940, s. 4.

¹⁸³ Jan Rataj, *Návrat a nástup. Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky*, s. 4. Dostupné na URL: www.janrataj.cz/modules.php?name=Downloads&d_op=getit&lid=13 [10-1-2017].

¹⁸⁴ Jan Rataj, *O autoritativní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938-1938*, Praha: Karolinum 1997, s. 96.

¹⁸⁵ Václav Kural, *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938-1945)*, Praha 1994, s. 25.

k vybraným radikálně pravicovým skupinám, jejichž vliv na české prostředí Kural považoval za významný. Byl ovšem přesvědčen, že to neznamenalo zásadnější změnu v „českém národě“, který nadále a *a priori* přijímal prvorepublikovou státní ideu. Jinými slovy, není možné popřít tendence směrem k fašizaci, ale podle Kurala neměly celospolečenský dopad, neboť se omezovaly pouze na nepočetnou skupinu. České fašistické hnutí sice zůstávalo na okraji zájmu veřejnosti a nikdy se nestalo dominantní silou, myšlenka sjednocení ohroženého národa a nutnosti zasáhnout do dosavadního systému veřejné správy, sblížovala všechny politické subjekty.

Její součástí byly také vize českého stavovského státu. Korporativismus byl jedním z nejvíce diskutovaných politických konceptů ve třicátých a na počátku čtyřicátých let převážně v katolických kruzích a mezi hospodářskými experty jako socioekonomická alternativa ke stávajícímu systému. Hospodářská krize z něj učinila jakousi třetí cestu k liberálnímu a socialistickému politickému, hospodářskému a společenskému uspořádání. Stavovství zůstalo přesto až dodnes jedním z nejméně ujasněných pojmů politického jazyka a politického myšlení.¹⁸⁶ Své příznivce našel korporativismus v českých a německých kruzích v Čechách (mezi jinými k nim patřil také vystudovaný právník a překladatel z angličtiny Stanislav Berounský), které usilovaly o jeho popularizaci.¹⁸⁷ V roce 1936 Berounský publikoval sbírku přednášek s názvem *Stavovská myšlenka*, které zazněly v rámci cyklu přednášek tzv. Akademického týdne v říjnu 1935.¹⁸⁸ Sborník měl čtenáře uvést do „*bohaté problematiky moderního stavovství*“, což jistě svou obecnou výkladovou formou splňoval. Zdá se však, že nedosáhl široké čtenářské odezvy, protože na avizované pokračování, nedošlo. Nejednalo se však o ojedinělý a poslední pokus o popularizaci stavovství v řadách českého čtenářského publika. Stavovství sice nikdy nezískalo podobu koherentního politického programu, ale bylo pozoruhodným pokusem o českou cestu z krize státu a společnosti. Základem úvah bylo přesvědčení, že stát je organismem, jehož přirozenou součástí jsou jednotlivé korporace, kolektivní veřejné organizace složené z osob vykonávající tutéž společenskou funkci.

¹⁸⁶ K typologiím a variantám korporativismu Jakub Rákosník / Jiří Noha, *Kapitalismus na kolenou*, s. 281n.

¹⁸⁷ Srov. Rudolf Gajda, *Stavovská demokracie: úvahy o mravní a hmotné stavbě státu: analýza zla: rozkladná sobectví: stavovský stát: usměrněná sobectví: potření krize: praktický postup*, Praha 1933; Stanislav Berounský (ed.), *Stavovská myšlenka: I. sborník statí*, Praha 1936; Stanislav Berounský, *Střední stav v dnešní společnosti*, Praha 1940; Rudolf Malý, *Kříž nad Evropou, revoluce dvacátého století*, Praha 1935; Bohumil Stašek, *Nový hospodářský řád křesťanský: zásady a obsah nového křesťanského hospodářského řádu*, Praha 1937; Marko Weirich, *Základy stavovství*, Praha 1940 ad. Myšlenky stavovské transformace v podání žáků Othmara Spanna a univerzalistická ideologie rezonovaly zejména v sudetoněmeckém prostředí. Srov. Vojtěch Belling, *Stát nebo stav? Univerzalizmus Othmara Spanna v kontextu meziválečných korporativistických ideologií v Německu a Rakousku*, Brno 2015, zde s. 193–223.

¹⁸⁸ Stanislav Berounský, *Stavovská myšlenka: I. sborník statí*, Praha 1936, s.

Výsledkem měla být decentralizace státu a přenesení jeho dosavadní hospodářské kompetence na menší celky – korporace.

V meziválečném období patřil k hlavním katolickým představitelům korporativismu Bohumil Stašek. Významně se angažoval v šíření myšlenek papežské encykliky *Quadragesimo anno* z roku 1931 a tedy též korporátních prvků řízení státu a společnosti v českých zemích.¹⁸⁹ Za druhé republiky a v prvních měsících protektorátu se Stašek prezentoval především jako stoupenec rechristianizace jakožto cesty z morální krize společnosti. Pro Staška a další představitele katolické církve byla situace na podzim 1938 výrazem hodnotového vakua, které si podle nich vyžádalo misijní a výchovné působení na „český národ“ a umožňovalo uskutečnit pokus o rekatolizaci českých zemí, spojenou s posílením vlivu katolických kruhů v politice a ve veřejném prostoru. Katoličtí konzervativci, jak poznamenává historik Jaroslav Šebek, vkládali do nadcházející přestavby velká očekávání, protože „*se kojili nadějí, že prosadí své programové varianty v nových mocenských podmínkách a stát bude organizován na zásadách korporativismu a katolické supremace*“.¹⁹⁰ Svůj velký potenciál spatřovali také v konstrukci staronové národní ideologie, která podle nich vyžadovala nepočítat již více s nekatolíky, socialisty a později ani s židy. Odvrácenou stranou katolického exkluzivistického pojetí společnosti byla xenofobie. Objevovaly se české hlasy volající například po „odsemitštění Slovanů“ či odmítání židovských a německých emigrantů, jako se stalo mezi lidovci na Slovácku.¹⁹¹

Technokratického kruhy spatřovaly v korporativismu novou a moderní výstavbu společnosti. „Nepřirozenou“ třídní organizaci společnosti měla nahradit „přirozená“ organizace podle stavů. Podobně jako rodina je nejpřirozenější jednotkou společnosti a státu, na poli hospodářství je jím stav, psal v roce 1940 národohospodář a sociolog blízký katolickému prostředí Marko Weirich. Pro Weiricha byly stavy a rodina základní kategorie funkčního státu a společnosti, proto jim také zasvětil většinu svých prací.¹⁹² Nové zřízení se mělo stát „*hybnou pákou pro největší hospodářské a kulturní vypětí sil českého národa*“, přičemž stavy byly pro něj překonáním tradičních tříd a jejich rozporů, protože sdružovaly zaměstnance a zaměstnavatele. Zvláštní význam nacházel v „*mavní funkci stavů*“, které byly nositelkami stavovské cti a přispívaly k posilování lidské společnosti. Nestačila proto pouze „*reforma*

¹⁸⁹ Jaroslav Šebek, *Za boha, národ, pořádek*. Praha 2016, s. 250.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 402.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 404.

¹⁹² Marko Weirich, *Mzda a rodina. O takzvané rodinné mzdě*, Praha 1938; Týž, *O českou kolébku*, Praha 1940; Týž, *Základy stavovství*, 1940.

zřízení“, ale také „reforma člověka“. ¹⁹³ Weirich byl zcela jistě stoupencem přestavby, ale o jeho politické orientaci víme podstatně méně.

Důsledně rozlišovat mezi fašistickými a nefašistickými hlasy považuji v případě „podzimní revoluce“ za problematické. Přestavba státu a společnosti nebyla spjata výhradně s fašistickými idejemi, nýbrž se opírala o společenský *konsensus změny*, k němuž výrazně přispělo utvoření dvou vzájemně se vyvažujících politických subjektů. Nebyla to nostalgie po první republice jako hodnotovém rámci, nýbrž nostalgie po samostatné republice bez ingerence evropských velmocí, která vzbuzovala pocity nespokojenosti a nejistoty z přítomnosti a blízké budoucnosti. Představa o setrvávání společnosti výhradně na ideálech meziválečné demokracie a humanismu v období druhé republiky a v prvních měsících protektorátu, i přes nepřízeň mocensko-politické konstelace v Evropě, je tudíž obtížně udržitelná. Stupňující se kritika politiky Hradu, kterou Prokop Drtina na základě vlastní zkušenosti retrospektivně popsal slovy „*nevěděli jsme často, zda nás lidé nenávidí či se nás spíše štítí*“, se projevovala dvěma hlavními požadavky: především všeobecně přijímaným přáním revidovat prvorepublikový stranický systém (redukce politických stran) a spolu s ním obměnit politické elity v čele státu (nástup nové generace) a vypořádat se s vybranými společenskými skupinám, zejména uprchlíky, židy a romy (posilování „národní jednoty“). ¹⁹⁴ I přes reálné zásahy do fungování československého politického systému či subjektivní vnímání veřejného rozhořčení, které vzpomínal Drtina, byla zevrubná revize z části pouze rétorickou kategorií. Měnily se především meziválečné symboly československé politické kultury a politického stranictví, reprezentované Tomášem G. Masarykem a E. Benešem a jejich politickým pokrokářstvím a liberální demokracií. Systémová přestavba tedy měla zjevné limity v oblasti proměny politických elit. Výjimkou byla exkluze židů z veřejného života, která potvrzovala posun dobového myšlení v některých profesních kruzích, zejména v lékařské a právníké komoře. ¹⁹⁵ Proces přestavby státu a společnosti se odehrával primárně v oblasti státní politiky a národní ideologie.

Jedním z ústředních témat přestavby se stala sociální otázka. Dříve ji obsahovala programatika politické levice, nyní sehrávala podstatnou úlohu v celé společnosti. Po nacistickém *Machtergreifung* byla jedním z hesel nově se ustavující vlády v Německu,

¹⁹³ Marko Weirich, *Základy stavovství*, s. 60.

¹⁹⁴ Prokop Drtina, Odpovědi na otázky historiků, rukopis 1965; cit. dle Václav Kural, *Místo společnosti konflikt!*, s. 26.

¹⁹⁵ Tomáš Jelínek, *Pojišťovny ve službách hákového kříže: Prosazování německých zájmů v protektorátním pojišťovnictví, arizace pojistek a mezinárodní odškodňování*, Praha 2015, s. 58.

později nabývala na důležitosti také v českém prostředí v komunikaci se sudetskými Němci. Působila literárními kruhy a stávala se silnou politickou kartou nových nacionalistických vlád.¹⁹⁶ Potvrzovalo to německé řešení hospodářské krize, které i přes své antikapitalistické založení budilo zájem kroky na poli veřejnoprávní sociální politiky. V jednom ze svých textů, který se vyznačuje silným antisemitismem, definoval socialismus v nacistické ideologii hlavní představitel Německé pracovní fronty (*Deutsche Arbeitsfront*) Robert Ley. Podstatu nacionálního socialismu spatřoval Ley v syntéze nacionalismu a socialismu.¹⁹⁷ Za tímto banálním tvrzením nebyla jen propaganda. Nikdo se více patrně se sociální programatikou nacismu neztotožnil více než Ley, který vedl instituci pečující o německé dělníky a usilující o reformu říšského sociálního pojištění. Zpočátku byli Češi při recepci německého „socialismu“ druhé poloviny třicátých let zdrženliví a nepouštěli se do jeho recepce ani přímého odsudku. Tento postoj jim vydržel do konce první republiky. Ve vyjádření politologa Jana Mertla z pozdního protektorátu, tomu bylo už jinak: *„Důsledně pojatá idea národní pospolitosti [Volksgemeinschaft, pozn. aut.] vedla od počátku tvůrce nacionálněsocialistického světónázoru k tomu, aby svůj nacionalismus nerozlučitelně spojovali se socialismem. Nacionalismus tím přestal být ideologickým pláštikem k zakrytí zájmů výše postavených sociálních vrstev a stal se společnou vírou národa celého, tedy především jeho nejpočetnějších vrstev lidových. Jakmile se idea národní pospolitosti přestane omezovat jen na vrstvy hospodářsky silné, jakmile přestane být výhradním vlastnictvím „třetího stavu“, jako jím byla v měšťanském nacionalismu, pak je cesta k socialismu jejím jedině možným logickým důsledkem. „Čtvrtý stav“ lidí práce přestal být pouhým pasivním objektem státní péče a stal se hlavní složkou novodobé národní pospolitosti.“*¹⁹⁸ Toto pozoruhodné „souznění“ nacionalismu a socialismu měly přinést autoritativní a totalitární režimy ve druhé republice a v protektorátu.

Důsledky Mnichova stejně jako následné rozhovory o slovenské otázce na jednání v Žilině, z nichž sociální demokraté byli vyloučeni, považovala československá reformistické levice za faktické neúspěchy své koaliční práce. Sociální demokraté své zklamání otevřeně popsali v memorandu o vystoupení ze Socialistické dělnické internacionály v říjnu 1938.¹⁹⁹ Nacházeli se tehdy na programovém rozcestí, kde se rozhodovali mezi kompletní změnou, částečnou

¹⁹⁶ Jaroslav Med, *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*, Praha 2010, s. 221.

¹⁹⁷ Robert Ley, *Unser Sozialismus – der Hass der Welt*, Berlin 1940, s. 3.

¹⁹⁸ Jan Mertl, *Z dějin politického myšlení*, Praha 1943, s. 202.

¹⁹⁹ Viz „Pomnichovské memorandum Československé strany sociálnědemokratické o jejím vystoupení ze Socialistické internacionály“.

modifikací programatiky a zásadním zastáváním sociálně demokratických idejí. Alternativu spatřovali ve vlastní koncepci zjednodušení stranické struktury. Sociální demokraté ovšem nejprve hledali střední cestu formou programového soustředění levicových stran a odborových hnutí. V jednání naráželi na názorově nejednotné národní socialisty. Provolání národně-socialistického předsednictva s názvem „Pro nový a lepší život národa“ proklamovalo „*upřímnou, loajální a opravdu národní práci všem národním silám*“, která měla vést „*k novému životu, k národní obnově*“, čímž nedali sociální demokracii jinou šanci, než usilovat o opoziční projekt vůči Straně národní jednoty, jak konstatoval Jan Kuklík.²⁰⁰

V programu Národní strany práce, který formuloval sociálně demokratický politik, ekonom a teoretik sociální politiky Josef Macek, je patrná reformní idea předpokládající hluboké strukturální změny. Její nutnost spatřoval v „*úpadku smyslu pro povinnost*“, který postihl československou společnost a zásadně omezil tvořivou práci ve prospěch společnosti a národa jako celku.²⁰¹ Pod nacistickým heslem *Gemeinnutz geht vor Eigennutz* bylo ovšem možné rozumět také práci pro národ či společenství, byť za předpokladu kompletního podrobení jedince kolektivu. Mackovo myšlení bylo jednoznačně levicové a nešlo tak daleko, ale ukazovalo překryv některých motivů politických ideologií v čase přestavby. Sociální redistribuce v oblasti zdanění, sociálních přídatků či jiné formy pomoci, o něž Mackovi především šlo, předpokládá společenskou shodu na obecném blahu a odpovídající podíl jednotlivců na vytváření pokud možno rovných podmínek a sociální rovnosti mezi jednotlivými občany. Při zobecnění lze říci, že Macek jistě uvažoval o preferenci obecného blaha před individuálním, ale tato jeho úvaha měla základ ve společenské inkluzi. Když se ovšem Macek sám na přelomu let 1938 a 1939 vyrovnával s neúspěchem první republiky, zdůvodňoval ho právě upřednostněním osobního prospěchu a zálib, neboť „*z lidí zmizelo vědomí závaznosti*“.²⁰² Podle Macka za tím stála především mravní krize, kterou rozpoutala již revoluce 1918. Jak ovšem opakovaně zdůvodňoval na stránkách revue *Naše doba*, dramatické události o dvacet let později poskytovaly šanci „*vzpružit zas náš národ*“ a „*vzkřísit jeho síly duchovní, především mravní*“.²⁰³

Macek se hlásil k demokratickému socialismu, přesto práci pro všechny a přiměřenou odměnu za ni nepovažoval za zcela vzdálenou ideálům sociálního plánování Německé

²⁰⁰ Jan Kuklík, *Sociální demokraté ve druhé republice*, Praha 1992, s. 31.

²⁰¹ Josef Macek, Budování státu a zvedání národa, in: *Naše doba. Revue pro věd, umění a život sociální*, prosinec 1938, s. 66.

²⁰² Tamtéž, s. 66.

²⁰³ Tamtéž, s. 68.

pracovní fronty slibující plnou zaměstnanost a odpovídající mzdu za vykonanou práci.²⁰⁴ Pod vlivem myšlení Hendrika de Mana se již Mackova meziválečná kritika marxismu a hledání cesty humanitního socialismu a spravedlivého ohodnocení mohla zdát cestou,²⁰⁵ která jej na konci třicátých let idealisticky nasměřovala k víře v „revoluci“ podzimu 1938, do níž mohl projektovat představy o jejím sociálním charakteru. Připodobnění tohoto procesu německé revoluci mohlo „demokratické levici“ znít přitažlivě. „Revoluční“ přestavba státu a společnosti směla být revolucí měnící nejen stranickopolitický systém, ale zejména také pojetí národa a rozsah pečovatelských služeb státu. Solidarita a svépomoc napříč společenstvím jako neodmyslitelná součást „podzimní revoluce“ byla lákadlem po letech hospodářské krize a vysoké nezaměstnanosti. Veřejný příslib sociální stabilizace a zlepšení tímto poskytoval české „národní pospolitosti“ značnou politickou atraktivitu a společenský potenciál.

České politické autority se snažily preferovat pozitivní program přestavby založený na nacionalismu se sociální dimenzí, aniž by se veřejně přihlásily k rasovému společenství. Macek sám odmítal třídní i rasovou podobu socialismu, ale je evidentní, že druhá republika podněcovala k exkluzivistickému pojetí etnického národa.²⁰⁶ Projevem toho bylo zahrnutí „židovské otázky“ do vládní agendy již od podzimu 1938. Jednalo se nejen o úlitbu německému tlaku, ale také o reakci na poptávku ze strany české veřejnosti a pravicových politických stran.²⁰⁷ Odchod židů z veřejných institucí a židovská emigrace jako forma „očisty“ veřejného prostoru a společnosti v českých zemích vyhovovaly nároku na národní a rasovou homogenizaci českých zemí, jenž stál v centru veřejného diskurzu nejpozději od „podzimní revoluce“. Kroky politické reprezentace a celospolečenské naladění šly vstříc budování „národní pospolitosti“.

Zrození pojmu, utváření ideologie

Zvláštní pozornost si zaslouží ústřední termín procesu přestavby. „Národní pospolitost“ neměla za sebou žádnou výraznější historii a byla tedy v principu diskurzivně nezakotveným

²⁰⁴ Srov. Ronald Smelser, Die Sozialplanung der Deutschen Arbeitsfront, in: *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Hrsg. Michael Prinz / Rainer Zitelmann, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1991, s. 74.

²⁰⁵ K programovým debatám uvnitř sociální demokracie srov. Martin Polášek, *Revizionisté, progresivisté a tradicionalisté: Programové debaty v československé sociální demokracii v letech 1924–1938*, Praha – Brno 2013, s. 138–145.

²⁰⁶ M. Polášek, *Revizionisté...*, s. 145.

²⁰⁷ Za druhé republiky byly připraveny protižidovské a protiuprchlické legislativní opatření. Miroslav Kárný, *„Konečné řešení“*. *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*, Praha 1991, s. 23.

pojmem. Jedinou historickou kontextualizaci je možné nalézt pouze u významově synonymního *Národního souručenství*, označující jediný politicko-stranický útvar existující za protektorátu. Význam pojmů souručenství a pospolitosti se shodně pojí s vyjádřením jednoty na základě společných zájmů a odpovědnosti, sdíleným vědomím sounáležitosti a vzájemnosti názorů.²⁰⁸ Příznačné je pro ně dvojí možné nastavení – emocionální a materiální, které se v aplikační praxi za okupace nezdá překrývalo. Pospolitost označovala v právním jazyce společné užívání jmění či sdílení prostoru, specifikovala kompetenci na základě hmotných či nehmotných forem příslušnosti. Vztahovala se tedy prioritně na určitý prostor. Takto lze také chápat pozdější redukci „národní pospolitosti“ pouze na obyvatelstvo žijící na českomoravském území, kde bylo svázané s konkrétním prostorem a půdou. Souručenství bylo naopak především citovým poutem či svazkem na bázi myšlenkového souznění a tento jeho význam se hned dvakrát přenesl do politické praxe.

Úplně poprvé se pojem Národní souručenství objevuje na přelomu let 1915/1916. Jednalo se o nerealizovaný politický projekt sjednocení politických stran iniciovaný mladočeskými politiky Františkem Fiedlerem a Zdeňkem Tobolkou. Předcházela mu vyjednání vedená paralelně ke vznikající programové platformě na bázi všenárodních zájmů, kterou koncipoval František Fiedler se sociálním demokratem Bohumírem Šmeralem. Její příprava, již se od konce září 1915 účastnil staroček Karel Mattuš, Bohumír Šmeral, agrárník Antonín Švehla a zmínění František Fiedler a Zdeněk Tobolka, se vztahovala k centrální kategorii národa a příslušnosti k němu. Program podepsaný 15. listopadu 1915 stvrzoval společný postup při hájení všenárodních zájmů a jistou „volnost“ v případě stavovských (třídních) záležitostí. Podle slov historika Ivana Šedivého, tento akt velmi dobře demonstroval „*politiku ,oportunního‘ aktivismu*“, kterou generoval okruh politických představitelů více méně prorakouského ražení.²⁰⁹ Další krok směrem k faktickému sjednocení politických stran ovšem tak úspěšný nebyl. Opouštění vlastní stranické identity, resp. její rozpuštění v jediném politickém útvaru nekonvenoval sociálním demokratům, nekompromisně se k němu patrně stavěl vězněný Alois Rašín a zprostředkovaně jej odmítali také Maffisté.²¹⁰ Reálná možnost sjednocení se nabízela pouze v případě měšťanských stran. Vybízel k ní komuniké zveřejněné 1. ledna 1916 volající po zajištění „*národního souručenství a společného projevu*

²⁰⁸ Slovník spisovného jazyka českého, URL: <http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=souru%C4%8Denstv%C3%AD> [1-2-2017]. Srov. „Souručenství“, in: *Příruční slovník jazyka českého*, díl V., Praha 1948-1951, s. 519; „pospolitost“, in: *Příruční slovník jazyka českého*, díl IV. část 1., Praha 1941-1943, s. 792.

²⁰⁹ Ivan Šedivý, *Češi, české země a Velká válka 1914-1918*, Praha 2014, s. 185.

²¹⁰ Tamtéž, s. 187.

národní vůle“, jak si do deníku zaznamenal Zdeněk Tobolka.²¹¹ Pokusy o koncentraci politických sil na bázi národního souručenství se evidentně neodehrávaly v paradigmatickém rámci budování státu a nebyly tedy aktem rezistence ve smyslu snah o samostatnost českých zemí. Šlo spíše o obranný postoj vůči germanizaci.

Národní souručenství jako instituce vzniklo poprvé v české historii v březnu 1939. Historiografická reflexe dobového kontextu, v níž se diskutovala jeho forma a název, nikdy nezachytila jakoukoli souvislost s projektem, o jehož realizaci se usilovalo na podzim 1915. I přesto lze určitou inspiraci alespoň předpokládat. Politická každodennost Protektorátu Čechy a Morava nebyla patrně s ničím více spojena než s opakovanými reminiscencemi na první světovou válku. Vzpomínky měly negativní a z českého pohledu i pozitivní významovou rovinu: očekával se hlad jako za Velké války, očekávalo se ekonomické vykrvácení Německa stejně jako v roce 1918. Neustálou přítomnost těchto myšlenek zachytily zprávy německé bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*). Na základě stejného pramene lze doložit, že se německá strana snažila soustavně předcházet prvoválečným konotacím, nicméně i kdyby byly v případě Národního souručenství rozklíčovány, nemusely být vůbec negativně interpretovány. Fiedlerova a Tobolkova akce z podzimu 1915 měla národní a oportunně aktivistický rozměr.

Ideologie „národní pospolitosti“ se teprve hledala, resp. jak bude patrné dále, konstruovala se v průběhu okupace jako substátní a tedy „Říši loajální nacionalismus“.²¹² Z jiného úhlu pohledu a v podmínkách druhé republiky a protektorátu lze tak projekt „národní pospolitosti“ číst jako českou odpověď na ideologii nacionálního socialismu a konstrukci společenského uspořádání v podobě *Volksgemeinschaft*, kterou v Evropě reprezentovalo a prosazovalo nacistické Německo. V posilování evropských nacionalismů zůstávala Třetí říše klíčovým referenčním rámcem zvláště po 16. březnu 1939, ale nikdy zde nedocházelo k vzájemné identifikaci obou společenství. Podobnost motivů, používaných termínů a akcentů nicméně naznačují určitou konzistenci myšlení, v němž se oba termíny používaly. Na tomto místě proto nejprve načrtnu *Volksgemeinschaft*, jeho historickou genezi a historiografické zakotvení a poté se pokusím najít konceptuální souvztažnosti s českou „národní pospolitostí“.

Jako klíčový termín nacistické politické teorie ztělesňoval *Volksgemeinschaft* utopickou vizi společnosti. Původně ovšem nebyl nacistický, neboť s ním pracovaly všechny politické strany

²¹¹ Zdeněk Václav Tobolka, *Můj deník z první světové války*, Praha 2008, s. 145.

²¹² Termín *Reich-Loyal Czech Nationalism* použila poprvé Tara Zahra, viz T. Zahra, *Kidnapped Souls*, s. 232.

ve Výmarské republice.²¹³ Kontext, v němž se *Volksgemeinschaft* na počátku 20. století utvářel, mu poskytovala především kritika modernity, konkrétně dynamika sociální otázky a vize, že lze nalézt způsob, jak eliminovat třídní konflikty uvnitř industriální společnosti. Tehdy měl ještě výrazné demokratické konotace, ale o dekádu později tomu bylo už jinak. Nejednalo se o výlučně německou záležitost, jak poznamenává historik Ulrich Herbert, nýbrž můžeme hovořit o jakési virtuální „hegemonii konceptu „národního společenství““ ve třicátých letech.²¹⁴ Nacházela se prakticky všude v Evropě jako politicko-ideologické opoziční hnutí vůči rostoucímu sociálně třídnímu konfliktu, který povzbudila první světová válka.²¹⁵ Jeho mimořádnou podporu v německém prostředí vyplývaly z národních a sociálních rozporů, které způsobila válečná porážka 1918. Nacisté vtělili *Volksgemeinschaft* nový rozměr ještě před rokem 1933, když omezili jeho celospolečenský dosah. Exkluzivistickým pojetím *Volksgemeinschaft* zdůraznili politickou a rasovou výlučnost společenství a současně manifestovali rovnost a sociální solidaritu jeho členů.

V rovině politického jazyka podle historika Habba Knocha znázorňoval foucaultovský dispozitiv politické a sociální komunikace. Jako soubor diskurzivních i nediskurzivních praktik se stával určitou identifikační šifrou, jíž se legitimizovali příslušníci národního společenství.²¹⁶ Radikalismus a emocionální vypětí, které *Volksgemeinschaft* doprovázely, demonstroval proces negativní inkluze. Na základě etno-rasového výběru (*völkisch*) přesně určoval, s kým se pro společenství počítá a s kým už nikoli. V nacistickém pojetí ztratil *Volksgemeinschaft* veškerý celospolečenský integrační potenciál, o nějž usilovaly strany pravice, levice i středu, a stal se výrazem exkluzivity nového režimu zdůrazňující skupinu *vyloučených*. Židovské obyvatelstvo jako primární objekt těchto vylučovacích snah se ocitlo mimo společenské dění a bylo označeno za „cizí element“ (*Gemeinschaftsfremden*). K vyloučení docházelo nejen na základě rozšířeného antisemitismu, který byl konstrukčním prvkem nacistického pojetí národního společenství, ale také z důvodu údajné politické nespolehlivosti a „nepřizpůsobivosti“. Integrační rozměr tohoto projektu se tím úměrně

²¹³ Srov. Michael Wildt, Die Ungleichheit des Volkes: „Volksgemeinschaft“ in der politischen Kommunikation der Weimarer Republik, in: *Volksgemeinschaft: Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, (ed.) Frank Bajohr / Michael Wildt, Frankfurt am M. 2009, s. 24–40.

²¹⁴ Ulrich Herbert, Echos of the Volksgemeinschaft, in: *Visions of community in Nazi Germany: Social Engineering and Private Lives*, eds. Martina Steber / Bernhard Gotto, Oxford – New York 2014, s. 61.

²¹⁵ Srov. Detlef Lehnert (Hg.), *Gemeinschaftsdenken in Europa. Das Gesellschaftskonzept „Volksheim“ im Vergleich 1900-1938*, Köln – Weimar – Wien 2013.

²¹⁶ Habbo Knoch, Gemeinschaften im Nationalsozialismus vor Ort, in: „*Volksgemeinschaft*“ als soziale Praxis. *Neue Forschungen zur NS-Gesellschaft vor Ort*, Hrsg. Dietmar von Reeken / Malte Thießen, Paderborn 2013, s. 38.

zmenšil na skupinu obyvatelstva, jež se směla stát součástí nové německé společnosti. Jeho neodmyslitelnou součástí se stal proces sociální inkluze a nejrůznější podoby nátlaku. Odehrávaly se spíše v pozadí nacistické propagandy egalitarismu, manifestované ve veřejném prostoru kolektivními sbírkami pro Zimní pomoc (*Winterhilfswerk*), propagací dělnických profesí a rodin s více dětmi. Tutéž funkci plnily nejrůznější vizualizace překonávání sociálních bariér v podobě prvomájových průvodů, kde vedle sebe pochodovali a posléze společně u jednoho stolu slavili dělníci, zaměstnanci a vedení závodů.²¹⁷ *Volksgemeinschaft* působil příznivě na konsolidaci loajality veřejnosti k režimu Třetí říše, kterou neutvářely pouze symbolické akty, ale v případě německé společnosti zejména zahraničně-politické (vojenské) a ekonomické úspěchy.

Podle nacistů měl nový sociální projekt *Volksgemeinschaft*, zdůrazňující rasovou segregaci a egalitární hodnoty mezi členy vybrané skupiny obyvatelstva, nahradit existující třídní společnost. Ještě před několika lety si řada historiků jen s obtížemi dokázala představit tento termín jako analytický nástroj při výzkumu nacionálního socialismu.²¹⁸ Koncept *Volksgemeinschaft* byl vnímán výhradně jako ideologicko-propagandistický konstrukt, který nemohl dojít ve své době naplnění.²¹⁹ Ani nejnovější výzkumy netvrdí opak, nacházejí však jeho badatelský potenciál a analytickou hodnotu. Dobová propaganda využívala pojem *Volksgemeinschaft* pro potřeby stmelení německého národa, působil tudíž jako významný integrační prvek. Příslušnost k rasově vymezenému národnímu společenství však poskytovala možnosti, jak vylepšit své sociální a materiální postavení v nacistickém režimu. Uvnitř společenského rámce označovaného jako *Volksgemeinschaft*, který nově utvářel sociální vztahy v nacistickém Německu, se odehrávaly nejrůznější formy a strategie vnitřního i veřejného zápasu o národní, rasovou či zjednodušeně prorežimní příslušnost. Rasově a národně definované společenství nejenže využívalo svůj mobilizační apel k pokusu o integraci vybraných sociálních skupin, ale umožňovalo jeho aktérům také artikulaci

²¹⁷ Ulrich Herbert, *Echos of the Volksgemeinschaft*, s. 63.

²¹⁸ Srov. diskusi mezi Ianem Kershawem a Michaellem Wildtem o možnostech a limitech badatelského využití konceptu *Volksgemeinschaft*: Ian Kershaw, „Volksgemeinschaft“, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 59, 2011, č. 1, s. 1–17; Michael Wildt, „Volksgemeinschaft“: Eine Antwort auf Ian Kershaw, in: *Zeithistorische Forschungen*, roč. 8, 2011, č. 1, s. 102–109.

²¹⁹ Obavy z přečeňování „Volksgemeinschaft“ pro historickou analýzu, dokládají určitý generační odstup, ale nikoli výhradně. Mezi kritiky patřil/patří např. Hans Mommsen, Ulrich Herbert či Horst Möller. Srov. Hans Mommsen, *Forschungskontroversen zum Nationalsozialismus*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 57, 2007, Heft 14-15, s. 14-21. Dále pak diskuze na konferenci German Society in the Nazi Era. „Volksgemeinschaft“ between Ideological Projection and Social Practice, která se konala v březnu 2010 v Londýně. Srov. Janosch Steuer, zpráva z konference dostupná na URL: <http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-3121> [28-2-2017].

nejrůznějších žádostí, potřeb a nároků. Jakým způsobem pojem *Volksgemeinschaft* skutečně pronikal do argumentace a běžné komunikace obyvatelstva, naznačuje unikátní příklad jeho vzývání a využívání německým obyvatelstvem města Eisenach v Generálním gouvernementu, které v polovině devadesátých let detailně analyzoval historik John Connelly.²²⁰ Ukazují zakořenění termínu *Volksgemeinschaft*, jeho důležitou instrumentální funkci v německé společnosti jakož i obeznámenost obyvatelstva s jeho situovaností v německé politické kultuře.

Analytický význam konceptu *Volksgemeinschaft* nespočívá ve výzkumu jeho vlastního propagandistického využití, nýbrž ve sledování nové sociálně politické praxe, která jeho zavedení provázela.²²¹ Slovy německého historika Alfa Lüdtkeho, jde o „*formy, kterými si lidé 'osvojují' 'svůj' svět*“, jimiž přijímají nově nastavené sociální vztahy za vlastní a uvnitř kterých se nově učí jednat, přemýšlet a formulovat své požadavky. Tyto nově vytvořené podmínky jsou navíc vnímány primárně subjektivně a jejich „osvojení“ může být odlišné a měnit se.²²² Změnu v sociálních vztazích v nacistickém Německu pak více než dostatečně vyjadřují rasové a politické perzekuce, především pak genocidní praktiky na židovském a romském obyvatelstvu. Sledování mocenské praxe, jejích způsobů jednání, založení a proměn, jak o to usiluje historik Michael Wildt, směřuje pozornost primárně k vnitřním celospolečenským procesům spíše než k přímému uplatňování moci ze strany nacistických autorit: „*Exkluze německých Židů z národního společenství – rozsáhlé a státními opatřeními nařízené vyloučení právě tak jako jejich každodenní vyčlenění – nevytyčovala antisemitské hranice, aniž by se dotkla nežidovské části [obyvatelstva]. Tato každodenní praxe exkluze změnila samotnou společnost.*“²²³ Podle Michaela Wildta byla tak společnost doslova stržena politickou transformací a „sebezmocněna“ (*Selbstmächtigung*) ke konání ve jménu *Volksgemeinschaft*.

Nově vymezené badatelské využití konceptu *Volksgemeinschaft* otevírá prostor pro výzkum transformace společnosti, „nového řádu“ (*Neue Ordnung*), jenž se podílel na řízení

²²⁰ John Connelly, The Uses of Volksgemeinschaft: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach, 1939–1940. In: *The Journal of Modern History*, roč. 68, č. 4, 1996, s. 899–930.

²²¹ Sociální praxi označil rovněž Michael Wildt za nejperspektivnější analytické využití tohoto konceptu (M. Wildt, „Volksgemeinschaft“, s. 106n.).

²²² Alf Lüdtke, Einleitung: Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte, in: *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, ed. Alf Lüdtke, Frankfurt am M. – New York 1989, s. 12n.

²²³ Michael Wildt, *Volksgemeinschaft als Selbstmächtigung: Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*, Hamburg 2007, s. 13 a 21.

každodenní sociální praxe.²²⁴ V této podobě proto mohl – ale i nemusel – proniknout do artikulace nejrůznějších žádostí a proseb ze strany obyvatelstva. Pokud se tak stalo, byl nejčastěji vzýván za účelem dosažení vlastního prospěchu. Žadatelé tak vědomě využívali veřejně deklarovaný slib, že potřeby členů národního společenství budou uspokojeny, a jeho jménem žádali naplnění tohoto slibu. Argumentace odvolávající se na *Volksgemeinschaft* vyjadřovala také snahu o nové uspořádání v sociokulturní hierarchii. Tento projekt totiž ovlivňoval nejen veškeré společenské změny, ale také určoval, jakým směrem se mají tyto změny vyvíjet. Součástí této nové sociální praxe se stala rovněž nová sociální politika, respektive nové strategie sociálněpolitického charakteru vůči obyvatelstvu. Realizovány byly nejdříve na území staré Německé říše, později i v okupovaných oblastech. Samy o sobě ovšem nezajišťovaly jednotný vývoj na všech těchto územích, třebaže nově nastavená společenská kritéria tomu napomáhala. Ani protektorát proto nebyl ušetřen podobných společenských proměn.

Na rozdíl od *Volksgemeinschaft* se „národní pospolitost“ nikdy nestala termínem práva ani sociologie a nepronikla ani do komunikační praxe obyvatelstva.²²⁵ Svou existenci omezila takřka výhradně na politickou a publicistickou debatu za druhé republiky a protektorátu. O to obtížněji se český národ identifikoval s projektem „národní pospolitosti“, který do té doby nebyl v českém prostředí zakotven. Jeho zastánci měli před sebou dva ústřední cíle: jednak prosadit „národní pospolitost“ jako klíčový termín českého politického jazyka a jednak „pospolitost“ nechat vžit jako vzorec jednání a myšlení. Oproti německým nacionalistům česká strana čelila zjevné obtíži s autenticitou svého termínu. „Národní pospolitost“ postrádala historické kořeny v politické a širší společenské debatě.

Nedoložitelnost kontinuity pojmů v českém prostředí motivovala české nacionalisty k pokusu o vytvoření této iluze. Navraceli se do období předcházející formování moderních národů a připomínali básníka a spisovatele Jana Kollára (1793–1852) jako kulturního zprostředkovatele mezi slovanskou a německou tradicí. Kollárova intelektuálního přínosu si propaganda nevěšmala tolik, jako jiné historické postavy. Hlavní interpretační motiv se nacházel ve svatováclavské tradici jako pojetí státnosti „českého národa“, který stál

²²⁴ Srov. též výkladový spis říšského ministra práce Franz Seldte, *Sozialpolitik im Dritten Reich, 1933–1938*. München – Berlin 1939.

²²⁵ K užívání pojmu v komunikaci obyvatelstva srov. John Connelly, The Uses of Volksgemeinschaft: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach, 1939–1940, in: *The Journal of Modern History*, roč. 68, č. 4, 1996, s. 899–930. K uplatnění *Volksgemeinschaft* v právní terminologii viz Michael Stolleis, Gemeinschaft und Volksgemeinschaft. Zur juristischen Terminologie im Nationalsozialismus, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, roč. 20, č. 1, 1979, s. 28.

v podřízeném vztahu vůči německému státu. Legendami opředený svatý kníže Václav (907–929/935), jenž nastavil svou mírovou česko-německou politiku podrobením saskému vévodovi a králi Východofranské říše, symbolizoval vládce-mírotvorce. Historizace nejstarší české tradice nicméně ukazuje odlišnosti v jejím vnímání v českém prostředí v různých historických obdobích. Až do 20. století zůstal Svatý Václav především katolickým světcem, symbolizující od revolučního roku 1848 především odcizení liberálního českého národního hnutí katolickým hierarchiím, české historické šlechtě a katolickému politickému stranictví. Ovšem ještě v 19. století byl i uvnitř katolické církve nahlížen nestejně, neboť pro vlastenecké české kněží měl význam ochránce proti germanizaci. Tuto interpretaci později překryl husitský narativ, zvláště poté, co T. G. Masaryk nevčlenil svatováclavskou tradici do koncepce demokratické a republikánské ideje. Po roce 1918 byl svatováclavský motiv tudíž spíše kontradikcí k soudobé politické ideologii, připomínající monarchistické časy, autoritářství a sílu aristokratického katolicismu jako církve a politického hnutí.²²⁶

Také proto, že po roce 1918 svatováclavskou tradici zastínila státní tradice 28. října, představoval sv. Václav jako historická postava vhodnou historickou platformu a ideové dogma pomnichovské republiky. Kníže připomínal vedle politiky konsensu také christianizaci českých zemí, která interpretačně konvenovala druhorepublikovému diskurzu tvořeném katolickými kruhy, agrárníky, národními demokraty a českými fašisty. Velké sympatie, byť s rozdílnými konotacemi, vzbuzovala svatováclavská tradice v katolických a fašistických kruzích již mezi válkami. Historik Jan Rataj zmiňuje vlající prapory na shromážděních Národní obce fašistické v polovině dvacátých let i paralelní snahy katolické politické reprezentace nechat splynout svatováclavskou tradici s tradicí 28. října.²²⁷ Vývoj po Mnichovu naopak usměrnil toto snažení, aby ponechal oba motivy odloučené a ideologicky exkluzivní.

Protestantská a Masarykem kultivovaná tradice byla výrazem meziválečného liberalismu a republikánství, jehož rezolutní odmítnutí po Mnichovu znamenalo otevření prostoru pro obnovu náboženské morálky v české společnosti. Explicitně k ní vybízel pastýřský list kardinála Karla Kašpara z 11. října 1938, ve kterém se prohlašovalo, že „*Víra svatováclavská již tolikrát sjednotila náš národ, kdežto husitství mu připravilo Lipany, protestanství Bílou*

²²⁶ Jan Rataj, Politické proměny symboliky svatováclavské tradice a tradice 28. října v moderních československých a českých dějinách, in: *Spory o dějiny. Sborník kritických textů II*, Praha 1999, s. 85. Srov. Cynthia Paces, *Prague Panoramas. National Memory and Sacred Space in the Twentieth Century*, Pittsburgh 2009.

²²⁷ J. Rataj, Politické proměny symboliky..., s. 87.

Horu, novodobé bezbožectví pak nynější pohromu“.²²⁸ Mnichov jako druhá šance pro katolickou církev, která spatřovala ve své činnosti nejen upřímnou cestu útěchy a naděje pro „český národ“, ale z části nepochybně také posílení svého mocenského vlivu. Měla k tomu dobré podmínky: konzervativní politické síly u moci a veřejně odsuzované meziválečné „náboženské pochybovačství“, které uvedlo národ do „pohromy“. Kašpar v pastýřském listu vyjádřil souhlas s „přebudováním státu“ s cílem zajistit „českému národu“ lepší budoucnost. Svou modlitbu obohatil o politický motiv: „... *zapřísaháme je* [nové politické elity, pozn. aut.] *při všem, co jest jim drahé, při lásce jejich k vlasti a dědictví svatého Václava, při jejich upřímné snaze, o níž nepochybujeme, odstraňte všechna ona pouta, jimiž dřívější zákonodárství spoutalo volný rozvoj náboženských sil!*“²²⁹ Odmítnutí „cizáckých“ vlivů, volání po návratu výuky náboženství ve školách či boj proti rozlukám manželství spojoval kardinál s novou orientací pomnichovského státu. Příklad osudů „českého národa“ a katolické církve měl vést jedině k nastoupení společné cesty, protože „*Co zkouší nyní náš národ, zakouší Církev katolická již bezmála dva tisíce let [...]. Spojme se s ní, s velkou trpitelkou, bojujeme s ní, a jako ona vždy vítězí, i my překonáme všechny nesnáze.*“²³⁰

Křesťanství mělo být cestou spásy „českého národa“, ale fakticky povzbuzovalo jeho sjednocení a posílení v politických a ideologických intencích druhé republiky. Tento trend měl dva možné cíle: jednak se jím autoritativní režim vymezoval vůči konfesně neutrální první republice a jednak opětovným propojením státu s církví měl ambici stmelit české obyvatelstvo, vytvořit funkční jednotu národa využitelnou k prosazení aktuálního politického programu u české veřejnosti. Tento záměr dokládaly do té doby nevídané akty sounáležitosti politiky a náboženství, když kupříkladu Beranův kabinet zahájil své první jednání římskokatolickou mší a společnou modlitbou všech ministrů.²³¹ Nejen konzervativní orientace členů vlády, ale rovněž demonstrace hodnotové shody, z níž měla vyvéřat efektivní práce na stabilizaci vnitropolitické situace a nastavení zahraničně politické orientace státu, stály v pozadí zcela nově privilegovaného postavení křesťanství, zvláště pak katolické církve. Je třeba poznamenat, že prostor, který katolická církev od března 1939 měla pro své aktivity, byl do značné míry vymezený okupační mocí. V praxi to znamenalo, nejen že nejvyšší katolické

²²⁸ Pastýřský list kardinála dra Karla Kašpara, in: *Nedělní Lidové listy*, 16. říjen 1938, s. 1.

²²⁹ Tamtéž.

²³⁰ Tamtéž.

²³¹ J. Rataj, *Politické proměny symboliky*, s. 87.

kruhy objevovaly novou rozhodčí autoritu v říšském protektorovi,²³² ale také že ani církve se nevyhnula intervenci okupační moci do svého působení, jak se ukázalo po smrti kardinála Karla Kašpara v dubnu 1941 ve sporu o jeho nástupce.

Opora v církvi měla nepochybně důležitou kompenzační funkci pro obyvatelstvo. Poskytovalo naději životu v podmínkách autoritativní demokracie, která se hlasitě odvracela od myšlenkového základu meziválečné republiky v rovině politické, hospodářské, sociální a v neposlední řadě také náboženské. Takto lze rozumět masové účasti českého obyvatelstva na národních poutích, které se konaly během roku 1939 a 1940. Jejich zakončení odsloužením katolické mše výrazně přispívalo k propojení křesťanských a národních motivů. Tyto akty lze nahlížet z perspektivy konstrukce nové národní ideologie, na níž se podílela nejen reprezentace druhé republiky a protektorátu, ale také představitelé katolické církve. Ačkoli historiografie mnohem více zachycuje pozdější intervence a perzekuci v řadách katolických představitelů, v prvních měsících existence protektorátu byli nejvyšší hodnostáři klíčovými postavami exponovaného českého nacionalismu. Podle historika Jana Tesaře dokonce natolik, že během poutí v roce 1939 z křesťanství zbývala jen zcela konvenční zbožnost, mravnost a víra v boha sloužící především k vyjádření vlasteneckých citů.²³³ Protinacistické přesvědčení nebylo nijak v rozporu se soudobými pokusy sjednotit „český národ“, ba naopak.

Konzervativní katolicismus se stalo součástí nové oficiální doktríny druhé republiky. Se státem ji propojoval svatý Václav, později též jako oficiální patron Protektorátu Čechy a Morava. Postátnění a nacifikace svatováclavské tradice dokládalo zřízení nejvyššího protektorátního vyznamenání, jímž byl „Čestný štít Protektorátu Čechy a Morava“ s vyobrazením svatováclavské orlice (*Ehrenschild des Protektorats Böhmen und Mähren*), udělovaný protektorátním příslušníkům za věrnost a loajalitu Říši od roku 1944.²³⁴ V praxi ovšem využívání motivů s výrazně národními konotacemi skýtalo pro okupační moc řadu nástrah. Tou nejpatrnější byla příležitost využít shromáždění k organizovaným projevům nesouhlasu s okupací. Individuální předporozumění oficiálnímu národnímu narativu, který se z velké části opíral o zažitě historické a kulturní motivy, bylo takřka nemožné v momentě

²³² Srov. Korespondence mezi kardinálem Karlem Kašparem a říšským protektorem Konstantinem von Neurathem ve věci vedení maltéžského řádu na jaře 1940. NA, fond Úřad říšského protektora (AMV 114), sign. 114-201-4: Karel Kašpar an Herrn Reichsprotektor, 6. März 1940.

²³³ Jan Tesař, *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*, Praha 2000, s. 162; srov. kázání Bohumila Staška během poutí na sv. Vavříneček, 13. srpna 1939, dostupné na URL: http://www.tedeum.cz/2_2011/stasek_kazani_0211.htm [11-2-2017].

²³⁴ Srov. Zdeněk Heinc / Josef Kounovský / Vlastimil Baumruk, *Vyznamenání z doby nesvobody 1939-1945*, Praha 1999.

přepsat zcela nově konstruovanou kolektivní paměť. Tuto slabinu protektorátní národní ideologie se nepodařilo v čase okupace vyřešit. Prozatímním východiskem bylo pouze předcházení situacím, které mohly podle být podle úřadů využity k demonstraci antiněmeckých a protiokupačních postojů. Jak lze nicméně sledovat na národních, resp. církevních poutích, které se uskutečnily v letech 1939 a 1940, k taktice eliminovat příležitosti okupační úřady častěji přistupovaly až po událostech 17. listopadu 1939. Příkladem může být církevní procesí u příležitosti svátku sv. Václava v září 1941 v Plzni, které oberlandrát zrušil s ohledem na možné zneužití k „*národně-náboženské demonstraci*“, a to především proto, že Češi v poslední době údajně projevovali větší sebevědomí.²³⁵

Posilování národní jednoty v intencích protektorátní národní ideologie se neobešlo bez vedlejších efektů, které byly z pohledu okupační moci nežádoucí. Přestavba státu a reformulace národní ideologie pracovala s rekonstrukcí kulturních a historických tradic, pro které čerpala základní motivy z německé revoluce roku 1933. Ochrana rodiny jako základního prvku společnosti, jednota národa či sociální rovnost rezonovaly převážně v dělnickém prostředí nejvíce postiženém velkou hospodářskou krizí. Podobná hesla propagandy nacházela uplatnění také v českém prostředí. Na rozdíl od Německa ovšem „národní pospolitosti“ chyběla jasná programatická vize a ani hranice přestavby státu a společnosti, které propagovala, nebyly jasně vymezené. Umožňovala ovšem v čase nacistické okupace se veřejně vztahovat k „českému národu“ jako etnickému a kulturnímu společenství. Oficiální reprezentace se sice později za okupace snažily politické konotace „podzimní revoluce“ roku 1938 upozadit a vyzdvihnout především kulturní a sociální vazby českého obyvatelstva, ale nebyly v tom výrazně úspěšné. Utváření české „národní pospolitosti“ v souvislosti s pozdější poválečnou nacionalizací české společnosti, poukazuje spíše k podcenění národního sebeurčení Čechů za nacistické okupace. Došlo sice částečnému politickému „neutralizování“ Čechů, ale o to významnější se zdál prostor k manifestaci jejich etnické příslušnosti. Na počátku okupace byla ovšem situace ještě relativně přehledná. Oficiální propaganda hovořila o „nové Evropě“ jako prostoru ke spřízněnému životu německého a „českého národa“ a k tomuto cíli směřovaly také kroky protektorátní vlády mající solidní podporu mezi obyvatelstvem. Tento stav nevydržel po celou dobu okupace. Za jeden z protektorátních paradoxů lze označit skutečnost, že čím více se v důsledku událostí kolem 17. listopadu 1939 a atentátu na R. Heydricha Češi zdráhali přistoupit na nabídku spolupráce

²³⁵ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/172, k. 22: Oberlandrat Pilsen an den Herrn Reichsprotector in Böhmen und Mähren, z. H. d. H. K. H. Frank, 24. 9. 1941.

při budování „nové Evropy“, tím více byli Češi pro Německo nepostradatelnou pracovní silou a o to více se s částí z nich počítalo po vítězné válce.

Okupační moc pouze vymezovala hranice nového sebeurčení „českého národa“, skutečná práce na budování nové národní ideologie však náležela české reprezentaci. S historizací česko-německých vztahů v širším časovém a geografickém rámci pracoval zejména Emanuel Vajtauer. Vyvrácením „mýtů“ „českého národa“, zakládající se na rozporuplné představě o jeho charakteru a dějinném poslání, se pokoušel revidovat soudobé vnímání říšské „ochrany“ nad českými zeměmi. Začlenění českých zemí do svazku Říše, považoval jak v čase Svaté říše římské, tak Třetí říše za krok směrem k utváření evropského kolektivu národů a základ ke smírnému nastavení česko-německých vztahů. Začlenění do společenství mělo paradoxně, na rozdíl od amerického a sovětského kosmopolitismu a internacionalismu, posilovat autenticitu národních společenství.²³⁶ Vedle hájení „zdravého a spasitelného komplexu svatováclavského“ před „boleslavským komplexem“ argumentoval Vajtauer především svébytností „českého národa“, jemuž se namísto „odnárodnění“ dostane kulturní a hospodářské vzpruhy. Po ambiciózní, ale značně nekonkrétní vizi českých fašistů za druhé republiky, jež vzhlíželi k paralelnímu projektu slovanské pospolitosti po vzoru německého *Volksgemeinschaft*, zde není ani stopy: „*Slovany jsme byli ještě před tisíci lety. V německém prostředí jsme se Němci nestali, nýbrž vytvořili jsme novou národní podstatu. Dnes už nejsme ničím jiným, než novým, svébytným národem, jehož jméno je Čech. Ani Slovan, ani Němec – Čech, se západní kulturou evropskou.*“²³⁷ Vajtauerovo tvrzení, že lze být Čechem a současně nepatřit do rodiny slovanských národů se zakládalo na tezi, že národ je především biologickou jednotkou a jazyková příslušnost, počínaje výzkumy Charlese Darwina, ztratila své, do té doby výsostné postavení. Spřízněnost národů uvnitř evropské civilizace, za níž Vajtauer spatřoval Evropu pod vedení nacionálně socialistického Německa, utvářel její „árijský“ charakter.²³⁸ Desítky let staré jazykové boje za Rakouska-Uherska či první republiky považoval za povrchní. „*Moderní biologické pojetí národa nevidí v odnárodnění cizích národních prvků nijaké řešení*“, psal ve druhé polovině války. Jinými slovy, změnou jazyka či změnou kulturních vzorců nebylo podle Vajtauera možné dosáhnout žádoucích výsledků. Naopak „odnárodnění“ mohlo způsobit úpadek kvality národa.²³⁹ Vajtauer tímto obsáhlým

²³⁶ Emanuel Vajtauer, *Český mythos. Co nám lhaly dějiny*. Praha 1943, s. 158.

²³⁷ E. Vajtauer, *Český mythos*, s. 150.

²³⁸ Emanuel Vajtauer, Česká politika ve věku strojovém, in: *Po pěti letech 1939–1944*, Praha: Orbis 1944, s. 112-113.

²³⁹ Emanuel Vajtauer, Česká politika ve věku strojovém, s. 111.

historickým vyprávěním směřoval ke sdělení: začlenění českých zemí a českého obyvatelstva do projektu „nové Evropy“ bylo perspektivní nejen ekonomicky a kulturně, ale také z hlediska budování české „národní pospolitosti“.

V českých zemích se utvářela shora konstruovaná alternativa společenského uspořádání disponující vlastními institucemi a nástroji moci. Ve svém nastavení byla česká národní ideologie za protektorátu vůči německému v submisivním postavení a ve vztahu ke státu zastávala adekvátní roli substátního nacionalismu. Přidružením se k německému mohla ovšem plnit obdobnou legitimizační funkci vůči novému režimu jako *Volksgemeinschaft* pro německé obyvatelstvo. Na tento klíčový moment, tedy poukaz na autentičnost „národní pospolitosti“, později reprezentovanou zvláště Národním souručenstvím, upozornil předseda Národní odborové ústředny zaměstnanecké Antonín Zelenka. Ve svém článku uveřejněném v *Národní politice* v červnu 1940 konstatoval, že „národní socialismus německý není exportním artiklem – ale přizpůsobme si jej v náš český národní socialismus. [...] pracujeme dnes a denně ve své české národní pospolitosti v duchu sociální spravedlnosti“.²⁴⁰ V praxi to podle něj tedy neznamenovalo pouhé přenesení německého konceptu do jiného národního prostředí, ale základní pojmy „socialismus“ a „národ“ považoval za zásady, z nichž se mohou jiní učit a usilovat o jejich uplatnění ve svém specifickém prostředí. Zelenka pracoval s termínem „národní socialismus“ jako neideologickým rámcem sociální praxe. Socialismus byl principem praktikovaným uvnitř národních společenství a přívlastek „národní“ zde proto sloužil k sociální skupině, uvnitř které se atributy socialismu reálně uváděly do praxe. K tomuto směru úvah měl Zelenka osobní ideové předpoklady. Byl sociálním demokratem a až do června 1938 spolupracovníkem Mezinárodní organizace práce (*International Labour Organization*),²⁴¹ posléze jedním z hlavních expertů, který se účastnil vyjednávání o rozluce pojistných systémů po Mnichovu. Lze proto dovozovat, že „přizpůsobením“ měl na mysli sociálně spravedlivý národní stát v demokratických horizontech, spíše než jakoukoli adaptaci ideologie rasového státu a společnosti v českém prostředí.

Nacistický koncept péče o národ, který Německo uplatňovalo od roku 1933, mělo nejen národní rovinu ve smyslu ochrany rasy, ale také důležitou pečovatelskou funkci ve vztahu k příslušníkům rasově definovaného národa. Podobný vývoj či přinejmenším tendence k němu je přitom možné nalézt i v protektorátu. Přetváření „českého národa“ do podoby

²⁴⁰ Antonín Zelenka, Národní socialismus, in: *Národní práce*, 20. 6. 1940.

²⁴¹ ABS, f. Německé soudy v říši, sign. 141-425-14: Životopis A. Zelenky poskytnutý vyslychaným v rámci soudního procesu proti jeho osobě, 15. května 1942.

národně-rasového společenství vyloučením židů a romů, potvrzovalo přijímání konkrétních legislativních úprav.²⁴² Pečovatelská funkce v českém prostředí ovšem podle řady mluvčích strádala, zejména v oblasti rodinné politiky a zdravotní péče, a bylo ji třeba konceptualizovat a soustředit se na její efektivní plnění ve prospěch příslušníků národa.

Zelenkovo promýšlení „národního socialismu“ zde ukazuje tvořivý přístup a variabilitu prostoru, v němž se konverze dosavadní ideologie na německý nacionální socialismus mohla veřejně diskutovat. Jeho autor nezapřel svou roli odborového předáka, neboť tvrdil, že cestou k uskutečnění je jediné usilovná práce, která každého přivede na „lepší a rovnější cestu“. Práce byla konstitutivním prvkem „národní pospolitosti“, podobně jako u *Volksgemeinschaft*. Bylo tudíž nežádoucí setrvávat v pasivitě. Kromě jiného, výkon práce byl vstupenkou do světa povinného sociálního pojištění, které mělo eliminovat nežádoucí sociální události. „Práce pro národ“ obsáhla pochopitelně různá sdělení. Všeobecným konsenzuálním rámcem bylo aktivní pečovatelské úsilí, které mělo primárně eliminovat dopady okupace. V praxi si pod ním můžeme představit funkčnost sociálně pojistných systémů a chudinské péče. Bylo to o to důležitější, jak sám Zelenka v textu připomínal, že *„nic se nesmí odkládat s pohodlnou výmlouvou, je válka‘. Zvláště pro nás Čechy tato omluva nemůže být omlouvou, neboť [...] nehájíme svou zemi se zbraní v ruce...“*. V zázemí front existovaly jiné nástrahy, ať už to byly výpadky v zásobování nebo možná nedostupnost pomoci v případě nemoci či úrazu, které ovšem reformistické snahy nemusely vůbec ohrozit.

Antonín Zelenka byl jedním z mála, kdo se na počátku protektorátu vážně zabýval otázkou vývoje vědomí národní pospolitosti. Jednalo se o aspekt, který z jeho pohledu nejpodstatněji odlišoval český a německý národ a jeho vztah k ideologii. Teprve po založení Národního souručenství v březnu 1939 jako jediné politické strany následovala práce na programu a snaha přesvědčit národ o tom, že Souručenství je nejvhodnější platformou přestavby. V tomto se situace v Německu a role NSDAP podle Zelenky odlišovala. V získávání většiny k podpoře projektu jako tomu bylo u německého národa, Zelenka spatřoval hlavní analogii českého vývoje k „národnímu socialismu“. V českém prostředí tedy předcházela forma utvoření ústřední ideje, což zásadně znesnadňovalo pozici Souručenství a komplikovalo prosazení národní pospolitosti jako modelového společenského uspořádání. Přestavba soudobého hospodářského a společenského řádu byla nutná a přesvědčení, že k ní musí dojít, se opíralo o

²⁴² Protektorátní vláda se podílela nejen na protizidovských opatření, ale usnadnila také genocidu českých Romů. Josef Serinek / Jan Tesař, *Česká cikánská rapsodie*, sv. 1, Praha 2016, s. 11.

široce sdílený konsensus změny. Názorová jednota ovšem chyběla v tom, jaká tato změna má být. Získat ji měla ideologie „národní pospolitost“ obsahující prvky sociální rovnosti a společenského uznání.

Dokládání historie a významu „národní pospolitosti“ v českém prostředí ovšem hatily její vágní doklady a současně velmi nereflktované užívání tohoto pojmu. Příležitostně se totiž objevovala i ve veřejných textech československé exilové reprezentace a nahrazovala výraz „národ“.²⁴³ Zde se ovšem pospolitost vztahovala k obrazu poválečného Československa jako novému národnímu státu (což je nicméně velmi zajímavé a příznačné) a nikdo se samozřejmě nepokoušel o sledování jakýchkoli podobností s novou národní ideologií v protektorátu.²⁴⁴ Tento terminologický překryv protektorátního a exilového jazyka ovšem ukazuje, že budování poválečného národního státu do určité míry navazovalo na dědictví národně sjednocujících snah za druhé republiky a na počátku okupace. Právě tyto tendence, za nimiž v letech 1938 a 1939 stály zejména nenacistické domácí politické síly angažující se v rámci přestavby, podstatně usnadnily během Národní revoluce roku 1945 prosazení vize národního státu a realizaci proměny meziválečného multinárodního státu do národního státu Čechů a Slováků po druhé světové válce.

Germanizace, nacionalizace

Přestavba liberální demokracie na „autoritativní demokracii“ druhé republiky a národně socialistický Protektorát Čechy a Morava byla doprovázena úsilím za zlepšení sociální situace a distribuce sociální ochrany vybraných skupin obyvatelstva. Pokud tento proces popisují z hlediska posunu vnímání národa a jako reakci na vývoj zahraniční a vnitrostátní politiky v diskurzu „ohrožení národní existence“, je v historických souvislostech poměrně snadno srozumitelný. Popsat tyto praktiky směřující k sociální stabilizaci českomoravského prostoru od března 1939 dále, může být obtížnější, protože historici jej zásadně spojují s politikou směřující ke zničení „českého národa“ jako etnického národa. Jak ale mohla vedle politiky destrukce koexistovat politika péče?

Obvykle se konstatuje, že ani jedna z politik se nikdy neměla týkat veškerého obyvatelstva, neboť na území protektorátu se souběžně uskutečňovala od samého počátku politika rasy (exkluze) i politika národa (inkluzie). Zatímco rasové principy byly právně zakotveným

²⁴³ Např. Nikdy se nevzdáme!, in: *Čechoslovák*, roč. 2, 26. 7. 1940, s. 2.

²⁴⁴ Srov. Edvard Beneš, *Demokracie dnes a zítra*, Praha 1947, zde kap. Theorie nacionálsocialismu, s. 150–187.

rámcem nacistické ideologie,²⁴⁵ politikou národa zde označují určitý, možno i omezený prostor, v němž bylo dovoleno veřejně manifestovat národní uvědomění prostřednictvím užívaného jazyka a symbolů, ale také aktivit, které se odehrávaly v kulturním a sociálně-pečovateľském rámci. Politiku národa v českém prostředí zastřešovala ideologie „národní pospolitosti“. Je zřejmé, že praktikování politiky národa nebylo na okupovaných územích nacistickým Německem vůbec samozřejmostí, jak později ukáží v evropském srovnání.²⁴⁶ V praxi se projevovala novým pojetím společnosti a implementací rasových principů. Existoval zde ovšem také výkonnostní zřetel, který předpokládal disciplinované pracovní nasazení a politickou flexibilitu až apolitičnost jednotlivce, kompenzovanou odpovídající mzdou a státem garantovanou sociálně zdravotní péčí. Jinými slovy, s částí „českého národa“ se počítalo i po vítězném ukončení druhé světové války, a tudíž jí patřila do jisté míry pozornost v sociálně pečovatelském smyslu.

Válečný stav generoval specifické podmínky. Válka byla provizoriem, v němž pro daný moment bylo dovoleno více za předpokladu, že prostor zůstane klidný a jeho ekonomická, popř. strategická význačnost bude minimálně konstantní. K tomuto účelu mohla politika národa relativně spolehlivě přispívat, jak ostatně konstatoval již v sedmdesátých letech historik Robert O. Paxton při hodnocení režimu ve Vichy. Nacisté neměli sami zájem stimulovat francouzské národní obrození či nacifikovat Francii, ale primárně zabezpečit prostor, z něhož chtěli vést závěrečné vojenské operace proti Velké Británii.²⁴⁷ Protektorát tento strategický význam mělo hlavně jako důležité hospodářské zázemí Třetí říše, které vázalo potřebné personální a materiální kapacity.

Česká historiografie jen ojediněle připouští, že vedle germanizace existovaly jiné doprovodné politiky. Násilná i dobrovolná převýchova či reorientace jednotlivců a skupin na kulturní a politický profil nacistického státu a společnosti velmi často označuje za praktiky, u kterých existovala přímá vazba mezi teorií a praxí. Jinými slovy, že velké germanizační projekty na papíře se v téže podobě a rozsahu realizovaly také v praxi. Protektorát Čechy a Morava ukazuje limity tohoto předpokladu, protože sám byl určitou konvergencí přístupů uplatňovaných nacisty ve východní a severozápadní Evropě. V praxi ji průkazně dokládala

²⁴⁵ Viz Norimberské zákony ze září 1935, konkrétně zákon o říšském občanství (*Reichsbürgergesetz* (RGBl. I S. 1146), zákon o ochraně krve (*Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*, RGBl. I S. 1146) a Zákon o říšské vlajce (*Reichsflaggengesetz*, RGBl. I S. 1145).

²⁴⁶ Srov. John Connelly, *Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice*, in: *Central European History*, roč. 32, č. 1, 1999, s. 1–33.

²⁴⁷ Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*, New York 2001, s. xxxiii.

existence školství (byť omezeného) a kulturních a sociálně zdravotních projektů, které byly naopak v Generálním gouvernementu či na obsazené Ukrajině nemyslitelné. Ovšem ani tento černobílý obraz „preferovaných“ a „vyloučených“ zdaleka neodpovídal realitě, protože jej komplikovala rasová a výkonnostní kritéria. Politika národa, která přicházela na řadu po uplatnění rasových kritérií, byla založena na principu výkonu. V českém prostředí měla politika národa vcelku konzistentní podobu, přestože byla syntézou domácích původně velmi odlišných politických postojů, které spojoval antiliberální nacionalismus.

Politika rasy a politika národa směly a měly vzájemně koexistovat. Cíle obou politik stejně jako prostředky k jejich dosažení se ovšem diametrálně lišily. Stupňující politika rasy, uplatňovaná zejména vůči židovskému a romskému obyvatelstvu, směřovala ke kompletní destrukci vybraných etnických skupin. Politika národa, nesená prioritně českými aktéry, radikalizovala představy o „národní pospolitosti“, a jejich exkluzivních i inkluzivních mechanismech. Zde bychom mohli spatřovat určité analogie s českými zeměmi a Slovenskem za první světové války, kde spontánní protižidovské naladění společnosti vyjadřované stereotypními výrazy typu „žid jako lichvář“ odpovídalo referenčnímu rámci sémantických kódů, jimiž byl národ a lid, který se bránil protinárodním činům ze strany židů.²⁴⁸ Antisemitismus, který politika národa v tomto období obsahovala, pomáhal konstruovat jednotu „českého národa“. Obě zmíněné politiky měly zřetelně exkluzivistický charakter, jenž odpovídal utváření nového mocenského rámce. Navzdory nacistickým úvahám o likvidaci části české společnosti, které měly již předválečnou myšlenkovou genezi, po dobu existence protektorátu nebyla ve své ryze destruktivní podobě nikdy uplatněna vůči „českému národu“ jako celku. Naopak politika národa se průběžně přizpůsobovala požadavkům na převýchovu a „odpolitizování“ Čechů, aby se za okupace z části stala argumentační rovinou vlastní také české protektorátní reprezentaci.²⁴⁹ Obsahovala ovšem významové nuance, když se Češi soustavně vztahovali k nutnosti nápravy státní struktury a společnosti, které se údajně za první republiky neosvědčily.

Náchylnost okupační politiky oportunisticky přizpůsobovat svou strategii na obsazeném území momentální situaci v žádném případě nevyklučovala germanizační plánování. Jak poznamenává historička Isabel Heinemann, germanizace v protektorátu byla dlouhodobým

²⁴⁸ Michal Frankl, Miloslav Szabó, *Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurz loajality a vznik Československa*, Praha 2015, s. 97.

²⁴⁹ Srov. Oldřich Kuba, Česká politika po Mnichově, in: *Po pěti letech 1939–1944. K pátému výročí Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 1944, s. 115–140.

cílem, jemuž předcházely přípravné kroky v podobě politických opatření.²⁵⁰ Nacistická národnostní politika (*Volkstumspolitik*) v českých zemích směřující ke germanizaci „krve a půdy“ (*Blut und Boden*) měla jasně vymezené cíle už na počátku okupace a na její systematizaci se později podílel Reinhard Heydrich. Postupy při germanizaci „půdy“ můžeme sledovat od vzniku protektorátu. Byly spojené s arizací soukromého vlastnictví a projekty, které měly posílit „němectví“ v českomoravském prostoru. Konkrétně mezi ně patřily pozemková a osidlovací politika, posilování německých jazykových ostrovů, budování tzv. zemských mostů apod. Obecně ji lze přisuzovat exploatační ráz, s nímž korespondovalo obsazování rozhodovacích postů či dosazování kontrolních orgánů dohlížejících na výkon veřejné správy. V české historiografii se stává, že se zaměřují kontrolní mechanismy mající za úkol zefektivnit funkčnost hospodářství za konkrétní kroky ve smyslu germanizace obyvatelstva a prostoru.

Zatímco tendence ovládnout prostor šly ruku v ruce s aktivitami začleňující Čechy a Moravu čím dál více do hospodářského prostoru Německé říše, germanizace místního obyvatelstva byla mnohem komplikovanější otázkou. Jednak byla oddělena od exkluze židovského a romského obyvatelstva a jednak vyžadovala další šetření, které mělo rozhodnout o rasových „dispozicích“ a germanizačním potenciálu českého obyvatelstva. Takzvaná česká otázka, jak ukázal historik Detlef Brandes ve své studii o *Volkstumspolitik* v protektorátu,²⁵¹ se diskutovala široce a umožňovala jednak manifestaci dlouhodobých ryze protičeských animozit a jednak soupeření konkurujících mocí uvnitř německé správy. Ta se projevovala zejména v germanizačních plánech navržených představiteli přílehlých žup a zástupci Sudetoněmecké strany Hanse Neuwirtha a Ernsta Kundta či zmocněncem Wehrmachtu Ericha Fridericiho. Je pro ně příznačné, že se vyznačovaly spíše nacionalistickým než rasovým hodnocením.²⁵² Konstantin von Neurath a Karl H. Frank se naopak shodli na udržení územní integrity protektorátu, potvrzené Adolfem Hitlerem 23. září 1940, který rozhodl o „dlouhodobém asimilačním procesu“, který se měl týkat „velké části“ českého obyvatelstva s vyloučením rasově a politicky „nepřízpůsobivých“.²⁵³

²⁵⁰ Isabel Heinemann, „Rasse, Siedlung, deutsches Blut“ Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas, Göttingen 2013, zde s. 127–186.

²⁵¹ Srov. Detlef Brandes, „Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme“: NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern. München 2012.

²⁵² Přehledově viz D. Brandes, „Umvolkung, Umsiedlung...“, s. 10–28.

²⁵³ Detlef Brandes, „Umvolkung, Umsiedlung...“, s. 24n.

Germanizace českých zemí byla dlouhodobým cílem, který v praxi obsáhl několik dílčích programových kroků. V souladu s ní se uskutečňovala podpora etnických Němců, podnikala se opatření proti českému jazyku a českému školství, poněmčení správy a hospodářství, pozemková a osidlovací politika a sledovali se plány na vybudování německých zemských mostů.²⁵⁴ Patří sem ale také snahy o sjednocení sociální pojištění v protektorátu a Říši. České země nebyly součástí rozsáhlého projektu na německou kolonizaci středovýchodní Evropy *Generalplan Ost*,²⁵⁵ počítalo se s ním ovšem v Generálním osidlovacím plánu (*Generalsiedlungsplan*), který na Generální plán Východ navazoval, a také některé jeho praktiky měly být přeneseny do českého prostoru.²⁵⁶ S tímto předpokladem patrně pracoval Reinhard Heydrich, pro něhož exkluze části obyvatelstva a jeho transport na Východ znamenaly přímou likvidaci.²⁵⁷

Germanizační plánování týkající se českých zemí doplnily v letech 1941 a 1942 racionální metody a postupy. Na konci roku 1941 byla v Praze a později také v dalších protektorátních městech zřízena Venkovní služebna Rasového a hlavního osidlovacího úřadu (*Außenstelle des Rasse- und Siedlungshauptamts*), která sumarizovala data za účelem vytvoření přesnějšího obrazu rasové struktury protektorátního obyvatelstva. Podobným zracionalněním se vyznačoval rovněž přístup zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, který „rasovou inventurou“ (*völkische Bestandaufnahme*) zamýšlel systematické testování protektorátního obyvatelstva. Nebylo však jasné, jak toto plošné šetření realizovat. V březnu 1942 proto došlo po říšském vzoru k zavedení nových průkazů totožnosti (*Kennkarte*), které obsahovaly také kolonku o rasových znacích svého držitele.

Ne zcela vyjasněné záměry nacistů s českým obyvatelstvem jsou podle některých historiků dokladem jejich „politiky dvojí tváře“. Brandes se jí pokusil vystihnout dvojí citací Adolfa Hitlera, který se 9. června 1942 vyjádřil před Emilem Háchou, že mu nemůže nic zabránit v tom, aby z Čech a Moravy vysídlil několik milionů Čechů. O den později si Joseph

²⁵⁴ Srov. Josef Mikš / Dagmar Stryjová, *Ztracené domovy. Germanizační plány okupantů a jejich realizace na Vyškovsku v letech 1939–1945*, Vyškov 1987; Tomáš Zouzal, *Zabráno pro SS: zřízení výcvikového prostoru Böhmen v letech 2. světové války*, Praha 2016; apod.

²⁵⁵ Generální plán Východ (*Generalplan Ost*) tvořil na sebe navazující projekty v rámci nacistické „Východní politik“. Při přípravě kolonizace a germanizace střední a východní Evropy se opíral se o rasově-biologické principy nacistické ideologie. Teoretické koncepce od jara 1940 převádělo do podoby reálných plánů hned několik institucí, počínaje Říšským komisařem pro upevňování němectví (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*).

²⁵⁶ Czesław Madajczyk, Vom „Generalplan Ost“ zum „Generalsiedlungsplan“, in: *Der „Generalplan Ost“: Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Hrsg. Mechtild Rössler / Sabine Schleiermacher / Cordula Toomien, Berlin 1993, s. 18.

²⁵⁷ Detlef Brandes, „Umvolkung, Umsiedlung, ...“, s. 32.

Goebbels zapsal do deníku jiný Hitlerův výrok, a sice že „naše politika v protektorátu musí prozatím být velmi vyčkávací“.²⁵⁸ Ani po atentátu na Reinharda Heydricha nebyli Češi v Německu veřejně pranýřováni a protičeská propaganda tam zůstala žádoucí. Proč tomu tak bylo, částečně vysvětluje vývoj válečné situace. Od bitvy o Moskvu na konci roku 1941 se pro Německo válka začínala komplikovat, což dávalo okupovaným prostorům a pracovním silám nové významy. Začaly představovat ještě důležitější hospodářské zázemí nacistického Německa, proto se germanizační plány odkláněly od své doposud přímé trajektorie. Okupační politika tím prokazovala velkou míru racionality.

Za nejzajímavější příspěvek do celého souboru dobových elaborátů o germanizaci Čech a Moravy, které odráží jejich přizpůsobivost vnějším okolnostem, považují memorandum prezidenta Ústřední svazu průmyslu pro Čechy a Moravu Bernarda Adolfa (*Zentralverband der Industrie*), jedné z nejlivnějších osob okupační správy v protektorátu. Přestože Detlef Brandes ji nepřikládá velký význam, podle mého soudu má však zajímavou vypovídající hodnotu. Adolfovo Memorandum s názvem „Úkoly hospodářství při poněmčení Protektorátu Čechy a Morava“ (*Die Aufgaben der Wirtschaft bei der Eideutschung des Protektorats Böhmen und Mähren*) z poloviny roku 1941 vysvětluje myšlenkový posun nacistických elit, pro který byl charakteristický mnohem silnější pragmatismus namísto emoční nenávisti. Adolf v memorandu konstatoval, že cílem německé politiky v protektorátu je „integrální řešení české otázky“. Tato téměř magická formule znamenala také v Adolfově výkladu jednak poněmčení českomoravského prostoru a jednak „zničení češství jako samostatného národa“. Z hlediska doposud existujících analýz a plánů, nepřicházel s ničím novým, tedy potvrzoval záměr kombinovat přístupy k českému obyvatelstvu formou poněmčení a vysídlení. Za bližší zmínku však memorandum stojí z jiného důvodu. Zatímco předcházející analýzy formulovaly českou otázku jako primárně otázku politickou, Adolf při vymezení tří etap germanizace českých zemí vycházel z hospodářských priorit. Tato perspektiva je patrná na nejrůznějších místech memoranda. „Český národ“ vnímal jako „organismus, který je současně integrující se součástí velkoněmeckého a budoucího evropského hospodářského prostoru“ a naplňuje zde zvláštní funkce. Vysídlení celého „českého národa“, po němž by došlo k vytvoření nežádoucího vakua s negativními důsledky pro celé Německo, jak napsal, není právě z hospodářských důvodů možné uskutečnit. Postup má být takový, aby dělníci jako klíčová síla a součást celého organismu národa nebyla rušena (*gestört*), a to politicky, kulturně,

²⁵⁸ D. Brandes, „Umvolkung, Umsiedlung, ...“, s. 33.

etnicky a samozřejmě ani hospodářsky. Proces germanizace mohl být zahájen teprve v momentě, kdy budou obsazena všechna strategicky důležitá místa v hospodářství.²⁵⁹

Nahlížení germanizační plánů optikou ekonomických priorit na protektorátním území souviselo hned ve dvou ohledech se sociální politikou. Pojistný trh podle Adolfa vázal značný kapitál, který se skládal především z pojistek Čechů uzavřených u českých pojišťovacích ústavů. Ovládnutí těchto institucí dosazením německého vedení mělo dojít k převzetí kontroly nad nashromážděnými finančními zdroji. Druhou rovinou bylo hledání rovnováhy mezi pracovní výkonností dělnictva, přičemž prostředkem k jejímu ovlivnění bylo poskytování sociálního blahobytu, a národnostní politikou vůči Čechům. Heslo „hlad vytváří revolucionáře“ (*Hunger schafft Revolutionäre*) vyznačovalo kontury v jistém ohledu „vstřícnější“ politiky vůči českému obyvatelstvu. Adolf nebyl v žádném ohledu zastáncem „českého národa“, ale uvažoval v pragmatických rámcích a hospodářských souvislostech. Přitom předpokládal, že zvyšování životní úrovně teoreticky vede k růstu porodnosti, a proto mělo být nutné hledat „rozumnou střední cestu“, která by vybalancovala cíle a doprovodné efekty.²⁶⁰ Předpoklad, že hospodářský růst nebezpečně povzbudí natalitu národa, což bylo z hlediska germanizační politiky kontraproduktivní, byl hodně zjednodušující. Porodnost „českého národa“ rostla nejvíce právě v letech 1940 až 1944, nicméně z jiných důvodů, jak vysvětlím v kapitole o politice rodiny.

Snaha vyvážit výkon a každodenní potřeby obyvatelstva v zájmu maximální exploatace okupovaného prostoru představovala patrně jeden z ústředních důvodů rozhodující o nacistických strategiích v českomoravském prostoru. O snaze vyrovnat vnitřní nastavení protektorátu vypovídá mimo jiné velmi omezený počet zahraničních dělníků nasazených v českých zemích. K. H. Frank, který jejich přítomnost považoval za narušení národnostní skladby obyvatelstva, spatřoval ještě v létě 1944 v dosaženém stavu, tedy ve značně omezené přítomnosti zahraničních dělníků v protektorátu, jeden z nejpodstatnějších důvodů „dosavadního klidu“ v protektorátu.²⁶¹ Optikou rovnováhy lze vysvětlovat také německou politiku vůči regionálním skupinovým identitám. Podporou regionalismu na Moravě zvláště v prostředí Moravského Slovácka a Valašska německá strana podnikala kroky narušující křehkou národní jednotu „českého národa“. Lokální specifika, jimiž byla etnická či národní

²⁵⁹ NA, f. Německé státní ministerstvo (dále NSM), sign. 110-4/2, k. 12, folio 56: Die Aufgaben der Wirtschaft bei der Eideutschung des Protektorats Böhmen und Mähren.

²⁶⁰ Tamtéž.

²⁶¹ NA, f. NSM, sign. 110-1/20, k. 2, folio 9: Niederschrift über die Dienstbesprechung der Oberlandräte, 14. Juli 1944.

příslušnost a kulturní tradice ve spojení s údajně politickou marginalizací těchto lokálních identit v meziválečném období, vytvářela třaskavou směs.

V dobové německé analýze fenoménu moravského slovakismu z února 1942, jejímž autorem byl vrchní vládní rada Anton Zankl, se pojednávalo o nové situaci, která nastala právě v březnu 1939. Po zřízení protektorátu Moravští Slováci údajně očekávali řešení moravsko-slováckého regionalismu právě od Němců v naději, že dojde k „patřičnému vypořádání“. Vyřazení pražských elit z pozic na vrcholu veřejné správy a hospodářských institucí a jejich přeobsazení Moravskými Slováky či „přednostní zacházení“ (*Vorzugsbehandlung*) s nimi, představovalo základ dialogu mezi Moravou a okupační správou. Okupační moc soustavně vyvažovala pražské budování jednoty národa podporou některých štěpných linií: na jedné straně poskytovali prostor „národní pospolitosti“ jako bohemocentrickému konstruktovi jednoty národa, na straně druhé podporovali regionalismus, který byl ve vztahu k pospolitosti rozvratný. Neujasněná identita Moravských Slováků k tomu mohla poměrně dobře posloužit. Němci identifikovali „obojaké národní vědomí“ (*Zwittervolksbewusstsein*) u Moravských Slováků, kteří jednak odmítali českou dominanci a jednak – slovy Antona Zankla – se cítili být „kulturně nadřazení nad Slováky“.²⁶² Iredentistické snahy Moravských Slováků, které podle Němců nemohly a ve skutečnosti vlastně ani nechtěly být nikdy naplněny, byl pro okupační moc nástrojem k disciplinaci pražské politiky. Silné protičeské a protipražské animozity přivedly zástupce separatistického politického hnutí Národopisné Moravy k eliminaci kontaktu s Národním souručenstvím a naopak k úzké spolupráci s okupačními úřady.²⁶³ Regionalismus se tak na lokální úrovni mohl zdát jako cesta k účinné asimilaci či alespoň spolupráci etnicky českého obyvatelstva. Argumenty podporující německý zájem o regionální identity poskytovala také vědecká bádání na poli slavistiky a národopisu, která se realizovala na půdě Německé Karlovy Univerzity.²⁶⁴

Ideologii „národní pospolitosti“ svíraly z jedné strany požadavky české národní „revoluce“ a z druhé nacistická *Volkstumspolitik*. Vymezování prostoru čínorodého aktivismu českého vlasteneckého hnutí a snaha o jeho vtělení do každodenní politické práce jako naplnění protektorátního autonomismu nepochybně narážely na původní nacistické představy o řešení

²⁶² NA, f. Státní tajemník u říšského protektora (dále ÚŘP-ST), sign. 109-4/76, k. 16: Bericht. Besonderung in der Mährischen Slowakei, s. 4

²⁶³ K Národopisné Moravě blíže viz Ivo Pejčoch, *Fašismus v českých zemích 1922-1945: Fašistické a nacionálněsocialistické strany a hnutí v Čechách a na Moravě*, Praha 2011, s. 251–263.

²⁶⁴ Srov. Ota Konrád, *Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918–1945*, Praha 2011; Petr Lozoviuk, *Interethnik im Wissenschaftsprozess: deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*, Leipzig 2008.

„české otázky“. Válečné podmínky ovšem okupační moci neumožnily je bezprostředně naplnit. Principy *Volkstumspolitik* v protektorátu přesto setrvaly mezi sledovanějšími politickými zásadami. Z perspektivy okupační moci směřující k destrukci moderního českého národního hnutí, „národní pospolitost“ mohla nakonec dobře pasovat do postupů okupační politiky a germanizačních plánů a při vytváření politické rovnováhy na českém území.²⁶⁵ Nová národní ideologie rámovala kolektivní identitu českého obyvatelstva a přispívala k disciplinaci a usměrnění veřejných projevů nesouhlasu prostřednictvím zdánlivě apolitického vlastenectví.

Národní souručenství a institucionalizace „národní pospolitosti“

Přerod „národní pospolitosti“ z propagandistického hesla do role centrální politické kategorie českého substátního nacionalismu v protektorátu je obtížně popsitelný proces. Spíše než o lineární vývoj, jímž prošel ve třicátých letech německý *Volksgemeinschaft*, jde v českém případě o znovuobjevení pojmu a ustavení nové národní ideologie. „Národní pospolitost“ v sobě subsumovala hlavní požadavky nastolené „podzimní revolucí“ a formovala se v dialogu dvou mocensky nerovných politických uskupení – Strany národní jednoty a Národní strany práce. Rozpuštěním obou stran vyústil vývoj v ustavení jediné kvazi-politické strany v podobě Národního souručenství. Dne 21. března 1939, necelý týden po vyhlášení protektorátu, došlo tímto aktem k vytvoření všenárodní politické platformy na bázi nové sjednocující ideologie. Národní souručenství, pro které v prvotních rozvahách existovala alternativa pojmenovat hnutí jako „Národní a sociální pospolitost“,²⁶⁶ institucionalizovalo národní jednotu a stalo se hlavní nositelkou ideologie „národní pospolitosti“. Opětovná reorganizaci politických stran se uskutečnila po dohodě obou subjektů. Předsedové obou bývalých politických stran vyzvali shodně své členstvo, aby podpořilo činnost Souručenství jako celonárodního hnutí.²⁶⁷ Uvnitř opoziční Národní strany práce se nicméně myšlenka sloučit obě strany a realizovat tak faktickou „národně politickou jednotu“ objevila už před březnem 1939.²⁶⁸ Skutečnost, že podnět k sloučení obou stran přišel od středolevého stranickopolitického subjektu, není překvapující. Spíše potvrzuje sílu myšlenky jednoty národa v čase turbulentních politických změn.

²⁶⁵ Detlef Brandes, „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandaufnahme*“: NS-„*Volkstumspolitik*“ in den böhmischen Ländern, München 2012, s. 11n.

²⁶⁶ J. Gebhart / J. Kuklík, *Velké dějiny země Koruny české*, díl XVa, s. 207.

²⁶⁷ Jaroslav Rokoský, *Rudolf Beran a jeho doba: Vzestup a pád agrární strany*, Praha 2011, s. 437.

²⁶⁸ J. Gebhart / J. Kuklík, *Velké dějiny země Koruny české*, díl XVa, s. 223.

Nápad založit nový politický útvar údajně vzešla z nejbližšího kruhu spolupracovníků kolem Emila Háchy a prezident se s ní brzy ztotožnil. Čím vším ovšem bylo Národní souručenství? Pojmenovat přesně to, co se skrývalo za jeho energickou prezentací na veřejnosti, není vzhledem ke kusým pramenům jednoduché. V archivu však zůstal pozoruhodný 358stránkový dokument s názvem „Kronika Národního souručenství“ (patrně z roku 1942), který do detailu popisuje genezi a fungování této organizace.²⁶⁹ V následujícím krátkém popisu Souručenství budu proto vycházet převážně z ní.

Opakuji tedy znovu otázku, čím bylo Národní Souručenství? Zastávalo roli jediného národního politického hnutí, ale působilo také jako kulturní korporace a sociální platforma organizace národní péče organizovaná podle vůdcovského principu.²⁷⁰ Vůdcem byl protektorátní prezident a organizace Souručenství měla spočívat na stavovském principu. V dubnu 1939 vznikl padesátičlenný (později dále rozšířený) Výbor Národního souručenství,²⁷¹ jehož úkolem bylo „*přebudovati veškeré naše politické složky v jediné mohutné hnutí, které by bylo schopné vytyčovati nové cesty politického života*“, psalo se v *Denních listech* 22. března 1939.²⁷² Členy Výboru, který měl nahradit rozpuštěný parlament, jmenoval prezident. Stal se jím mimo jiné stoupenec stavovství Stanislav Berounský, technokrat Emanuel Šlechta či demografický statistik Josef Talacko. Výbor nebyl výhradně intelektuálním prostředím, protože jeho členy se stali také zástupci nejrůznějších profesí: od továrníků a obchodníků po zástupce dělnických povolání a řadové pracovníky v zemědělství.²⁷³ Cílem Národního souručenství bylo sjednotit národní síly, doslova „*vytvořiti jednotu národa tak pevnou, jako nikdy předtím. Musíme se vrátiti k přirozenému a vyššímu duchovnímu společenství národa, jímž jest společný rod, společná vlast, společné dějiny, společné snahy, z nichž pak vyrůstá národní sebevědomí, dbalé cti a důstojnosti národa v každé době*“.²⁷⁴ Předseda Výboru agrárník Adolf Hrubý hovořil o těchto prvních krocích Národního souručenství 24. března 1939 v rozhlase a dodával, že jednotu „*chceme vytvořiti nikoliv násilím, ale prací, sebeobětováním, poctivostí, láskou a bratrstvím*“.²⁷⁵

²⁶⁹ NA, f. Národní souručenství, k. 21: Kronika Národního Souručenství [1941].

²⁷⁰ NA, f. Ministerstvo sociální péče, k. 239: Důvodová zpráva k osnově vládního nařízení o zřízení Národního souručenství, s. 4.

²⁷¹ Strana národní jednoty a Národní strana práce měly ve Výboru 40 členů, zbylých deset připadlo zástupcům fašistických skupin (Národní obec fašistická, Akce národní obrany, Vlajka). J. Gebhart / J. Kuklík, *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. XVa, s. 211.

²⁷² NA, f. Národní souručenství, k. 21: Kronika Národního Souručenství, s. 28.

²⁷³ Tamtéž.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 42.

²⁷⁵ Tamtéž

Proces sjednocování obyvatelstva v řadách Národního Soutučenství doprovázela exkluze židů z „českého národa“. Už 24. března 1939 předložila národohospodářská komise Výboru návrh na bezodkladný soupis veškerého „neárijského“ majetku a vyhlášení zákazu jeho disponibility.²⁷⁶ Kompetence Soutučenství ovšem nedovolovaly více než jen předat tento návrh formou podnětu protektorátní vládě. Soutučenství sice zastupovalo všechny politické skupiny, ale jeho situovanost ve správním systému zůstávala nejasná. Především v prostředí hájící otevřenou spolupráci s okupační mocí, bylo Soutučenství přijímáno velmi rozporuplně.²⁷⁷ Napětí mezi Národním soutučenstvím a českými fašisty si všiml zástupce Ministerstva zahraničí u říšského protektora (*Vertreter des Auswärtigen Amtes beim Reichsprotektor*) Andor Hencke,²⁷⁸ který svému úřadu v Berlíně v únoru 1940 referoval o třech konkurenčních „pravícově opozičních“ projektech usilujících o rozbití Národního Soutučenství: Českém nacionálně socialistickém táboře (*Tschechisches nationalsoziales Lager*), Straně českých fašistů (*Partei der tschechischen Faschisten*) a skupině *Die Niemozik-Faschichsten na Moravě*. Posledně jmenovaní byli evidentně stoupecni ostravského velkoobchodníka Jakuba Niemczyka, který se v březnu 1939 stal nástupcem Radola Gajdy a vybudoval Fašistické gardy.²⁷⁹ Je pochopitelně na diskuzi, které subjekty se stavěly do opozice, protože tábory podporující a revoltující se v čase proměňovaly. S určitým zobecněným lze konstatovat, že stoupecni Národního soutučenství lavírovali mezi fašismem a krajním nacionalismem a v daný moment se ztotožňovali s vizí „nové Evropy“. „Opozice“ Soutučenství byla poměrně nepočetným a roztríštěným regionálním uskupením s omezeným vlivem, pro které zástupce německého Ministerstva zahraničí odhadoval veřejnou podporu u českého obyvatelstva ve výši 1,5 %.

Soutučenství naopak stavělo svou legitimitu na celonárodní podpoře. Patřičnou měrou poutalo pozornost německé strany zvláště proto, že „*České národní soutučenství se začalo utvářet do podoby Volksgemeinschaft*“. České ambice dosáhnout národní jednoty se zrcadlily v politické práci a rekonstrukci národní ideologie, jak vyplývá z Henkeho slov zprostředkovávající německý pohled: „*Národní soutučenství, jediná politická organizace tohoto národa a sice ve smyslu nacionálně socialistického a sociálního hnutí, která vznáší*

²⁷⁶ Tamtéž, s. 46.

²⁷⁷ T. Pasák uvádí zejména postoj předního českého kolaboranta, později ministra lidové osvěty Emanuela Moravce. Tomáš Pasák, *JUDr. Emil Hácha (1938-1945)*, Praha 1997, s. 78.

²⁷⁸ Institut für Zeitgeschichte München, Akz. Nr. 3723/66, sign. MA-713, Berichte u. Meldungen zur Entwicklung der Lage im Protektorat, Bd. 1, 1939-1940: Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Der Vertreter des Auswärtigen Amtes an das Auswärtige Amt in Berlin, 23. Februar 1940.

²⁷⁹ Ivo Pejčoch, *Fašismus v českých zemích, 1922-1945: Fašistické a nacionálněsocialistické strany a hnutí v Čechách a na Moravě*, Praha 2011, s. 119.

*svůj nárok také na každého Čecha v zahraničí. Nacionalismus je podle programu ‚novodobý‘, tak jak ho provolalo naše hnutí, z čehož je vyvozováno, že Velké Německo bude respektovat českou národní svébytnost a české životní potřeby. Přitom byl vyjádřen princip Volksgemeinschaft.*²⁸⁰ Kolektivní podpora uniformního politického projektu, po vyhlášení protektorátu jediného legálního, naplňovalo ideu podzimu 1938 maximálně zjednodušit politické stranictví i za předpokladu autoritativní formy politické správy. Národní souručenství vytvářelo jednotný blok vyznačující se ideologií „národní pospolitosti“, který se projevoval převážně jako koherentní politická síla zastupující české národní zájmy. Tento záměr potvrzují slova renomovaného právníka a novináře Emila Soboty, který za okupace působil v prezidentské kanceláři. Podle něj se jednalo se o formaci, která konstruovala svou identitu natolik široce, aby pojala více méně všechny politické proudy schopné se přizpůsobit požadavku na všeobecnou disciplínu a mír uvnitř ohroženého národa.²⁸¹ Ideologický prvek zde do určité míry ustupoval existenčním otázkám v horizontu přetváření evropské konstelace moci.

Na jaře 1939 byla zahájena výstavba organizace Národního souručenství od centrálního výboru po okresní a místní struktury. O dosahu působení organizace hovořil nebývale velký zájem veřejnosti. Zajistil jej velmi důkladný mechanismus získávání členů prováděný vyplňováním přihlášek, s nimiž obcházeli důvěrníci dům od domu. Na veřejnosti jej doprovázela nelibost tisku a německých úřadů, což podle některých soudobých pozorovatelů zajišťovalo, že nábor byl skutečně dobrovolný a podpis na přihlášce znamenal jediné, a sice přihlášení se ke svornosti „českého národa“, údajně bez dalšího politického sdělení.²⁸² Nábor členstva se v prvním roce týkal pouze mužů starších jednadvaceti let a mládeže. Ženy směly vstupovat do Národního souručenství až od roku 1940, židovskému obyvatelstvu byl vstup zcela odepřen.²⁸³ Souručenství stanovovalo genderové kritérium s ohledem na to, že „žena je

²⁸⁰ IfZ, tamtéž: *Der ČNS [Tschechische Nationale Einheitspartei] beginnt, eine Volksgemeinschaft zu werden.* „; „die Nationale Gemeinschaft die einzige politische Organisation dieses Volkes sein und zwar im Sinne einer nationalsozialistischen und sozialen Bewegung, die auf jeden Tschechen auch im Ausland Anspruch erhebt. Der Nationalismus ist nach dem Programm ein ‚neuzeitlicher‘, so wie ihn unsere eigene Bewegung verkündet hat, woraus gefolgert wird, dass Großdeutschland die tschechische nationale Eigenart und die tschechischen Lebensbedürfnisse achten wird. Daneben wird der Grundsatz der Volksgemeinschaft aufgestellt.“

²⁸¹ Sobotův text *Co to byl protektorát* sice vyšel po válce, ale autor jej sepsal už za okupace. Sám se konce války nedožil, byl popraven na jejím sklonku v dubnu 1945. Emil Sobota, *Co to byl protektorát*, Praha 1946, s. 54.

²⁸² Emil Sobota, *Co to byl protektorát*, s. 57.

²⁸³ Definitivní pokyny k „nepřijímání židů“ do řad Národního souručenství formuloval tiskopis Organizačních pokynů pro činovníky Národního souručenství z 6. října 1939. Na jeho základě měly nižší organizační instance prověřovat „sporné přihlášky“, a to nejpozději do 15. října 1939. „Nepřijímání židů“ tak nebyla pouze rétorická kategorie, protože v praxi existoval mechanismus kontroly „čistoty“ národního hnutí. Podle stanovených principů se členy Národního souručenství nemohli stát: 1) židé – osoby, které měly nejméně tři, podle rasy plně

ochránkyni domova, muž ochráncem vlasti“.²⁸⁴ Svým počátečním odmítnutím členství ženám Souručenství vystupovalo dokonce přísněji než NSDAP, z jehož vedoucích funkcí byly ženy formálně vyloučeny a nepodílely se na stranickém vedení, ale běžně do strany vstupovaly už před rokem 1933.²⁸⁵ Jen do nacistického *Machtergreifung* byly ženy v NSDAP zastoupeny minimálně necelými 5 % veškerého členstva (přibližně 34 tisíc žen v domácnosti). Určitá opatrnost je u těchto dat na místě, protože o kolik žen z řad zaměstnankyň, dělnic, zřízenkyň šlo, není bohužel známo.²⁸⁶

Členská základna Souručenství činila k červenci 1939 stav 2 096 338 dospělého mužského členstva, organizace Mládež Národního souručenství v témže čase 535 972 dívek a chlapců. Po náboru žen v následujícím roce byl celkový stav 3 320 498 členů, přičemž to bylo o 30 % více než později nejvyšší počet členů Komunistické strany Československa dosažený v roce 1948.²⁸⁷ V dalších letech už této vysoké hodnoty Souručenství nedosáhlo a úbytek členstva se zdůvodňoval odchodem mužů i žen za prací do Říše a po vzniku Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě v květnu 1942, české obdoby *Hitlerjugend*, také začleněním mladší generace do jeho řad.²⁸⁸ Důvody byly nepochybně i politické. V některých případech docházelo k využívání struktur Souručenství k vytvoření rezistenčních skupin, po jejichž rozkrutí byly místní pobočky okamžitě rozpuštěny, jindy to byla patrně politická lhostejnost, s níž někteří jednoho dne přestali odvádět členské příspěvky.

Národní souručenství disponovalo znaky politické strany i zájmového hnutí založeném na emocionální vazbě svých členů k ústřední myšlence „jednoty národa“, konstruované ještě v pomnichovském toposu „ohrožení národní existence“. Posilování národního ducha ovšem nejenže vybízelo k vytvoření obranné formace vůči vnější destrukci, ale iniciovalo také kolektivní stanovisko „českého národa“ k výzvě zvané „nová Evropa“. Na upřesnění nové úlohy Čechů v Evropě, o jejíž podobě se zatím příliš mnoho nevědělo, se nemělo spěchat. Na

židovské prarodiče, přičemž určující měla být jejich příslušnost k náboženské společnosti; 2) židovští míšenci – osoby, mající dva plně židovské prarodiče, kteří a) náleželi dne 15. března 1935 k židovské náboženské obci, nebo do ní byli později přijati, b) dne 15. března 1935 byli v manželství se židem nebo později se židem do manželství vstoupili. NA, f. Národní souručenství, k. 8: Organizační pokyny pro činovníky Národního souručenství, roč. 1, č. 1, 6. října 1939, s. 1.

²⁸⁴ NA, f. Národní souručenství, k. 21: Kronika Národního souručenství, s. 91.

²⁸⁵ Zastoupení žen v NSDAP bylo nereprezentativní (v prosinci 1934 tvořilo členstvo NSDAP 94,5 % mužů na 5,5 % žen), přesto se stávaly aktivními a bojovnými členkami hnutí. Michael H. Kater, *Frauen in der NS-Bewegung*, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, Jg. 31, Heft 2, 1983, s. 206

²⁸⁶ Claudia Koonz, *Mütter im Vaterland. Frauen im Dritten Reich*, Hamburg 1994, s. 73.

²⁸⁷ K 31. 12. 1948 měla KSČ 2 267 688 členů. František Štverák, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992): Základní informace o ústředních orgánech a bibliografické údaje o vedoucích představitelích stran*, Praha 2010, s. 427.

²⁸⁸ NA, f. Národní souručenství, k. 114: Blíže nespecifikovaný dokument [1943].

programu Národního souručenství pracovala programová komise pod vedením historika Josefa Matouška a prvními náčrtly disponovala už na přelomu května a června 1939. V oblasti veřejné správy jeho tvůrci programu zdůrazňovali solidarismus a stavovské zřízení jako princip uspořádání života v protektorátu, což mělo znázorňovat „organizační projev myšlenky národní pospolitosti v životě hospodářském a sociálním“.²⁸⁹ Stranou nezůstávala ani „árijská očista“ české společnosti, protože „židé jak pro svou cizí rasu, tak i pro své působení, jež národ těžce poškozovalo, jsou vyloučeni z účasti na národní pospolitosti“, jak se uvádělo v programovém návrhu.²⁹⁰ „Národní život“ měl být organizován podle tří základních pilířů: národní pospolitosti, sociální spravedlnosti ve stavovském řádě a mravnosti a výchově v duchu národním a křesťanském.²⁹¹ Projevy tendenčního českého antisemitismu, který dokládala vznikající programatika, podtrhoval spor ohledně židovské otázky a mocenské pře uvnitř Souručenství. Hnutí se tak prozatím opíralo o poměrně volně formulovanou myšlenku, která nabízela dostatek prostoru všem se zájmem o práci pro národ. Jak poznamenává historik Jeremy King, iniciátoři Souručenství vycházeli z předpokladu, že češství není definováno subjektivně na základě vlastního uvědomění, nýbrž objektivně prokázáním znalosti jazyka. Podle Kinga tím mohli představitelé Souručenství sledovat jeden konkrétní praktický cíl, a sice utvoření vlastní politické platformy a možná též konstruováním nové národní identity zrazovat Čechy od případného ucházení se o říšské státní občanství.²⁹²

Národní souručenství nikdy nepublikovalo svůj programový dokument. Nejasnosti kolem programu můžeme číst jednak jako obtížně naplňovaný cíl a jednak částečně jako záměr. Rozvolněná definice nespazovala stávající ani budoucí členy s jedinou interpretací a umožňovala do struktur Souručenství začlenit široké spektrum politicky orientovaných jednotlivců. Marginální zastoupení fašistického proudu v jeho řadách, a naopak silná účast bývalých sociálních demokratů a zástupců pravicově konzervativní Strany národní jednoty v čele s agráříkem Adolfem Hrubým, který se stal vedoucím výboru Národního souručenství, ukazovala těsnou součinnost zástupců bývalých politických stran také v letech okupace a jejich příklon k přestavbě státu a společnosti v duchu „podzimní revoluce“. Vzhledem k bouřlivému vývoji Národního souručenství v dalších měsících ovšem tento stav nebyl trvalý a Souručenství soustavně napadaly fašistické skupiny pro jeho nedostatečnost a

²⁸⁹ Jan Gebhart /Jan Kuklík, Počátky Národního souručenství v roce 1939, in: *Český časopis historický*, č. 3, roč. 91, 1993, s. 436.

²⁹⁰ Tamtéž.

²⁹¹ NA, f. Národní souručenství, k. 21: Kronika Národního souručenství, s. 100.

²⁹² Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948*, Princeton – Oxford 2005, s. 180.

údajné politické zpátečnictví. Ještě v červnu 1940 zástupce německého Ministerstva zahraničí u říšského protektora Kurt Ziemke referoval do Berlína, že početní redukce a změny ve výboru Národního souručenství pouze zrcadlí druhorepublikovou konstelaci typu „Beran-Hampl“, což podle Ziemkeho dávalo Výboru Národního souručenství dokonce „agrárně-marxistické zabarvení“.²⁹³

Po vzniku Souručenství nicméně existovaly snahy cizelovat myšlenku „národní pospolitosti“ v rovině národnostní otázky. Rozhodujícím se stalo vymezení „českého národa“ a jeho hranic, které mělo vycházet vstříc dominantní ideologii a momentálním závazkům Čechů vůči Německé říši. Důležitou roli v tom hrála nejen protektorátní vláda, ale také Národní souručenství. Národ byl podle Souručenství zcela klíčovou kolektivní entitou, která se „rozhodovala“ o své budoucnosti a „přijímala“ úkoly při realizaci projektu „nové Evropy“. Obyvatelstvo utvářelo kompaktní skupinu, jejímž znakem byla česká národní příslušnost a podmínkou nežidovský původ. Zatímco zahrnovala jiné menší kolektivní identity (dělnictvo, zaměstnané ženy), explicitně vydělovala kromě židovského obyvatelstva, politické odpůrce (odbojáře) a po atentátu na Reinharda Heydricha také československé exulanty. Antižidovský akcent Národního souručenství vyjádřili jeho zástupci velmi záhy, když krátce po vzniku vybídli protektorátní vládu, aby přikročila k oficiální definici „žida“ na základě náboženské příslušnosti.²⁹⁴ V této své velmi exkluzivistické podobě byla „národní pospolitost“ ovšem především součástí jazyka, kterým hovořilo solidární společenství nežidovských Čechů.

Souručenství si zakládalo na pokrevní spřízněnosti, národní solidaritě a jednotě, vyjadřované též oficiálně používaným pozdravem „bratře“. Každý člen Souručenství se pro ně ve své přísaze vyslovoval následujícím způsobem: „*Přiznávám se slavnostně a veřejně k české národní pospolitosti, ke společenství všech členů národa, [...], spojených nezrušitelnými pouty společné krve, jazyka, dějin, vzdělanosti, práce a odpovědnosti za budoucí. Přiznávám se k české vlasti, k zemím českým, jež jsou a zůstanou navždy mému národu životním prostorem, daným přírodou a posvěceným dějinami. Věřím, že jen bratrská spolupráce všech Čechů bez rozdílu původu, vzdělání, majetku a povolání zabezpečí národ a zajistí jeho budoucí vývoj.*“²⁹⁵ Souručenství budovalo novou identitu českého národa. Hledalo pro něj oporu nejen u obyvatelstva, ale také u okupační moci. Jen s obtížemi ji proto můžeme označit za projekt protinacistické rezistence. Plány začlenit rekordní množství Čechů do svých

²⁹³ Gerald Mund (Hg.), *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren. Aus den deutschen diplomatischen Akten von 1939 bis 1945*, München 2014, Dokument č. 257, s. 387.

²⁹⁴ Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans*, s. 180 a 181.

²⁹⁵ T. Pasák, *Pod ochranou říše*, s. 97.

struktur doprovázelo neméně ambiciózní navazování spolupráce s okupačními a říšskými úřady. Ačkoli čeští fašisté tvořili zpočátku nepočetnou sílu ve vedení, politika Souručenství jako by přirozeně přijala myšlenku nastolit po německém vzoru pevnou národní formaci vyhovující nárokům nového evropského řádu. Prezidenta Emil Hácha s ní sám přicházel ve své žádosti o nastavení co možná nejužšího vztahu mezi Souručenstvím a nacistickou stranickou strukturou, kterou obdržel říšský ministr Rudolf Hess v červnu 1939. „*Národní souručenství ve svém prohlášení ze 7. června 1939 klade mimořádný důraz na vztah k NSDAP*“, psal Hácha, „*a současně vyjádřilo přání dosáhnout co nejužší a nejupřímnější spolupráce*“.²⁹⁶ Tuto iniciativu komentoval vedoucí Kanceláře prezidenta republiky Jiří Havelka ve svých pamětech slovy, že šlo o oznámení „politické tendence národa“ a o žádost, aby Berlín na Národní souručenství nepohlížel „křivě“. Hácha měl rovněž nošením odznaku Národní souručenství dávat soustavně najevo, že myšlenka jednoty národa je míněna zcela vážně.²⁹⁷ Dopis zůstal bez německé odezvy. Do záležitostí Souručenství zasahovaly německé orgány patrně výhradně prostřednictvím intervencí u protektorátního prezidenta. Češi tak zůstávali do značné míry odkázáni na vlastní síly a schopnost politického přizpůsobení. Souručenství se přitom mohlo nadále prohlašovat za autenticky české národní hnutí.

Národní souručenství projevovalo své politické ambice také ve spolupráci s dalšími protektorátními institucemi. Vliv Souručenství nebyl během okupace konstantní, naopak se významně měnil v průběhu času. Vypovídalo to o tom, že Souručenství nebylo zastíracím manévrem na poli politického stranicství, nýbrž vyjádřením vysokých ambic v oblasti veřejné správy a legislativy. V polovině května 1939 přidělilo Ministerstvo sociální a zdravotní správy ke svému prezidiu vrchního ministerského komisaře Jaroslava Huška a jeho zástupce vrchního ministerského komisaře Oldřicha Kadlase, jejichž úkolem bylo zprostředkovat trvalé a efektivní spojení s Národním souručenstvím.²⁹⁸ Souručenství vykonávalo ideologickou kontrolu vládní politiky a jeho vedení se také velmi aktivně zajímalo o širokou vládní agendu. Instruování členů protektorátní vlády, aby se zástupci Souručenství udržovali úzké kontakty, jakož i návrh předsedy vlády, aby „*veškeré návrhy vlády a její elaboráty byly před projednáváním předkládány Výboru Národního souručenství k posouzení a formulování jeho*

²⁹⁶ Archiv kanceláře prezidenta republiky, inv. č. 1261, k. 187: Sběrka projevů, část VII/50. Cit. dle Jiří Havelka, *Dvojitý život: Vzpomínky protektorátního ministra*, ed. Robert Kvaček / Josef Tomeš a kol., Praha 2015, s. 187–188.

²⁹⁷ Jiří Havelka, *Dvojitý život: Vzpomínky protektorátního ministra*, s. 40.

²⁹⁸ NA, f. MSP, k. 239: MSZS, oběžník č. 92: Spolupráce s Národním souručenstvím.

stanoviska“, vyznačuje důslednou koordinaci vládní politiky s aktivitou Souručenství.²⁹⁹ Jediná politická strana měla v tomto směru mimořádné postavení, neboť nařízením Předsednictva ministerské rady si mohla nárokovat zprávu, jaké stanovisko vláda k jejím námětům zaujímal a proč, resp. z jakého důvodu přistupovala k řešení dané záležitosti jinak, než jak Souručenství navrhlo. Účast v procesu formulace návrhu a přijetí vládního nařízení to byla do jisté míry procedurální komplikace, která zpomalovala celý legislativní proces.³⁰⁰ Tuto obtíž mohlo vyřešit zapojení Souručenství do připomínkového řízení, jak navrhovali soudobí pozorovatelé. Nová praxe by ovšem povznesla Souručenství na úroveň dalších ministerstev, protože osnovu zákona by obdrželo v též moment jako ostatní orgány vlády, jak zaznělo v návrhu týkající se účasti Národního souručenství na legislativní práci vlády z ledna 1940.³⁰¹

Politická a společenská důležitost Souručenství pro národní hnutí zavdávala podnět k využívání jeho struktur k utváření protiněmeckých skupin a atakům ze strany českých fašistů. Jak už česká historiografie v pracích Tomáše Pasáka nebo Jana Gebharta a Jana Kuklíka ukázala, Národní souručenství se dostalo velmi rychle do krize stupňováním závislosti protektorátních institucí na okupační moci a tento vývoj vygradoval po atentátu na Reinharda Heydricha. Souručenství bylo v zásadě neúspěšným projektem pro všechny zainteresované strany. Tuto skepsi jakož i možnou cestu z krize vyjádřil zaměstnanec Výboru Národního Souručenství Otakar Havel, jenž na samém počátku patřil k zastáncům důsledné politické přestavby, která podle něj měla vést ke scelování a rozvíjení národních sil. Podle Havla byla klíčová „národní svébytnost“, přičemž tvrdil, že „*míru jeho svobody a jeho právu* [malému národu, pozn. aut.] *určuje míra jeho užitečnosti pro pospolitost národů ve větším celku*“.³⁰² Jako velký kritik činnosti Souručenství v prvních letech okupace, přesvědčoval o jeho nutné transformaci spojené s určitým rozšířením kompetencí, jak se pokusil vyjádřit i návrhem nového názvu: České národně sociální pracovní souručenství. Havlova nespokojenost nebyla ojedinělá. Možnosti společenské přestavby prostřednictvím Souručenství se zejména díky zásahům do protektorátní autonomie zmenšovaly, proto náprava dosavadních neúspěchů českého národního hnutí se velmi znesnadnila.

²⁹⁹ NA, f. MSP, k. 239: PMR, kompetence Národního souručenství a jeho výboru, 31. května 1939; podobně též Oběžník prezidia MSZS č. 105, 9. června 1939.

³⁰⁰ NA, f. MSP, k. 239: Prezidium MSZS, oběžník č. 122, 26. červenec 1939.

³⁰¹ NA, f. MSP, k. 239: Účast Národního souručenství na legislativních pracích vlády, 7. leden 1940.

³⁰² Otakar Havel, *Zkouška české životaschopnosti*, Praha 1941, s. 15.

Kolem roku 1942 se Národního souručenství transformovalo do podoby kulturně sociální korporace. Souručenství se nadále angažovalo mnohem méně v politických, více však v kulturních a sociálních úkolech, avšak zejména ve vztahu ke svému členstvu a sociálně potřebným. Jeho činnost ztratila celoprotektorátní rezonanci, ale jistě nebyla utlumena docela. Až do osvobození se Souručenství orientovalo především na organizaci přednášek, nejrůznějších kurzů, divadelních a filmových představení, aktivit na poli politické výchovy členstva. Jen mezi lednem a červnem 1944 pořádalo či spolupřádalo 11 694 akcí po celém území protektorátu, jichž se zúčastnily téměř tři miliony návštěvníků.³⁰³ Podílelo se též na péči o přestěhovalce – osoby, které byly nuceny změnit své bydliště v důsledku pozemkové politiky v protektorátu. Souručenství tak bylo mnohem více vtaženo do vnitroprotektorátní práce jako pomocná organizace, zatímco některé její dosavadní zejména politické úkoly byly přesměrovány na jiné instituce.

Od národní k pracovní pospolitosti a solidarismu

Přestavbu státu a společnosti, tak jak ji zamýšleli čeští politici a společenské elity za „podzimní revoluce“ a po ustavení okupačního režimu, zpomalovaly intervence německé moci do autonomního statusu protektorátu. Autonomie, deklarovaná výnosem z 16. března 1939, byla jednak předpokladem pro přestavbu iniciovanou zevnitř národa a shora protektorátních institucí a jednak základem politických úvah o sociální ochraně a demografickém růstu „českého národa“. Omezování autonomie ohrožovaly přestavbovou programatiku a na první pohled také sociální ochránářství pro příslušníky národa. Kritikové tvrdili, že Národní souručenství nedokázalo vyvážit všechny politické proudy a stalo se údajně podobně rozháraným jako prvorepubliková politika a delegitimizovalo tím proces přestavby. Novou kompozici pracovní a sociální pospolitosti považují za příznačnou pro období po atentátu na Reinharda Heydricha, ačkoli od národní rétoriky se zcela neupustilo. Historici často upřednostňují první léta okupace, protože se zdají na první pohled přehlednější a srozumitelnější, zatímco navazující období jako nečitelné a ve znamení často jednotvárné pracovní mobilizace. Pro vysvětlení vývoje českého nacionalismu a sociální politiky a dalších fenoménů této doby to ovšem nestačí. Ideologie „národní pospolitosti“ nevyvázela, ale ve vztahu k obyvatelstvu ztratila své opory v Národním souručenství a

³⁰³ NA, f. Národní souručenství, k. 8: Věstník Národního souručenství, roč. VI, č. 8, 15. srpen 1944, s. 62.

protektorátní vládě a jako oficiální doktrína české autonomní reprezentace se pomalu vyprazdňovala.

Neúspěch přestavby se dával do souvislosti s krizí protektorátních institucí. Údajně selhaly a také národ byl při budování „nové Evropy“ liknavý. Konkrétní příčiny neúspěchu Souboru pojmenoval novinář *Lidových novin* a člen sociálního výboru Národního souručenství Oldřich Kuba.³⁰⁴ Tato v historiografii nepřilíš známá postava patřila k neaktivnějším a současně nejkritičtějším stoupencům přestavby. Kuba se podílel na konstrukci ideologie „národní pospolitosti“ v rovině utváření českého substátního nacionalismu, jak uvidíme později. Neutěšený stav veřejných institucí se podle Kuby projevil už na podzim 1941, kdy se Češi nechali „svést výzvami emigrantů“, Říše je za to „právem“ potrestala a podpořila „nový vládní směr pozitivních a aktivistických sil“ vedoucí k nastavení „názorové jednoty“ mezi prezidentem a vládou, k níž došlo v lednu 1942.³⁰⁵ Využívání protektorátních institucí k utváření rezistenčních skupin, na které Kuba ve svém komentáři upozornil, podněcovala okupační orgány k perzekučním a bezpečnostním akcím, které se poprvé ve větším rozsahu projevíly již na podzim 1939 uzavřením českých vysokých škol a přispívaly čím dál větší nedůvěře a obavám o vlastní existenci. Později tento stav ještě více prohloubily události prvního a druhého stanného práva.

Ztráta pozic a zvýšení německé kontroly nad činností protektorátních úřadů soustavně narušovaly křehký vztah Čechů k budování „nové Evropy“, na níž byla ovšem z pohledu okupační moci česká účast čím dál více žádoucí. Ukazovaly to rasové průzkumy a zejména hospodářské výhledy. Konstruování „národní pospolitosti“ bylo ovšem dvojím procesem osvojování, který se odehrával uvnitř a vně českých zemí: upevňování homogenního národního prostoru v mezích substátního nacionalismu a souběžně pomalé přivykání Čechů na podmínky „nové Evropy“. Zatímco vnitřní tendence národního sjednocování posilovala stejně dobře či možná více také v čase veřejné deklarace násilí, snahy o adaptaci „českého národa“ na vnější svět budovaný nacistickým Německem čím dál více ztrácely na své intenzitě a možné účinnosti. Národní jednota se reálně utvářela, ale vyznačovala se jinou hodnotovou orientací, než o jakou usilovaly veřejné autority v protektorátu. Pozorného

³⁰⁴ Oldřich Kuba byl spolupracovníkem *Lidových novin*, Tiskové služby Národního souručenství a Školního nakladatelství. Kuba je vedený s titulem doktor v seznamu novinářů, které očistná komise Syndikátu československých novinářů vyloučila z novinářské organizace a zakázala jim po druhé světové válce další novinářskou činnost. Tuto informaci ovšem částečně relativizuje jiný dokument z provenience Ministerstva financí. Jan Cebe, *Spolkový život českých novinářů v letech 1945-1948*, Karolinum 2015, s. 251.

³⁰⁵ Oldřich Kuba, *Bud' – anebo! Pohled na českou skutečnost*, Praha 1943, s. 159.

čtenáře možná napadne, že bylo od samého počátku bláhové, myslet si, že český nacionalismus historicky zformovaný na antiněmectví, bude s respektem plnit roli substátního nacionalismu v Německé říši. Po ustavení protektorátu ovšem neexistovaly žádné alternativy, jak vztah Čechů a Němců vhodněji nastavit a poskytnout záruky, že bude funkční a možná též „prospěšný“ pro obě strany.

Nedostatečný účinek ideologie „národní pospolitosti“ plynul z nepevné pozice protektorátní reprezentace, jednak vůči českým fašistům na straně jedné a jednak okupačním orgánům na straně druhé. Národní souručenství bylo ve značné nelibosti také u Reinharda Heydricha, protože mu připomínala střečovou politickou organizaci – německou NSDAP. V záležitosti Souručenství na poradě svého štábu v říjnu 1941 Heydrich konstatoval: „*co však nás v říši činí silnými, bylo by chybou zde ponechat Čechům. Nesmí proto natrvalo zůstat, aby národ mohl být skutečně odpolitizován a nezachoval si ke své opoře žádnou organizační spojitost.*“³⁰⁶ Heydrich uvažoval o nahrazení vztahu k národu vztahem k příslušenému stavu, resp. nahrazení Národního souručenství stavovskou organizací, kde by převážil vztah jednotlivce ke stavu. Doslova rozčlenit „*obyvatelstvo v politické stavy, které nechají zájem malého člověka zcela rozplynout v materiálních věcných myšlenkách jeho povolání*“, zněl Heydrichův záměr.³⁰⁷ Plán, o kterém uvažoval, se ovšem v tomto rozsahu nikdy neuskutečnil. Původně se předpokládalo, že Souručenství v takovém případě nahradí jiná organizace, v jejímž čele už nebude stát protektorátní prezident, nýbrž říšský protektor. Existovaly především obavy z následků, pokud by byl Hácha zbaven své účasti na jednotné politické platformě. Korporativismus zde ovšem nebyl žádným koherentním programem, ale spíše nástrojem s cílem dosáhnout politické indiference obyvatelstva. Stavovská politika, jak konstatoval Miroslav Kárný, se postupně vytrácela z Heydrichovy okupační strategie,³⁰⁸ ale některé stavovské rysy mohly přetrvat. Připomínal je odklon od národní směrem k pracovní pospolitosti, ke kterému došlo v období revize výsledků „podzimní revoluce“ v letech 1941 a 1942. Stavovství se mohlo do utváření pracovních společenství promítnout například budováním tzv. závodních pospolitostí (*Betriebsgemeinschaft*) vyjadřující zájmovou jednotu zaměstnance a zaměstnavatele. Závodní pospolitosti měly pomáhat předcházet třídním konfliktům, což byl jeden z cílů představ o korporátním státu, ale dost dobře je nelze tvrdit, že by je protektorát do důsledku naplňoval. Pod ideologickým heslem „prospěchem celku ku

³⁰⁶ Miroslav Kárný, Hlavní rysy okupační politiky Reinharda Heydricha, in: *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, eds. Miroslav Kárný / Jaroslava Milotová / Margita Kárná, Praha 1991, s. 37.

³⁰⁷ Tamtéž, s. 37.

³⁰⁸ Tamtéž, s. 38.

prospěchu jednotlivce“ se ještě více zdůrazňoval kolektivní zřetel celkové organizace protektorátní společnosti. Také sociální politika údajně v této chvíli přestávala být „sociální“ v běžném slova smyslu a stávala se „socialistickou“, protože se vztahovala na okruh všech pracujících, poznamenával český ekonom Jaroslav Halbhuber v *Naší době* v závěru roku 1942.³⁰⁹

Proměna „národní pospolitosti“ v pospolitost pracovní byla postupná a nikdy úplná. Na počátku největší protektorátní krize, která se odehrávala za druhého výjimečného stavu vyhlášeném po atentátu na Reinharda Heydricha, došlo naopak ke krátkodobému vyhocení českého národního diskurzu. Explicitně to ukázaly veřejné manifestace „české národa“, které si vynucovaly taktéž veřejné odsouzení atentátu. Když 2. června 1942 v osm hodin večer předstoupil před šedesátitisícový dav na Staroměstském náměstí v Praze předseda protektorátní vlády Jaroslav Krejčí, pronesl následující slova k českému obyvatelstvu: „*Jeden národ, který má svého prezidenta, svou vládu, svou autonomii, své školy, svůj rozsáhlý tisk a velkou kulturu, stojí na pevných základech, a je proto nezodpovědným štváním, službou nepříteli [...] když se hovoří o ohrožení národní existence*“.³¹⁰ Reagoval na situaci bezprostředně následující po atentátu na Heydricha. Krejčí volal po pevné národní jednotě v ochranném svazku Německé říše a deklaroval možnost volby, před níž se „český národ“ údajně momentálně nacházel. Češi měli buď přijmout svou roli v „nové Evropě“, anebo se postavit do opozice. Po této první manifestaci následovaly další veřejné agitace na náměstích řady velkých českých a moravských měst. Odehrávaly se podle stejného scénáře: zúčastnění veřejně odsoudili atentát a vyjádřili loajalitu Říši, a manifestaci ukončila česká národní hymna „Kde domov můj“.³¹¹ Manifestace měly symbolický význam, jímž se stále ještě osvědčovala síla a semknutost „národní pospolitosti“.

Úsilí udržet dialog protektorátních orgánů s českým obyvatelstvem, který byl jedním z hlavních rysů protektorátní politiky v prvních letech okupace, lze nicméně pozorovat také později. K těmto pokusům ovšem docházelo za již zcela jiných podmínek, než za jakých vznikalo Národní souručenství v březnu 1939. V protektorátu mezitím došlo k několika událostem,³¹² kterými se aktéři procesu přestavby – představitelé protektorátní správy značně

³⁰⁹ Jaroslav Halbhuber, *Zásady nové politiky mzdové*, in: *Naše doba. Revue pro vědu, umění a život sociální*, roč. 50, č. 2, listopad 1942, s. 54.

³¹⁰ NA, f. Úřad říšského protektora – dodatky I, k. 53, sign. IV Pro 123/6, Koncept projevu Jaroslava Krejčího.

³¹¹ Srov. Radka Šustrová, *Ve jménu Říše a českého národa: Veřejné manifestace po atentátu na Reinharda Heydricha*, in: *Paměť a dějiny*, č. 2, 2012, s. 48–59.

³¹² Mám zde na mysli sérii na sebe nenavazujících událostí, mj. nepodání demise protektorátní vlády na jaře 1941, ke kterému mělo dojít jako vyjádření loajality k Edvardu Benešovi, jmenování otevřeně kolaborantské

zdiskreditovali. Aktuální mocenská konfigurace se odrazila také v iniciativě kolem Ligy proti bolševismu, která se ustavila na podkladě protisovětské propagandy v lednu 1944. Začlenění Ligy pod Ministerstvo školství a lidové osvěty z ní již předem a veřejně činilo subjekt nezastřeně kolaborační. Na jaře 1944 to byl nicméně orgán, který stál na vrcholu organizace národního života v protektorátu. Nevytvářel žádné nižší organizační stupně, ale na nižších úrovních využíval stávající síť institucí, zejména Národního souručenství, Národní odborové ústředny zaměstnanecké ad. Založení Ligy na počátku roku 1944, šest měsíců před spojeneckou invazí, vyjadřovalo změnu strategie: užívání negativní propagandy a důslednější dozorování české správy vykonávané německými úřady. Tento vývojový rys lze doložit komentářem K. H. Franka z porady s inspektory Německého státního ministerstva, kteří příslušeli k jednotlivým oberlandrátům. V dubnu 1944 zde na dotaz, co Liga proti bolševismu výhledově plánuje, odpověděl, že hned několik politických akcí, přičemž: *„Z německé strany musí být tyto aktivity široce podpořeny, ale německá režie nesmí být žádným způsobem prozrazena.“*³¹³ Koordinace české národní politiky německými orgány, bez níž se nyní české instituce údajně nemohly obejít, byl čím dál výraznějším rysem okupační politiky, zejména po neúspěchu Národního souručenství.

Argumentem pro změnu taktiky byla údajná „nespolehlivost“ Čechů projevující se jejich nedostatečnou agilností až protiněmeckou činností. Veřejná správa kvůli tomu údajně musela povolát německé vedení. Neplatilo ovšem, že by česká národní politika byla doposud ponechána pouze svému vlastnímu vývoji. Z německého pohledu nepřinášela výhradně kýžené výsledky v podobě disciplíny a soustředěné práce, ale poskytovala také prostor k revoltě a vzdoru a začínala se jevit jako neefektivní a nespolehlivá. Nová kompozice sociální a pracovní pospolitosti měla poskytnout ještě silnější zracionalizování protektorátní veřejné politiky. V diskurzivní rovině znamenala částečný odklon od jazyka českého nacionalismu a mnohem silnější soustředění na pojmy práce, výkonu, odměny a sociálně zdravotní péče. Pracující se měli doslova stát „ručiteli pospolitosti“, jak se uvádělo v článku, který uveřejnil odborový měsíčník *Práce a hospodářství* v roce 1942. Kolektivní zřetel národní ideologie se projevoval v nejrůznějších dimenzích života a do značné míry právě v sociální sféře: *„Národní pospolitost je protoplasmou jednání a myšlení zájmových skupin i jednotlivce. Spolu s představou pospolitosti jako věčného oscilátora národní vůle, je národní*

vlády v lednu 1942 či Háchovo rozhlasové odsouzení atentátu a činnost Benešovy exilové vlády v závěru května 1942.

³¹³ NA, f. NSM, sign. 110-1/20, k. 2, folio 30: Niederschrift über die Dienstbesprechung der Oberlandräte, 4. April 1944.

*pospolitost jediným uznaným prostředím, ve kterém může jedinec nebo jakýkoliv svazek s úspěchem a dobře pracovat.*³¹⁴ Cílevědomé a odpovědné plnění pracovních povinností poskytovalo možnost participovat na „národní pospolitosti“ a čerpat z nabídky sociálních služeb: od sociálního pojištění po doplňkové programy chudinské péče. České politické elity ovšem formulovaly pečovatelský záměr šířeji, neboť jej chápaly v kontextu péče o rodiny pracujících dělníků, na nichž stála budoucnost „českého národa“.

Úvahy o „národní pospolitosti“ nevytizely ani ve druhé polovině války, ale došlo k proměně jejích mluvčích a ke zdůraznění sociálního profilu pospolitosti. Oldřich Kuba psal v roce 1944 o opravdovém zvratu v politickém myšlení Čechů dokazující, že *„jsme kulturní národ a musíme dokázat svou práci, že máme právo na život a lepší místo v zítřejší Evropě“*.³¹⁵ Podle Kuby mělo uvědomění soudobého národa tři stupně v podobě národní, říšské a evropské pospolitosti. Jinými slovy česká „národní pospolitost“, začleněná do širšího svazku Třetí říše se měla pod vedením Německa podílet na budování prosperující a solidární „nové Evropy“. V tomto výkladu měla také silnou sociální dimenzi. Projevovala vědomí povinnosti vůči celému společenství a všem potřebným praktikovanou účastí na celonárodních sbírkách a jiných svépomocných aktivitách. Vztahování se k celku přesahující jedince a jeho individuální výkon se neměl zastavit u pospolitosti na národní úrovni, ale posléze přispívat k říšskému a evropskému společenství. Odhodlané jednání členů „národní pospolitosti“ chápal jako výsledek úspěšného „odpolitizování“ jako „pokroku národního uvědomění“, pod nímž rozuměl pozbytí politických bojů o moc a koncentraci na výkon a zásluhu uvnitř společenství. Identifikace s „národní pospolitostí“ byla prvním krokem na cestě k osvojení říšské a evropské pospolitosti, v nichž měli být Češi svébytnými a platnými členy.

Kuba, nejaktivnější zastávce české „národní pospolitosti“, ji dokázal promýšlet v souvislostech nacistické říše a evropského prostoru. Za nástroje tohoto revolučního aktu považoval přilnutí ke křesťanské víře a nastavení optimálního vztahu k Německu, jak poznamenal v textu *Bud' – anebo!*, který vydal v roce 1943 pod pseudonymem Jan Zlom. Opíral se zde o argument nutnosti zapojení českých zemí do většího politického a hospodářského celku jako řešení „problému malého národa“, přičemž se odkazoval na Františka Palackého a Tomáše G. Masaryka. Kuba se otevřeně hlásil k Masarykově odkazu a naznačoval historickou nevyhnutelnost české účasti na evropské integraci, která se ovšem po zkušenostech z meziválečných let nemohla více realizovat na základě „demokratických

³¹⁴ Vítězslav Slezák, Pracující jako ručitelé pospolitosti, in: *Práce a hospodářství*, 1942, s. 191, 193.

³¹⁵ Oldřich Kuba, Česká politika po Mnichově, in: *Po pěti letech 1939–1944*, Praha 1944, s. 133 a 135.

rezolucí“, nýbrž „pod vedením geniálního Vůdce“.³¹⁶ Participaci na „nové Evropě“ podmiňovala vnitřní přestavba společnosti a obroda politického myšlení a myšlení o národě. Namísto rasové terminologie a exkluzivity společenství, s nimiž pracoval Vajtauer, se Kuba zaměřil na funkci a roli jednotlivce a jeho integrační potenciál. „Zformovat ‚velkého‘ českého člověka znamená vytvořit z něho mravněkulturní a pracovní typ, který by nejen naplňoval ideál češství, nýbrž současně znamenal pracovní, morální a kulturní přínos socialistické Evropě Adolfa Hitlera“, psal Kuba v roce 1944 a pokračoval: „Takový obsah třeba dáti dnes českému vlastenectví, chceme-li náš národ zachránit pro budoucnost. Tedy žádný národní šovinismus. Napřed být čestným a pracovitým člověkem: to je vlastenectví.“³¹⁷ Důraz na vlastenecké cítění a zastávané hodnoty, i přes důkladnou revizi češství v kontextu Kubova výkladu o příslušnosti k nacistické říši, odrážely situaci druhé poloviny války a okupace. Jejím ústředním rámcem byla totální mobilizace pracovních sil a materiálu, pro kterou platil Hitlerův výnos o „uzpůsobení říšské autonomní správy totální válce“ z 13. ledna 1943. Jejím provedením byly pověřeny říšské exekutivní orgány a generální zmocněnec pro včleňování do práce, župní vedoucí a říšský místodržící Fritz Sauckel, který svým nařízením z 28. ledna povolával české muže ve věku 16 až 65 let a české ženy ve věku 17 až 45 let k „účinné práci“.³¹⁸ Slova o sebevědomé víře v lepší život, které protektorátní propaganda nadále používala, nastavovala údajně vstřícnější a povzbudivější tvář protektorátního režimu. Na oplátku ovšem vyžadovala tvrdou práci pro německé válečné vítězství.

Vývoj války a ztráta legitimacy protektorátní reprezentace vyústily ve změnu rétoriky a argumentační strategie. O tomto posunu se zmiňuje také historik Andreas Weidemann v souvislosti s činností Nadace Reinharda Heydricha,³¹⁹ která úzce souvisela s germanizační agendou okupačních orgánů. Zaměření nadace se změnilo na konci roku 1944 omezením „rasově biologických“ výzkumných aktivit.³²⁰ Češi nezažívali válku z bezprostřední frontové linie, nýbrž ze zázemí jedné z válčících stran a o válce především četli v novinách. Válečná bojiště v dalekém Tichomoří, sebeutvrzující zprávy o blízkém vítězství Německa stejně jako

³¹⁶ O. Kuba, *Bud' - anebo!*, s. 83.

³¹⁷ Tamtéž, s. 88.

³¹⁸ J. Gebhart / J. Kuklík, *Velké dějiny zemí Koruny české*, díl XVb, s. 191.

³¹⁹ Nadace Reinharda Heydricha (*Reinhard-Heydrich-Stiftung*) byla centrální vědecká instituce nacionálněsocialistického režimu v Protektorátu Čechy a Morava se sídlem v Praze. Shromažďovala vědecké poznatky z oblasti humanitních a přírodních věd o území a obyvatelstvu bývalých českých zemí s přesahem až na Ukrajinu. Srov. Andreas Weidemann, *Nadace Reinharda Heydricha v Praze (1942-1945)*, Praha 2004; Jiří Němec, *Pražská věda mezi Alfredem Rosenbergem a Reinhardem Heydrichem: K prehistorii říšské nadace Reinharda Heydricha pro vědecká bádání v Praze*, in: *Studia Historica Brunensia*, roč. 58, č. 2, 2011, s. 85–105.

³²⁰ A. Weidemann, *Nadace Reinharda Heydricha*, s. 83.

informace o protektorátním „socialismu činu“ prezentované tiskem, měly obyvatelstvu pomoci se soustředit na práci ve válečně důležitých provozech. Řetězovité konstruování pospolitosti: od rodiny, přes národ, politický svazek s Říší po evropské kulturní společenství,³²¹ do značné míry po vzoru nacistické ideologie, ale vlastní českému politickému prostředí, mělo značit cestu, závaznou pro členy české „národní pospolitosti“. Důraz na pracovní pospolitost a solidarismus se stal nosným základem legitimizačního sociálního konstruktů v pozdním protektorátu. Propaganda ovšem nyní mnohem více hrála s kartou budoucnosti Evropy a bezpečnosti „českého národa“ a využívala k tomu argument hrozby bolševismu.

Národní ideologie se v pozdním protektorátu stávala méně důležitou, ale nikdy zcela nevytizela. Z „podzimní revoluce“ mělo vzejít homogenní národní společenství Čechů. Obyvatelstvo však nedokázalo vyslyšet apely k osvojení vize „nové Evropy“, a to zejména kvůli veřejné manifestaci násilí v souvislosti s uzavřením vysokých škol a popravami za prvního a druhého výjimečného stavu. Delegitimizace vlády a zostřená politika okupační správy vzdalovaly „novou Evropu“ představám Čechů o budoucí cestě národa. Souběžně ideologie „národní pospolitosti“ ale posilovala představy o exkluzivistickém společenství Čechů konstruované na rasovém základě, které se začaly uskutečňovat už za druhé republiky. Na úplném počátku jej definoval konstrukt české pomnichovské společnosti bez Karpatorusinů, Slováků, židů, „cikánů“, ale také Němců, kteří tvořili vlastní uzavřené společenství, později též pečovatelský zájem protektorátního kvazi-státu a zcela oficiální topos jednoty „českého národa“. Indoktrinace Čechů rasově pojímaným nacionalismem je samozřejmě těžko měřitelná, avšak poválečný vývoj tuto tezi spíše potvrzuje. Faktické důsledky prosazení tohoto konstruktů protektorátu a dynamika českého nacionalismu u exilové reprezentace vedly k závěrům o poválečném uspořádání a vyloučení německého obyvatelstva z českého území po skončení války.

Myšlenku „národní očisty“ českých zemí od Němců, kterou později obsahoval program československé exilové vlády a prosadil domácí odboj, zdokumentovaly již jiné studie.³²² Ukázaly, že ve vyjednávání domácího odboje o poskytnutí legitimacy exilovému prezidentovi Edvardu Benešovi hrála důležitou roli otázka, jakou podobu bude mít poválečné Československo a jakým způsobem bude nastaven vztah k německému obyvatelstvu na

³²¹ O. Kuba, *Bud' – anebo!*, s. 157.

³²² Dále též J. Gebhart / J. Kuklík, *Velké dějiny země Koruny české XV*; Benjamin Frommer, *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010.

českém území. Program *Za svobodu do nové Československé republiky*, který se v prostředí občanského odboje dokončoval v únoru 1941, rychle adaptoval myšlenku národního státu a transferu Němců, byť zatím pouze těch, kteří se „*exponovali pro henleinovce a nacisty*“.³²³ V pozadí tohoto radikální řešení ovšem stála myšlenka, kterou poprvé nahlas pojmenoval předseda první druhorepublikové vlády Jan Syrový v listopadu 1938: „Jednotnost národních celků“ se od té doby stala společenskou realitou v protektorátu a průkazně politickým programem československého exilu.³²⁴ Exilové mapování terénu ukázalo adaptaci ideje národně homogenního státu, která se z domova „přenesla“ do exilu a uplatnila tento formát uspořádání v ještě důslednější podobě. Ukazuje to výměna depeší mezi představiteli exilu a domácího odboje na konci roku 1940, kde se potvrdila neprůchodnost plánu vytvoření tří německých žup, jakož i jiné řešení středoevropského prostoru založené na smluvním jednání se zástupci sudetských Němců.³²⁵ Řešení „německé otázky“ se tak postupně posouvalo do roviny arbitrárního řešení formou transferu. Původ této myšlenky se podle mého názoru nacházel v pomnichovské republice a měl svůj základ v české „národní pospolitosti“. Žít od druhé republiky v prostředí silně ideologizovaném představou o exkluzivitě svého společenství, muselo nutně ovlivnit uvažování Čechů o sobě i druhých.

Ideologie „národní pospolitosti“ byla produktem politiky národa, kterou česká strana iniciovala a praktikovala s vědomím okupační moci. Politická práce české reprezentace a manifestace „obrozeného“ češství nebyly německou stranu pravděpodobně nijak vytoužené, ale přece mohly za určitých okolností působit ve prospěch nacistických cílů. Pomáhaly totiž udržet klid a pořádek. Byla to zejména sociální a ekonomická satisfakce dělnických vrstev, které se o to více měly soustředit na svůj pracovní výkon. Význam politiky národa tak mohl být zejména kompenzační a usměrňující. Nakolik byla manifestace národní příslušnosti a péče o národ v protektorátu specifickým v okupované Evropě, tomu se budu věnovat v souvislosti s typologií okupačních režimů a fenoménem kolaborace v následujícím exkurzu.

³²³ *Za svobodu do nové Československé republiky*, Praha 1946, s. 76.

³²⁴ Vytvoření národnostně pokud možno homogenního státu označil za cíl exilové politiky Edvarda Beneše britský diplomat a zástupce u československé exilové vlády Bruce Lockhart, jemuž Beneš osvětloval svou koncepci během září a října 1940. Detlef Brandes, *Cesta k vyhnání 1938-1945: plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*, Praha 2002, s. 72.

³²⁵ J. Gebhart / J. Kuklík, *Velké dějiny zemí Koruny české XVb*, s. 397.

Exkurz – Politiky národa a kolaborace v kontextu okupovaného Západu: Případy Nizozemí, Dánska a režimu Vichy

Rozšiřování nacistické hegemonie, jak ji můžeme sledovat na mapě Evropy nejpozději od jara 1938,³²⁶ bylo procesem implementace mocenských struktur, práva a ideologie nacionálního socialismu: od úplného ovládnutí prostoru a zřízení koloniální německé správy až po okupační režimy efektivně a efektně využívající domácí politické síly. Kromě těchto vnějších impulsů měly značný význam i domácí politické tendence, které přispívaly ke sbližování politických sil na německé straně a straně obsazené země. Československo nebylo na konci třicátých ani na počátku čtyřicátých let výjimečné ve svém vývoji, konkrétně ve směřování k národní jednotě a posílení národní tradice. Jisté paralely se nabízí již v předválečné historii. Domácí fašistické či s nacistickým Německem sympatizující hnutí v Československu, Nizozemí, Dánsku, Norsku či Belgii představovaly i přes svou roztržitost a často také politickou nevýznamnost, fenomén, který pramenil jednak z nespokojenosti s vývojem a působením meziválečných demokracií, ale také z důsledků velké hospodářské krize. O pár let později ovšem posilovaly díky nacistické okupaci, která jimi koordinovala domácí politiku *spolupracující* s okupačním režimem. Nadále ovšem fašistické síly byly pouze segmentem národních politik, které se dostaly po vstupu německé vojenské síly do země k moci. Doplnovali je zástupci nejrůznějších politických směrů a hnutí, vytvářející dohromady všennárodní politický tábor.

Tento vývoj lze sledovat také v českém prostředí. Ačkoli na české země se obvykle pohlíží jako na součást středovýchodní Evropy, formou zřizované správy pod říšským protektorátem k ní ve skutečnosti až tolik nepatřily. Podobně jako v dalších okupovaných zemích v západní Evropě bylo charakteristickým znakem režimu v protektorátu výrazné zapojení domácích institucí do správy země. V protektorátu vznikla dvojí správní struktura tvořená okupačními (německými) a autonomními (českými) úřady v čele s říšským protektorem, resp. státním prezidentem. Výlučná pravomoc říšského protektora mu přiznávala podobnou roli, jakou měl později říšský komisař v Nizozemí nebo říšský zplnomocněnec v Dánsku. Okupační aparát byl rozsáhlý a až správní reformy v lednu 1942 soustavně rostl. Opíral se o Úřad říšského

³²⁶ Za první krok v nacistické expanzivní politice lze fakticky považovat už remilitarizaci Porýní v březnu 1936, avšak z hlediska přetváření politické mapy a režimů v Evropě, které mě zde zajímá nejvíce, lze hovořit až o období počínaje připojením Rakouska k Německé říši v březnu 1938.

protektora a na nižší správní úrovni o úřady vrchních státních radů (tzv. *Oberlandrat*), které dohlížely na činnost okresních a obecních českých úřadů. Současně byly oberlandráty prvoinstančními úřady pro říšské státní příslušníky žijící v protektorátu. Oddělení autonomní a okupační správy nebylo přísné. Němečtí úředníci soustavně obsazovali rozhodovací pozice v autonomních úřadech, které jim umožnily kontrolovat jejich činnost. Správní reforma, která je nejčastěji označována za „Heydrichovu“, měla přinést personální úspory na německé straně. Veškeré správní záležitosti byly po té svěřeny autonomním úřadům pod německým vedením, které vykonávaly správu takzvaně z příkazu Říše (*Reichsauftragsverwaltung*).³²⁷ Německé politiky zaváděné po 1. září 1939 na dalších evropských územích nacistické okupace či anexe, konkrétně nastavení okupačních režimů v Nizozemí, Belgii, Francii a Dánsku, ukázaly, že české země se ubíraly podobnou cestou i přes veškeré germanizační plány, které měli nacisté s tímto prostorem. Plánování založené na rasově-biologických výzkumech tak zjevně ustoupilo zejména ekonomickým prioritám.

Angažmá národních (lokálních) elit ve správním aparátu na okupovaném území a vytvoření prostoru k realizaci politiky národa bylo fenoménem své doby. Historik Jan Tesař o něm napsal, že jde „v podstatě o sociální hnutí negující měšťanskodemokratický režim, které se konstituovalo jako mezinárodní ohlas nacistické společenské přestavby. Proto také tyto složky v různých zemích jsou si navzájem poměrně značně podobné – složením, ideologií i politickou praxí.“³²⁸ Účast představitelů národa, požívající minimálně z počátku důvěry a autority obyvatelstva, sledovala patrně na všech těchto územích dvojí záměr: usměrnit dopady války a cizí nadvlády a zajistit kontinuitu svěbytných národních hodnot a symbolů navzdory ustavení okupační správy. Jejich cíle a motivace se lišily od nacistických ideologů a okupačních autorit, ale svým podílem na vládě s nimi dalekosáhle spolupracovali a v důsledku sami přispívali k utváření nacistické hegemonie v Evropě.

Vedlejším a spíše počátečním efektem účasti lokálních aktérů byla do značné míry pacifikace obyvatelstva, která jednak legitimizovala pozici národních vlád a jednak splňovala hlavní cíl formy a charakteru okupačního režimu: udržování klidu a pracovní morálky, které představovalo vedle ekonomické exploatace ústřední cíl nacistických okupačních politik po dobu válečného konfliktu. Prostředkem k uklidnění a stabilizaci bylo nejenom udržování kontinuitních prvků národního života, ale také uplatnění pečovatelských ambicí vůči

³²⁷ Souhrnně viz Pavel Maršálek, *Pod ochranou hákového kříže. Nacistický okupační režim v českých zemích 1939-1945*, Praha 2012.

³²⁸ Jan Tesař, „Záchrana národa“ a kolaborace, s. 6.

lokálnímu nežidovskému obyvatelstvu. Aktivita Národního souručenství a protektorátní vlády, jak jsem dříve popsala, ukazuje, že účast domácích aktérů na politické správě nejenže přispívala k legitimitě nové vlády, ale nemalý význam měla rovněž vzhledem k organizaci sociální politiky a péče, jak uvidíme později. Protektorát Čechy a Morava proto můžeme nahlížet jako prostor určité konvergence nacistických okupačních politik uplatňovaných v západní Evropě.

Kolaboraci národních vlád s okupační mocí (civilní či vojenskou správou), kterou lze sledovat v řadě zemí obsazených nacistickým Německem, nelze proto vyloučit z širší debaty o kolaboraci za druhé světové války. Jako termín historické analýzy je nicméně značně problematický. Obsáhne širokou paletu praktik a jednání, které ukazují překryv rezistenčního a kolaboračního chování uprostřed krajních pólů, jimiž byly fašistická/nacistická kolaborace a ilegální rezistence. Tento problém se velmi konkrétně týká protektorátu, který obecně patřil k nejkolidnějším teritoriím, které Německo okupovalo za druhé světové války. Relativní klid, jímž se prostor Čech a Moravy vyznačoval, lze do značné míry považovat za důsledek formy okupační správy, která využívala zapojení národní sil do správy okupovaného prostoru.

Pro komparativní náhled na české země lze účelně využít zejména studium okupačních režimů zřízených v západní Evropě, které projevovaly zajímavé podobnosti na obou stranách: v úsilí domácích elit participovat na správě území i po vstupu cizích vojsk do země a v modifikaci německé politiky, přizpůsobující svou strategii lokálním podmínkám a válečnému vývoji. Za hlavní časové mezníky vývoje okupačních režimů, vyznačující určité krizové fáze okupačních politik, patří ve všech případech, kterými se zde budu zabývat, druhá polovina roku 1941 a rok 1942. Tato data korespondují s otevřením druhé válečné fronty, která si vyžádala změny v distribuci vojenské moci a pracovních sil a zvýšené úsilí o exploataci lokálního průmyslu a zemědělství. Také vyšší nároky na klid a pořádek působily na disciplinační praktiky na obsazených územích a později s vyhlášením totální války se ještě stupňovaly.

V následujícím exkurzu se budu věnovat typologii okupačních režimů podle dobového klíče a podle přístupu evropských historiografií. Navážu na něj trojím krátkým pojednáním o situaci na vybraných teritoriích, kde budu sledovat některé vývojové paralely s českomoravským prostorem. Zatímco Nizozemí a Dánsko patřily podle rasově-vědního prizmatu mezi germánské národy, režim Vichy zaštiťoval národní vládu území, jehož obyvatelstvo nepatřilo podle nacistické ideologie mezi preferované národy. Ve všech třech případech lze ovšem

sledovat podobnosti, které ukazují flexibilitu okupačních politik a variabilitu zřizovaných režimů. Závěrečný oddíl bude pojednávat o klíčovém termínu spolupráce s nacistickým režimem, a sice o kolaboraci v kontextu utváření legitimacy režimu.

Typologie okupačních režimů

Změny na mapě Evropy v letech 1938 až 1940 uskutečňovaly projekt „nové Evropy“ propagované nacistickým Německem. Konstrukci „nového řádu“ doprovázely zásahy do teritoriální a státně-politické integrity a odpovídaly nacistické představě o revizi Versaillské smlouvy. Tyto *vnější* znaky budování nacionálně socialistického panství v Evropě nutně doplňovalo budování nového řádu *uvnitř* anektovaných či okupovaných území. Ačkoli existovaly nacistickou ideologií podmíněné plány, reálná situace si vyžádala určitou „improvizaci“ okupační moci, jak upozornil John Connelly.³²⁹ Někdy na první pohled vzájemně nekompatibilní spojení ovládnutého prostoru a formy vlády, jak tomu bylo v případě protektorátu s převážně českým obyvatelstvem, může odkazovat k určitému „zmatku“ uvnitř nacistického panství. Podobně jako Connelly, také Mark Mazower naznačil touto „neurčitostí“ či „chaosem“ možný směr našich úvah vysvětlující rozpory mezi nacistickou ideologií a praxí.³³⁰ I přes tuto částečnou nepředvídatelnost či chaotičnost je možné do určité míry typologizovat nacistické okupační režimy, zahrnující institucionální zázemí a praktikovanou politiku na daném území.

První typologie okupačních režimů vznikala už v červnu 1941 a jejím autorem byl Werner Best. Popisovala jednak dosavadní změny na evropském kontinentě a jednak vytvářela modelové kategorie nacistických okupačních režimů. Best byl svého času jejich patrně největším teoretikem, ale čerpal také z vlastních zkušeností. Působil nejprve jako vyšší důstojník vojenské správy ve Francii a od roku 1942 jako říšský zplnomocněnec v Dánsku. Systematizaci německých správ načrtl ve sborníku pro Heinricha Himmlera,³³¹ kde definoval řád velkoprostoru (*Großraum-Ordnung*) jako region obydlený různými národy. Dominantním právem mělo být právo nejsilnějšího národa, pojímané jednotně a nedílně všemi příslušejícími národními společenstvími. Problematický moment tohoto myšlení shledal

³²⁹ John Connelly, *Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice*, in: *Central European History* roč. 32, č. 1, 1999, s. 1–33.

³³⁰ Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London 1999, s. 143.

³³¹ Werner Best, *Grundlage einer deutschen Grossraum-Verwaltung*, in: *Festgabe für Heinrich Himmer*, Darmstadt 1941, s. 33–60.

Best v začleňování „cizího elementu“, jímž mohlo docházet k narušení principu jednotnosti „těla“ národa (*Volk*). Historik Ulrich Herbert považuje tuto Bestovu poznámku za explicitní narážku na začlenění Protektorátu Čechy a Morava do říšského prostoru, neboť české země stály kdesi na pomezí nacistické okupace a anexe. Bestova typologie, jejímiž třemi principy byla vláda malá, efektivní a „ve smyslu národa“, vycházela z civilních správ jako trvalých administrativních forem.³³²

Werner Best rozlišil čtyři typy okupačních správ podle způsobu kontroly zavedené na obsazeném teritoriu.³³³ Prvním typem byla kooperativní správa (*Bündnisverwaltung*), která se týkala privilegovaných národů a byla zřizována na základě úmluvy. Německá svrchovaná moc zde umožní další činnost místní vlády a sama se orientuje pouze na řídicí a kontrolní mechanismy na nejvyšší správní úrovni. Příkladem je zde Dánsko. Dozorovací správa (*Aufsichtsverwaltung*) byla budována s pomocí expertů ve všech oblastech a ve funkcích pověřenců. Oproti kooperativní správě zde měly být podniknuty hlubší zásahy do místní administrativní sítě, třebaže i zde místní vláda pokračovala v činnosti. Dohlížecí aparát tvořili říšští komisaři, kteří našli své místo v systému zřízeném v Norsku a Nizozemí. Přímá vládní správa (*Regierungsverwaltung*) dosazovala své zástupce (pověřence) do nejvyšších pater státní správy. Autonomní správa zde existovala pouze do středního stupně. Tomuto typu vládní správy odpovídal podle Besta Protektorát Čechy a Morava, který, jak je patrné z charakteru dozorovací správy, se svým nastavením podobal norskému a nizozemskému modelu. Koloniální správa (*Kolonialverwaltung*) předpokládala kompletní obsazení správního aparátu, podobně jako se tomu stalo v Generálním gouvernementu nebo později na obsazeném sovětském území.

Bestův první náčrt typologie vznikl od stolu. Teprve mezi polovinou srpna a koncem září 1941 podnikl cestu po okupovaných územích, aby krátce po svém návratu do Paříže předložil zprávu s názvem Německé dozorovací správy ve Francii, Belgii, Nizozemí, Norsku a v Protektorátu Čechy a Morava (*Die deutschen Aufsichtsverwaltungen in Frankreich, Belgien, den Niederlanden, Norwegen und im Protektorat Böhmen und Mähren*). Zařazení protektorátu do téže kategorie se státy západní Evropy, které historiografie obvykle vyděluje, je zajímavé z několika ohledů. Obsahem zprávy byla především Bestova kritika režimů v Norsku,

³³² Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*, Bonn 1996, s. 280.

³³³ Originál uložen v Bundesarchivu v Berlíně. Zde podle Werner Röhr, *System oder organisiertens Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg*, in: *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940-1945*, Stuttgart 1997, s. 14.

protektorátu a Nizozemí, které byly podle něj drahé, vázané na masivní přítomnost německého bezpečnostního aparátu a vyžadovaly přímé zásahy německých úřadů. Na základě pozoruhodného srovnávacího materiálů, připravil Best podklady pro komparaci správ dozorovacího typu. V Dánsku ji německá strana praktikovala pouze za pomoci 89 úředníků, kteří byli v početním poměru k místnímu obyvatelstvu 1:43 000. Situace na jiných teritoriích byla značně odlišná: v okupované Francii 1:15 000, Belgii/severní Francii 1:10 000, Nizozemí 1:5500, Norsku 1:3700 a v protektorátu 1:790.³³⁴ Konkrétně v Čechách a na Moravě na přelomu léta a podzimu 1941 měla okupační správa 9 362 úředníků a z toho 1 119 působilo v Úřadu říšského protektora.³³⁵ Best přitom preferoval právě minimalistické vládnutí po vzoru Dánska, doslova „*žitý život nechat plynout a ten pouze z dálky za zvýšené pozornosti dozorovat, řídit a korigovat*“.³³⁶ Měl to být hlavní účel dozorovacích režimů, jejichž přítomnost a ostražitost měla místní správa pocítovat takřka soustavně a v tomto přísně kontrolovaném prostoru pracovat výhradně pro Německo.

Angažmá lokálních aktérů mohlo nicméně vhodně působit ve prospěch legitimizace nově zřizovaných režimů. Částečným odhlédnutím od výše uvedených dat mohla tudíž podobný efektů dosáhnout jak vláda v Dánsku, tak protektorátní vláda v českých zemích, byť stály na opačných pólech pomyslné stupnice intenzity nacistické okupace. V téměř analogické situaci se nacházela vláda ve Vichy, jejíž politická reprezentace propagovala nový řád jako ryze domácí nefašistický projekt vycházející z vnitřních potřeb francouzského národa. Aktéři legitimacy nového francouzského řádu přikládali velkou politickou důležitost místním komunitám, na kterých byla založena ideologická koncepce státu a společnosti. Vlast a rodina byly klíčová hesla propojující národní a lokální úroveň. Budování organického a přirozeného státního celku v podmínkách nového evropského řádu, tak jak se o něj usilovalo ve Vichy, Nizozemí či protektorátu, ovšem bylo v rozporu s postupnou ztrátou veřejné podpory a legitimacy a vágní vize, jak tento vývoj zvrátit.³³⁷

Rezultátem Bestových koncepčních úvah byl program nového národnostního řádu v Evropě. Jeho autor se sice soustředil výhradně na okupační režimy na Západě, ale zdá se, že teoretické propočty, především generování minimalistických a efektivních okupačních režimů, se mohly

³³⁴ Ulrich Herbert, *Best*, s. 290.

³³⁵ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1054, k. 58: Die deutschen Aufsichtsverwaltungen in Frankreich, Belgien, den Niederlanden, Norwegen und im Protektorat Böhmen und Mähren, s. 65 a 66.

³³⁶ Tamtéž, s. 77.

³³⁷ Srov. Martin Conway / Peter Romijn (eds.), *The War on Legitimacy in Politics and Culture 1936–1946*, Oxford – New York 2008.

již na přelomu let 1941 a 1942 jevit jako nerealistické. V tomto období se prosadily tvrdší policejní zásahy a kolektivní tresty, které navrhoval Heinrich Himmler a Reinhard Heydrich, avšak potřeba úspor německých personálních kapacit k minimalistickému vládnutí přece jen mohla částečně směřovat.³³⁸ Kupříkladu v říjnu 1943 existovalo v protektorátu osmnáct úřadů práce, které zaměstnávaly 2821 úředníků. Přesně 55 z nich bylo do úřadů dosazeno buď Generálním zmocněncem pro pracovní nasazení (*Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz*), nebo Říšským ministerstvem práce, zbylých 2766 – tedy 98 % z celkového počtu – byli úředníci autonomní správy.³³⁹

V tomto období došlo ke změnám uvnitř jednotlivých okupačních režimů také na jiných území (např. v Nizozemí, Dánsku, Belgii), kde se vyhodnocovaly dosavadní politiky a účast místních elit na novém politickém řádu v Evropě. Namísto Bestem navrhovaného plánu co nejvíce zaangažovat lokální aktéry, který byl do jisté míry také řešením pro stále přítomné evropské nacionalismy, došlo ke zvýšení efektivity okupačních režimů posílením kontroly na daném území a vyloučení nedostatečně agilních představitelů národních vlád. Jednotlivé režimy tedy nikdy nedoznaly stabilní podoby, protože jednak okupační orgány mnohem dříve zasáhly do struktury moci na daném území a jednak o dlouhodobější formě vlád se mělo rozhodnout až po skončení války.

Pracovat s poválečným zobrazením okupačních režimů má své limity, nicméně později sestavené typologie vyjadřovaly snahu o analytický přístup a zachycení dalších kritérií. Po válce tak vznikly typologie, jejichž hlediskem bylo mezinárodní právo (Clifton J. Child), druh správní moci operující na obsazeném území (Hans Umbreit), cíle okupační politiky (Czesław Madajczyk) či spíše méně objektivně zachytitelné faktory, jakými byla intenzita okupační politiky (Wacław Długoborski).³⁴⁰ Dalšímu rozpracování se věnovali také historik Werner Röhr, který se snažil postihnout skutečnost, že dosavadní pokusy o typologizaci prokázaly, že zatímco správní struktury či právní statusy se často odlišovaly, vměšování okupační moci do

³³⁸ Mark Mazower, *Hitlers Imperium. Europa unter der Herrschaft des Nationalismus*, München 2009, s. 227.

³³⁹ NA, f. ÚŘP, k. 977: Deutscher Staatsminister, Hauptabteilungsleiter V Herr Oberregierungsrat Schuhmann M. d. R. [...] Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, 23. Oktober 1943.

³⁴⁰ Clifton J. Child, The political structure of Hitlers Europe, in: *Hitlers Europe*, ed. Arnold and Veronica Toynbee, London – New York – Toronto 1954; Hans Umbreit, Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft, in: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*. Halbbd. 1: *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939-1941*, Stuttgart 1981, s. 4–272; Czesław Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938-1945, Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie*, Bd. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznan 1984; Wacław Długoborski, Eileitung: Faschismus, Besatzung und sozialer Wandel. Fragestellung und Typologie, in: *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder*, Hrsg. Wacław Długoborski, Göttingen 1981, s. 11–61; Czesław Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938-1945, Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie*, Bd. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznan 1984.

existujícího společenského systému ze strany okupační moci probíhalo spíše ojediněle. Systémy na okupovaných či anektovaných územích ve své formě variovaly a z hlediska některých svých rysů se překrývaly. Z tohoto důvodu Röhr zvolil jiné kategorie a režimy odlišoval za prvé podle vztahu k říšským úřadům, za druhé podle formálního i reálného postavení správních orgánů v rámci budovaného panství na daném území (zajímal se o konkurenční projekty v rámci okupační mocenské sítě) a za třetí podle souvislosti okupačních cílů, praktik a metod.³⁴¹ Snaha postihnout režimy ve fázi změny se ovšem neobešlo bez nepřesností. Nejproblematictější je přirovnání postavení českého obyvatelstva v protektorátu Polákům v Generálním gouvernementu, kde se podle Röhra obě národnostní skupiny ocitly zcela bez možnosti dovolat se práva. V českých zemích právní řád rozlišoval mezi příslušníky protektorátu a říšskými státními příslušníky, a i přes eskalaci násilí za prvního a druhého stanného práva, zde existoval funkční rámec zachovávající základní mechanismy práva a justice. Československé právo ponechal výnos A. Hitler o zřízení Protektorátu Čechy a Morava nadále v platnosti, což umožnilo udržení pracovních vztahů a plnění sociálních nároků ze strany českého obyvatelstva, ale také utváření dvou segregovaných národních společenství. Röhrův přístup lze nicméně považovat za zajímavý pokus o postižení proměnlivosti forem a praktik okupačních režimů a popsání mocenské hry na straně okupanta.

K typologii okupačních režimů se vyslovil také Wolfgang Benz, který konstatoval, že režimy se často vyznačovaly existencí nejasných právních vztahů a řadou antagonismů. Ve svém členění sledoval dvě možná hlediska. Kategorizace podle státního a mezinárodního práva považoval za relativně bezproblémovou. Rozdělení do šesti skupin zaneslo do sekce s rozdílně praktikovanou německou civilní správou Dánsko, Norsko, Nizozemí, Protektorát Čechy a Morava, Generální Gouvernement a oba říšské komisariáty Ostland a Ukrajina.³⁴² Z historicko-politické perspektivy se podle Benzeho jevílo příznačné, že protektorát v zásadě vykazoval rysy anektovaného území: říšský protektor mohl vznášet své nároky vůči nejvyšším říšským úřadům s výjimkou nejvyššího vůdce SS a policie.

Mohlo by se zdát, že evidentní nestálost okupačních režimů v závislosti na vnitropolitické situaci a vývoji války na daném území ohraničovaly pevně dané horizonty nacistické rasové

³⁴¹ Werner Röhr, System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg, in: *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940-45*, Hrsg. Robert Bohn, Stuttgart 1997, s. 20.

³⁴² Wolfgang Benz, Typologie der Herrschaftsformen in den Gebieten unter deutschem Einfluss, in: *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Hrsg. Wolfgang Benz, Barbara Distel, Berlin 1998, s. 15.

politiky. Všechna obsazená území byla součástí vize „nové Evropy“, jejíž utváření podmiňovala germanizace evropského prostoru. Procesy germanizace a nacifikace byly principy, díky nimž je možné porozumět radikálním odlišnostem ve volbě okupačních správ v západní a východní Evropě a politikám vůči místnímu obyvatelstvu. Platí to ovšem spíše v geopolitickém měřítku, mnohem méně při pohledu na region střední a západní Evropy. Šíření nacionálně socialistické ideologie a představy o „nové Evropě“ měla zaznamenat nejlepší výsledky právě v zemích, kde rasová „spřízněnost“ snáze umožní implementaci nacionálně socialistické ideologie. Příkladem mohou v tomto ohledu být zejména Dánsko, Nizozemí a Norsko, kde německá strana předpokládala bezproblémové získání národních elit na svou stranu díky určitému předporozumění plynoucí z „rasové“, a tudíž mentální spřízněnosti národů germánského původu. Vedle germanizace Východu paralelně probíhala nacifikace západních společností.

Tradiční dichotomii okupačních režimů Východu a Západu rozporuje Belgie rozdělená mezi „germánské“ Vlány a „negermánské“ Valony a mnohem zřetelněji Protektorát Čechy a Morava. České země představovaly za druhé světové války výjimku mezi slovanskými zeměmi, neboť přiznáním autonomního statusu, jakkoli byl v praxi omezen na administrativní správu a poskytování expertního vědění, získala česká strana možnost participovat na správě svého území. Odhlédneme-li od slovanského původu, který jistě nebyl důvodem k instalaci režimu umožňující udržet sociální a kulturní projekty, se při srovnání s okupovaným Západem vyjevují další znaky nacistických okupačních politik: zejména pružnost a pragmatismus, které z českých zemí vytvořily i přes existenci rasových analýz a germanizační plánu prostor, kde se vedle politiky rasy uplatnila také politika národa. Následující oddíly věnované Nizozemí, režimu Vichy a Dánsku vyznačí souvislosti, které zasadí Protektorát Čechy a Morava do širšího kontextu.³⁴³ Cílem je tedy asymetrické srovnání, ve kterém se budu zajímat zejména o zřizovaný okupační režim, intence okupační moci na obsazeném území, domácí nefašistické politické síly a národní ideologii.

³⁴³ Ke spíše ojedinělým pokusům přiblížit situaci protektorátu v kontextu jiných okupovaných území patří vhledy H. Lemberga, ojediněle též u D. Brandese, V. Kurala, T. Pasáka a H. Lemberga. Hans Lemberg, *Evropská kolaborace se Třetí říší okolo roku 1941*, in: *Porozumění. Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999; Detlef Brandes, *Češi pod německým protektorátem: okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 2000; Tomáš Pasák / Jana Pasáková, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Praha 1999; Václav Kural, *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha 1994. V aplikaci na konkrétní oblast státní politiky viz Volker Mohn, *NS-Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren: Konzepte, Praktiken, Reaktionen*, Essen 2014.

Nizozemí

Mimořádný potenciál skýtá srovnání českých zemí s Nizozemím, které oficiálně podlehl Německu 17. května 1940 po pětidenním boji a bez ohledu na dlouholetou neutralitu Nizozemského království. Invaze byla součástí komplexnější strategie, která obsáhla vojenské operace souběžně proti Belgii a Lucembursku a posléze i proti Francii. Jejím výsledkem bylo zřízení Říšského komisariátu Nizozemí (*Reichskommissariat für die besetzten Niederlande*) jako provizorního řešení situace v oblasti významné především strategicky a ekonomicky.³⁴⁴ Země byla oknem do světa zejména díky Nizozemské východní Indii a jejímu bohatství.

Po rychlém pohlcení nizozemského prostoru se začaly prosazovat konzervativní síly. Domácí politická reprezentace se angažovala v tomto antidemokratickém kurzu ve jménu „nové doby“, „nového řádu“ či „nové Evropy“.³⁴⁵ Odchodem královny a nizozemské vlády do londýnského exilu již během vojenských operací, zůstali na vrcholu domácí správy generální sekretáři jako momentálně nevyšší úředníci jednotlivých ministerstev. První měsíce okupace Nizozemí byly tak obdobím, které historik Konrad Kwiet označil za příležitost k vytvoření nového politického řádu.³⁴⁶ Nabízela totiž prostor k podstatné revizi zahraničně-politické orientace země, domácí politické scény a dosavadního pojetí nizozemské společnosti. Země z německého pohledu měla značný potenciál jednak díky nizozemskému hospodářství a jednak příhodné rasové dispozici obyvatelstva. Přibližně 300 000 židů žijících v Nizozemí se „vytratila“ z veřejného života do poloviny listopadu 1943 a období druhé světové války jich nepřežilo zhruba 90 %.³⁴⁷

V Nizozemí vzniklo okupací několik nových správních institucí. Na jejím vrcholu byl říšský komisař, jehož funkci od května 1940 zastával Arthur Seyss-Inquart, rakouský politik, bývalý říšský místopředseda rakouské zemské vlády a posléze zástupce Hanse Franka v Generálním gouvernementu. Jemu byli podřízeni čtyři generální komisaři, kteří dozorovali a řídili oblasti správy a justice, financí, hospodářství a bezpečnosti, a další pověřenci. Dosazení němečtí byrokraté pouze kontrolovali jednotlivé segmenty státní správy, zatímco jejich administrativa nadále náležela nizozemským úřadům a úředníkům. I přes tento formát dozorovací správy se během několika měsíců německý okupační aparát rozrůstal: z původních 200 německých

³⁴⁴ RGBI I, s. 778: Erlass des Führers über Ausübung der Regierungsbefugnisse in den Niederlanden, 18. Mai 1940.

³⁴⁵ Han van der Horst, *Dějiny Nizozemska*, Praha 2002, s. 403.

³⁴⁶ Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart 1968, s. 154.

³⁴⁷ Han van der Horst, *Dějiny Nizozemska*, Praha 2002, s. 415.

úředníků na 1596 (1941) a 2000 (1942). Také v dalších letech se situace oproti počátečním měsícům významně měnila, především výměnou představitelů v čele místních správ (do září 1943 přeobsazením až 40 % všech pozic starostů).³⁴⁸ Cílem bylo vytvořit perfektně funkční systém institucionální kontroly a mechanismus řízení, jež měly zaručit přímé propojení říšského komisaře s nižšími články nizozemské správy. Tato rostoucí čísla odpovídala proměně okupační politiky, která podobně jako na jiných teritoriích reagovala na aktuální vojenskou konstelaci v Evropě a velmi úzce také na vnitropolitickou situaci na okupovaném území. Tímto vývojem si prošlo také Nizozemí, u něhož se období okupace obvykle člení do čtyř fází. Patrně nejzajímavější pro účely tohoto výběrového srovnání má první část trvající od května 1940 do jara 1941. Jeho příznačným rysem byla snaha říšského komisaře prosadit „*sebenacifikační plán nizozemské společnosti*“ s pomocí jednotného národního hnutí a sjednocených pracovních organizací.³⁴⁹ První fáze také ukazuje základní rozdělení rolí a předpoklady, s nimiž německá moc na území vstupovala, jakož i možnosti přestavby státu a společnosti v představách nizozemských elit. V dalších etapách byla zřejmá převaha domácích fašistických uskupení podobně jako SS nad NSDAP v rámci okupačních struktur.

Rozšíření „nacionálně socialistické revoluce“ z Německa do dalších zemí, u nichž se předvíдалa kladná odezva, se v Nizozemí uskutečňovala prostřednictvím ideologické a organizační glajchšaltace veřejného prostoru. Sjednocovací tendence, známé z českého prostředí za druhé republiky a protektorátu, byly zahájeny také v Nizozemí. Na principu vytváření nových organizačních platforem po vzoru struktur v Německé říši (komory/*Kammern*, stavy/*Stände*, služby/*Dienste*) došlo k hlubokým zásahům do fungování všech profesních oborů a dalších organizací. Proces sjednocování nizozemského národa obsáhl také sféru sociálně pečovatelských institucí a pracovních společenství. Pro potřeby nizozemského národa zde vznikla odnož NSV – *Nederlandse Volksdienst*, Nizozemská zimní pomoc (*Winterhulp Nederland*) nebo také Nizozemská pracovní služba (*Nederlandse Arbeidsdienst*).³⁵⁰

Šlo o radikální řez do dosavadního fungování společnosti a státu. Země rozdělená podle náboženské příslušnosti stála na pomyslných třech sloupech – katolickém, protestantském a sociálně demokratickém, jimž také odpovídala struktura stranického systému, masových organizací, odborového hnutí, tisku, rozhlasu a vzdělávacího systému. Tyto tři opory

³⁴⁸ G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945*, München 1995, s. 18.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 32.

³⁵⁰ Tamtéž, s. 29.

pomáhaly přemostit konfesně rozdělenou společnost. Nutno však dodat, že omezená funkčnost této značně roztržité politické a sociální báze (*hokjesgeest*) se ukázala již v meziválečném období, což vedlo na jihu i severu země k úvahám o řešení formou nadstranické a nadkonfesijní konzervativně autoritativní, resp. korporativistické formy vlády.³⁵¹ Konstatování limitů meziválečné parlamentní demokracie a tendence sjednotit rozdělenou společnost nebyla žádnou novinkou, kterou by bylo možné spojit výhradně s obdobím nacistické okupace. Zřízení říšského komisariátu v roce 1940 nicméně diametrálně měnilo stávající poměry a značná část odpovědnosti byla při tom delegována na domácí politické představitele. Nizozemské hnutí mělo podle Seyss-Inquartových představ „přesvědčit“ nizozemský národ o správnosti cesty, kterou jim ukazuje nacistické Německo. Soustředění národních sil se podle říšského komisaře nedala uskutečnit koncentrací různých programů, ale vytyčením a prosazením jedné jediné cesty.³⁵² Právě to bylo úkolem nizozemského hnutí, konkrétně konzervativního měšťanstva a projektu Nizozemské unie (*Nederlandse Unie*).

V pozadí sjednocovacích snah stál Hendrik Colijn, zástupce konzervativně protestantského měšťanstva, vůdce ortodoxně-kalvinistické Antirevoluční strany a bývalý ministerský předseda. Nizozemská unie byla nicméně výrazem glajchšaltace společnosti. Předpoklady pro ni mělo Nizozemí sice již v meziválečných letech, reálně se ji pokoušelo prosadit až za nacistické okupace. Jejím cílem bylo nizozemskou společnost co možná nejvíce sjednotit na bázi národního masového hnutí a vytvořit nový národní nadstranický orgán. Unie měla plnit roli zprostředkovatele: vyhovět požadavku na společenskou obnovu v rámci a kontextu nacistické okupace a současně poskytnout ochranu tradičním hodnotám nizozemské společnosti.³⁵³ Okupační moc se snažila vsugerovat dojem, že Unii přeje autonomní rozvoj. Tento postoj otevřeně verbalizoval Seyss-Inquart, který se v jednom ze svých často připomínaných projevů z července 1940 vyjádřil, že vnitropolitické hnutí nemůže očekávat, že právě on jej k této činnosti zplnomocní. Národní hnutí mělo samo dosáhnout svého cíle, a sice přesvědčit nizozemský národ o správnosti cesty, jíž se Nizozemí ubíralo od května 1940. Jak ovšem poznamenává historik Johannes Koll, autonomní status Nizozemské unie byl okleštěný a možnosti domácí reprezentace omezené.³⁵⁴

³⁵¹ Tamtéž, s. 44.

³⁵² K. Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, s. 103.

³⁵³ Johannes Koll, *Arthur Seyß-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940-1945)*, Wien – Köln – Weimar 2015, s. 236.

³⁵⁴ J. Koll, *Arthur Seyß-Inquart*, s. 237.

Nacifikačním procesům, které se odehrávaly v Nizozemí, mělo poskytnout dynamiku Nacionálně socialistické hnutí Nizozemska (*Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden*), založené Antonem Adriaanem Musserem v prosinci 1931 v Utrechtu. Až do nacistické okupace byli nizozemští fašisté okrajovým jevem, který vyrůstal teprve v čase velké hospodářské krize, ale i po květnu 1940 zůstávali spíše nejednotným uskupením, které poskytovalo nespolehlivou bázi příslušníků nizozemského národního společenství. Svého významu dosáhli teprve na podzim 1941 po zákazu všech občanských stran včetně Nizozemské unie. Tímto aktem došlo k ukončení pokusů nefašistického hnutí o vlastní národní cestu v nacionálně socialistické Evropě.

Dánsko

Okupace bez boje a s udržení domáci vlády, nad níž byl zřízen říšský dohled, může připomínat českou situaci podzimu 1938 a jara 1939. O Dánsku historiografie hovoří jako o „modelovém protektorátu“,³⁵⁵ ačkoli žádná jiná z okupovaných zemí s výjimkou Čech a Moravy, tedy ani Dánsko, nemělo v čele říšského protektora.³⁵⁶ Role říšského zplnomocněnce (*Reichsbevollmächtigte*), který se postavil do čela okupační moci operující v Dánsku, dříve či později podobně jako v Norsku, Itálii a Maďarsku, a německého generála v čele dánských vojenských sil poukazovala na poloautonomní status této země. V čele nadále stál král Kristián X. a k 8. červenci 1940 ustavená vláda národní jednoty vznikla dohodou čtyř politických stran.³⁵⁷

Ovládnutí prostoru německou armádou vyvolal na dánské straně velkou míru nejistoty. Právě z ní měl vzejít impuls ke vstřícné odpovědi na německou nabídku *spolupráce*, která byla stvrzena dohodou z 9. dubna 1940. Invaze nicméně nebyla oficiálně „nepřátelská“, ale z německého pohledu plnila jinou funkci. Vstup německé moci do země měl „ochránit“ dosavadní neutralitu Dánska vůči anglo-francouzské agresi. Jak je ale zřejmé z Bestovy typologie, Dánsko se zařadilo mezi země, kde došlo k budování dozorovací správy, podle jeho kritérií zpočátku značně efektivní a takřka příkladné. Patrně žádná jiná okupovaná země

³⁵⁵ Srov. Karl Christian Lammers, Die deutsche Besatzungspolitik und ihre dänischen Partner. Eine Forschungsbilanz, in: *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940-45*, Hrsg. Robert Bohn, Stuttgart 1997, s. 135-144.

³⁵⁶ Zde např. Fritz Petrick, Dänemark, das „Musterprotektorat“?, in: *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940-45*, Hrsg. Robert Bohn, Stuttgart 1997, s. 121-134; William D. Andersen, The German Removal of the Danish Cabinet in 1943, in: *Scandinavian Studies*, vol. 49, č. 4, 1977, s. 439-451.

³⁵⁷ Steen Busck / Henning Poulsen (eds.), *Dějiny Dánska*, Praha 2007, s. 238.

se nemohla prokázat minimálně zdáním mocenské parity mezi okupantem a okupovaným jako Dánsko. Přítomnost dánské vlády a její účast na správních aktech byly fundamentální součástí místní administrativy a plně uváděly do praxe snahy o politický pragmatismus. Mezní hranicí rozsahu dánské „suverenity“ byl případný konflikt ekonomických zájmů (politické a ideologické požadavky vznášela německá strana pouze sporadicky). Historik Niels Wium Olesen, který se zabýval legitimitou režimu v Dánsku z hlediska „konceptu suverenity“, konstatoval, že záchrana dánské suverenity skrze zachování politického a konstitučního systému byl stěžejní cíl domácí reprezentace a vládnoucích stran. Prostředkem bylo vytvoření bezpečného pole pro činnost německé armády s minimálními excesy resistance a násilí ze strany dánského obyvatelstva. Režim v Dánsku tak v zásadě závisel na schopnosti vlády udržet v zemi klid a přesvědčit obyvatelstvo o své reálné ochranné roli. Dánská „vláda národní jednoty“ zpočátku disponovala velmi širokou podporou parlamentu (více než 90 %) a měla mandát k politickým krokům vedoucím ke stabilizaci země.³⁵⁸ Velká pozornost se upínala především k obchodním smlouvám a nastavení dánského exportu a importu, což do značné míry dynamizovalo zejména ekonomickou kolaboraci dánských obchodních subjektů.

Olesenova slova jsou zajímavá zejména v širším evropském rámci. Dánská „obsese suverenitou“ či udržení podílu národních sil na vládě lze dohledat také ve Vichy anebo v Protektorátu Čechy a Morava. Patrně ale ani v jednom případě neexistovala na těchto územích v míře, v jakém působila v Dánsku. Reálný rozsah dánské svrchovanosti se ukazoval postupem času. Na podzim 1940 a na jaře 1941 docházelo k atakům na některé představitele vlády či stranické vůdce, ale největší krize dánsko-německých vztahů nastala na podzim 1942. Její podstatou byla snaha Berlína zásadně omezit dosavadní politiku konsensu. Krize sice skončila 9. listopadu 1942 ustavením nové vlády složené z „nepolitických“ představitelů a bez účasti dánských fašistů, avšak tyto události v zásadě zahájily období hlubších zásahů okupační moci do dánské autonomie, byť v poněkud odlišné podobě, než v jaké je známe z jiných obsazených území.

Momentem změny se stal konkrétně 5. listopad 1942, kdy došlo ke jmenování teoretika okupačních režimů Wenera Besta říšským zplnomocněncem v Dánsku. Nová funkce mu umožnila na pro něj zvláště zajímavém teritoriu modelovat okupační režim s jednoznačným

³⁵⁸ Niels Wium Olesen, *The Obsession with Sovereignty: Cohabitation and Resistance in Denmark 1940-45*, in: *Hitler's Scandinavian Legacy. The Consequences of the German Invasion for the Scandinavian Countries, Then and Now*, eds. John Gilmour / Jill Stephenson, London – New Delhi – New York – Sydney 2014, s. 46.

cílem, jímž bylo udržet Dánsko klidným a fungujícím zemědělským producentem maximálně vypomáhající německému válečnému úsilí. Jeho působení lze označit za experiment politiky moci. Svého cíle Best dosahoval posilováním dánské vlády, definováním prostoru a vytvářením zdání, že se nadále udržují prvky demokratického rozhodovacího procesu. Reprezentativním aktem prokazující značnou flexibilitu Bestovy politiky v praxi demonstruje jednak oproti jiným okupovaným zemím opožděný zákaz komunistické strany, k němuž úřady daly pokyn až v roce 1941 a jednak uskutečnění dánských parlamentních voleb v březnu 1943, již se účastnilo také židovské obyvatelstvo.³⁵⁹ Reálným výsledkem Bestovy politiky v praxi bylo poměrně úspěšné odvracení negativních efektů války a ve srovnání s jinými oblastmi a nízký počet obětí nacistické represe.³⁶⁰

Pokud Bestova kalkulace počítala s dánskou vládou jako hlavním aktérem udržení stabilizovaných poměrů a jak víme, on sám preferoval minimalistické vládnutí, lze dovodit, že narušení této harmonie mohlo do značné míry poznamenat politickou a ekonomickou situaci. Dánská vláda se ovšem otevřeně zaujímalá obranný postoj, když se zaštiťovala legitimitou poskytnutou obyvatelstvem, nikoli Berlínem. Ztráta této podpory mohla údajně zásadně poznamenat německo-dánské vztahy. Tato situace také nastala v roce 1943, kdy nepokoje v podobě stávek, demonstrací či sabotáží přerostly do obecných protiněmeckých projevů a pouličních střetů. Zodpovědnost za nepokoje nesla dánská vláda. Best ji v reakci předložil ultimátum, aby zásadně zakročila proti nepokojům, vyhlásila výjimečný stav a pohrozila trestem smrti činitelům sabotáží, anebo dojde k jejich potlačení německou vojenskou mocí. V srpnu 1943 dánská vláda zareagovala podáním své demise a odstoupením krále a parlamentu. I poté ovšem přetrvávala forma německo-dánské vztahů jako politického vyjednávání, třebaže došlo k jasnému posunu kontrolních a mocenských sil ve prospěch Německa.

I přes specifické podmínky a postavení Dánska byl vývoj situace v kontextu dalších okupovaných zemí velmi zajímavý. Disciplinační efekt národních vlád generoval různé formy vyjednávání, které byly ovšem častěji ústupem z původních pozic, aniž by ale stanovily, kam až je možné ustupovat. Podobná krizová situace vlády nastala v protektorátu na jaře 1941. Vláda tehdy dala přednost setrvání v úřadu před demisí jako menším zlem, které snad umožní nadále tlumit dopady války na protektorátní obyvatelstvo. Rozdílem byly patrně mantinely politické zodpovědnosti, jejichž neexistence v Čechách znamenala propad protektorátní vlády

³⁵⁹ Niels Wium Olesen, *The Obsession...*, s. 65.

³⁶⁰ U. Herbert, *Best*, s. 323.

mezi subjekty otevřené kolaborace. Ztráta vlivu národní vlády tak v zásadě znamenala totéž, co její neexistence. Ovšem ani velkorysé jednání dánské reprezentace nelze přeceňovat. Historik Claus B. Christensen spatřuje za demisi vlády zejména ztrátu její vlastní kontroly nad spravovaným územím, nikoli demonstrativní akt odmítnutí spolupráce s Německem.³⁶¹

Režim Vichy

Francie jako tradiční německý nepřítel představuje hned z několika ohledů přitažlivý subjekt asymetrického srovnání s českými zeměmi. Přetvářením národní ideologie, která působila jako projekt domácí a nefašistický, se vývoj režimu Vichy připodobňuje mimo jiné protektorátu. Francouzská „národní revoluce“ implikovala reformu národních institucí, sociálních struktur a individuálních hodnot, které měly znovu povzbudit a posílit domácí tradice.³⁶² Podobné vnitřní procesy je možné pozorovat také v českém prostředí v období „podzimní revoluce“, která dynamizovala tendence znovu uvažovat politické a sociální nastavení státu a společnosti nejen po Mnichovu, ale také po zřízení říšského protektorátu. Cesta ke sjednocování národa na bázi tradiční národní symboliky a politického konzervativismu se rýsovala v obou zemích a obě se též ubíraly více méně analogickým směrem.

Režim ve Vichy se ustanovil po ukončení ozbrojeného střetnutí 22. června 1940. Zmocňovací zákon, jímž se měnila ústava Francouzské republiky, ji označil za pokračovatelku třetí republiky. Byla autoritářským státem využívající prvky perzekuce k prosazení nových hierarchií a elit ve struktuře státu a společnosti. Zvýšená kontrola a represe se projevilily také na lokálních úrovních eliminací místní demokracie jmenováním správních komisí (namísto volených rad departmentů), k níž došlo v říjnu 1940.³⁶³ V oblasti legislativní práce se režim velmi aktivně zasazoval o další opatření směřující k naplnění svého ústředního hesla „práce, rodina, vlast“ (*Travail, famille, patrie*). Zejména s rodinou se spojovala opatření stupňující konzervativní ráz vichystického režimu. Konkrétně se jednalo například o uzákonění

³⁶¹ Claus Bundgård Christensen, ‘The Five Evil Years’: National Self-image, Commemoration and Historiography in Denmark 1945-2010. Trends in Historiography and Commemoration, in: *Hitler's Scandinavian Legacy. The Consequences of the German Invasion for the Scandinavian Countries, Then and Now*, eds. John Gilmour, Jill Stephenson, London – New Delhi – New York – Sydney 2014, s. 150.

³⁶² K těmto procesům se věnovala řada odborných publikací, kromě dále citovaných též Philippe Burrin, *Living with Defeat. France under the German Occupation, 1940-44*, London – Sydney – Auckland 1996; polodokumentární projekty jako *Die faschistische Okkupationspolitik in Frankreich (1940-1944). Dokumenten und Einleitung von Ludwig Nestler*. Unter Mitarbeit von Friedel Schulz, Berlin 1990; apod.

³⁶³ J. Jackson, *Francie v temných letech 1940–1944*, Praha 2001, s. 164.

vyločení vdaných žen z veřejného sektoru v říjnu 1940, jehož obdoba byla uvedena do praxe již v Německu v roce 1933 (Zákon o zmírnění nezaměstnanosti) a v roce 1938 také v druhé Česko-Slovenské republice (Vládní nařízení o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě).³⁶⁴ Na rozdíl od protektorátu a aktivit české vlády a prezidenta směřované k utváření celonárodního hnutí a jediné politické strany v podobě Národního souručenství, ve Francii se zdroje a impulzy ke konstrukci nového řádu dají vysledovat snadněji. Inspirací byl Pétainovi portugalský Nový stát pod vedením Antonia Salazara.³⁶⁵

Snaha docílit legitimacy vichystického režimu měla být dosažena ústavní a legislativně platnou cestou, která v prvních letech ponechala Francii status aktéra na mezinárodním poli. Ztráta legitimacy přišla až ve druhé polovině roku 1942, kdy Pétainův stát pozbyl severoafrické kolonie. Záměry Německa s francouzským prostorem byly zdá se především strategické, zejména vzhledem k další ofenzívě na britské ostrovy, proto bylo národní vládě ponechán prostor ke koncentraci moci a „regeneraci“ národního státu.³⁶⁶ Pétainova vláda se nicméně počínala v některých oblastech sama velmi iniciativně, jak se ukázalo zvláště při zavedení protižidovských opatření a přezkumu občanství zahájeném v říjnu 1940.³⁶⁷

Pokud dlouhodobé cíle Německa s Francií v nacionálně socialistické Evropě byly nejasné, v mnohem větší míře to podle Ulricha Herberta platilo pro národnostní politiku uplatňovanou ve francouzském prostředí.³⁶⁸ Vichystická Francie se tímto odlišovala od Alsaska a Lotrinska, které se spojovaly s revizí Versailleské smlouvy a vzhledem k početné německé menšině disponovaly potenciálem na posílení „němectví“ v daném regionu. Pro Wenera Besta nebyly všechny uskutečňované kroky při implementaci okupačních politik v plném souladu. Za problém považoval skutečnost, že praktikované národnostní politiky v prostoru anektovaného území na straně jedné a národnostní principy na straně druhé, stojí spíše v opozici. Ve svém zájmu o roli etnických menšin v prostoru západní Evropy s německou dominancí dospěl později k závěru, že národnostní jednotnost Francie je mimo diskuzi, neboť praxe ukazovala zjevné nároky na sebeurčení obyvatelstva Francie uvnitř jejího vlastního území. Výsledkem Bestových úvah byl koncept nového národnostního řádu v západní Evropě (*Konzept einer*

³⁶⁴ Viz RGBL. Teil I, s. 323 Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit (1. 6. 1933); 379/1938 Sb. Vládní nařízení o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě (30. 12. 1938).

³⁶⁵ Julian Jackson, *Francie v temných letech*, s. 165.

³⁶⁶ Robert O. Paxton, *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940-1944*, New York 2001, s. xxxiii.

³⁶⁷ Marc Ferro, *Dějiny Francie*, Praha 2006, s. 305

³⁶⁸ Ulrich Herbert, *Best.*, s. 265.

völkischen Neuordnung Westeuropas), který předpokládal nacistickou hegemonii v Evropě poskytující národnostní samostatnost jednotlivým etnickým skupinám či národům.³⁶⁹

Vichy tento záměr do jisté míry naplňovalo, podobně jako jiné „emancipační“ či poloautonomní formy vlády, existující v prvních letech v Nizozemí či protektorátu. Procesy, které se odehrávaly uvnitř Pétainova státu a kterým je obvykle přisuzován termín „národní revoluce“, ovšem neutvářely jednu koherentní politickou sílu vystavěnou kolem jednotného programu. Revoluční pronárodní rétoriku uplatňoval především sám Philippe Pétain a „národní revoluce“ se stala tudíž více jazykem politické agitace než programovou koncepcí, za níž by se koncentroval celonárodní blok vyznávající filozofii regenerace.³⁷⁰ Jejimi mluvčími byly domácí politické autority a cílem jejich politik záchrana a regenerace francouzského státu a společnosti.

Kolaborace a legitimita režimu

Při interpretaci politik národa se nevyhneme termínu „kolaborace“.³⁷¹ Jeho obsahové vymezení se obvykle spojuje s širokou paletou forem spolupráce od aktivismu a přizpůsobení po lhostejnost a vyčkávání, projevující se na politické úrovni, jakož i v hospodářském a vojenském sektoru, ale hovořit můžeme také o občanské kolaboraci.³⁷² Kolaborace ovšem není dobrým analytickým pojmem, protože má v češtině výhradně negativní konotace. Je pojmem, který měl silné morální zabarvení a politickou funkci po celé poválečné období a který je i dnes fundamentálně navázán na naši demokratickou identitu, což znesnadňuje účelnou práci. Sama mu chci ve své historické práci rozumět především jako pragmatické kategorii. V řadě případů stál totiž právě pragmatismus a racionalita za odhodláním domácích politických, společenských nebo expertních elit participovat na správě území i po vstupu německé armády do země.

O kolaboraci se vedou debaty a píší historické eseje. V některých se opakovaně konstruuji ideálně typické kategorie „hrdinů“ a „zrádců“, jiné se pokouší o vlastní typologii forem

³⁶⁹ Tamtéž, s. 269.

³⁷⁰ K jazyku Debbie Lackerstein, *National Regeneration in Vichy France. Ideas and Policies, 1930-1944*, Farnham 2012, zde s. 79-101.

³⁷¹ K historii pojmu např. Hans Lemberg, *Evropská kolaborace se Třetí říší okolo roku 1941*, in: *Porozumění. Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999, s. 300–319.

³⁷² K občanské kolaboraci srov. Karl Heinz Roth, *Die Sozialpolitik des „europäischen Großraums“ im Spannungsfeld von Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Bisherige Forschungen – Quellenprobleme - erste Ergebnisse*, in: *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Hrsg. Werner Röhr, Berlin 1994, s. 461–560.

kolaborace. V prvním případě mohou být výsledky těchto bádání značně zavádějící, někdy dokonce až ahistorické.³⁷³ Někteří historici, vycházejí při tom z vlastního systému hodnot, se moralistnímu hodnocení brání zcela opačným přístupem, a sice důrazem na individualizaci historické zkušenosti studiem „konkrétních jednání konkrétních aktérů“.³⁷⁴ Ovšem ani popis jednotlivých životních příběhů ve výsledku neposkytuje žádný nástroj k hlubší historické reflexi.

Úvahy, jak posuzovat „kolaboraci“ nejsou v českém prostředí nijak nové. Často se ale omezují na marginální fašistické proudy a „quislingské“ postavy české společnosti a jsou většinou ohraničené Heydrichovou smrtí. K první polovině okupace se také váže tzv. spor o generála Eliáše, který vedl Jan Tesař s Tomášem Pasákem na stránkách *Dějiny a současnosti* v roce 1968. Jednostrannou Pasákovu analýzu protektorátní okupační politiky kritizoval Tesař se záměrem, aby poukázal na nejednoznačnost a především na další možné roviny interpretace zkušenosti s okupací.³⁷⁵ Vlastenectvím, které Pasák právem přisuzoval Eliášovi, se ovšem stejně dobře projevoval Philippe Pétain anebo Hendrik Colijn. Vlastenectví nevylučovalo kolaboraci stejně, jako kolaboraci mohlo doprovázet autentické vlastenectví. Tesařův kritický pohled na kolaboraci jako „politický faktor okupované Evropy“ směřoval k terminologickému vymezení, v němž důrazně diferencoval mezi reálnými politickými silami a tzv. desperáty – udavači a kriminálními živly, které automaticky z analýzy vyloučil.³⁷⁶ Předmětem zájmů historiků tak podle Tesaře měli zůstat ideologičtí nacisté (E. Moravec, aktivističtí novináři ad.) a aktéři „měšťanské politiky“ orientující se na spolupráci s nacisty (protektorátní vláda, čeští úředníci na ministerstvech, zemské a okresní úrovni apod.). Kritickými slovy Tomáše Pasáka lze říci, že Tesař se snažil o popsání dynamiky kolaborace nacházející se ve vývoji od Eliáše k Moravcovi.³⁷⁷ V dalších textech se k Eliášově

³⁷³ Např. Jaroslav Rokoský, *Rudolf Beran a jeho doba: vzestup a pád agrární strany*, Praha 2011; Josef Tomeš, Největší úkol českého vlastenectví: Národní demokraté v boji proti Mnichovu a nacistické okupaci, in: *Česká politická pravice v letech 1938–1945*, eds. Martin Klečáček / Richard Vašek, Praha 2017.

³⁷⁴ Niklas Perzi, Protektorátní policie a četnictvo. Stav zkoumání, ožehavé a otevřené otázky. Hranice bádání, in: *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace! Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 5. května 2006*, ed. Jirí Petráš, České Budějovice 2007, s. 16

³⁷⁵ Jan Tesař, „Záchrana národa“ a kolaborace, in: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 5 (květen 1968), s. 5–9 (přetištěno in: Týž, *Traktát o „záchraně národa“: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*, Praha, Triáda 2006, s. 291–303); Tomáš Pasák, Generál Eliáš a problémy kolaborace, in: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 6 (červen 1968), s. 33–37; Jan Tesař, Spor o hrdinu naší doby, in: *Traktát o „záchraně národa“*, s. 304–307.

³⁷⁶ J. Tesař, „Záchrana národa“ a kolaborace, s. 5.

³⁷⁷ T. Pasák, Generál Eliáš a problémy kolaborace, s. 33.

kauze Tesař vrátil a zopakoval otázku: Byl Eliášův postup výhodný pro národ? Poškodil nacismus, či mu prospěl?³⁷⁸

Jan Tesař byl v českém prostředí vůbec první, kdo rezistenci a kolaboraci neoznačil za pouhé protipóly. Následoval jej nejprve Detlef Brandes a o několik desítek let později Stanislav Kokoška. Brandes nabídl svou první stať o kolaboraci v syntéze protektorátních dějin, druhou přehledovou až o řadu let později.³⁷⁹ Rozlišil tři typy kolaborace v protektorátu: „ideovou kolaboraci“ vyvěrající z ideologického přesvědčení, „aktivismus“ jako důsledek víry ve válečné vítězství Německa a kolaborace á la „aby se zabránilo ještě něčemu horšímu“.³⁸⁰ Kokoška, který považoval v historickém výzkumu za nejužívanější zúženou významovou variantu, rozlišil dvojí podobu tzv. „vynucené kolaborace“. Ta byla buď projevem „dočasného přizpůsobení“ (A. Eliáš), anebo „základní strategií přežití“ (E. Moravec).³⁸¹ I přes pozoruhodný pokus o simulaci chování protektorátní společnosti v další části Kokoškovy studie, kde pracoval s kategoriemi adaptace a identifikace, nepovažují „vynucenou kolaboraci“ za vhodný pojem studia tohoto fenoménu. Těžko najdeme cestu k věrohodnému vyhodnocení vnitřních pohnutek aktérů, aniž bychom jim nepodsouvali motivy a intence plynoucí ze znalosti dalšího historického vývoje.

Já naproti tomu soudím, že se aktéři nepouštěli do práce na přestavbě státu a společnosti s předpokladem, že budou sloužit primárně zločinnému režimu. Vstoupili do služeb nového státního celku s vlastním programem „jednoty a ochrany národa“ a byli ochotni se osobně zasadit o jeho realizaci. Antonín Zelenka, o kterém byla a ještě bude řeč, je toho dobrým příkladem. Jeho důležitou roli při konstituování protektorátu spíš ještě podtrhuje fakt, že v roce 1942 byl vyšetřován a souzen pro kontakty s Antonínem Hamplem, oficiálně pak pro údajné „Říši nepřátelské chování“.³⁸² Přestože zmínění aktéři vycházeli z různých ideových prostředí, někdy zcela kritických k nacistickému projektu „nové Evropy“, v zájmu „českého národa“, jeho ochrany a jednoty se rozhodli pomoci předejít chaosu zajištěním kontinuity a stability. Na určitý čas se stali díky svým expertním znalostem partnery německých úředníků

³⁷⁸ Jan Tesař, *Traktát o „záchraně národa“*. Texty z let 1967–1969 o začátku okupace, Praha 2006, s. 141.

³⁷⁹ Detlef Brandes, Vyčkávání, aktivismus, zrada. Obraz kolaborace v „Protektorátu Čechy a Morava“ v české historiografii od roku 1989, in: *Diktatura – válka – vyhnání. Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen / Roman Holec / Jirí Pešek, Praha 2007, s. 91–137;

³⁸⁰ Detlef Brandes, *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 2000, s. 476.

³⁸¹ Stanislav Kokoška, Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti, in: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2, 2010, s. 15.

³⁸² ABS, f. Německé soudy v říši, sign. 141-425-14: Životopis A. Zelenky poskytnutý vyslychaným v rámci soudního procesu proti jeho osobě, 15. května 1942.

při správě protektorátního území, když společně budovali fungující státní strukturu: spolupracovali a snažili se být dobrými správci protektorátu.

Účast na přestavbě byla účastí na zajištění stability území a jeho obyvatelstva. V důsledku byla ovšem také významným podílem na utváření legitimacy národně socialistického režimu v protektorátu. Platí to nejen v případě odborných kruhů, o kterých jsem mluvila, ale také u protektorátní politické reprezentace. Vláda navazovala symbolickou komunikaci s obyvatelstvem a používala k tomu argumenty sociální ochrany a národní jednoty. V rané fázi šlo především o důraz na utváření a institucionalizaci „národní pospolitosti“ zatímco později, od druhé poloviny roku 1941 se začal klást větší důraz na protektorátní češství jako společenství práce a sociální solidarity. V těchto heslech ovšem nešlo o pouhou demagogii. Kroky podniknuté za účelem sociální ochrany „českého národa“, konkrétně vytvoření exkluzivistické národní jednoty (tj. etnicky „očistěné“ zejm. od židů a romů) a zajištění sociální stability, přispívaly k legitimitě protektorátního řádu. A to navzdory tomu, že se jednalo o okupační režim.

Hodnotová představa o „kolaboraci“, jak upozornil historik Hans Lemberg, se utvářela teprve zážitky během války. Směrodatnou by tak měla být snaha o rekonstrukci bezprostředně dobového významu, která pak ukáže jeho variační šíři.³⁸³ Na tomto místě chci „kolaboraci“ nahlížet analyticky: kolaboraci s režimem zde nerozumím termín užívaný pozdější retribuční legislativou a judikaturou,³⁸⁴ nýbrž způsob chování, který účinně působil ve prospěch konstituování legitimacy protektorátního režimu. Bude tak lépe nazývat toto počínání jako „spolupráce“. Aniž bych hodnotila morální rozměr jednání aktérů, zajímám se o to, do jaké míry na nejrůznějších úrovních politického, ekonomického a sociálního jednání měla spolupráce efekty stabilizující lokální poměry a legitimizující nový režim. Součinnost aktérů a společná vůle k přestavbě státu a společnosti otevírá otázky týkající se forem a rozsahu spolupráce domácích sil, které nastoupily veřejnou službu ve strukturách protektorátního kvazi-státu.

V širším smyslu jde o panství, jeho instituce a jejich legitimitu. Legitimita není stavem, nýbrž procesem vyjadřující, nakolik je momentální vláda oprávněná. V podmínkách okupovaného Západu bylo důležitým jazýčkem na vahách politického uznání těchto vlád lokální

³⁸³ Srov. Hans Lemberg, Evropská kolaborace se Třetí říší okolo roku 1941, in: *Porozumění. Češi – Němci – Východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999, s. 304.

³⁸⁴ Velký retribuční dekret 16/1945 Sb., dekret č. 17/1945 Sb. o Národním soudu; Malý retribuční dekret č. 138/1945 Sb.

obyvatelstvo. Ve snaze disponovat co nejsilnější legitimitou se vlády snažily nezpronevřit svým jednáním obyvatelstvu a do svého vládnutí se pokoušely zakomponovat požadavky jak nastické moci, tak obyvatelstva. O legitimitu obvykle přicházely v momentě, kdy ústupky vůči okupační moci výrazně převážily. V diskuzi o okupačních režimech je nesporné, že legitimita byla velmi křehká a provizorní. Tím spíše se ale opírala o „národní jednotu“ jako argument politického jednání a rozhodování. Konkrétně oblast sociálního pojištění a sociální péče ukazuje, že její stabilizace byla závislá především na racionálně odůvodněném českém aktivismu, jenž výrazně přispíval k legitimitě režimu v protektorátu. Česká vláda se považovala za zástupkyni a ochranitelku „českého národa“, z čeho plynul její mandát k jednání na nejvyšší politicko-správní úrovni. Vzrůstající závislost na Úřadu říšského protektora, nejpozději příchodem R. Heydricha do Prahy, která se projevila například ztrátou pozic ve vedení důležitých sociálně hospodářských institucí, způsobila, jak poznamenává Detlef Brandes, že protektorátní vláda „ztrácela [...] svůj dosavadní vliv na obyvatelstvo“, od něhož odvozovala svou legitimitu.³⁸⁵

Existovaly důvody, proč na okupovaných územích instalovat *good governance*, vyjadřující aspekty dobrého vládnutí a dobré správy reagující na špatné postupy předchozí vládnoucí garnitury.³⁸⁶ Koncept „dobré vlády“ lze považovat v možnostech března 1939 za společný programový prvek domácí české reprezentace a okupačních struktur. Vláda pokračovala v provádění „podzimní revoluce“, stabilizaci ekonomické a sociální situace a v konzervativní reorientaci společnosti. Německé orgány k ní svolily s ohledem na industriální význačnost prostoru a možnosti hospodářské exploatace. Stabilizaci či dokonce vylepšení státem poskytované sociální péče a situace na pracovním trhu se proto nově stávaly význačným legitimizačním nástrojem zejména ve vztahu k dělnictvu. Legitimizaci režimu tedy neovlivňovali pouze aktéři nejvyšší politiky, ale hlavně obyvatelstvo uznávající svou vládu jako autoritu v nově se formujícím řádu. Jde tedy spíše o „legimitu v praxi“ (*legitimacy-in-action*) a vlastní legitimizační proces,³⁸⁷ při jejichž studiu nejde o deklaraci pravidel, nýbrž o interakci vlády a společnosti. V souvislosti s výše popsaným jednáním aktérů přestavby státu a společnosti mě proto zajímá, jakou mocí domácí síly disponovaly, jak s ní zacházely a s jakým účelem.

³⁸⁵ D. Brandes, *Češi pod německým protektorátem*, s. 479.

³⁸⁶ Koncept „good governance“ pochází ze studia managementu v osmdesátých a devadesátých letech 20. století. Termín vyjadřuje širší rámec než pouhou „vládu“ či „veřejnou správu“, neboť vybízí ke studiu moci, vztahů a odpovědnosti. Srov. M. Conway / P. Romijn (eds.), *The War on Legitimacy in Politics and Culture 1936–1946*, Oxford – New York 2008, s. 119nn.

³⁸⁷ M. Conway / P. Romijn (eds.), *The War on Legitimacy*, s. 3.

Hranice mezi legitimitou a loajalitou obyvatelstva ovšem může být obtížně rozeznatelná, jak poznamenává sociolog Max Weber.³⁸⁸ Zvláště tam, kde neexistuje alternativa k oficiálnímu společenskému systému, a jsou potlačena masová hnutí. V protektorátním stejně jako v jiném okupačním režimu, jak známe z dějin odboje, se formovalo povědomí o alternativě právě v kruzích ilegálního hnutí jako protiváze vůči například oficiální odborové centrále. Ovšem ještě na samém počátku okupace, kdy opadl bezprostřední šok z přítomnosti cizí vojenské moci na vlastním území, lidé zatoužili po návratu „normality“, kterou za nastalých podmínek mohla přislíbit pouze domácí vláda. Projekce těchto představ obyvatelstva měla ovšem své limity. Protektorátní režim se nejpozději od prvního výjimečného stavu na podzim 1941 nacházel v legitimizační krizi. Poznamenaly jej nepochybně také velké, byť dočasné výpadky v zásobování, k nimž došlo v průběhu léta téhož roku. Ve vztahu k domácímu i zahraničnímu odboji ji diskreditovaly prohlášení na podporu německé války, které předseda vlády Alois Eliáš zdůvodňoval vzhledem ke svému politickému postavení velmi neprozíravě: obavami z krveprolití a hladu, jež by vyhnaly lidi do ulic.³⁸⁹ Pozdější narušení autoritativního vztahu mezi vládou a administrativním aparátem zásahy okupační moci do autonomních protektorátních struktur vedlo k poklesu podpory u obyvatelstva a posilování myšlenkových alternativ v podobně exilových a odbojových programatik.

Legitimita režimu, resp. uznání práva autority na výkon moci, nepatří v české historiografii v souvislosti s obdobím druhé světové války mezi běžně užívané termíny. Legitimizace nového řádu vzešla ze změny státně-ideologického paradigmatu, který zásadně narušil budování demokratického státu vytvořením druhé republiky a ustavením protektorátu. Argumentem tedy nebyla vlastní okupace, mocenské převzetí Čech a Moravy pod správu říšských institucí, ale argumenty zahraničně-politické ochrany a vnitropolitické, ekonomické a sociální stabilizace prostoru v zájmu „českého národa“. Pečovatelství a stabilizace sociálních poměrů, konkrétně deklarace ekonomické nivelizace společnosti a souběžné poskytování naděje do budoucnosti prostřednictvím „národní pospolitosti“ jako jednoho z hlavních pilířů vládní programatiky, byly hlavními legitimizačními nástroji autonomní vlády.

Představitelé nenacistického křídla „kolaborace“, k nimž náležel Emil Hácha i Alois Eliáš, poutají nejvíce pozornost. Požadavek na přestavbu státu vtáhl do služeb nového politického

³⁸⁸ Michal Kopeček, *Ve službách dějin, ve jménu národa: Historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948–1950*, in: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 1, 2001, s. 29.

³⁸⁹ J. Gebnart / J. Kuklík, *Velké dějiny zemí Koruny české*, díl XVb, s. 40.

útvary aktéry napříč politickým spektrem od konzervativců po socialisty. Tento sjednocující efekt „podzimní revoluce“ demonstroval Tesař na projevu socialistického předáka a dělnického funkcionáře Jaromíra Nečase, který byl napojen na odbojovou skupinu Politické ústředí a později se stal členem exilové vlády Edvarda Beneše. Dne 15. března 1939 v Českém rozhlase ovšem promluvil zejména jako jeden z předních představitelů Národní strany práce a bývalý ministr sociální péče: *„Změna hluboká, do základů našeho státu jdoucí, ponořila nás všechny dnes do nejhlubšího přemýšlení o budoucnosti našeho národa... Oč teď v první řadě jde jest, abychom přemohli svou bolest svojí rozvahou, abychom nepředloženými citovými výbuchy svého žalu nezhoršili politickou situaci svého národa... Zachovejte klid, pracujte a vydržte nyní, co osud přinesl... Musíme se správně a rychle orientovat v životním prostoru, který zbývá našemu národu... Jsme teď malou zemí... Bez spolupráce s Německem, svým největším sousedem, bychom neuhájili své existence. Žijeme uprostřed německého národa, obklopeni kolem dokola německým lidem. Máme s ním sta společných zájmů hospodářských, sociálních a kulturních. Proto náš vlastní zájem vede nás ke spolupráci s německým lidem.“*³⁹⁰ Sociálního demokrata Nečase lze považovat za jednoho z těch, kteří se k přestavbě postavili aktivně s cílem udržet funkční zastupitelské orgány a relativně stabilizovaný veřejný prostor. Vycházeli z vlastních ideových předpokladů, někdy zcela kritických k probíhající revoluci v Evropě, jak je zřejmé právě v Nečasově případě, ale v zájmu „českého národa“ se snažili předejít obecnému chaosu udržením základních hospodářských a sociálních mechanismů. Ohrožení republiky a obyvatelstva tak prokazatelně sbližovalo odlišné názorové skupiny a podněcovalo nenacistické aktéry – často prvorepublikové demokratické autority – ke spolupráci se svými politickými oponenty.

Nečas byl v březnových dnech jedním z iniciátorů a organizátorů vzniku Českého národního výboru, instituci, která obvykle bývá označována za fašistický projekt Vlajky a Akce národní obrody. Poválečné výpovědi a některé vzpomínky činí právě z Nečase hlavní osobnost Výboru zajišťující, že tato instituce nebude orgánem převratu, nýbrž stabilizace, tedy instituci trvalejšího charakteru. Do čela Výboru byl jmenován Radola Gajda, což mělo podle pozdějších interpretací údajně demonstrovat proměnu vedoucích elit a nastavovat lepší podmínky pro komunikaci s německými úřady. Přítomnost Jaromíra Nečase, který v Českém národním výboru spolu s Františkem Němcem zastupoval Národní stranu práce, ukazuje, jak

³⁹⁰ Cit. dle Jan Tesař, „Záchrana národa“ a kolaborace, in: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 5, květen 1968, s. 6.

nečekanou dynamiku poskytovaly události března 1939 politickému jednání a rozhodování.³⁹¹ Existence Výboru neměla dlouhého trvání a v následujících dnech jej nahradilo Národní souručenství. Ani v dalších týdnech se však Nečas aktivní práce nevzdával. V červnu 1939 nastoupil do čela Nejvyššího úřadu cenového, jedné z nejdůležitějších institucí zřízení po okupaci za účelem provádění cenové politiky. Po svém příjezdu do Londýna právě o této roli podal zprávu Edvardu Benešovi, napsal „*moje činnost v Nejvyšším cenovém úřadě měla za cíl ochranu českého lidu, udržení jeho životní úrovně a ochranu 1300 úředníků, mezi nimi 500 čl. důstojníků, kteří by bývali jinak v těžké situaci*“.³⁹² Nečasovu starost o podřízené úředníky netřeba zpochybňovat. Současně dodávám, že vedlejším efektem jeho aktivní účasti na politickém vyjednávání a při adaptaci bývalých česko-slovenských institucí na politické poměry protektorátu, patřil také jeho osobní podíl na budování stability území a tím i legitimizaci autonomní správy a nového režimu.

Není to pouze český kontext, který ukazuje, jak obtížné je určit, kde „kolaborace“ skutečně začíná. Nizozemská správa v podobě z roku 1940 byla orientovaná na pragmatickou kolaboraci s okupačními úřady, což umožnilo její celkově úspěšnou rezistenci vůči nacistické infiltraci na počátku okupace, a to zejména na úrovni ministerstev.³⁹³ A další příklad z okupovaného Nizozemí: v květnu 1940 došlo k dohodě mezi nizozemskými odbory a okupační mocí. Za vyjádření loajality vedení nizozemských železnic a deklaraci spolupráce s Němci, zůstaly nizozemské dráhy v domácích rukách. Stejní lidé pak operovali transporty 98 dopravních vlaků s 112 000 židy, aniž by se kterýkoli z 30 000 zaměstnanců nizozemských drah pokusil o sabotáž nebo jiné narušení železničního provozu.³⁹⁴ K podobně rozporným situacím docházelo také jinde. Ve Slovinsku nacisté čelili rozmáhajícímu se partyzánskému hnutí expanzí své moci a vzrůstajícím politickým pragmatismem. Nové možnosti pro vojenskou jakož i občanskou kolaboraci byly z německého pohledu vítaným efektem v čase tíživé vojenské situace států Osy. Spíše než ideologie či moc byly stimulem ekonomické

³⁹¹ Michael Švec, *Jaromír Nečas a jeho role v československo-ukrajinských vztazích*, bakalářská práce FHS UK, Praha 2014, s. 45. Mezi zmíněné vzpomínky patří paměti Václava Černého *Křik Koruny české 1938–1945*, výpověď R. Gajdy před Mimořádným lidovým soudem (viz Národní archiv, fond Národní soud, karton 164, poř. č. 175. Rozsudek). Zcela odlišnou výpověď poskytují vzpomínky Ladislava Feierabenda a Zdeňka Fierlingera, které naopak tematizují Nečasovu vypočítatelnost v touze po moci.

³⁹² Dokument č. 123: 140, prosinec 17. Londýn – Ministr československé prozatímní vlády v Londýně J. Nečas zaslal E. Benešovi přehled své činnosti od 15. března 1939 až do svého útěku za hranice a zejména zprávy o svých stycích s politickými představiteli francouzských a britských socialistů, s kterými jednal z osobního podnětu E. Beneše, in: *Dokumenty z historie československé politiky 1939-1943*, díl 1, ed. Libuše Otáhalová / Milada Červinková, Praha 1966, s. 150.

³⁹³ G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration*, s. 32.

³⁹⁴ Rab Bennett, *Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*, New York 1999, s. 50.

důvody. Přispívat německému válečnému úsilí znamenalo pro desetitisíce Slovinců v Lublani především možnost pokračovat v práci.³⁹⁵ Zjevný konflikt konkurujících si loajalit vytvářel předpoklady pro „spolupráci“.

Možná překvapím čtenáře závěrem této kapitoly: Z hlediska mého výzkumu není soud nad odvěkým sporem mezi kolaborací a rezistencí důležitý. Mým cílem není posoudit, kdo „kolaboroval“ (a obávám se, že to asi ani není možné), nýbrž pokusit se vyjádřit, co představba a její aktéři mohli a chtěli nabídnout „českému národu“ a co ochota respektovat „pravidla hry“ reálně znamenala. Tento záměr nijak nezpochybňuje doložitelné vazby české domácí reprezentace na odbojové hnutí. Národní souručenství bylo podobně jako Nizozemská unie rozkročené mezi rezistencí a kolaborací. Zájem, aby se domácí síly podílely na správě území, měly ovšem nakonec obě strany česká i německá, byť z odlišných důvodů: Češi lpěli na autonomní správě s vidinou alespoň částečné, fakticky spíše zdánlivé kontroly okupační moci; nacisté spatřovali v politických aktérech rekrutovaných z místních personálních kapacit příhodný nástroj správy obsazeného území a komunikační kanál směrem k českému obyvatelstvu. Z hlediska budování nacistického panství byla politická práce české reprezentace žádoucí a potřebná, a proto ji lze pouze obtížně považovat výhradně jako akt „dobré vůle“ vůči české straně či národně-obranný prostředek. A co více, čím více byla protektorátní vláda v podmínkách okupace vlastenecká (tedy z pohledu pozorovatelů autenticky česká), tím více přispívala k disciplinaci obyvatelstva a potažmo k utváření legitimacy režimu v protektorátu v horizontu hledání úlohy českého národa v „nové Evropě“.

Práce na politické přestavbě země, podobně jako v případně nizozemského projektu Hendrika Colijnho, mohla být východiskem pro zástupce nejrůznějších ideových proudů. Domácí politické a občanské elity si položily otázku, jak zaujmout důstojné místo v „nové Evropě“, pod níž lze rozumět hledání „nejmenšího zla“ nebo dokonce politické „alternativy“ k meziválečné liberální demokracii. Avšak už nedokázaly (vcelku pochopitelně) předvídat další vývoj. Nejen Jaromíru Nečasovi a Antonínu Zelenkovi, ale také dalším českým politikům a expertům by tak mohla patřit slova nizozemského historika a překladatele Johna Brouwera o „útěku do iluze“ (*Flucht in die Illusion*).³⁹⁶ Brouwer, zpočátku sám aktér nizozemské přestavby a později aktivní účastník protiněmeckého odboje, což ho stálo v roce

³⁹⁵ Gregor Joseph Kranjc, *To Walk With the Devil: Slovene Collaboration and Axis Occupation, 1941–1945*, Toronto – Buffalo – London 2013, s. 199.

³⁹⁶ G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration*, s. 43.

1943 život, jimi vyjádřil svůj skeptický pohled na revoluční dynamiku války, která vytvářela zdání nově se utvářející Evropy s novými možnostmi pro neněmecké národy. Je evidentní, že dokud byla iluze budování „nové Evropy“ horizontem politického myšlení o národě a domácí politici se orientovali na účelnou spolupráci s okupační mocí, zůstávala politické reprezentaci podpora obyvatelstva.

Vracím nyní zpátky do hry mírně upravenou Tesařovu otázku: prospělo „budování pospolitosti“ nacismu, anebo svému národu? Autonomní správa, na které česká strana obsesivně lpěla a historiografie ji považuje za jistý brzdící mechanismus expanze nacismu, byla jedním z nástrojů sloužících k ovládnutí okupovaného území. České politické orgány se tak samy v důsledku angažovaly při konstituování nacistické moci v českých zemích a v principu též nacistické hegemonie v Evropě. Domácí iniciativa uplatňující principy rasové „očisty“ a exkluzivistického pojetí národního společenství Čechů měla konkrétní efekty. Důsledky tohoto procesu začaly vycházet na povrch bezprostředně po skončení války a při obnově republiky v podobě národního státu.

III. Na cestě k „národní pospolitosti“: instituce a nástroje sítě sociální ochrany

Přestavbu státu a společnosti jsem popsala jako celospolečenský proces, který zásadně ovlivnil ideologii národa a jeho institucionální reprezentace. Myšlenkovou a státně politickou „obrodu“ republiky doprovázely úpravy, které se bezprostředně týkaly poskytování sociální ochrany. Nešlo pouze o intencionální kroky politické reprezentace, ale i o nutnou reakci na události, k nimž došlo po 1. říjnu 1938. Uzavření mnichovské dohody, která přinesla značné teritoriální změny a přesuny obyvatelstva, muselo nutně a velmi náhle ztížit podmínky zajištění sociální bezpečnosti celé společnosti. Od této doby probíhal paralelně proces rekonstrukce této klíčové funkce státu. Zřizování nových dočasných či dlouhodobých subjektů v oblasti organizace sociálně zdravotní péče, úpravy ve veřejnoprávním sociálním pojištění a v chudinských sociálních programech, jakož i postupná implantace rasových principů při budování „nové“ sociální politiky, byly příznakem, že „podzimní revoluce“ bude historickým předělem v českých dějinách také z hlediska sociálního zabezpečení „českého národa“.

Fáze přestavby neskončila zánikem druhé republiky, ale pokračovala také po ustavení Protektorátu Čechy a Morava. Utvořením dvojí správní struktury podle Výnosu o zřízení protektorátu a tedy rozdělení péče o obyvatelstvo mezi německé, okupační resp. z Říše převzaté, a české (protektorátní) orgány rozšiřovala zásadně institucionální strukturu sociální ochrany v českých zemích. Klíčovým byl ve zmíněném Výnosu článek č. 2, který rozřazoval obyvatelstvo do dvou skupin podle národní (či státní) příslušnosti.³⁹⁷ Příslušníci německého národa měli obdržet stejnou ochranu jako říšští občané, ostatní obyvatelstvo patřilo do kategorie protektorátních příslušníků, popř. cizinců a vztahovala se na ně opatření a působnost českých (protektorátních) úřadů. Přísné oddělování národnostních skupin mohlo v určitých mezích navazovat na meziválečnou existenci organizací sociální péče rozdělené podle národního klíče. Nikdy dříve ale nedošlo v českém prostředí k tak důslednému budování abstraktních a intencionálně prosazovaných hranic uvnitř společnosti oddělující jednotlivá národní společenství Čechů, Němců, židů a dalších skupin. Vystavění této hranice bylo

³⁹⁷ RGBl. I, s. 485: Erlaß des Führers und Reichskanzlers über das Protektorat Böhmen und Mähren vom 16. März 1939.

utopickým plánem, který ani nebylo možné v maximálním rozsahu realizovat. Předpokládala totiž přísnou segregaci obyvatelstva, které bude odpovídat organizace sociálně zdravotní správy či školství. Snaha o oddělování jednotlivých společenství, nejen českého a německého, ale také českého a slovenského, narážela na nemožnost důsledně od sebe odloučit obě etnika, aniž by došlo k narušení funkčnosti dosavadního systému sociální a zdravotní péče.

Důležitý organizační rámec výkonu veřejné sociálně zdravotní služby ve vztahu k českému obyvatelstvu tvořila autonomní protektorátní správa. Dosavadní historiografie odmítá její jakýkoliv praktický podíl na rozhodování a nepřiznává jí ani prostor k iniciativnímu jednání, aby naopak zdůraznila takřka výhradně formální rysy autonomní protektorátní správy. V následujícím textu budu tuto doposud převažující interpretaci částečně relativizovat. Zvláště s přihlédnutím k organizaci veřejné sociální péče a působnosti nositelů sociálního pojištění se pokusím zrekonstruovat proces přestavby státu a společnosti v oblasti sociální a zdravotní péče. V této kapitole se budu nejprve zabývat vývojem vládní programatiky, konfrontované s obtížemi po odtržení československého pohraničí. Dále mě bude zajímat proměna organizačního a správního aparátu a jeho nástrojů, které vyjadřovaly princip segregované péče. Kapitulu uzavře text, který pojednává o doposud funkci sociální politiky z opačné perspektivy, než jaké se jí věnuji doposud: Exkluzivní etnické pojetí národa a tudíž i klientů sociální politiky vytvářel vědomě skupinu obyvatelstva, kterou cíleně podroboval systematickému vyloučení. V jejich případě měla sociální politiky zcela odlišnou funkci. Namísto pečovatelské či ochranné funkce, byla především nástrojem sociálního vyloučení, společenského ponížení a destrukce.

Mnichovské události jako akcelerační změny

Úprava územního členění českých zemí s platností od 1. října 1938, měla značný dopad na výkon dosavadní sociální ochrany poskytované československým státem. Uzavření mnichovské dohody učinilo řez do fungující sítě veřejné správy, ale zároveň akcelerovalo dlouhodobější trend utvářet etnicky homogenní celky. Bezprostřední domácí reflexe první republiky a tragédie Mnichova přiznaly následnému vývoji hned dvojí funkci – *nápravnou* z hlediska nutné stabilizace prostoru po odstoupení území a *modernizační* s cílem překonat funkční a ideové nedostatky liberální demokracie. Tyto parametry čeští politici rychle zakomponovali také do nové programatiky česko-slovenské vlády. Změny podzimu 1938, k nimž došlo rámci přetváření mocenské konstelace střední Evropy, se v českém prostředí

projevovaly ambiciózním plánováním na poli sociální politiky. K této výzvě se otevřeně stavěl předseda vlády Rudolf Beran, který v programovém prohlášení svého kabinetu z 13. prosince 1938 ujišťoval, že „*ve shodě s celým veřejným míněním si uvědomujeme, že základy nového česko-slovenského státu podložíme sociální politikou. Chápeme ovšem sociální politiku na rozdíl od dřívějšího pojetí jako vytrvalé a záměrné úsilí, aby každý měl práci a aby mu byl zajištěn takový pracovní důchod, který odpovídá jeho pracovnímu výkonu. Z tohoto pojetí sociální politiky plyne, že budeme pomáhat každému občanu hledat práci, ale i uložíme mu povinnost pracovat. [...] Dnešní velmi členitá soustava sociálního pojištění bude zjednodušena a jeho finanční situace vhodnými opatřeními zabezpečena.*“³⁹⁸ Zatímco Beranova slova mohli Češi, Slováci a Karpatorusíni číst jako více méně optimistický apel k přestavbě, spojený s příslibem nastolení sociální spravedlnosti, nejasné zůstávalo, kdo byl oním „každým“, o koho se stát hodlal postarat.

Zásadnější změny na poli organizace sociální politiky se prozatím dotýkaly Čech a Moravy bez pohraničí pouze částečně a v zásadě nikdy do takové míry jako Sudetské župy. Počínaje říjnem 1938 byla v Sudetech zahájena transformace celé institucionální struktury s cílem úplné implementace bývalého československého pohraničí do prostoru Německé říše. V praxi to znamenalo otevření hranice říšským úředníkům a organizacím, kteří nastupovali do svých nových funkcí nebo rozšiřovali svou územní působnost jako znalci říšského práva a zvyklostí při poskytování ochrany a péče příslušníkům německého národa. Včlenění Sudetské župy do Německé říše mělo naplnit slib, že dojde ke změnám v politice zaměstnanosti a posléze k zvýšení životní úrovně německého obyvatelstva. České země, později coby Protektorát Čechy a Morava, měly zůstat především zázemím pro říšskou ekonomiku a poskytovat servis pracovní síle a působit prospěšně vůči říšskému institucionálnímu a systémovému nastavení. Iniciativa protektorátních úřadů a českých politických představitelů naopak rozšiřovala tento v zásadě účelový, ale stále funkční rámec o politický program postavený na efektivitě, modernizaci a ochraně národa. Český národním zájmem bylo nejen udržení, ale dokonce i zlepšení systému sociální ochrany. V tomto snažení Češi vytrvali až do okupace. Přítomnost nacistické moci na tom mnoho nezměnila, naopak konkretizovala představy, nakolik a jak lze nabídku sociálních služeb připodobnit říšskému vzoru. Zvláště v souvislosti s politikou zaměstnanosti a podporou sňatečnosti se objevovaly po vyhlášení protektorátu jasně inspirované pokusy modernizovat sociální politiku v protektorátu. Na podzim 1938 nicméně

³⁹⁸ Programové prohlášení vlády z 13. 12. 1938. Dostupné na URL: <http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1938-1939-csr/rudolf-beran/ppv-1938-1939-beran.pdf> [5-2-2016].

okolnosti vyvstalé z územně právních změn nutily Česko-Slovensko řešit aktuálnější otázky. Počínaje říjnem 1938 se české země, nyní již bez pohraničních oblastí, potýkaly se třemi nejvýznamnějšími problémy mající odlišnou časovou dynamiku: se zajištěním podpory uprchlíkům přicházející z pohraničí, stabilizací narušené sítě ústavů sociálně-zdravotní péče a rozlukou pojistných systémů, tj. rozdělením pojištěnců na základě nové územní organizace.

Nepřehlédnutelný nárůst počtu tzv. přestěhovalců, kteří s celými rodinami opustili své domovy po změně státních hranic a přicházeli do vnitrozemí, vyžadoval zajištění sociální a zdravotní ochrany. Uprchlíkové krizi nečelilo Česko-Slovensko poprvé, třebaže právě nyní se jednalo o jeho vlastní občany, kteří prchali z území nově náležející k jinému státu. Zhoršující se mezinárodní situace po nacistickém *Machtergreifung* a pokusu o nacistický puč v Rakousku, kterou pocítili především židé a političtí oponenti, se projevila na přelomu let 1937/1938 také v Československu. Konkrétně v prosinci 1937 se československá vláda postavila negativně vůči rumunské politické emigraci, zvláště uprchlíkům židovského původu, kteří utíkali ze země pod vládou fašistické a antisemitské Národní křesťanské strany. Sklon přizpůsobit se mezinárodnímu vývoji, budovat symbolické hranice národa či sdílet strach z přílivu rumunských uprchlíků, jak poznamenává Kateřina Čapková s Michalem Franklem, demonstroval skutečnost, že se laxní přístup ministerských úředníků právě v tento čas pozvolna posunul k restriktivnímu postupu vůči uprchlíkům.³⁹⁹ Cesta ke změně paradigmatu na podzim 1938, doprovázená silným antiliberálním hnutím a vyostřeným nacionalismem, byla tedy mnohem přímočařejší a navíc měla domácí původ.

O několik měsíců později, na konci září 1938, byla situace jiná, ale přesto v lecčem podobná. Z hlediska statistických dat se jednalo prozatím o přibližně 25 000 osob, které neměli střechu nad hlavou, ale k 1. září následujícího roku stoupl ovšem počet uprchlíků osmkrát.⁴⁰⁰ Předpoklad vysokých nákladů na zajištění péče podněcovaly zpočátku úředníky ke snaze umístit uprchlíky nejprve v místních rodinách. Sjednocování státem koordinované péče, která byla v místě zastávána Okresními péčemi o mládež a obecními úřady, získávalo pozitivní ohlas. Veřejné orgány ovšem nebyly osamoceny, protože důležitý podíl na výkonu sociální

³⁹⁹ Důraz na posun v československé uprchlické politice, jímž autorská dvojice modifikuje dosavadní tvrzení v české historiografii, se ještě znatelněji projevilo v udělování statusu. Čapková s Franklem uvádí, že zatímco v prvních letech po politických událostech let 1933 a 1934 přiznávaly úřady uprchlíkům za legitimní důvod útěku pronásledování kvůli rasové diskriminaci, po vydání Norimberských zákonů v roce 1935 byli židovští uprchlíci stále častěji zahrnováni do podružné kategorie „hospodářských migrantů“. Kateřina Čapková, Michal Frankl, *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem 1933-1938*, Praha – Litomyšl 2008, s. 275 a 339.

⁴⁰⁰ Jan Benda, *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, Praha 2013, s. 504

péče měly rovněž dobrovolné organizace. Volné sdružení pro pomoc uprchlíkům vytvořené v říjnu 1938 rozdělilo kompetence mezi jednotlivé členské organizace. Starostí o děti a mládež, těhotné ženy a kojící matky bylo pověřeno Ústředí péče o mládež. V následujících měsících pokračovalo organizování péče o uprchlíky v rámci nově ustavené institucionální platformy. Koordinací situace byl pověřen Ústav pro péči o uprchlíky založený k 1. prosinci 1938 při Ministerstvu sociální péče.⁴⁰¹ Navzdory organizačním komplikacím bylo vynakládání úsilí o zajištění uprchlíků pro česko-slovenské úřady sebezpotvrzujícím aktem, který vybízel k aktivnímu jednání v zájmu národního společenství. Rozhodování, kdo má být zaopatřen a „usídlen“ a kdo zaopatřen a „vystěhován“, jak ostatně sledovala také logika členění zmíněného ústavu na jednotlivé odbory, vytvářela zjevné bariéry mezi shora definovanými skupinami obyvatelstva a stimulovala již nyní etnickou homogenizaci české společnosti. Principem, který definoval pozici uprchlíka, byla československá státní příslušnost přiznaná podle doložitelných skutečností (místo pobytu, domovské příslušnosti k datu) a objektivních kritérií či „přezkoumatelných znaků“, jak se uvádělo v nařízení.⁴⁰² Národnost se v tomto případě stala klíčovým faktorem, jehož posouzení měly dále potvrdit zcela objektivně rozpoznatelné znaky, jakým bylo vzdělání či příslušnost ke kulturním institucím. Kdokoli jiný než Čech, Slovák či Karpatorusín, byl považován za emigranta, tedy vůči „národní pospolitosti“ za cizince a jeho spis byl dále postoupen vystěhovaleckému odboru Ústavu pro péči o uprchlíky.

Poskytnutí bezprostřední péče migrantům bylo naléhavým úkolem, kterého se česko-slovenský stát ujal po racionální úvaze a vytvořil při tom podmínky zesilující exkluzivistické tendence v pojetí národa a národní příslušnosti. Z pohledu obyvatelstva s československou státní příslušností měla nacionalizace české a slovenské společnosti, jejímž průvodním jevem byly přezkumy občanství, docela jiné efekty. Mohla být impulsem jednak k hlubší reflexi a kritice dosavadních poměrů, tedy povzbuzovat vůli k přestavbě státu a jednak poskytla větší naději, že v kontextu politických změn získá česká, resp. slovenská rodina hmatatelnější podporu. Kritika situace na konci třicátých let byla jasnou výzvou nové politické reprezentaci, která zakládala svou politickou existenci na čím dál silněji pojímané exkluzivitě „českého národa“. Zůstávalo však prozatím otázkou, do jaké míry se autoritativnímu režimu podaří

⁴⁰¹ Vládní nařízení č. 292/1938 Sb., jímž se zřizuje Ústav pro péči o uprchlíky.

⁴⁰² Vládní nařízení č. 14/1939 Sb., jímž se doplňují předpisy o pobytu cizinců, pokud jsou emigranty; Vládní nařízení č. 15/1939 Sb. o přezkoumání česko-slovenského státního občanství některých osob; Vládní nařízení č. 34/1939 Sb., kterým se stanoví některé podrobnosti k vládnímu nařízení ze dne 27. ledna 1939, č. 15 Sb. I, o přezkoumání česko-slovenského státního občanství některých osob.

připomínané neduhy meziválečné liberální politiky, zejména její politickou a sociální nestabilitu, napravit.

Prozatím se pozornost upínala k zajištění prostoru s novou státní hranicí. V historiografii se nejčastěji připomíná narušení dopravní infrastruktury a ztrátu průmyslových regionů, ale z hlediska udržení stability prostoru, konkrétně zabezpečení běžné zdravotní péče, byly neméně akutní otázky spojené s narušením sítě zdravotních ústavů a sanatorií. Morava a Slezsko ztratily na odstoupeném území 22 nemocnic, třebaže se jednalo převážně o menší zařízení, Čechy přišly o 39 nemocničních ústavů s 9 154 lůžky, což bylo nominálně celkové lůžkové penzum nemocnic a porodnic na Slovensku v roce 1937.⁴⁰³ S podobnými nežádoucími důsledky územních změn se potýkaly také ústavy věnující se léčbě tuberkulózy, která ještě ve třicátých a čtyřicátých letech patřila k nejnebezpečnějším infekčním nemocem. Zatímco v meziválečném období bylo v Československu k dispozici kolem 8 000 míst pro léčbu tuberkulózních pacientů, ztráty po Mnichovu, resp. po 16. březnu 1939 byly více než značné. Pohraniční oblasti a Slovensko uzmuly z dosavadních kapacit prakticky celou jeho polovinu.⁴⁰⁴ Uvedené hodnoty, třebaže na první pohled nevyhlíží vůbec příznivě, by nemusely působit tak dramaticky, pokud by se veřejné zdravotnictví už mezi válkami soustavně nepotýkalo s přetížením lůžkového fondu veřejných nemocnic a jak později zdůraznil lékař Jan K. Stříteský, dlouhodobě se nenacházely hluboko pod skutečnou potřebou. V letech 1921 až 1937 došlo ke zlepšení, když se počet lůžek ve všeobecných veřejných nemocnicích zvýšil z průměrných 1,78 na 2,80 na 1000 obyvatel.⁴⁰⁵ Reorganizačních plánů vzniklo během dvacetiletého prvorepublikového období hned několik, ale žádný nebyl uveden v život patrně nejen v důsledku poklesu autority Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy na úkor Ministerstva sociální péče.⁴⁰⁶

Události podzimu 1938 ovšem situaci zásadně měnily. Přesun obyvatelstva ze zabraných území, které měl podle odhadů navýšit jeho celkový počet o více než milion, způsobil další zatížení ústavů.⁴⁰⁷ Narušená síť zdravotních zařízení pochopitelně vyžadovala nezbytnou rekonstrukci a zájem podle ministerských úředníků byl, aby se vycházelo ze zásady poměru

⁴⁰³ Jan K. Stříteský, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971, s. 110. Viz tabulka č. 19: Rozvoj lůžkových zařízení a hospitalizace v Československu v letech 1937 a 1948–1957.

⁴⁰⁴ NA, f. Ministerstvo sociální a zdravotní správy (MSZS), k. 118: Nedostatek lůžek pro tuberkulózní pojištěnce, Ústřední sociální pojišťovna Ministerstvu sociální a zdravotní správy, 23. října 1940.

⁴⁰⁵ Jan K. Stříteský, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971, s. 106.

⁴⁰⁶ Např. tzv. Novákův plán nebo tzv. Albertův-Traplův plán. Srov. Hana Mášová, Dva pilíře přestavby československého zdravotnictví: Nedvědův a Albertův plán Porovnání, in: *České zdravotnictví. Vize a skutečnost složité peripetie od plánů k realizaci*, eds. Hana Mášová / Eva Křížová / Petr Svobodný, Praha 2005, s. 65–97.

⁴⁰⁷ Z odhadovaných 4 470 528 na 5 588 160 obyvatel vlivem příchodu uprchlíků ze zabraných teritorií.

lůžek k počtu obyvatel 1:250. Schůzka na ministerstvu zdravotnictví na počátku listopadu 1938 rozhodla o nezbytnosti rekonstrukce sítě veřejných nemocnic podle zrevidovaného a doplněného tzv. Novákova plánu z roku 1934, který pracoval s kategoriemi velkých, středních a malých nemocnic.⁴⁰⁸ Od revitalizace nemocniční sítě se neustupovalo ani v následujících měsících. Také v roce 1939 bylo v rozpočtu Ministerstva sociální a zdravotní správy preliminováno 6,3 mil. K na investiční výdaje, z čehož 2,45 mil. K mělo jít na rozšíření nemocnice v Praze-Vinohradech a 2,05 mil K na rozšíření nemocnice v Moravské Ostravě-Zábřehu nad Odrou.⁴⁰⁹ Finančním zdrojem pro dostavby a stavby nových nemocnic měl sloužit výnos z tzv. zdravotní přírážky, která doposud sloužila celými 75 % výnosu k dotování běžného provozu. Zemské úřady ji přerozdělovaly mezi jednotlivé nemocnice, nyní měli ale být investovány do budování nových nemocnic. V konkrétních číslech to znamenalo necelých 15 mil. K pro Zemi českou a téměř 6 mil. K pro Zemi moravskou.⁴¹⁰ Zatímco zaopatření obyvatelstva a rekonstrukci sítě nemocnic bychom docela správně považovali za záležitost, jejíž řešení formou legislativních úprav bylo takřka výhradně vnitropolitickou záležitostí, hledání uspokojivého řešení v oblasti pojišťovnictví se nemohlo obejít bez zahraničně-politických jednání všech stran, které participovaly na rozdělení území a obyvatelstva bývalého Československa. Právě v této rovině se ukazuje, nakolik nejednoznačná je teze o omezeném prostoru, který měla česko-slovenská politická reprezentace k dispozici.

Počínaje obdobím druhé republiky a mnohem více pak po ustavení Protektorátu Čechy a Morava můžeme sice pozorovat zjevnou tendenci k narůstání vlivu Německé říše na vnitrostátní záležitosti Česko-Slovenska, ale ani pro pozdější období neplatí, že stejnou měrou klesal vliv české (druhorepublikové, resp. protektorátní) strany. Diskuze o expertních tématech a geneze nových exekutivních institucí, kterým se budu věnovat v další části této kapitoly, zůstávaly polem, kde dominovali čeští experti a úředníci. Tuto tezi je možné doložit mimo jiné na dalším a neméně zásadním problému ryze systémové povahy, jehož prvotní pohnutkou byly rovněž změny hranic.

Jak si měla počínat osoba, která chtěla žádat o dávky invalidního či starobního pojištění, ale její pojišťovna se nacházela na zabraném území, nebo naopak? Tyto problémy mohly

⁴⁰⁸ V případě středního typu nemocnice se počítalo se třemi odděleními, tj. interním, chirurgickým a dětským oddělením. V rámci větších nemocnic měla být zřízena rovněž neurologie, popř. další sociálně-zdravotní ústavy. NA, fond MSZS, k. 118: Záznam o poradě konané na ministerstvu zdravotnictví dne 4. listopadu 1938.

⁴⁰⁹ *Zdravotnická ročenka Protektorátu Čechy a Morava*, roč. 11, Praha 1939-1940, s. 41–42.

⁴¹⁰ Sociálně politický program ministr JUDr. Vladislava Klumpara, in: *Sociální snahy. List soukromých úředníků a zřízců věnovaný otázkám sociální péče*, roč. XVIII, č. 1, leden 1939, s. 36.

nepříjemně komplikovat rodinné příjmy. Řešení mělo přinést vyrovnání na poli sociálního pojištění mezi jednotlivými územními celky, tj. Česko-Slovenskem (posléze protektorátem), Německou Říší, Polskem, Maďarskem a později také Slovenskem. Je jasné, že převod pojištěnců s česko-slovenskou, později protektorátní příslušností na nositele říšského či slovenského pojištění, vzniklý odtržením pohraničních sudetoněmeckých oblastí na podzim 1938 a později osamostatněním Slovenska na jaře 1939, musely reflektovat i pojišťovací ústavy vzájemným finančním vyrovnáním. Dříve než se však zasedlo k jednacímu stolu, bylo třeba opatření, která měla zajistit plynulou měsíční výplatu důchodů.⁴¹¹ Reálná hrozba, že oddělení území může na čas znemožnit jejich vyplacení, tedy pro řadu pojištěnců hlavní příjem k obstarání obživy, se bohužel naplnila. Bezprostřední reakcí Ústřední sociální pojišťovny na odtržení pohraničí bylo pozastavení výplaty důchodů během měsíců října a listopadu 1938 důchodcům, kteří bydleli na odstoupeném sudetoněmeckém území. Pojištěnci se obvykle snažili zareagovat rychlým přesídlením do vnitrozemí a zaurgováním výplaty důchodu u svého ústavu. Korespondence obyvatelstva nacházející se znenadání bez sociální ochrany se nesla v duchu „krajního zoufalství“, jak upozorňovaly pojišťovací orgány.⁴¹² Mnichov tedy znamenal v rovině rodinných příjmů reálné ohrožení životní existence československých občanů. Měl i další interpretace. Narůstající nejistota pojištěnců při odstavení důchodů podle československých úředníků vypovídala údajně o tom, že výše dosavadních dávek, přestože se na ně v minulých letech snášela kritika, nebyla nezanedbatelná.⁴¹³

Pokračovat plynule ve výplatách důchodů bylo hlavní snahou Všeobecného penzijního ústavu. Usiloval o udržení dosavadního chodu, a to nejen v případě důchodců, kteří bydleli na česko-slovenském území v hranicích po 1. říjnu 1938, ale také těm, kteří na jeho území přesídlili z obsazeného území, a to bez ohledu na to, kde byli naposledy zaměstnaní. Přesídlenci ovšem museli o výplatu požádat u úřadovny v Praze, Brně nebo Bratislavě a doložit policejní přihláškou nové bydliště. Podobně komplikovaně vyhlížely ostatní pojistné případy jako invalidita či úmrtí, k nimž se vázaly žádosti na dávky pojištěnců, jejichž poslední místo zaměstnání se nacházelo na obsazeném území. Nastal-li totiž pojistný případ po 1. říjnu 1938, poslední místo zaměstnání se nacházelo na odstoupeném území a zaměstnanec také

⁴¹¹ Např. Prozatímní úprava některých otázek v oboru invalidního a starobního pojištění vzhledem k územním změnám, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI, č. 3, 5. únor 1939, s. 38-40.

⁴¹² Nejlepší doklady významu sociálního pojištění pro naše dělnické vrstvy, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI, č. 2, 20. leden 1939, s. 29.

⁴¹³ Tamtéž.

nadále pobýval na území nově přičleněné k Německé říši, bylo nutné se obrátit na Říšský pojišťovací ústav v Berlíně (*Reichsversicherungsanstalt für Angestellte*). Jestliže zaměstnanec trvale přesídlil do Česko-Slovenska, obracel se svou žádostí opět na úřadovny v Praze, Brně nebo Bratislavě, které mohly v těchto případech vyplácet dávky zálohou, pokud pojištěnci skončilo pojištění na odstoupeném území.⁴¹⁴

Všechna tato opatření je možné označit za provizorní, přičemž trvalejší podobu jim mohly dát teprve mezistátní dohody. Další vývoj jednání diktovali zástupci politických a expertních úřadů na jednáních, které byly zahájeny v závěru roku 1938. Za tímto účelem se také 13. prosince 1938 v Praze sešel ředitel Ústřední sociální pojišťovny Vladimír Vydra spolu se zástupci Říšského ministerstva práce a Říšského komisaře pro sudetoněmecká území, aby projednali podmínky rozdělení majetku zejména v souvislosti s nemocenským pojištěním.⁴¹⁵ Pravděpodobně by to vše trvalo mnohem déle, pokud by experti nepřipravili potřebnou dokumentaci a osobně se neúčastnili jednání. O důležitosti celé této agendy vypovídá skutečnost, že česká strana do jednání nominovala Antonína Zelenku. Zelenka patřil k elitním odborníkům na sociální pojištění. Od roku 1927 působil jako pojistný matematik Ústřední sociální pojišťovny a v roce 1935 převzal po Antonínu Hamplovi ředitelskou funkci v Penzijním ústavu zaměstnanců sociálně pojišťovacích úřadů. První šest měsíců v roce 1938 byl ze své funkce uvolněn a strávil je ve Venezuele, kam ho vyslala Mezinárodní organizace práce, aby zde vybudoval systém sociálního pojištění. Politicky se orientoval na sociální demokracii, jejíž byl členem. Vcelku přirozeně posléze vstoupil do Národní strany práce a Národního souručenství.⁴¹⁶ Zelenkova práce s vyhlášením protektorátu neskončila. Jednání o sociálním pojištění byly složitou agendou, která měla úředníky zaměstnávat několik měsíců, ne-li dokonce let. Zatímco se totiž k jednacímu stolu v prosinci 1938 usedalo se záměrem vypořádat se se změnami, které přinesl Mnichov, na jaře 1939 celou situaci zkomplikovalo a zpomalilo osamostatnění Slovenska. Povinná agenda vyrovnání na poli sociálního pojištění se navíc prolínala s iniciativou, kterou vynakládali čeští reformátoři v duchu „podzimní revoluce“ – s iniciativou za spravedlnost, rovnost a jednotu národa.

⁴¹⁴ Nejdůležitější opatření v oboru pensijního pojištění vzhledem k nastávším územním změnám, in: *Sociální reforma. Orgán československého ústředí nemocenských pojišťoven*, roč. XXXI, č. 1, 5. leden 1939, s. 10-11.

⁴¹⁵ NA, f. ÚRP, k. 988: Niederschrift [1938].

⁴¹⁶ Archiv bezpečnostních složek, Sbirka Studijní ústav ministerstva vnitra, f. Německé soudy v Říši, sign. 141-425-14, folio 23: Der Ermittlungsrichter des Volksgerichtshof, In der Sache gegen Dr. Antonín Zelenka wegen Vorbereitung zum Hochverrat, 15. Mai 1942.

S vlastní iniciativou? Stabilizace po 16. březnu 1939

Vznik protektorátu zastihl Antonína Zelenku na jednání s polskou stranou ve Varšavě, ale už v červenci pokračoval ve svém úkolu v Berlíně. Jeho nasazení zaznamenalo Říšské ministerstvo zahraničí, kam se v létě 1939 přesunula jednání. Zelenka se tam ocitl mimo jiné ve společnosti Josefa Schneidera, říšského úředníka vyslaného do protektorátu, později asi největšího znalce protektorátního sociální pojištění a jeho nositelů. Schneider patřil k úředníkům Úřadu říšského protektora, kteří od prvních dnů pečlivě studovali systémové nastavení sociální politiky v českých zemích, aby se pak sami stali odborníky, mezi které patřil Zelenka – experty na sociálně pojistnou agendu českých zemí. O řadu let později, v závěru roku 1943, se to velmi dobře ukázalo při prosazení nejobsáhlejších novelizací úrazového a důchodového pojištění, za kterými nestál nikdo jiný, než Josef Schneider. Je evidentní, že Zelenka byl aktivním a potřebným účastníkem přestavby. Svě role se zhostil velmi energicky, podobně jako se v čele Národní odborové ústředny zaměstnanecké od srpna 1939 věnoval zejména mzdové otázce, nemalou aktivitu projevoval také ve vyjednávání o sociálním pojištění.⁴¹⁷

Procesu přestavby se Zelenka pochopitelně neúčastnil náhodou. Dobře věděl, že kontinuita výplat sociálních dávek nárokovatelných z veřejnoprávního sociálního pojištění byla jedním z mechanismů zajištění plynulého přechodu z jednoho státoprávního celku na druhý, prakticky expertní agendou, v níž šlo především o obyvatelstvo a jeho zabezpečení. Nikoli všichni zastávali tento racionální pohled na dynamický vývoj března 1939. České politické a expertní kruhy nejčastěji kombinovaly vlastní přestavbové ambice s intuicí, že doba si žádá neodkladné změny. „*Jde tu o nejdražší statky českého národa*“, osvětlovala situaci *Národní práce*, „*o zachování života a zdraví jeho příslušníků, o zlepšení existenční míry nejnižších vrstev a o vybudování spravedlivé sociální základny pro zaměstnance a i zaměstnavatele, krátce o nový spravedlivý sociální řád.*“⁴¹⁸ Za tato slova by se postavili patrně mnozí čelní představitelé druhé republiky, byť ministr sociální a zdravotní správy Vladislav Klumpar ve svém programovém prohlášení z 3. února 1939 explicitně vyjádřil jistou skepsi, zda aktuální

⁴¹⁷ Archiv bezpečnostních složek, Sbirka Studijní ústav ministerstva vnitra, f. Německé soudy v Říši, sign. 141-425-14, folio 23: Der Ermittlungsrichter des Volksgerichtshof, In der Sache gegen Dr. Antonín Zelenka wegen Vorbereitung zum Hochverrat, 15. Mai 1942.

⁴¹⁸ Sociální činnost Národního souručenství, in: *Národní práce. Ústřední deník Národní odborové ústředny zaměstnanecké*, roč. 3, č. 8, 9. ledna 1941, s. 6

obtíže vůbec umožní systémová zlepšení.⁴¹⁹ Klumparův program nicméně kombinoval ony dvě zmíněné perspektivy: vypořádání se s nastalými změnami a prosazení úspornějšího a efektivnějšího systému sociálně zdravotní správy. Výrazem Klumparova programu byla ostatně změna organizace jeho rezortu uskutečněná už v listopadu 1938, která sloučila často spolu související sociální a zdravotní péči pod hlavičkou jediného ministerstva.⁴²⁰ Stěžejními bylo podle ministra sedm oblastí, na které se mělo ministerstvo v následujících měsících zaměřit. Patřila mezi ně podpora stavebního ruchu, zejména pak zlepšení bytové úrovně zemědělského dělnictva, snížení nezaměstnanosti vytvářením pracovních příležitostí a důkladnější evidence a distribuce pracovních sil, sjednocení pomoci o potřebné obyvatelstvo v rámci tzv. Základu národní pomoci zřízeného v prosinci 1938, soustředění sociálně zdravotní péče s cílem podpořit moderní preventivní metody ve zdravotnictví, doplnění nemocniční sítě a reorganizace zdravotní služby, péče o uprchlíky na pomyslné škále od zařazování až po vystěhovávání a konečně zjednodušení sociálního pojištění.⁴²¹

Klumpar se soustředil především na tento veřejně deklarovaný program svého rezortu, který měl pomoci reorganizovat instituce a nástroje sítě sociální ochrany uvnitř protektorátu. Paralelně k tomuto politickému plánování se nicméně nadále odehrávala jednání o vyrovnání na poli sociálního pojištění, které na jaře 1939 navíc nečekaně zkomplikovalo osamostatnění Slovenska, odtržení Podkarpatské Rusi a vyhlášení protektorátu. Jako důsledek teritoriálních změn jej zařazují právě do této části, třebaže jednání pokračovala až do roku 1941. Rozdělení rolí při vyjednávání reflektovala skutečnost, že od poloviny března zahraniční zájmy protektorátu reprezentovali spolu s českými experty zástupci Německé říše, protože české země státoprávní změnou ztratily mezinárodní suverenitu. Za protektorát tak smlouvu uzavíralo vždy Německo, avšak účast českých politiků a technokratů na jednání byla předpokládaná a velmi potřebná. Protektorát jako smluvní strana tedy figuroval pouze na úmluvě s Německem, která byla uzavřena 26. června 1940. Německo-slovenské dohody upravující vyrovnání mezi Slovenskem a protektorátem bylo dosaženo 14. března 1940 v Praze. Po čtrnáctidenním pražském jednání, kterého se zúčastnil v čele delegace Německé říše Hans Engel a zástupci Slovenska a Maďarska se dosáhlo konkrétních výsledků. Byly jimi podpisy na dohodě mezi Německou říší a protektorátem, zastoupeném ministrem sociální a

⁴¹⁹ Sociálně politický program ministra JUDr. Vladislava Klumpara, in: *Sociální snahy. List soukromých úředníků a zřízců věnovaný otázkám sociální péče*, roč. XVIII, č. 1, leden 1939, s. 39.

⁴²⁰ Vládní nařízení č. 269/1938 Sb. o organizaci některých ministerstev.

⁴²¹ Vládní nařízení č. 370/1938 Sb., jímž se zřizuje „Základ národní pomoci“ Pozn.: předpis platí jen v zemích České a Moravskoslezské.

zdravotní správy, a dále parafování dohody mezi Německem a Slovenskem, resp. Maďarskem⁴²² Dohody se podepsaly, ale některé smlouvy se po několika dodatečných jednáních podařilo zkompletovat až v roce 1943.⁴²³ Je tedy zajímavé sledovat další vývoj celého procesu sociálně pojistné rozluky, zvláště s ohledem na pojištěnce a jejich nároky.

Sociální otázky, zvláště záležitosti sociálního pojištění, tvořily jeden z bodů několikastranného a obsáhlého jednání o hospodářském vyrovnání a zabývala se jimi třetí subkomise pod vedením ministerského rady Říšského ministerstva práce (Johannese)⁴²⁴ Dormanna. Jednání obsáhla širokou agendou od státních dluhů a vlastnictví, bankovních a pojistných záležitostí, dopravy, přes úředníky a jiné veřejné zaměstnance, po problematiku týkající se wehrmachtu a jiných právních otázek. Pro mě jsou v tuto chvíli nejzajímavější jednání vedená v rámci subkomise pro sociální otázky, která se týkala osmi základních bodů: sociálního pojištění, zaopatření válečných poškozců, pomoci v nezaměstnanosti, nadací a fondů pro sociální účely, závodních penzijních pokladen, státních garancí a půjček (hypoték) pro sociální účely, bydlení a záležitosti celkových hypoték vázaných na území dvou států. Vzhledem k obsáhlosti dohod zúžím následující část na otázky spojené s vyrovnáním protektorátu se Slovenskem a Německem, neboť zde vznikly největší územní změny.

Na samém počátku jednání v dubnu 1939 vynakládala největší iniciativu německá strana. Odborné debaty ale v zásadě nemohly být zahájeny dříve, než v protektorátu pověření odborníci připraví patřičnou dokumentaci. Vyjednávací proces ve všech zmíněných oblastech veřejné správy se tak odehrával za přítomnosti protektorátních (českých) úředníků, o jejichž včasné pověření a vyslání do Berlína se měl zasadit říšský protektor. Říšské ministerstvo zahraničí mělo svou představu o partnerech na české straně, které si předem vytypovalo. Vlastního jednání se však nakonec účastnili jiní delegáti.⁴²⁵ První jednání se podařilo svolat na 6. a 7. červenec 1939 do Berlína. Prioritní záležitostí bylo oddělení a provedení sociálního pojištění na Slovensku, které – na rozdíl od pohraničí přičleněném k Říši – nedisponovalo odpovídajícími institucemi. S výjimkou nemocenského pojištění, u něhož územní změny

⁴²² BArch, R 3901/20901, Bl. 901: Protokoll über die Verhandlung auf dem Gebiet der Sozialversicherung aus Anlass der Engliederung von ehemaligen tschecho-slowakischen Gebieten in das Deutsche Reich, die Slowakische Republik und das Königreich Ungarn, 14. März 1940,

⁴²³ RGBl. II, s. 363.

⁴²⁴ Uvádím-li křestní jméno v závorce, znamená to, že se nejedná o zcela potvrzenou informaci.

⁴²⁵ Antonín Koukal z Min. spravedlnosti, dr. Sláma Min. financí, dr. Šiman z Min. zemědělství, dr. Černocký jako vedoucí dohlížecího úřadu pro soukromé pojištění na min. vnitra, min. radové Zoulek, Kubiczek, Reynek za odd. železnici při min. dopravy a dr. Helbling za min. pošt. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), sign. R 103568: Niederschrift über die Besprechung der Reichsbehörden im Auswärtigen Amt am 29. April 1939.

nenarušily funkčnost okresních pokladen, musely během jara 1939 v Bratislavě narychlo vzniknout některé pojišťovací ústavy, například Ústřední penzijní ústav či Slovenská pokladna pro zemědělské dělníky.

Jednání pokračovala v prvních srpnových dnech roku 1939 v Berlíně, kam byl pozván rovněž expert na sociálně pojistnou problematiku působící na Úřadu říšského protektora Josef Schneider, zmocněnec Ministerstva sociální a zdravotní správy (Viktor) Hofmann a jako zástupce pojišťovací ústavů Antonín Zelenka. Česká autonomní správa tak byla do procesu vyjednávání zahrnuta adekvátním způsobem s možností zasahovat do jednání relevantními návrhy. Zelenka iniciativně přicházel s variantami možného postupu při dělení jmění a pohledávek.⁴²⁶ Úkolem bylo sjednat bezproblémový přechod závazků na slovenské nositele pojištění a Ministerstvo sociální a zdravotní správy se uvolilo k vykonávání dohledu nad spoluprací protektorátních penzijních ústavů. Zde je nutné, abych poznamenala, že slovenská strana se nacházela ve velmi nelehké situaci. Přebírala zodpovědnost za sociální zabezpečení svého obyvatelstva, zřizovala kvůli tomu nové instituce a chyběly jí pochopitelně odpovídající finance k pokrytí nákladů vzniklých uplatněním nároků na sociální dávky ze strany pojištěnců. Rychlé finanční vyrovnání s protektorátem bylo tudíž podmínkou pro převzetí veškerých závazků k naplnění role samostatného a suverénního státu, jímž se Slovensko stalo přesně 14. března 1939.

Na jaře 1939 péče o občany říšské státní příslušnosti vedených doposud u bývalých československých pojistných ústavů zatím nepodléhala žádné smluvně vázané regulaci. V dohledné době měly sudetoněmecké oblasti přejít na institucionální a systémovou platformu Německé říše. Postup se mezitím řídil předběžnou dohodou mezi Říšským ministerstvem práce a Ministerstvem sociální a zdravotní správy.⁴²⁷ Smlouva o vypořádání na poli sociálního pojištění z podnětu včlenění bývalých česko-slovenských území do Německé říše z 26. června 1940, vztahující se na nemocenské, úrazové, invalidní a starobní pojištění, pak regulovala rozdělení pojištěnců a pojistných případů na základě příslušnosti stanovené podle bydliště.⁴²⁸ Říšské a protektorátní ústavy deklarovaly převzetí poskytování dávek a zavázaly

⁴²⁶ Návrhy jsou součástí dokumentu Niederschrift über die Sitzung der Unterkommission III (soziale Fragen) der deutsch-slowakischen Regierungsverhandlungen über die wirtschaftliche Auseinandersetzung... am 3. und 4. August 1939. PA AA, sign. R 103596.

⁴²⁷ PA AA, sign. R 103568: Der Reichsarbeitsminister an das Auswärtige Amt, betr. Wirtschaftliche Auseinandersetzung zwischen den verschiedenen Teilen der früheren Tschecho-Slowakei, 25. Mai 1939.

⁴²⁸ Vládní nařízení č. 205/1940 Sb.: Úmluva mezi Německou říší, zastoupenou říšským ministrem práce, a vládou Protektorátu Čechy a Morava, zastoupenou ministrem sociální a zdravotní správy, o vypořádání na poli sociálního pojištění z podnětu včlenění bývalých česko-slovenských území do Německé říše.

se přihlížet k pojistné době podle práva příslušného nositele pojištění. Vedle toho došlo k převodu předem stanoveného jmění z největších veřejných protektorátních ústavů na říšské nositele. Výše těchto prostředků měla kompenzovat nárůst pojištěnců a závazků, které nyní přejímaly říšské ústavy. O dalším způsobu vyrovnání měl jednat říšský ministr práce s ministrem sociální a zdravotní správy. Existoval tudíž dostatečný prostor pro dodatky ke smlouvě a úpravy prováděcích předpisů.

Mohlo by se zdát, že oproti situaci mezi německou a protektorátní stranou, vyhlížela jednání se Slovenskem na první pohled o mnoho jednodušeji. Na konečné slovo ohledně plnění pohledávek vůči pojištěncům a příjemcům důchodů na Slovensku se nespěchalo, protože i bez smluvního ujednání byla „*umožněna dostatečná péče*“, jak konstatoval zástupce Říšského ministerstva práce v květnu 1939.⁴²⁹ Přestože smluvními stranami bylo Německo a Slovenský stát, říšští úředníci působili především jako mediátoři či zprostředkovatelé mezi Slovenskem a protektorátem. Slovenská strana přitom tlačila na co nejrychlejší uzavření smlouvy a realizaci podepsaného ujednání. Její uzavření v dubnu 1940 v Berlíně znamenalo ujednání v oborech nemocenského, invalidního a penzijního pojištění, přičemž rozhodným dnem, k němuž se vztahovaly všechny pohledávky Slovenska u české (protektorátní) strany, byl již 1. říjen 1938 (čl. 3, odst. 1).⁴³⁰ Stanovení tohoto rozhodného dne u všech odstoupivší území Československa, ke kterému se pohledávky počítaly, odpovídalo dění na mezinárodním poli. Kromě převodu pojištěnců obsáhla smlouva také převod odpovídajícího jmění (čl. 12), způsob dělení čistého jmění na základě nároků pojištěnců a penzistů (čl. 13), hmotného majetku, ale rovněž také půjček a hypoték vázaných na města na slovenském území.

Následující tabulka vyjadřuje patrně zcela závěrečnou formu dělení jmění nositelů sociálního pojištění. V rámci příprav vznikla řada variant, které ukazují, že nikoli pokaždé se teoretické propočty daly přenést do reality sociálně pojistné rozluky. Tabulka nevychází z mých propočtů, ale převzala jsem ji z materiálů Úřadu říšského protektora.

⁴²⁹ PA AA, sign. R 103568: Der Reichsarbeitsminister an das Auswärtige Amt, betr. Wirtschaftliche Auseinandersetzung zwischen den verschiedenen Teilen der früheren Tschecho-Slowakei, 25. Mai 1939.

⁴³⁰ PA AA, sign. R 103596: Abkommen zwischen dem Deutschen Reich der Slowakischen Republik über die Auseinandersetzung auf dem Gebiet der Sozialversicherung aus Anlaß der Eindliederung von ehemaligen tschecho-slowakischen Gebieten in die Slowakische Republik, 13. April 1940.

Skutečně vyměřené jmění podle oblastí v rámci vyrovnání na poli sociálního pojištění

(v mil. K)

	Protektorát	Říše	Slovensko	Maďarsko	bývalé Polsko	Celkem
Ústřední sociální pojišťovna	5 222,3	774,7	534,2	50,9	36,2	6 618,3
Všeobecný penzijní ústav	3 568,5	492,1	419,1	58,2	22,7	4 650,6
Ústřední bratrská pokladna	132,3	8,6	7,6	-	0,6	149,1
Náhradní ústavy	2864,9	233,3	114,3	11,3	20,6	3 244,4
Úrazová pojišťovna v Praze	1 120,6	33,9	-	-	-	1 154,5
Úrazová pojišťovna v Brně	6,8	46,2	-	-	3,0	526,0
Celkem [K]	13 475,4	1 588,8	1 075,2	120,4	83,1	16 342,9
[%]	82,45	9,72	6,58	0,74	0,51	100,00

Zdroj: NA, f. ÚŘP, k. 996: Veranlagtes Vermögen nach Gebieten [1940].

Dvojstranné dohody týkající se sociálních otázek upravovaly především veřejnoprávní pojištění. Specifikovaly podmínky a postup při převodu pojištěnců na nové nositele sociálního pojištění a finanční vyrovnání. Největší změny, jak lze předpokládat, se týkaly slovenského a sudetského území, na nichž byly původně činní nositelé sociálního pojištění bývalého Československa. Nově se ale v důsledku územních změn měnila nejen působnost jednotlivých ústavů, ale posun hranice měl podnítit také homogenizační proces společnosti. Předpokládalo se, že občané jiné státní příslušnosti se vrátí na území své domovské příslušnosti a působnosti odpovídajícího pojišťovacího ústavu. Náznak těchto úvah je možné sledovat již v jednání o zvýšení slovenského vlivu v oblasti soukromého pojištění, jak rozvedu dále, ale jistě se neměl omezit pouze na tuto sféru. V případě Slovenska se předpokládalo, že při odchodu protektorátních pracovních sil ze země dojde jednak k uvolnění pracovních míst pro nezaměstnané slovenské občany a jednak, že slovenská strana převezme fondy, z nichž by se hradily nároky pojištěnců vůči nositelům penzijního pojištění.

Velkému tlaku ze strany slovenské vlády, aby tímto způsobem postupovaly závody na Slovensku, konstatoval v červnu 1940 podnik v Dubnici nad Váhom patřící do koncernu Škodových závodů v Plzni. Ve zbrojním průmyslu nebyly s to požadavky vlády splnit, aniž

by se tím nenarušil provoz závodu. Odchodem českých zaměstnanců dokonce vedení závodu předjímalo kompletní pozastavení činnosti celého provozu a ztrátu pracovních míst až pro 20 000 Slováků. Podnik se odvolával na nedostatek kvalifikované pracovní síly mezi slovenskými zaměstnanci a považoval pro své přežití za klíčové, aby čeští dělníci na technických a administrativních pozicích setrvali. Neutěšená situace ve vyrovnání se mezi protektorátem a Slovenskem se promítala také do sociálně pojistné agendy. Čeští zaměstnanci v Dubnici byli doposud pojištěni u Penzijního ústavu pro úředníky Akciové společnosti, dříve Škodovy závody v Plzni se sídlem v Praze, což mělo výhody – například vzhledem k výši pojistné sumy – oproti Všeobecnému penzijnímu ústavu v Praze či Penzijnímu ústavu pro soukromé zaměstnance v Bratislavě. Za nové situace si ovšem předepisoval dávky také zmíněný bratislavský ústav.⁴³¹

Poměry v závodu v Dubnici naznačují živelný postup, motivovaný ze slovenské strany především národnostním a zjevně též finančním vyrovnáním bez přihlédnutí k dalším ekonomickým a sociálním důsledkům. Vedení závodu si stěžovalo německému pověřenci pro bezpečnost závodu Paulu Kuligowskému na úmysl ze strany slovenské politické reprezentace ohrožit nárok zaměstnanců Škodových závodů na dávky penzijního pojištění či přinejmenším vzbudit dojem, že tento nárok může být ohrožen. V případě penzijního pojištění navíc závody konstatovaly poměrně vysoké nároky na důchod. Navzdory popsaným rizikům, slovenská vláda udělení výjimky pracovníkům protektorátní příslušnosti odmítla hájením zájmu nově vzniklého národního státu. Konkrétně argumentovala připraveností nového bratislavského ústavu převzít závazky příslušného penzijního ústavu v Praze.⁴³² Rozhodnutí slovenské vlády však nebylo definitivní.

Situace v Dubnici se stala jedním z bodů jednání dodatečných porad o vypořádání mezi protektorátem a Slovenskem, která se konala v září 1940. Závodu v Dubnici byla nakonec udělena výjimka a protektorátní příslušníci mohli setrvat u penzijního ústavu v Praze, nejdéle však do 31. prosince 1944. Po tomto datu přecházely veškeré pojistné závazky na slovenský penzijní ústav. Uzavírání dvojstranných dohod prokázalo, že bez konzultace v širším okruhu dotčených stran lze jen velmi omezeně dojít k přijatelnému vyřešení nastalé situace. Týkalo se to rovněž finančního vyrovnání upravovaného německo-slovenskou dohodou z 13. dubna

⁴³¹ PA AA, sign. R 103596: Akciová společnost, dříve Škodovy závody v Plzni, závod v Dubnici n. V. an Herrn Paul Kuligowski, betr. Schilderung des Verlaufes der Verhandlungen über die Pensionsversicherung der Angestellten der A. G. vorm. Skodawerke in Dubnica n/V /Slowakei/, 19. Juni 1940.

⁴³² PA AA, sign. R. 103596: [Ministerium des Innern in Preßburg] Dr. Braxitoris an die A. G. vorm. Skodawerke in Pilsen, Werk, Sache: Pensionsversicherung der Beamten der Skodawerke in Dubnica n/V., [1940].

1940, o jejímž doplnění měly znovu jednat zvláštní komise složené ze zástupců Říšského ministerstva práce, Úřadu říšského protektora, protektorátního Ministerstva sociální a zdravotní správy a slovenského Ministerstva vnitra na setkání v Praze nejprve 25. a 26. září a po té v polovině října 1940 i za účasti zástupců maďarské strany.

Oficiální jednání vedená na podzim 1940 nicméně neukončila nejasnosti v realizaci dělení majetku a pohledávek. Vznik samostatného Slovenského státu představoval příliš velké finanční transfery a změny ve vlastnictví hmotného majetku, které obě strany sledovaly s velkou pozorností a opatrností. Týkal se také oboru soukromého pojištění, který zde alespoň v krátkosti načrtnu. Smluvní ujednání mezi Slovenskem a Německou říší shledala protektorátní vláda za „poškozující“ protektorátní podnikání na poli soukromého pojištění. Předsednictvo ministerské rady proto v únoru 1941 požádala říšského protektora o to, aby věnoval celé záležitosti svou pozornost, protože důsledky této dohody měly podle vlády významně ovlivnit hospodářský život v protektorátu. Činnost 21 z celkových 24 soukromých pojišťoven s hlavním sídlem v Praze a podnikajících na Slovensku v oborech elementárního, úrazového a životního pojištění byla pozastavena a koncese udělena pouze zbývajícím třem.⁴³³ Dvě pojišťovny musely navíc omezit svou působnost pouze na obory životního a požárního pojištění a pojištění přerušeni podnikového provozu, jimž se doposud nevěnovaly, což jejich další činnost přinejmenším ztěžovalo či dokonce zcela znemožňovalo. Jádrem problému se nacházelo pochopitelně v rovině finanční. Odhad celkových ročních premií zmíněných 24 ústavů se odhadoval na 50 mil. Ks, přičemž pouze u 21 ústavů s ukončenou činností se jednalo o 42 mil. Ks. Slovensko-německá smlouva z listopadu 1940 povinovala vyloučené ústavy předat své fondy ústavům uvedeným ve smlouvě.⁴³⁴ Největší část slovenských premií měla obdržet společnost Tatra se sídlem v Bratislavě, která byla ovšem ustavena teprve v roce 1940; dne 14. března 1939 tudíž nemohla podnikat žádnou činnost na poli pojišťovnictví, čímž nesplňovala hned § 1 zmíněné smlouvy.⁴³⁵ Není sporu, že slovenská strana hájila v procesu rozluky především slovenské *národní* zájmy. Kroky směrem k soustředění soukromého pojištění na Slovensku hovořily ve prospěch toho, „*aby se v tomto nesporně*

⁴³³ Die europäische Güter und Reisegepäckversicherungs- Aktionsgesellschaft in Prag,

Landesversicherungsanstalt Brünn a Allgemeine Versicherungs- Aktiengesellschaft in Brünn.

⁴³⁴ Viz 321/1940 Z. z. (Zbierka zákonov). PA AA, sign. R 103586, Bl. 068: Abkommen zwischen Slowakischen Republik und dem Deutschen Reich über Fragen der Privatversicherung (Vertragsversicherung)

⁴³⁵ PA AA, sign. R 103586: Ministerratspräsidium an den Herrn Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, betr. Regelung der Verhältnisse der Protektoratsversicherungsanstalten auf dem Gebiet der Slowakischen Republik, 24. Februar 1941.

důležitém odvětví hospodářství uplatnil i slovenský živel, do 14. března 1939 tak málo zastoupený“, jak se vyjádřil sociální a zdravotní výbor sněmu Slovenské republiky.⁴³⁶

Výše uvedené komplikace a ztráty, jež by postihly protektorátní pojišťovnictví a hospodářství, podnítily českou vládu k vlastní aktivitě, a to hned dvěma směry. Presidium ministerské rady jako kolektivní orgán protektorátní vlády vyzvalo Konstantina von Neuratha, aby využil svůj vliv u říšské vlády k obnovení jednání mezi oběma stranami, u nichž patrně v závěrečné fázi nebyl přítomen zástupce protektorátu, a požádal o revizi smlouvy mezi Říší a Slovenskem. Především šlo o možnost svobodné volby ústavu, který převezme závazky dosavadních pojišťoven, podobně jako tomu bylo v případě ujednání týkající se Sudet a území připojeného k Maďarsku. Do té doby však vláda viděla případný mezikrok ve zrušení stávajícího opatření s účinností od 11. prosince 1940 a všech jej doplňujících nařízení.⁴³⁷

Inciativa protektorátní vlády vzbudila pozornost především německé strany, třebaže možné zpochybnění říško-slovenské smlouvy považoval Neurath obecně za „škodlivé“ Říši i jeho vlastnímu úřadu.⁴³⁸ Celou záležitost, která probudila velký zájem o stav a vývoj pojišťovnictví na Slovensku v předchozích dekádách, měl přímo v Bratislavě posoudit expert na pojistnou matematiku říšského dohlížecího úřadu nad soukromým pojištěním (*Reichsaufsichtsamt für die Privatversicherung*). Říšskému protektorovi byla cesta berlínského úředníka přímo do Bratislavy podle jeho vlastních slov zvláště nepříjemná. Celou záležitost považoval za choulostivou, psal říšskému ministru hospodářství v červenci 1941, a vyjádřil se, že předání slovenských fondů protektorátních ústavů bere za nevyhnutelné.⁴³⁹

Nespokojenost českých politiků a úředníků v protektorátu se vůbec netýkala pouze soukromého pojištění. Za jeden z ústředních problémů lze označit nemovité majetkové vlastnictví protektorátních příslušníků na slovenském území. Konkrétně se jednalo o hypotéky vztahující se na tento majetek, jež měly být převedeny na poskytovatele na Slovensku. Slovenský stát si nicméně zdráhal pokračovat v placení státního příspěvku, jak činilo dříve Československo. V říjnu 1940 proto slovenský zmocněnec na jednáních otevřeně

⁴³⁶ Snem Slovenskej republiky 1941, 650. zpráva sociálneho a zdravotného výboru o vládnom návrhu zákona o minimálnych prémiech v živelnom poistení (tlač 614). Dostupné z URL: http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0650_01.htm [4-7-2016].

⁴³⁷ Viz 321/1940 z. Z. PA AA, sign. R 103586: Ministerratspräsidium an den Herrn Reichsprotector in Böhmen und Mähren, betr. Regelung der Verhältnisse der Protektoratsversicherungsanstalten auf dem Gebiet der Slowakischen Republik, 24. Februar 1941.

⁴³⁸ PA AA, sign. R 103586: Der Reichsprotector an den Herrn Reichswirtschaftsminister, betr. Übergabe der slowakischen Bestände der Versicherungsunternehmungen des Protektorats, 27. Juni 1941.

⁴³⁹ PA AA, sign. R 103586, Bl. 170: Der Reichsprotector an den Herrn Reichswirtschaftsminister, betr. Übergabe der slowakischen Bestände der Versicherungsunternehmungen des Protektorats, 26. Juli 1941.

kladl otázku, „*jak by bylo posuzováno, kdyby Slovenská republika nutila majitele nemovitostí, aby svůj majetek na Slovensku prodali*“⁴⁴⁰ Říšské ministerstvo práce se domnívalo, že slovenský postup v této záležitosti by jistě podstatně ztížil vyrovnání. Slovenská vláda si proto měla přinejmenším počínat tak, aby vlastníky nemovitostí, kteří se v této situaci budou nacházet, ušetřila možné ztráty. Dodatek k dubnové smlouvě upravoval poměry následovně: Slovensko přejímalo povinnosti pouze u toho majetku, jejichž majitel měl bydliště ke dni uzavření tohoto dodatku smlouvy ve státě, na jehož území se majetek nacházel (čl. 2, odst. 2). Jinými slovy, Slovensko trvalo na přísném oddělení příslušníků Slovenského státu a Protektorátu Čechy a Morava. Dodatek ke smlouvě stejně jako úmluvu o stavebním ruchu byly uzavřeny 6. prosince 1940, ratifikovány pak v březnu následujícího roku.

Na nedostatky smluv či spíše nespravedlnosti, které dovolily, upozorňoval také předseda protektorátní vlády Alois Eliáš, když oslovil říšského protektora, resp. zástupce říšského ministerstva zahraničí v Praze „Memorandem o otázce ochrany českého domovního vlastnictví na Slovensku“ z 10. června 1941, v němž se snažil vyčíslit škody vzniklé protektorátu, k nimž povede odstoupení majetku a všech nároků. Eliáš konkrétně argumentoval hypotečními pohledávkami ve výši 163 600 000 K postoupenými nyní Slovensku. Předpokládalo se ovšem, že tyto hypotéky kryje jmění nanejvýše do jedné třetiny jeho hodnoty, tudíž celková hodnota odstupovaného majetku představuje až 490 800 000 K. Eliáš situaci označil za ohrožení majetkového vlastnictví protektorátních příslušníků, protože „*slovenské peněžní ústavy bezohledně vymáhají dlužné anuity a úroky, aniž by přihlížely k tomu, že majetkové poměry vlastníků těchto domů se následkem státoprávních změn v r. 1939 zhoršily*“ a žádal o usmírnění tohoto procesu.⁴⁴¹ Reálná situace na Slovensku skutečně nevyhlížela pro Čechy povzbudivě. Podle Eliášových informací docházelo k vyvlastňování protektorátních majitelů v momentě, kdy nezaplatili dvě po sobě jdoucí splátky. Hodnota majetku pak byla svévolně stanovena slovenskými úřady na nepřiměřeně nízké hladině, což v důsledku ekonomicky doslova „ničilo“ protektorátní vlastníky a jejich investice.

Eliáš směřoval memorandum z pochopitelných důvodů Úřadu říšského protektora a Říšskému ministerstvu zahraničí. Smlouva upravující vztah vůči Slovensku byla dvojstranná německo-

⁴⁴⁰ PA AA, sign. R 103596: Der Reichsarbeitsminister, betr. Vereinbarung über die Wohnungsbaumassnahmen der früheren Tschecho-Slowakei zwischen dem Deutschen Reich und der Slowakischen Republik, Vermerk, 11. Oktober 1940.

⁴⁴¹ PA AA, sign. R 103597: Ing. A. Eliáš, der Vorsitzende der Regierung an den Herrn Reichsprotektor in Böhmen und Mähren /Vertreter des Auswärtigen Amts/ in Prag, 10. Juni 1941; Memorandum in der Frage des Schutzes des tschechischen Hauseigentums in der Slowakei, s. 2.

slovenská smlouva, zde konkrétně dohoda o právech a povinnostech, které vyplývají z podpory stavebního ruchu bývalou Česko-Slovenskou republikou z 6. prosince 1940. Eliášovo memorandum se stalo podnětem k šetření Říšského ministerstva práce a Říšského ministerstva zahraničí a obnovení jednání se slovenskou vládou, k němuž byl rovněž přizván zástupce říšského protektora.⁴⁴²

Princip státní příslušnosti regulující příslušnost k danému pojišťovacímu ústavu sice znamenal pokračování v dosavadní praxi místních pokladen, současně se ale ukazoval jako nedostačující vzhledem k provázání pracovního trhu s cíli *Volkstumspolitik*. Sporným případům se věnovaly soudy sociálního pojištění. Komplikované situace, jako například v případě Hlučínska připojeného v roce 1938 k pruskému Slezsku, se měly řešit jednotným přechodem pojištěnců k říšskému sociálnímu pojištění.⁴⁴³ Rozjitřené vztahy mezi slovenskou a českou (protektorátní) politickou reprezentací, zhoršené vyjednáváním o vyrovnání na poli sociálního pojištění, zužovaly prostor možné politické a jiné spolupráce. Výsledky tohoto procesu považují za dokončení historicky první rozluky jednak slovenského a českého území a jednak obou národních společenství. Sociální zabezpečení Čechů a Slováků se od státoprávní rozluky vyvíjely odděleně a autonomně, třebaže usměrněné mocenskou konstelací v Evropě a účastí obou v zájmové sféře nacistického Německa. Teprve v září 1942 došlo k prolomení určitých bariér, ale spíše než dobrá vůle za ní stály válečné okolnosti a požadavky na vedení války. Právě v této době se totiž změnily podmínky, podle nichž se léčení pojištěnců všech nositelů pojištění v protektorátu provádělo z velké části v domácích ústavech. Dne 7. září 1942 povolil říšský ministr hospodářství, aby k léčení v rámci nemocenského pojištění v protektorátu mohly pojišťovny využívat také slovenské lázně pro revmatiky, konkrétně Trenčianské Teplice a Piešťany. Do konce kalendářního roku bylo na tuto terapeutickou činnost vyhrazeno 1 200 000 Ks a předpokladem bylo pokračování v následujícím roce také v jiných zařízeních, kde byla původně rezervovaná lůžka pro říšské pacienty. Možnost využít slovenská lázeňská zařízení byla z pohledu pojišťoven vítanou možností, ale také poměrně drahou službou. Stanovené ošetrovacích paušální sazby v sanatoriích považovali protektorátní nositelé za „poměrně vysoké“, avšak pronikavé výsledky léčby ve jmenovaných slovenských tyto náklady údajně vyvažovaly.⁴⁴⁴

⁴⁴² PA AA, sign. R 103597: Der Reichsarbeitsminister an das Auswärtigen Amt, betr. Schutz des tschechischen Hauseigentums in der Slowakei, 15. Oktober 1941.

⁴⁴³ NA, f. ÚŘP, k. 970: Wilhelm Dennler an den Herrn Reichsarbeitsminister, Betr. Berechnung von Leistungen der Pensionversicherung im Hultschiner Gebiet, 20. 6. 1940.

⁴⁴⁴ Léčení pojištěnců na Slovensku, in: *Sociální reforma*, vol. 34, č. 21-22, 20. listopad 1942, s. 1.

Sociální politika se nacházela v určitém a nikdy zcela dořešeném dilematu vlastní cesty a kooperace protektorátní a říšské strany: Snažila se zachovávat ráz původního československého systému a zároveň se zasazovat o změny, které měly udržet chod a současně zefektivnit, zjednodušit a zlevnit nabídku služeb sociální bezpečnosti. Atraktivní a z pohledu pozdějších vítězů druhé světové války mírně výbušná směs národních zásluh a kolaborace. Mnohem více tyto tendence vyplynou z tematických kapitol, které půjdou více do hloubky vývoje v konkrétních oblastech sociální politiky. Rovněž ukážou, jak v důsledku uzavření mnichovské dohody a vyhlášení protektorátu zesilovala v rovině sociálního zabezpečení etno-kulturní radikalizace českého národního společenství.

Organizace sociální politiky

Režim v protektorátu byla forma dozorovací správy, pro jejíž udržení bylo klíčové využití stávajících struktur a domácích expertních kapacit. Přesto, jak zjistil Werner Best během své inspekční cesty po okupovaných státech na podzim 1940, přítomnost německého okupačního aparátu v protektorátu byla extenzivní. Nemohla uniknout obyvatelstvu, od kterého změna režimu a jeho nové reprezentace vyžadovala přizpůsobení chování a individuálních strategií. Nové autority na nejrůznějších stupních státní správy, od Úřadu říšského protektora po pracovní úřady, vyžadovaly odpovídající komunikaci. Demonstrovat ji lze kupříkladu na početné korespondenci adresované říšskému protektorovi v prvních měsících po vzniku protektorátu, kde se české obyvatelstvo nezdědky věcně formulovanými žádostmi domáhalo nejrůznějších změn, např. posunutí věkové hranice odchodu do důchodu, nivelizace mezd či odvolání protekce legionářů.⁴⁴⁵ Z tohoto důvodu byla přetrvávající iniciativa české strany k modernizaci sociálně politického systému, jež mimochodem pomohla generovat řadu pozměňovacích návrhů během okupace, nepřehlédnutelná a z hlediska budování legitimacy okupačního režimu také zcela zásadní.

⁴⁴⁵ Například penzista Josef Růžička ze Lhotky se obrátil na říšského protektora, aby ho upozornil na subjektivně vnímanou sociální nespravedlnost, která mu zřejmě bránila přijmout nový systém za vlastní (dopis je citován beze změn včetně gramatických chyb): „*Pane generále je potřeba hlásit kancléři Hitlerovi, že jsou tady veliké nepoměry mezi zřizenci a úředníky u obce a státu a pensisty. Tady je zřízenec a pensista, kteří mají 6 8 až 16 set Kč měsíčně. Je potřeba sestejnit platy poněvač máme stejné žalutky. Je potřeba urovnat platy částečně na 10 až 12 set Kč měsíčně, žádné příplatky legionářské válečné...*“ NA, f. ÚŘP, sign. 114-124-6, k. 122, dopis Josefa Růžičky říšskému protektorovi, nedatováno. Podobně nabádal také anonym zasláný Úřadu říšského protektora v dubnu 1939: „*Slovutný pane protektore, přicházím k Vám s touto žádostí. Dávají naše muže do pense v 60 letech, když nemají vyslouženo a tím jsme poškozeni malými pensemi. Proto prosím věnujte se laskavě záležitosti a dejte rozkaz o sloužení na 62 let aspoň – u Vás je 64 – tedy dvě alespoň o dvě leta přes 60.*“ Tamtéž, anonym zasláný říšskému protektorovi z 27. 4. 1939.

Pokud jsem výše upozorňovala na proces oddělování jednotlivých národních společenství v abstraktní rovině identit, konkrétně u soustavy institucí veřejnoprávní sociální politiky vidíme jeho sledování mnohem detailněji. Formu národně segregované péče rozvíjející se paralelně v české a německé podobě v dlouhém období od počátku století do roku 1945, popsala historička Tara Zahra na soustavě institucí dětské péče.⁴⁴⁶ V souvislosti s radikalizací nacionální rétoriky v roce 1938 se tento princip prosazoval také v jiných odvětvích veřejné sociálně zdravotní péče. Segregace prokazatelně prohlubovalo také dvojí právo říšské a československé, každé svázané s vlastním aparátem a přidruženými strukturami. V českém prostředí tak vznikaly po 16. březnu 1939 další organizace a nové státně politické instituce, které zdůrazňovaly segregáčnický rys veřejné správy v protektorátu. Následující část textu načrtne základní strukturu institucí činných na poli sociální a zdravotní správy. Jeho smyslem není podat detailní popis celé struktury, nýbrž ukázat rozložení sil a úkolů mezi jednotlivými orgány veřejné správy.

Ústřední orgány veřejné správy

Veřejná správa v Protektorátu Čechy a Morava jako celek se vyvíjela poměrně dynamicky. Po celou dobu zůstávaly klíčovými opěrnými body pro realizaci sociální politiky české (protektorátní) instituce, jejichž know-how a byrokratickou dovednost se snažily účelně využít nově vznikající instituce německé (okupační) správy a jednotlivci z jejich řad dosazovaných do vedoucích pozic důležitých institucí. Ve fázi přestavby se tak dělo v jistém česko-německém dialogu, který sice by mocensky nerovný, ale umožňoval a možná také předpokládal iniciativu české strany. S prosazováním Heydrichovy správní reformy na přelomu let 1941/1942, proměnou struktury ministerských pracovišť a dalších orgánů a zavedením „správy z příkazu Říše“ (*Reichsauftragsverwaltung*), tedy faktickým převzetím dozoru nad zemskými a okresními úřady německými úředníky, dále posiloval okupační aparát postupně včleňovaný do správy protektorátní. Sílicí vliv a kontrola okupační moci v českých zemích měly především přinést personální úsporu německých kapacit, zefektivnění a větší flexibilitu celého aparátu. Výsledky reformy nebyly v tomto smyslu příliš přesvědčivé, jak

⁴⁴⁶ Tara Zahra, „Each nation only cares for its own“. Empire, Nation, and Child Welfare Activism in the Bohemian Lands, 1900–1918, in: *The American Historical Review*, roč. 111, 2006, č. 5, s. 1378.

zjistila Jaroslava Milotová.⁴⁴⁷ Co je však z hlediska sociální politiky důležité, správní reforma minimalizovala *tvůrčí* práci českých byrokratických struktur a významně snížila výkonnost protektorátních vlád. Fáze přestavby tedy do značné míry korespondovala s obdobím 1939–1942, během kterého protektorátní vlády vyprodukovaly vždy 200 a více vládních norem ročně.⁴⁴⁸ Podobný vývoj ukazují také konkrétní oborové kategorie, kde dominují finance, daně, clo a pojištění, kterých se týkalo s drtivou převahou více než 30 % všech přijatých nařízení, kategorie práce a nezaměstnanosti necelých 9 %, což ani ve srovnání s ostatními kategoriemi nebylo málo.⁴⁴⁹

Za tímto výkonem protektorátní vlády stáli v nemalé míře úředníci Ministerstva sociální a zdravotní správy, které od prosince 1938 řídil právník a dřívější ředitel Ústřední sociální pojišťovny Vladislav Klumpar. Členění jeho ministerstva se od ledna 1939 se zredukovalo z původních dvanácti do sedmi odborů, které se věnovaly především všeobecné sociální politice, sociálnímu pojištění, péči o zdraví a vývoj národa včetně péče o mládež a potírání přenosných nemocí a v neposlední řadě lékařství, veterinářství a lékárnictví.⁴⁵⁰ Cesta od tvorby legislativního předpisu, na kterém pracovali ministerští úředníci, až k jeho prosazení nebyla ovšem jednoduchá. Hlavní podmínkou bylo získání souhlasu říšského protektora, resp. expertních kruhů soustředěných v jeho úřadu. Proto se také Předsednictvo ministerské rady, kolegium složené ze zástupců jednotlivých rezortů, při projednávání jednotlivých návrhů pokaždé vyjadřovalo ve smyslu „*nebude-li námitek úřadu říšského protektora*“, pak bude možné uskutečnit finální krok, a sice požádat o podpis protektorátního prezident.

Orgánem, který korigoval výstupy ministerstva a postupoval je schválení říšského protektora, bez něhož tedy bylo nemožné uvést předpis v platnost, byly pracovní skupiny či oddělení Úřadu říšského protektora, které se utvářely po vzoru Říšského ministerstva vnitra.⁴⁵¹ Do agendy sociální politiky zasahovala práce „oddělení I“ (*Abteilung I*), jehož sekci zdravotnictví (*Gesundheitswesen*) řídil ministerský rada Fritz Plato.⁴⁵² Patrně nejdůležitější v kontextu

⁴⁴⁷ Jaroslava Milotová, *Heydrichova správní reforma v kontextu správněpolitického vývoje českých zemích v letech nacistické okupace*, Dizertační práce k získání vědecké hodnosti kandidáta historických věd, Filozofická fakulta UK, Praha 1988, s. 236nn.

⁴⁴⁸ Pavel Obermajer, *Protektorátní vlády a jejich legislativní činnost*, Diplomová práce Právnické fakulty UK, Praha 2016, s. 61.

⁴⁴⁹ Tamtéž, s. 63.

⁴⁵⁰ Sociálně politický program JUDr. Vladislava Klumpara, in: *Sociální snahy*, roč. XVIII, č. 1, leden 1939, s. 31.

⁴⁵¹ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-1/90, k. 5: Jednání mezi ministerským radou K. Wilhemini a ministerským radou Hellbachem.

⁴⁵² Michal Šimůnek, Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939-1942. Díl 1.: východiska, zřízení, členění, in: *Dějiny věd a techniky*, roč. 39, 2006, č. 4, s. 233-261; Týž, Skupina

sociální politiky byla ovšem „skupina X“ zabývající se pracovní a sociální agendou (*Gruppe X, Arbeits- und Sozialangelegenheiten*), která později vplynula do „oddělení II“ (*Abteilung II*). Pod vedením vystudovaného právníka a vrchního vládního rady Wilhelma Dennlera se oddělení zabývalo veškerými záležitostmi týkajícími se pracovního nasazení, mzdové politiky, pomoci v nezaměstnanosti, sociálního pojištění, zásobování, bytové a osidlovací politiky, z nichž každé mělo bezprostředně jednat s odpovídajícím protektorátním ministerstvem.⁴⁵³ Jednotlivá oddělení se dotvářela teprve na přelomu let 1939 a 1940, přičemž němečtí úředníci později své pracovní úkoly plnili paralelně hned na několika institucích současně. Nejčastěji se jednalo o kombinaci Ministerstva hospodářství a práce a Německého státního ministerstva, které vznikly v roce 1942, resp. 1943. Patrně nejdůležitější osobou tohoto úřadu byl Josef Schneider, absolvent studia filozofie, teologie a práv, který v květnu 1939 nastoupil do Úřadu říšského protektora coby referent pro agendu sociálního pojištění. Odtud se vypracoval až na vedoucího sekce IV (*Sektion IV*) zabývající se primárně problematikou sociálního pojištění na Ministerstvu hospodářství a práce.

Rozdíl mezi prvním a druhým obdobím legislativní práce spočíval v tom, že zatímco na počátku se okupační struktury prakticky nemohly obejít bez českého expertního vědění, později to byli právě němečtí úředníci, kteří je dokázali v této roli poměrně solidně zastoupit. Jak uvidíme v dalších kapitolách, působení Josefa Schneidera je toho dobrým dokladem. Nejpodstatnější rozdíl existoval v přípravné legislativní práci, kterou do ledna 1942 vykonávali čeští úředníci, zatímco říšští odborníci korigovali a kontrovali přípravu vládních nařízení. Po splnutí okupační a protektorátní správy v lednu 1942 už německým úředníkům náležel dost směrodatný podíl na samotné tvorbě jednotlivých nařízení. Za příklad lze uvést rozsáhlé novelizace důchodového a úrazového pojištění přijaté v závěru roku 1943,⁴⁵⁴ u nichž probíhalo připomínkové řízení mezi jednotlivými expertními a zájmovými institucemi.⁴⁵⁵

zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939-1942. Díl 2.: obsazení a působnost, in: *Dějiny věd a techniky*, roč. 41, 2008, č. 1, s. 1-26.

⁴⁵³ Arbeitseinsatz, Arbeitslosenhilfe, Lohnpolitik, Sozialversicherung, Versorgung, Wohnungs- und Siedlungswesen. NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-1/90, k. 5: Vermerk über die Gliederung der Behörde des Reichsprotectors, 13. Februar 1940.

⁴⁵⁴ Vládní nařízení č. 1/1944 a 2/1944 Sb.

⁴⁵⁵ Reprezentativním příkladem může být diskuze nad návrhy k nařízením č. 1/1944 a 2/1944, které se týkaly úrazového pojištění a pojištění proti nemoci, invaliditě a stáří. Návrh komentovaly vedoucí žup, kteří měli přispět svou zkušeností z provádění podobného zákona, jakož i řada vnitroprotektorátních úřadů. Postoj v této věci prezidenta Centrálního svazu průmyslu Bernarda Adolfa, velmi vlivné osoby v rámci německých okupačních struktur, který si zkrájí ledna 1944 velmi kritickým ba téměř ironickým tónem stěžoval ministru hospodářství a práce Walteru Bertschovi, že na připomínkování posledních verzí návrhů vládních nařízení č. 1/1944 Sb. a č. 2/1944 Sb. neměl dostatek času. Adolf se s kritikou přihlásil především proto, že obě nová nařízení sice podle jeho názoru přinášela obyvatelstvu Čech a Moravy dalekosáhlá zlepšení jejich nároků vůči

Období přestavby bylo tudíž pro říšské úředníky, často přicházející z Říšského ministerstva práce (*Reichsarbeitsministerium*) či jiných pracovišť (např. říšských pojišťoven), obdobím učení a poznávání českých zemí, jemuž právě protektorátní znalci zejména sociálního pojištění poskytli nezbytný čas a prostor. Oproti říšským úředníkům měli jistou výhodu etničtí Němci z českých zemí, kteří znali region, obyvatelstvo a disponovali často alespoň základní znalostí češtiny. Z tohoto hlediska zůstávali čeští Němci nepostradatelnou silou. Nejen v osobě státního tajemníka a pozdějšího německého státního ministra pro Čechy a Moravu Karla Hermanna Franka měli důležitější zastoupení ve správě protektorátu než místní Němci v Sudetské župě, kam přicházeli říšští úředníci lépe vybavení znalostí říšského práva, které se zde implementovalo v souvislosti s přičleněním pohraničí k Německé říši.⁴⁵⁶

K ústředním orgánům veřejné správy řadím také Národní souručenství. Jeho vzniku jsem se věnovala v minulé kapitole, kde jsem popisovala jeho roli v rámci přestavby státu a společnosti. Souručenství nahrazovalo zrušené zastupitelské orgány bývalého Československa, ale reprezentovalo také národní projekt sociálního zabezpečení „českého národa“. Mělo dosti vágní expertní zázemí, protože Souručenství aktivně sdružovalo nadšené reformní aktivisty nejrůznějších povolání spíše než nadšené odborníky, kteří se často angažovali už jinde. Tomuto personálnímu zastoupení Souručenství odpovídala po dlouhou dobu nejasná pozice ve vztahu k protektorátní vládě. Národní souručenství přesto disponovalo vlastním sociálním odborem, což mělo ukazovat vážnost a míru zodpovědnosti, k níž se Souručenství hlásilo jako jediná ústřední politická instituce zastupující „český národ“. Sociální odbor se dělil do několika referátů zabývajících se sociální péčí a její organizací, populací, bytovou péčí, zájmovou prací ze sociálního hlediska, sociálním pojištěním, projektem „Radost ze života“ a agendou související s přestěhovalci.⁴⁵⁷ Aktivita Národního souručenství v jednotlivých odborech zcela jistě nebyla rozprostřená vyrovnaně. Zatímco v případě sociálního pojištění mělo pravděpodobně minimální vliv, „Radost ze života“ související s organizací rekreačních pobytů pro české pracující patřila naopak k jeho nejviditelnějším projektům.

nositelům sociální pojištění, ale současně znamenala nikoli nevýznamné zatížení hospodářství a zvláště průmyslu, jehož zájmy hájil naopak on. NA, f. ÚŘP, k. 1016: Der Präsident, Zentralverband der Industrie an den Minister für Wirtschaft und Arbeit Herr Dr. Walter Bertsch, 10. Jänner 1944.

⁴⁵⁶ Volker Zimmermann, *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938-1945)*, Praha 2001, s. 129.

⁴⁵⁷ Sociální činnost Národního souručenství, in: *Národní práce. Ústřední deník Národní odborové ústředny zaměstnanecké*, roč. 3, č. 8, 9. ledna 1941, s. 5.

Nositelé sociálního pojištění

Nositelé sociálního pojištění neboli pojišťovny byli centrálními institucemi systému sociální politiky. Jejich pozice společně s jejich značným jměním v období meziválečného Československa jim přiznávala odpovídající mocenskou roli. V té době existovaly v českých zemích desítky pojišťovacích ústavů, přičemž mezi nejdůležitější patřily Ústřední sociální pojišťovna pro dělnické pojištění, Všeobecný penzijní ústav pro pojištění soukromých zaměstnanců, bratrské pokladny pro hornické pojištění a Úrazová pojišťovna pro pojištění úrazové. Po „Mnichovu“ a později po vyhlášení protektorátu se v otázce jejich organizační výstavby projevovaly dva vlivy: jednak přestavbový étos nesený českou politickou reprezentací společně s technokraty a jednak později dozorovací ambice okupačních orgánů. Na počátku hrály prim domácí snahy zjednodušit dosavadní nastavení sociálního pojištění a předně jejich nositelů.

Už v prosinci 1938 nařídila protektorátní vláda převést dosavadní pravomoc vyhrazenou zákonem výboru Všeobecného pensijního ústavu v Praze na představenstvo téhož ústavu, jehož členové nezvešli volbou podle dosavadních zákonných nařízení, nýbrž byli nově jmenováni vládou.⁴⁵⁸ Této možnosti vláda využila v zásadě okamžitě, když najmenovala nové správní orgány v čele s předsedou Františkem Ježkem. V témže úsilí pokračovala dobrovolně také na jaře 1939.⁴⁵⁹ Toto ustavení však nenabývalo účinnosti, protože se ukázalo žádoucí zasáhnout do vnitřní organizace nemocenských pojišťoven a Ústřední sociální pojišťovny mnohem razantněji. Další opatření mohla být přijata už jen se souhlasem říšského protektora, který jej v případě nové úpravy udělil v srpnu 1940. Nové opatření vešlo v platnost v prosinci téhož roku a rozvrhlo působnost dosavadních správních orgánů mezi dva subjekty – představenstvo a tzv. vedoucího úředníka, resp. ředitelství v případě Ústřední sociální pojišťovny.⁴⁶⁰ Tento záměr zdůvodnila důvodová zpráva k osnově tohoto zákona projednávaná na Předsednictvu ministerské rady. Konkrétně se v ní argumentovalo tím, že „v

⁴⁵⁸ Vládní nařízení č. 364 z 21. prosince 1938 o některých přechodných správních úpravách v oboru veřejnoprávního sociálního pojištění.

⁴⁵⁹ Vládní nařízení č. 52 z 11. března 1939 o o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, úrazu, invalidity a stáří Pozn.: ust. čl. III nabývá účinnosti až dnem 1. 7. 1939.

⁴⁶⁰ Vládní nařízení č. 76 z 5. prosince 1940 o vnitřní organizaci nemocenských pojišťoven podléhajících dozoru Ústřední sociální pojišťovny, jejich svazu, o vnitřní organizaci Ústřední sociální pojišťovny a o jmenování přísedících soudů zřízených podle zákona o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří.

*zájmu jednotnějšího a účinnějšího provádění nemocenského pojištění se sesiluje pravomoc vedoucích úředníků a vliv Ústřední sociální pojišťovny nad nemocenskými pojišťovnami“.*⁴⁶¹

Agenda reorganizace sociálního pojištění se tak především týkala změny rozhodovacích mechanismů exekutivy. V diskuzích se vznášel otazník nad zrušením dosavadní autonomie nositelů sociálního pojištění a nad podniknutím kroků směrem ke sjednocení tří existujících svazů nemocenských pojišťoven – Českého ústředí nemocenských pojišťoven, Jednoty zemědělských pojišťoven a Ústředního svazu nemocenských pojišťoven, k čemuž také došlo koncem roku 1938.⁴⁶² Sjednocení a omezení autonomie pojišťoven doprovázely vášnivé diskuze, v nichž se vytvořily dva tábory: jedni sjednocující proces považovali za přímou cestu ke zjednodušení institucionální sítě, druzí – mezi kterými se nacházel také zlínský podnikatel Jan Antonín Baťa – spatřovali v podobných snahách pouze dorovnávání schodků a zahlazování stop po špatném hospodaření neúspěšných pojišťoven.⁴⁶³ Kromě sjednocení svazu v jeden jediný existoval určitý konsensus tohoto postupu v případě, že se jednalo o několik ústavů působící v jediném okrese. Zatímco tyto úpravy se diskutovaly ještě na počátku roku 1939, druhorepubliková vláda měla již v tento čas za sebou schválení nařízení, jímž svou pozici ve vztahu k pojišťovnám očividně posilovala, jak již zaznělo výše. Koncem roku 1939 nabyly sjednocovací tendence konkrétní podoby. Z původně tří svazů nemocenských pojišťoven, došlo v případě dvou k likvidaci a celá agenda se sjednotila pod hlavičkou Ústředního svazu nemocenských pojišťoven. Jednalo se příznačně o návrat do stavu před rokem 1918, kdy existoval jediný zastřešující úřad. Podle soudobých pozorovatelů šlo o jednomyslné, dobrovolné a spontánní usnesení členů zúčastněných svazů, které mělo přinést zejména zjednodušení správní agendy a údajně vědomě také zlikvidovat konkurenční prostředí.⁴⁶⁴ Nelze přehlédnout, že tento postup plně odpovídá národně obranné strategii v duchu „podzimní revoluce“.

Přijatá nařízení přibližovala stav správnímu nastavení v říšskoněmeckém pojištění a úředníci si to velmi dobře uvědomovali. Dosavadní samosprávy se nicméně nedotkla, avšak pojišťovny pochopitelně nezůstaly mimo vliv okupační moci. Zavádění vůdcovského

⁴⁶¹ NA, f. PMR, k. 4156: osnova vládního nařízení o vnitřní organizaci nemocenských pojišťoven podléhajících doзору Ústřední sociální pojišťovny, jejich svazu, o vnitřní organizaci Ústřední sociální pojišťovny a o jmenování přísedících soudů zřízených podle zákona o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří.

⁴⁶² Vládní nařízení č. 364 z 21. prosince 1938 o některých přechodných správních úpravách v oboru veřejnoprávního sociálního pojištění.

⁴⁶³ Zprávy situační, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI., č. 2, 20. leden 1939, s. 29–30.

⁴⁶⁴ Jiří Pleskot, Sloučení svazu nemocenských pojišťoven, *Sociální reforma*, roč. XXXI., č. 13, 5. červenec 1939, s. 177.

principu, tedy přísně hierarchizované struktury, se nevyhnulo ani institucím sociálního pojištění v protektorátu. Některé poválečné publikace uvádí, že podle organizační novely z prosince 1940 došlo ke zrušení dosavadních autonomních správních orgánů a místo nich byl zřízen institut „odpovědného ředitele“, kterého doplnili ostatní členové představenstva. Přestože představenstvo bylo složeno z ředitelů jednotlivých sekcí – pojišťovny tedy neměly jediného ředitele, ale ředitelů několik – nová úprava dávala vybranému z nich výsadní pravomoci.

V případě Ústřední sociální pojišťovny začala intervence německých orgánů už víc jak o rok dříve a jejím cílem bylo obsadit právě tuto pozici. Obecně spočívala strategie okupačních orgánů v dosazování říšských expertů do vybraných vedoucích pozic protektorátních institucí, přičemž hlavní personální strukturu nadále tvořili čeští zaměstnanci. Tento postup odpovídal principům dozorovací správy, která – jak již víme – se měla soustředit především na kontrolu a moderaci vývoje v daném sektoru. Dosazování říšských úředníků nezačalo až s příchodem Reinharda Heydricha a reorganizací veřejné správy za jeho působnosti. Oblasti, kde bylo třeba zřídit německý dohled, okupační moc identifikovala mnohem dříve. Úřad říšského protektora nicméně vznesl v této věci vůči protektorátní správě oficiální požadavek na jaře 1939.⁴⁶⁵ „*Kvůli velkému významu sociálního pojištění pro celé hospodářství*“, zaznělo na poradě Úřadu říšského protektora konané o několik měsíců později, „*je třeba zajistit odpovídající německý vliv v čestných orgánech a úřednictvu velkých a pro celkovou oblast protektorátu kompetentních nositelů sociálního pojištění a nositelů pojištění v okresech se zvláště silným podílem Němců na celkovém obyvatelstvu*“.⁴⁶⁶ Národnostní poměry zůstávaly trvalým organizačním a systémovým principem všech opatření, která byla v protektorátu přijata.

Relativně krátce po vyhlášení protektorátu vzrostl zájem o organizaci a jmění protektorátních ústavů. Dne 27. října 1939 byl na schůzi představenstva Ústřední sociální pojišťovny jmenován členem jeho ředitelství ministerský rada Říšského ministerstva práce Kurt Wilhelmi. Usnesení, aby se Wilhelmi nastoupil služby v Ústřední sociální pojišťovně, schválil ministr sociální a zdravotní správy 15. listopadu. Je příznačné, že právě Wilhelmi převzal nejdůležitější úkoly představenstva, protože obdržel dávkovou agendu invalidního a starobního pojištění, pojišťovací soudnictví, dávkovou likvidaturu, záležitostí matematické a

⁴⁶⁵ NA, f. ÚŘP, k. 1022: Ministerstvo sociální a zdravotní správy Předsednictvu ministerské rady, 9. listopadu 1939.

⁴⁶⁶ NA, f. ÚŘP, k. 971: Reichsprotektor f. Böhmen u. Mähren an den Herrn Gruppenleiter, Betr. Unterlagen über die Sozialpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren – hier – Sozialversicherung, 20. November 1939.

statistické. S Vladislavem Klumparem se dále dělil záležitosti legislativy a finanční rovnováhy ústavu. Naopak personální otázky, léčebnou péči, otázky lékařské a vnitřní organizace ústavu měl v kompetenci dlouholetý pracovník pojišťovny Vladimíra Vydra.⁴⁶⁷ Od nástupu říšského ministerského rady do ředitelství Ústřední sociální pojišťovny se německý vliv rozšiřoval také do ostatních ústavů. K 18. prosinci 1940 na žádost říšského protektora Kurt Wilhelmi přešel na pozici vrchního ředitele do Všeobecného penzijního ústavu v Praze a v Ústřední sociální pojišťovně jej vystřídal Franz Koreis, dosavadní vrchní vládní rada Vrchního pojišťovacího úřadu v Ústí nad Labem (*Oberversicherungsamt Aussig*).⁴⁶⁸ Tyto změny pouze potvrdily strategii okupační správy, která se uplatnila také v případech dalších větších nositelů sociálního pojištění v protektorátu. Kromě Wilhelmiho a Koreise, nastoupil do Nemocenské pojišťovny soukromých zaměstnanců Franz Ritter a do Úrazové pojišťovny dělnické v Praze Franz Prokesch.⁴⁶⁹

Působení německých úředníků v protektorátních pojišťovnách mělo dvojí účel. Jednak kontrolovat činnost ústavu a zpřehlednit jejich dosavadní hospodaření a jednak v prostoru s dominantní většinou českého obyvatelstva hájit zájmy německých pojištěnců. Doslova vykonávat své zaměstnání „*podle svých dosavadních zkušeností a kvalifikace [a] na základě vědění a schopností* [úředníků, pozn. aut.] *v českém prostředí si zjednat respekt*“, uvádělo se ve smlouvě pro německé zaměstnance přidělených na úřední místa ve Všeobecném penzijním ústavu.⁴⁷⁰ V závěru roku 1939 měl Všeobecný penzijní ústav v gesci 250 000 pojištěnců, z nichž 17 000 byli Němci. V lednu následujícího roku vešla v platnost nová organizace úřadoven tohoto ústavu. Zatímco pro obvod Země české byla zřízena jediná Úřadovna Všeobecného penzijního ústavu v Praze, na Moravě došlo k rozdělení úřadovny na dva odbory – český a německý. Německému odboru příslušeli pojištěnci německé národnosti, českému pojištěnci české a jiných národností. Administrativně byly oba odbory samostatnými

⁴⁶⁷ *Věstník ÚSP*, oběžník č. 921 ze 4. prosince 1939, Jmenování Dr. Kurta Wilhelmiho členem ředitelství Ústřední sociální pojišťovny.

⁴⁶⁸ V pramenech též František Koreis.

⁴⁶⁹ NA, f. ÚŘP, k. 973: J. Schneider an die Deutsche Gesellschaft der Wirtschaft in Böhmen und Mähren, Gruppe Prag, zu Händen von Herrn Dr. Adolf, 20. Januar 1942.

⁴⁷⁰ NA, f. ÚŘP, k. 1022: Anlage – pravděpodobně k dopisu Fritz Pawellek, DAF, NSDAP an den Herrn Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Gruppe X., z. H. des Herrn Dr. Schneider, 15. Dezember 1939.

jednotkami a společně jim byly pouze správní orgány.⁴⁷¹ K 22. lednu 1940 zaměstnával Všeobecný penzijní ústav celkem třináct německých úředníků.⁴⁷²

Zvýšení německého dohledu a vlivu v protektorátních institucích měli zajistit němečtí úředníci, kteří soustavně pronikali do struktur protektorátních úřadů v čím dál větším počtu. Vzestupný trend ovlivnila až válka a povolání „nadbytečných“ úředníků na frontu. Důsledky se projevovaly od roku 1942, kdy počet německých úředníků klesal. K březnu 1944 mělo pouze 16 ze 144 nemocenských pojišťoven v protektorátu mezi svými zaměstnanci německé úředníky, přičemž celkem se jednalo o 106 osob.⁴⁷³

Orgány péče chudinské a dobrovolné

Utváření solidárního společenství bylo jedním z ústředních motivů „podzimní revoluce“. Souviselo s důrazem na koncentraci veškerých technokratických a politických sil na vnitropolitické záležitosti s cílem sociálně zabezpečit příslušníky „českého národa“. Opatření v oblasti sociální politiky, zejména pak rovině sociální péče neboli péče chudinské, měly tento účel plnit v první řadě, byť pochopitelně méně účelně či štedře než nositelé sociálního pojištění. Význam charitativních organizací vyvstal především v čase hospodářské krize, neboť na nich do značné míry závisel pečovatelský systém o nezaměstnané.⁴⁷⁴ Za druhé republiky a okupace nadále charita přispívala dílčím způsobem k péči o potřebné Čechy, ale její struktura se výrazně proměnila. Zřízení „Základu národní pomoci“ v prosinci 1938 stálo na počátku soustavné veřejnoprávní sociální péče o „český národ“, která během okupace nikdy neustala, třebaže měnila některé své institucionální komponenty.⁴⁷⁵ Jejím charakteristickým znakem byla nejen ona koncentrace sil, ale také propagace ideologie „národní pospolitosti“. Základ národní pomoci vznikl ještě v těsné součinnosti s vládnoucím politickým uskupením Stranou národní jednoty a jejím úkolem bylo z prostředků získaných zejména výnosy z veřejných sbírek a darů poskytovat podporu sociálně potřebným.

⁴⁷¹ *Věstník ÚSP*, roč. XIV, č. 6, s. 102.

⁴⁷² NA, f. ÚŘP, k. 1022: Antrag betreffend die Eingliederung der im Stande der Amtstelle Prag B befindlichen und einiger anderer Angestellter deutscher Volkszugehörigkeit in die einzelnen Abteilungen der Amtsstelle Prag A und der Zentrale der Allgemeinen Pensionsanstalt in Prag.

⁴⁷³ NA, f. ÚŘP, k. 974: ORR F. Koreis – Vermerk: Anstellung von Kriesgversehrten bei den Trägern der Krankenversicherung im Protektorat Böhmen und Mähren, 21. März 1944.

⁴⁷⁴ Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity*, s. 350.

⁴⁷⁵ Vládní nařízení č. 370/1938 Sb., jímž se zřizuje „Základ národní pomoci“ Pozn.: předpis platí jen v zemích České a Moravskoslezské.

Podobně jako v jiných oblastech veřejně působících institucí se také charity dotkla snaha koncentrovat instituce operující na tom poli. Na počátku roku 1939 se v českých zemích jednalo přibližně o 90 000 nejrůznějších spolků s rozdílnou intenzitou angažovanosti a své činnosti, což podle českých úředníků nebylo v souladu s tím, co nazývali „zabezpečením budoucnosti národa“. Tu podle nich zajišťovaly jediné jeho „sjednocené síly“.⁴⁷⁶ Na Základ národní pomoci navázal spolek „Národní pomoc“, což potvrdilo národně segregáční princip organizace sociální politiky a péče v protektorátu. Na získání podpory od Národní pomoci neexistoval jakýkoli právní nárok, ale spektrum nabízených služeb bylo poměrně široké. Zahrnovalo stravovací akce pro děti a strádající dospělé, naturální podporu směřovanou do obcí sociálně slabým rodinám nebo organizaci akcí „národní pohostinství“, které mělo umožnit strádajícím dětem z měst prázdninové zotavení na venkově. Všem projektům byla společná myšlenka na zlepšení stravovacích návyků a zkvalitnění stravy obyvatelstva a propagace tradiční rodiny.⁴⁷⁷ Národní pomoc i její pozdější institucionální pokračovatelka „Sociální pomoc“ se od počátku jevily jako zjevný konkurent dosavadních dobrovolnických organizací na poli veřejné péče. Jejich funkce neměla být pouze doplňková, ačkoli měly zvyšovat dostupnost veřejné sociální, lékařské a poradenské podpory mezi protektorátním obyvatelstvem.

Také v pozdějších letech učinily úřady hned několik kroků k reorganizaci veřejné chudinské péče. Celý tento proces probíhal pozvolna a – jak můžeme zpětně vyhodnotit – jevil se ve výsledku spíše jako neúspěšný. Centralizace měla začlenit Zemskou péči o mládež a další dobře zavedené organizace pod tzv. Národní ústředí sociální a zdravotní péče. Národní ústředí vzniklo v létě 1939 jako zastřešující orgán všech spolků a svazů spolků činných v sociálně zdravotním oboru. Ministr Vladislav Klumpar jeho vznik postavil na hesle „*Účelnost, hospodárnost, dělba práce a společný plán*“, jak zdůraznil na ustavující schůzi 24. srpna 1939.⁴⁷⁸ Národní ústředí mělo kontrolovat činnost a hospodaření všech sdružení, které zastřešovalo. Personálně se částečně překrývalo s pracovníky sociální a zdravotní komise Národního souručenství, což mělo zajistit jejich úzkou spolupráci. Předsedou Ústředí se stal univerzitní profesor a lékař Hynek Pelc, který měl k ruce za zdravotní sekci lékaře Aloise Zelenku, pro sociální záležitosti statistika a demografa Josefa Talacka.⁴⁷⁹ Při své organizační

⁴⁷⁶ NA, f. PMR, K. 4148: Důvodová zpráva k chystanému vládnímu nařízení ze dne 31. března 1939, jímž se mění zákon ze dne 15. listopadu 1867, č. 134 ř. z. o právu společným, a činí některá opatření týkající se spolků.

⁴⁷⁷ NA, f. Česká sociální pomoc, k. 3: 3 roky Národní pomoci, Praha 1941.

⁴⁷⁸ NA, fond Národní ústředí sociální a zdravotní péče, karton 1: Oběžník k zahájení činnosti, 18. září 1939.

⁴⁷⁹ *Zpráva o činnosti Národního ústředí sociální a zdravotní péče, od 1. IX. – 31. XII. 1939*, Praha 1940, s. 12.

práci se opíralo o okresní pomocné výbory vybudované v každém soudním okrese, které koordinovaly na této správní úrovni činnost Národní pomoci, Okresní péče o mládež, Charity a Ligy proti tuberkulóze. Velkou finanční zátěž pomocných výborů tvořily hlavně stravovací akce, které konkrétně v roce 1941 stály více než 11 mil. K, z celkových 39 mil. vyplacených dále na peněžité podpory, ošacovací akce, vydržování poraden, umístování v rodinách a ústavech, sociální zdravotnictví a prázdninovou péči.⁴⁸⁰

Národní ústředí vytvářelo centralizovanou, avšak komplikovanou a organizačně nepružnou instituci. Soudobí pozorovatelé ji právě proto označovali za „monstrum“, které ani nemohlo efektivně fungovat. Existence Národního ústředí neměla dlouhého trvání a v zásadě zanikla během roku 1942 paralelně s ustavením Sociální pomoci. Později zjednodušení sociální péče již nemělo znamenat striktní organizační centralizaci jednotlivých institucí, nýbrž „cestu dobrovolné dohody“. V praxi to znamenalo především rozdělení úkolů a vzájemnou výpomoc jednotlivých organizací, jak se mělo ukázat na pozdější spolupráci Okresní péčí o mládež se Sociální pomocí.⁴⁸¹

Stávající síť institucí na lokální úrovni byly direktivně řízeny z pražských ústředí a podílely se dále zejména na organizační práci. V zájmu unifikace dětské zdravotní péče došlo například v prosinci 1939 k převedení poraden „Naším dětem“ z dosavadní místní správy do správy ústředního vedení Zemského ústředí péče o mládež. Spolu s Okresními péčemi o mládež využívaly prostředky k vědomé snaze posílit zdravotní preventivní péči o obyvatelstvo. Orientovaly se zejména na poradny pro matky a děti, poradny pro dorost, okresní dětské domovy, hromadné poručenství a rodičovská sdružení.⁴⁸² Poradenská činnost, která v nákladech dosahovala výše více než jednoho milionu korun placených z rozpočtu Ministerstva sociální a zdravotní správy,⁴⁸³ byla sice i v následujících letech plně

⁴⁸⁰ Do programu na stravování bylo v prosinci 1939 pouze v Čechách přihlášeno 127 184 dětí ve 1465 stravovacích stanicích. Předpokládané náklady činily více než 5 milionu K. Na ošacení 80 044 dětí se předpokládaly náklady ve výši 4,5 milionu K. NA, fond Ministerstvo sociální a zdravotní správy (MSZS), karton 3: Zápis o schůzi III. skupiny Národního ústředí sociální a zdravotní péče konané 13. prosince 1939.

⁴⁸¹ NA, f. Zemské ústředí péče o mládež (ZÚPM), inv. č. 218/141, k. 37: Jednání o spolupráci se Sociální pomocí, 14. I. 1943.

⁴⁸² *Péče o duševně úchylné a pomocné školství. Nákladem Spolku pro slabomyslné v Praze*, Praha 1941. s. 42.

⁴⁸³ Na rok 1940 se počítalo s celkovými náklady v hodnotě 1 143 730 K, z čehož osobní výdaje činily 946 930 K a provozní náklady 196 800 K. NA, fond MSZS, karton 6: Ministerstvo sociální péče, čj. A-1774: Poradny „naším dětem“ – převedení do správy zemských ústředí péče o mládež, 16. prosinec 1939.

subvencována z protektorátních veřejných financí, ale Zemskému ústředí podléhala veškerá organizační a správní činnost.⁴⁸⁴

Trend posilovat dobrovolnickou péči posléze i tyto poradny přivedl do sféry veřejně dobročinných aktivit.⁴⁸⁵ Význam dobročinných organizací ovšem nevyplýval z potřeby zaopatřit jedince potýkající se s trvalými duševními či fyzickými problémy, ale opakovaně se vztahoval k horizontu pracovního výkonu, v němž se také nalézal smysl této komplexní sociální a zdravotní péče: „*Tam, kde určité vady [vrozené zdravotní komplikace, pozn. aut.] již vznikly, snaží se OPM [Okresní péče o mládež, pozn. aut.] péči represivní napravit nebo alespoň zmírnit a učinit děti abnormální z důvodů humanitních i hospodářských aspoň částečně schopnými výdělečné práce, nebo zbavit rodiče starostí o tyto děti, aby se plně mohli věnovat produktivní práci a péči o ostatní své normální děti.*“⁴⁸⁶ Fyzické či mentální postižení nacionální socialismus zcela nerespektoval a diskutoval jej prakticky výhradně v kontextu rasové hygieny a eutanazie.⁴⁸⁷ Jak ovšem vyplývá z výše uvedeného citátu, alespoň v rovině úvah se objevovalo i v jiných spojitostech.

V lednu 1943 byla vedena jednání o spolupráci organizací zajišťující dobrovolnou péči o mládež s novým organizačním subjektem na poli sociálně zdravotní péče – Sociální pomocí.⁴⁸⁸ Sociální pomoc zahájila svou činnost 30. října 1942 a z hlediska pole svého působení nebyla ničím zásadně novým, spíše dalším pokusem o soustředění institucí veřejné sociální péče. Odrážela též diskurzivní posun vývoje od „národní pospolitosti“ k pospolitosti sociální či pracovní. V době jejího vzniku se již značně ustoupilo od sociální politiky diskutované v národních kategoriích a dával se větší důraz na solidarismus uvnitř společenství. Tomu rovněž odpovídalo vynakládání finančních zdrojů, s nimiž Sociální pomoc disponovala. Podporovala stravování, ošacení, provoz dětských útulků pro pracovně nasazené ženy-matky, přispívala na vánoční dárky pro potřebné děti a spolupracovala také s dalšími institucemi zejména na potírání tuberkulózy. Třebaže Sociální pomoc převzala velkou část aktivit své předchůdkyně Národní pomoci, z hlediska jejího zakomponování do

⁴⁸⁴ NA, fond MSZS, karton 6: Ministerstvo sociální péče, č. j. A-1774: Poradny „Naším dětem“ – převedení do správy zemských ústředí péče o mládež, 16. prosinec 1939.

⁴⁸⁵ *Zdravotnická ročenka Protektorátu Čechy a Morava*, roč. 11, 1939–1940, s. 40.

⁴⁸⁶ Péče o duševně úchylné a pomocné školství. Nákladem Spolku pro slabomyslné v Praze, Praha 1941, s. 42.

⁴⁸⁷ K problematice eutanazie v prostoru Čech a Moravy dále viz Michal Šimůnek / Dietmar Schulze, *Die nationalsozialistische „Euthanasie“ im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren 1939-1945*, Praha 2008; Boris Böhm / Michal V. Šimůnek (Hrsg.), *Verlegt – Verstorben – Verschwiegen: tschechische und deutsche Psychatriepatienten in Böhmen als vergessene Opfer der NS-„Euthanasie“ = Odtransportování – zemřeli – zapomenutí: čeští a němečtí duševně nemocní v Čechách jako zapomenuté oběti nacistické „eutanazie“*, Červený Kostelec 2016.

⁴⁸⁸ Vládní nařízení č. 378/1942 Sb. o Sociální pomoci pro Čechy a Moravu.

struktury institucí veřejné sociální péče upravovala dosavadní soustavu institucí pečujících o obyvatelstvo, protože Sociální pomoc vyhlásil a následně její činnost dozoroval ministr lidové osvěty Emanuel Moravec.⁴⁸⁹ Od ledna 1943 byla její činnost částečně decentralizována. Veškerá organizace se přenesla na okresní pověřence se sídlem v každém ze 43 politických okresů protektorátu, kteří měli úzce spolupracovat s Okresními péčemi o mládež.⁴⁹⁰

Sociální pomoc fungovala z velké části na principu solidarity českého obyvatelstva. Doslova byla „*nositelem ideje vzájemné pomoci bližnímu v našem národě*“, jak ji charakterizoval pražský primátor Alois Říha v listopadu 1944.⁴⁹¹ Toho času začínal už třetí rok jejího působení, tzv. III. dílo Sociální pomoci. Ke svému financování využívala příspěvky českého obyvatelstva na nejrůznější protektorátní a říšské projekty, díky čemuž se netěšila přílišné oblibě. Tomu také odpovídala výše příspěvků odevzdávaných na výběrných místech, která alespoň zpočátku nebyvala podle představ protektorátní reprezentace. Nespokojenost s nedostatečným nasazením Čechů pro kolektivní dílo národa, resp. nyní zejména „nové Evropy“ podnítila Ministerstvo práce a hospodářství v prosinci 1942 k přijetí opatření, které z „dobrovolného“ příspěvku učinily v zásadě příspěvek obligatorní. Vytvářel se tlak, který měl vmanipulovat obyvatelstvo do situace, v níž se vyžadoval veřejný manifest podpory Sociální pomoci vhozením mince do pokladničky. Od ledna 1943 tomu již mělo být jinak. Podle nařízení ministerstva se pojištěncům z odpočivných (zaopatřovacích) požitků srážel příspěvek na Sociální pomoc automaticky. Klient pojišťovny tak mohl tuto praxi zastavit jedině písemným vyjádřením nesouhlasu, který by musel zaslat svému ústavu.⁴⁹² Je však velmi pravděpodobně, že po událostech roku 1942 lidé raději obstrukce a vyjednávání s úřady nechtěli podstupovat. V protektorátu se kombinovaly nejrůznější formy srážek, zdanění či naopak zvýhodnění. Příspěvky na Zimní pomoc německého národa, Národně socialistickou péči o lid, Základ národní pomoci či pro spolek Národní pomoci si bylo možné alespoň odečíst při vyměřování důchodové, všeobecné a zvláštní výdělkové daně.⁴⁹³ V případě Základu národní pomoci to tak již platilo od samého počátku, tj. od prosince 1938.⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ NA, f. ZÚPM, k. 37: Záznam o jednání o spolupráci mezi Svazem péče o mládež a Sociální pomoci, 14. leden 1943.

⁴⁹⁰ NA, f. ZÚPM, k. 37: Oběžník č. 3 Zemského ústředí péče o mládež v Čechách, 21. ledna 1943.

⁴⁹¹ III. dílo Sociální pomoci zahájeno, in: *Péče o mládež*, roč. XXIII, č. 10, prosinec 1944, s. 285.

⁴⁹² *Věstník ÚSP / Mitteilungen der ZSG*, oběžník č. 1480 z 6. ledna 1943: Sociální pomoc pro Čechy a Moravu, příspěvky poživatelů protektorátních a podobných odpočivných a zaopatřovacích požitků.

⁴⁹³ Vládní nařízení č. 338/1940 Sb. o berních výhodách pro Zimní pomoc německého národa, pro Národněsocialistickou péči o lid, pro Základ národní pomoci a pro spolek Národní pomoci.

⁴⁹⁴ Vládní nařízení č. 370/1938 Sb., jímž se zřizuje „Základ národní pomoci“, zde § 5.

Předpoklad, že po událostech a represivních akcích v roce 1942, se obyvatelstvo nebude snažit systém obejít nebo mu jakkoli jinak vzdorovat, byl patrně jedním z důležitých argumentů pro zavedení automatických srážek příspěvků. Nadále ovšem platilo, že výše částky, kterou se podařilo shromáždit, využívala protektorátní reprezentace jako měřítko míry nasazení „českého národa“ pro nacistický projekt „nové Evropy“. Pokud můžeme věřit zveřejněným částkám, které byly výsledkem kolektivních sbírek českého obyvatelstva, jednalo se skutečně o působivý výkon: v roce 1943 vzrostl oproti předchozímu roku výnos sbírky o 40 %, z více než 125 mil. K na 208 mil. K.⁴⁹⁵ Vedle své propagandistické funkce byly veřejné sbírky důležitým finančním zdrojem veřejné sociální péče. Po vzniku Sociální pomoci, výhradního organizátora těchto sbírek, byla na výdělcích do značné míry závislá činnost tradičních nositelů sociální péče, a sice Okresních péčí o mládež, které měly nezastupitelný podíl na udržení sociální stability protektorátu.

Péče o dělnictvo

Péče o dělnické vrstvy patřila k nejpodstatnějším agendám protektorátní sociální politiky. Z velké části ji můžeme považovat za účelovou, protože jejím motorem byl v první řadě hospodářský zájem. Maximalizace průmyslové a zemědělské produkce v zájmu válečného vítězství se ovšem nemohla obejít bez výkonných dělníků a dělnic. Úzká vazba mezi výkonem a zdravím jednotlivce tak vysvětlují, proč právě pracující požívali takové pozornosti. Současně nelze popřít, že existoval také vážně míněný zájem o takové nastavení sociálně zdravotních podmínek, které by subjektivně pocítili také protektorátní (čeští) dělníci a dělnice a získaly si jejich sympatie. Péče o pracující byla vhodnou formou, skrze niž mohly úřady nejefektivněji komunikovat zásady a ideály nového řádu. Dělníci, kteří se stále ještě vyrovnávali s důsledky Velké hospodářské krize, stáli v samém centru zájmu českých a později též německých úřadů a na tom se v průběhu okupace nic nezměnilo. Slovy pozdějšího předsedy jednotné centrály českých dělníků a soukromých zaměstnanců Národní odborové ústředny zaměstnanecké (NOÚZ) Václava Stočese z kraje roku 1941, „*smyslem dnešní sociální politiky je přivésti námezdně pracujícího člověka do české národní pospolitosti*“.⁴⁹⁶ Na této cestě je měly doprovázet sjednocené české odbory.

⁴⁹⁵ III. dílo Sociální pomoci zahájeno, in: *Péče o mládež*, roč. XXIII, č. 10, prosinec 1944, s. 285.

⁴⁹⁶ L. Votický, Novoroční přání státního presidenta, in: *Práce a hospodářství*, roč. II, 1941, č. 1, leden 1941, s. 3.

Členství v odborových jednotách měli zaměstnanci rozumět jako plnění „národní povinnosti“, protože „každý musí přiložit ruku ke společné práci a přispět svým podílem k plnění společenského úkolu“, zaznívalo v představách odborových předáků.⁴⁹⁷ Hlavní náplní odborové práce byla všestranná každodenní péče o české dělníky. Z roztržité palety odborových organizací se ve dvou fázích organizačně vytříbila jedna jediná. NOÚZ měla být jednolitou platformou, což se podařilo realizovat teprve v roce 1941. Do té doby představovala spíše jen koordináční středisko.⁴⁹⁸ První předseda Národní odborové ústředny, tehdy ještě pouze jedné ze tří odborových organizací v protektorátu, nám velmi dobře známý Antonín Zelenka, byl v tomto smyslu vydáván za neúspěšného lídra.⁴⁹⁹ Jeho předsednictví, které oficiálně ukončilo neúspěšné vyjednávání o spolupráci s Německou pracovní frontou,⁵⁰⁰ ale fakticky byla jeho rezignace daní za strategické manévry protektorátní vlády v záležitostech odborů,⁵⁰¹ se neslo v duchu napravování mzdových rozdílů. Nikoli náhodou vzhledem ke své vlastní profesní historii považoval Zelenka za posláni odborářů v nových podmínkách zejména v úsilí o spravedlivou úpravu mezd, komentoval tyto kroky následujícími slovy: „*Odbory dnes se sprostňují od vlivů cizích a stávají se organismem, jehož jediným posláním jest: chrániti hospodářské a sociální zájmy svých členů. Všichni odboráři vždy jasně věděli, že roztržitost odborů je velikou překážkou při každé akci a že zeslabuje váhu a význam pracujících při každém jednání a při každém kroku. Bylo-li to dříve na škodu, byl by to dnes zločin; a v dnešní situaci si nikdo nesmí dovolovati, aby pro své zájmy ničil práci všech.*“⁵⁰² Proces sjednocování se měl tentokrát odehrát na odborové půdě. Podle Zelenky to nebyl vnucený a nechtěný postup, ale příhodný krok k realizaci kvalitní odborové práce neboli efektivního zastupování zájmů českých dělníků a dělnic. Zelenkův entuziasmus nebyl naivní, jak se nám dnes může zdát. Teprve časem se ukázalo, že role odborů v otázkách mezd nebude víc než symbolická a přestavba státu a společnosti nebude procesem, do kterého budou hovořit pouze Češi.

Odborová ústředna se starala o sociální a kulturní zajištění českého dělnictva prostřednictvím projektu „Radost ze života“ (*Kraft durch Freude*), zotavovacích a stravovacích akcí, kulturních programů a odborných kurzů pro dělnické obory (tzv. školy práce). Později v její

⁴⁹⁷ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 106: Sjednocení českého odborového hnutí, s. 3 [1939].

⁴⁹⁸ Detailněji viz František Čapka, *Odbory v českých zemích v letech 1918–1948*, Brno, 2008, zde zejm. 135–155.

⁴⁹⁹ Zmíněné tři odborové organizace tvořila Národní odborová ústředna zaměstnanecká, Ústředí jednot dělníků a Ústředí jednot soukromých zaměstnanců.

⁵⁰⁰ Václav Stočes, Na nové cestě, in: *Práce a hospodářství*, roč. II, 1941, č. 3, březen 1941, s. 42.

⁵⁰¹ František Čapka, *Odbory v českých zemích v letech 1918–1948*, s. 145

⁵⁰² VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 106, Antonín Zelenka: Posláni sjednocených odborů [1939].

činnosti převážilo zejména právní poradenství poskytované právním oddělením Národní Odborové ústředny. Vydávala také vlastní časopisy – *Práci a hospodářství*, *Českého dělníka* pro Čechy nasazené v Říši, *Ženu v povolání* pro české dělnice a řadu profesních novin, jakým byl třeba *Potravinář* pro pracující v potravinářském průmyslu či *Lučebník* pro dělnictvo zaměstnané v chemickém průmyslu. Do struktur Odborové ústředny bylo zakomponované sociální oddělení, ze které se v září 1942 vydělilo Ústřední oddělení žen. Bylo to vůbec poprvé v historii českého, resp. československého odborového hnutí, kdy vznikla organizace zastupující zájmy žen v samém středu odborářské struktury a ženy samy se takto aktivně zapojily do odborové práce. Je to zajímavé tím více, že účast žen v závodních radách byla pouze ojedinělá. Velmi pravděpodobně se tak stalo především díky sjednocení dříve značně roztržitého odborového hnutí. „*Stal se mi tuhle jeden případ*“, vyprávěl místopředseda NOÚZ Arno Hais na poradě referentek žen v červenci 1942, „*že si žena stěžovala, že nemá možnost si nakupovat zeleninu. 4 neděle nemohla nic nakoupit, neboť odpoledne bylo již vše vyprodáno, skoupeno těmi, kteří mají dopoledne čas obstarat nákupy. Byla proto hledána náprava a zjednána v tom smyslu, že se ženám v podniku dostal zvláštní lístek, který opravňoval nakupovat ráno s přednostním právem. Takových otázek je celá spousta. Půjde prostě o všechny otázky žen. Pracující žena musí mít naprostý pocit ochrany, musí se spolehnout na to, že jí vše bude vyřízeno.*“⁵⁰³ Hájení zájmů českých žen a mužů sdružených v odborové ústředně mělo zůstat prvořadým úkolem odborářů, ale jak ale uvidíme zejména v kapitole o politice práce, v podmínkách války a okupace byla realizace tohoto úkolu velmi nesnadná. Drobné úspěchy sekretariátů NOÚZ, resp. jejich zástupců pověřených kontaktem s úřady práce, přicházely spíše občas než pravidelně. Existovaly nicméně i dobré zkušenosti s některými konkrétními úřady práce. Jak plyne ze zprávy krajského sekretariátu odborové ústředny v Klatovech, který měl v kompetenci úřad práce v Klatovech, Strakonících a Plzni, v záležitostech týkající se mzdové politiky a morálky a přiznávání podpor při včleňování do práce, odboráři ještě v březnu 1945 konstatovali „ochotné vycházení vstříc“ ze strany úřadů práce.⁵⁰⁴ Podobě se vyjádřil také zástupce sekretariátu v Hradci Králové. Za únor 1945 hlásil do Prahy celkových deset intervencí ve věcech týkajících se zvláštních rodinných podpor při

⁵⁰³ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 236: Zápis o poradě referentek žen ze dne 13. VII. 1942 konané v zasedací síni NOÚZ, Praha 1, Perštýn č. 11.

⁵⁰⁴ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 236: Krajský sekretariát Klatovy > Národní odborová ústředna zaměstnanecká, Praha 1, Zpráva o činnosti zástupce NOÚZ pro styk s úřadem práce, 15. III. 1945.

včleňování do práce, přemístění zaměstnanců, zřízení závodního výboru atd., a potvrzoval jejich „vesměs příznivé vyřízení“.⁵⁰⁵

Národní odborová ústředna ve své činnosti napodobovala svou partnerskou institucí Německou pracovní frontu (*Deutsche Arbeitsfront*, DAF). Její přímé angažmá v protektorátu odmítl říšský protektor Konstantin von Neurath bez bližšího zdůvodnění v září 1940.⁵⁰⁶ V následujících letech ovlivňovalo Neurathovo odmítnutí vztahy mezi DAF a představiteli okupační správy v protektorátu. Způsobilo silné napětí mezi státním tajemníkem a později německým státním ministrem Karlem H. Frankem a vedoucím Pracovní fronty Robertem Leyem, které se diskutovalo na úrovni nejvyšších říšských úřadů ještě v roce 1945.⁵⁰⁷ Přesto v protektorátu vznikla instituce, která dohlížela na činnost protektorátních odborů a byla současně úřadovnou DAF. Spojovací úřad mezi Odborovou ústřednou a Úřadem říšského protektora (*Verbindungsstelle des Reichsprotectors zu den Gewerkschaften in Böhmen und Mähren*) vznikl v březnu 1941. Bylo přesně v téže době, kdy se znovu reorganizovaly protektorátní odbory. Personálně ho zajišťoval Wilhelm Köster a později Rudolf Kasper, kteří v zásadě dozorovali veškeré aktivity českých odborů. Vedoucí Spojovacího úřadu současně zastával funkci pověřence DAF u říšského protektora.⁵⁰⁸ Pozice spojovacího úřadu se změnila v roce 1944, kdy začala být od října financována Německým státním ministerstvem.⁵⁰⁹ V tuto dobu se zde navíc odehrávala řada kompetenčních sporů týkající se průmyslových podniků, které se vyžádaly jasnější vymezení pravomocí mezi Spojovacím úřadem a Ústředním svazem průmyslu pro Čechy a Moravu (*Zentralverband der Industrie*), který od srpna 1939 sdružoval veškeré průmyslové podniky v Čechách a na Moravě a hájil práva zaměstnavatelů.⁵¹⁰

Instituce říšské sociální politiky

V protektorátu žilo 7,2 mil. obyvatel, z nichž asi 240 000 byli čeští Němci, přibližně tedy pouhá 4 % veškerého místního obyvatelstva. Nabytím říšské státní příslušnosti se stávali členy *Volksgemeinschaft* a směli si tudíž nárokovat stejné sociální výhody jako Němci žijící

⁵⁰⁵ VO ČMKOS, f. NOÚZ, k. 236: NOÚZ Krajský sekretariát Hradec Králové Hlavnímu oddělení organiz., Praha 1, Zpráva zástupce pro styk s úřadem práce za měsíc únor 1945, 12. III. 1945.

⁵⁰⁶ Jaromír Balcar / Jaroslav Kučera, *Von der Rüstammer des Reiches zum Maschinenwerk des Sozialismus*, s. 90.

⁵⁰⁷ NA, fond NSM, sign. 110-9/14, k. 79: Stížnost K. H. Franka na Roberta Leye adresovaná Hansi Lammersovi, [1945].

⁵⁰⁸ Der Beauftragte der DAF beim Reichsprotector in Böhmen und Mähren

⁵⁰⁹ Od této doby jako Spojovací úřad Německého státního ministra k odborům (*Verbindungsstelle des Deutschen Staatsministers zu den Gewerkschaften*).

⁵¹⁰ NA, f. NSM, sign. 110-5/40, k. 53.

ve „staré Říši“ (*Altreich*). Kromě nich se v protektorátu koncentrovali Němci přicházející z Říše, kteří působili ve veřejné správě a v paramilitárních organizacích, anebo se jednalo o přestěhovalce či kolonizátory, popř. evakuované osoby z oblastí ohrožených leteckým bombardováním. Jejich počet v protektorátu byl během okupace proměnlivý a významně ho ovlivňoval vývoj válečné fronty. Tito všichni tvořili klientelu říšských institucí sociální politiky a péče, která ovšem na rozdíl od českého obyvatelstva neměla v čase ustavení protektorátu žádné institucionální zázemí.

Nejvyšší správní instancí říšské sociálně zdravotní péče v protektorátu byl Hlavní referát říšského zaopatření (*Hauptreferat Reichsversorgung*) na Úřadu říšského protektora. Referát měl v kompetenci sedm hlavních úkolů, z nichž nejdůležitější byl za prvé dohled nad činností oddělení říšského zaopatření při oberlandrátu v Praze (*Abteilung Reichsversorgung*), instituce zajišťující zaopatření válečných poškozců a pozůstalých z řad etnických Němců a jeho působnost se vztahovala na celé území protektorátu. Za druhé, referát byl hlavním kontaktním místem pro jednání s Ministerstvem sociální a zdravotní správy a dalšími protektorátními úřady. Za třetí, spravoval podpory a přídavky pro etnické Němce, stejně jako prostředky z nadací a jiných fondů. A konečně, za čtvrté, vyřizoval veškeré záležitosti týkající se plateb a vyúčtování, které probíhaly přes autonomní úřady a souběžně vykonával také finanční dohled nad 31. a 32. oddělením Ministerstva sociální a zdravotní správy, které z říšských prostředků hradilo penze bývalých profesionálních vojáků československé armády penzionovaných po 10. říjnu 1939.⁵¹¹

Institucionální síť zajišťující sociálně zdravotní zabezpečení obyvatelstva říšské státní příslušnosti vznikala v podstatě na zelené louce. Protektorátní (české) orgány navazovaly na dosavadní československé instituce, němečtí klienti bylo v tomto směru ve značné nevýhodě. Budování organizační struktury znamenalo vytváření sítě německých zdravotních zařízení, pojišťoven, vzdělávacích zařízení apod. za účelem sjednocení praxe v Říši a v protektorátu. V letech 1940 až 1941 zahájily svou činnost kupříkladu instituce školící v nejrůznějších odvětvích zdravotnické praxe: V roce 1940 otevřela své dveře Německá škola pro ošetřování nemocných (*Deutsche Krankenpflegeschule*), Německá škola porodních asistentek (*Deutsche Hebammenschule*), Německá škola pro lékařsko-technické pomocnice a asistentky (*Deutsche Schule für medizinisch-technische und Gehilfinnen und medizinisch-technische*

⁵¹¹ NA, f. ÚŘP, k. 1046: Aufgaben des Hauptreferats Reichsversorgung beim Reichsprotektor [1940].

Assistentinnen), o rok později Škola pro ošetřování nemocných (*Krankenpflegeschule*).⁵¹² Jak jsme viděli u procesu vyrovnání mezi slovenskými a protektorátními nositeli sociálního pojištění, kdy se Slováci museli vyrovnat s přesunem kompetencí na nové slovenské orgány, nešlo se o jednoduchou záležitost. Nejen proto v protektorátu nakonec nevznikly žádné pojišťovny určené výhradně pro německé obyvatelstvo. Argumentem byl princip autonomie protektorátní správy přiznaný ve výnosu z 16. března 1939.⁵¹³ Soukromé pojišťovací subjekty z Říše byly na protektorátní trh připuštěny pouze se zvláštním povolením,⁵¹⁴ proto se německý vliv prosazoval velmi silně právě uvnitř protektorátních pojišťoven.⁵¹⁵

Institucí, která vyrovnávala tento zjevný nesoulad ve výkonu sociálně zdravotní ochrany, byla Německá zdravotnická komora pro Protektorát Čechy a Morava (*Deutsche Gesundheitskammer für das Protektorat Böhmen und Mähren*). Organizační tíha z velké části ležela právě na ní, protože jejím hlavním úkolem bylo zastupování říšských zdravotnických korporací a tedy také zajištění lékařského ošetření pojištěnců patřící pod říšské nositele nemocenského pojištění.⁵¹⁶ V českém prostředí reprezentovala Říšskou lékařskou komoru a stala se hlavní stavovskou organizací německých lékařů, lékárníků, dentistů a porodních asistentek v protektorátu. Vytváření profesních sdružení, třebaže se zde konkrétně jedná o lékařské obory, je velmi specifickou otázkou, která – zdálo by se – nijak zásadně nesouvisí s vlastní organizací lékařské péče. V tomto případě je tomu jinak, protože Německá zdravotnická komora měla znatelně širší kompetence. Vznikla nařízením říšského ministra vnitra z 24. září 1940, tedy ve stejné době, kdy vyšlo nařízení o zavedení říšského lékařského řádu v Protektorátu Čechy a Morava platného pro německé státní příslušníky.⁵¹⁷ Podle říšského ministra práce nebyly Čechy a Morava cizinou ve smyslu říšského pojišťovacího řádu a nositelé říšského nemocenského pojištění tudíž měly povinnost poskytovat svým

⁵¹² Michal Šimůnek, Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939–1942, díl 2.: obsazení a působnost, in: *Dějiny věd a techniky*, roč. 41, 2008, č. 1, s. 16.

⁵¹³ NA, f. ÚŘP, k. 971, Aufbau der Sozialversicherung im Protektorat Böhmen und Mähren, zde: Geltung der Reichsversicherung im Protektorat, s. 9.

⁵¹⁴ T. Jelínek, *Pojišťovny ve službách hákového kříže*, s. 95.

⁵¹⁵ Do vedení největších pojišťoven v Čechách a na Moravě nastoupili němečtí úředníci: Kurt Wilhelmi jako vedoucí pracovník Všeobecného penzijního ústavu, Franz Koreis u Ústřední sociální pojišťovny, Franz Ritter u Nemocenské pojišťovny soukromých zaměstnanců a Dr. Prokesch u Úrazové pojišťovny dělnické v Praze. NA, f. ÚŘP, k. 973: J. Schneider an die Deutsche Gesellschaft der Wirtschaft in Böhmen und Mähren, Gruppe Prag, zu Händen von Herrn Dr. Adolf, 20. 2. 1942.

⁵¹⁶ Německá zdravotnická komora a nemocenské pojišťovny, in: *Sociální reforma*, roč. 34, č. 3-4, 20. února 1942, s. 1–2; k organizačním otázkám srov. NA, f. ÚŘP, k. 988: Deutsche Gesundheitskammer für das Protektorat Böhmen und Mähren, Rundschreiben Nr. 1/39.

⁵¹⁷ RGBl. I, s. 1275: Verordnung über die Deutsche Gesundheitskammer im Protektorat Böhmen und Mähren, 24. September 1940; RGBl. I, s. 1274: Verordnung zur Einführung von Bestimmungen der Reichsärzteordnung im Protektorat Böhmen und Mähren. Viz též Věstník Říšského protektora v Čechách a na Moravě, roč. 1940, s. 555–559.

pojištěncům na protektorátním území všechny dávky bez omezení. Německá zdravotnická komora byla tím, kdo měl tuto službu říšských nositelů zprostředkovat. O její obsáhlejší roli bude více řeč v kapitole o politice zdraví, zde je třeba alespoň poznamenat, že byla zásadní institucí pro vyúčtování poskytované léčby, koneckonců nejen pro říšské příslušníky v protektorátu, ale také pro nasazené protektorátní dělníky v Říši.

Německá zdravotnická komora byla příkladným produktem procesu výstavby veřejných říšských sociálních a zdravotních struktur na protektorátním území. Nebyla však jedinou. Týkala se rovněž *Hitlerjugend* a v kontextu sociální politiky ještě podstatněji Nacionálně socialistické péče o blaho lidu (*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*) známá pod zkratkou NSV.⁵¹⁸ Péče o blaho lidu byla masovou organizací německého národa, která v roce 1943 dosáhla až na hranici 17 mil. členů. Současně patřila také mezi nejznámější veřejné instituce a hovořilo se o ní jako také jako o vůbec nejpopulárnější organizaci v nacistickém Německu.⁵¹⁹ NSV se věnovala veřejné sociální péči, v podstatě téže, jakou v českém prostředí uskutečňovalo Národní ústřední sociální a zdravotní péče. Organizovala zdravotní poradny, programy, jakým byla Zimní pomoc (*Winterhilfswerk*), na které Němci přispívali veřejnými sbírkami, akce rodinné péče „Matka a dítě“ (*Mutter und Kind*) a velmi podstatně se angažovala také v projektu *Kinderlandverschickung*, v jehož rámci úřady posílaly ženy s dětmi či děti samotné mladší šesti let do rodin či útulků v bezpečnějších regionech, než jakým bylo kupříkladu Porúří pod náparem leteckého bombardování.⁵²⁰

Po vzniku protektorátu rozšířila své působení také na české země, když ji k 1. dubnu 1940 k tomuto úkolu zmocnil říšský protektor.⁵²¹ O vybudování sociální péče (*Wohlfahrtspflege*) v českých zemích se ovšem vedla diskuze už od jara 1939. Na rozsahu působení NSV v protektorátu neexistovala stoprocentní shoda.⁵²² Zdlouhavá výstavba NSV výrazně odlišovala situaci v Čechách od poměrů v Říši. Zatímco v Německu NSV v oblasti sociální péče získávala čím dál větší kompetence, v protektorátu se objevovaly hlasy, které se zastávaly sociální péče jako agendy výhradně náležející komunální správě. V oblastech s převážnou

⁵¹⁸ K tématu srov. Michael Buddrus, *Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationalsozialistische Jugendpolitik*, Bd. I u. II, München 2003.

⁵¹⁹ Herwart Vorländer, *Die NSV. Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation*, Boppard am Rhein 1988, s. 1.

⁵²⁰ K recepci NSV v českém prostředí viz Stanislav Richter, Dobrovolná sociální zařízení v Říši, in: *Sociální reforma*, roč. 31, č. 10, 20. května 1939, s. 136–138.

⁵²¹ NA, f. ÚŘP, k. 352: Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren An den Herrn Reichsminister der Finanzen in Berlin, Betr. Amtliche Fürsorge – Betreuung Volksdeutscher, die die deutsche Staatsangehörigkeit nicht besitzen, 8. Juli 1940 (Erlaß vom 4. 3. 1940).

⁵²² NA, f. ÚŘP, k. 1019: Vermerk, Betr. Ausbau der freien Wohlfahrtspflege im Protektoratsgebiet, 2. V. 1939.

většinou německého obyvatelstva, ale nejen ve městech pod německým vedením, ale také na dalších správních úrovních se údajně nacházel „dostatečný počet“ starostů a dalších úředníků, kteří by byli ochotni a schopni převzít úkoly sociálního péče o etnické Němce.⁵²³ Tento názor se ovšem bez velkého překvapení neprosadil.

Zpočátku se činnost NSV v protektorátu týkala pouze etnických Němců ne s jinou než německou státní příslušností. Za tímto postupem mohla být jednak snaha motivovat české Němce k žádosti o říšskou příslušnost a jednak zájem udržet protektorát co možná nejhomogennější. O to nicméně soustavně usiloval K. H. Frank. Ke změně v tomto nastavení došlo ještě téhož roku a s účinností od prosince NSV pečovala již o všechny etnické Němce v protektorátu.⁵²⁴ Pravomoci NSV říšský protektor k 1. dubnu 1943 ještě rozšířil, když mezi úkoly krajských úřadoven v Plzni, Českých Budějovicích a Jihlavě zařadil rozhodování o přiznávání a vyplácení podpor. S odvoláním se mohli němečtí zaopatřenci obrátit na Referát charity a péče Spojovacího úřadu stranické kanceláře (*Referat Wohlfahrt und Fürsorge, Parteiverbindungsstelle*).⁵²⁵ Důvodem rozšíření jejich kompetencí bylo celkové zjednodušení veřejné správy a snaha uspořít personální kapacity, ke kterému nicméně docházelo plošně ve druhé polovině války.

Poslední institucí, kterou je třeba na tomto místě zmínit, je Německá pracovní fronta (*Deutsche Arbeitsfront*, DAF). Výše jsem sice o ní psala jako o instituci, jejíž přímé působení v protektorátu říšský protektor v roce 1940 odmítl, ale existovaly určité výjimky. Jedinou výjimkou, za níž DAF přejímala zodpovědnost za opatrování pracujících Němců, byly provozy s německým vedoucím a pouze německými zaměstnanci. V tomto případě přebíral dohled příslušný místní představený DAF (*Betriebsobmann*). Podnik v jakémkoli jiném nastavení než dříve uvedeném se považoval za podnik český. Pokud však v tomto „českém“ podniku pracovalo alespoň pět Němců, zájmy německých dělníků a jiných zaměstnanců hájil tzv. mluvčí Němců, podléhající místnímu představenému Německé pracovní fronty.⁵²⁶ Jejich ustavení mělo být v kompetenci Pracovní fronty, avšak v protektorátu se k jejich jmenování

⁵²³ Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), f. Říšský protektor v Čechách a na Moravě, služebna pro Moravu, Brno (1939–1945), k. 29: An Herrn Reichsprotector in Böhmen und Mähren in Prag, Betr. Amtliche Fürsorge für Deutsche im Protektorat. Schreiben vom 9. 12. 1939 – 1 2 b –, 21. Dezember 1939.

⁵²⁴ NA, f. ÚŘP, k. 352: Der Reichsprotector in Böhmen und Mähren an die Dienststellen Mähren, an alle Oberlandräte, an die Parteiverbidungsstelle, 25. November 1940.

⁵²⁵ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1193, k. 67 folio 1: Der Reichsprotector in Böhmen und Mähren, Kurt Daluage an die Parteiverbidungsstelle – Referat Wohlfahrt und Fürsorge, Betr. Öffentliche Fürsorge für deutsche Staatsangehörige im Protektorat Böhmen und Mähre, Erweiterung der Befugnisse der NS-Volkswohlfahrt, 20. April 1943.

⁵²⁶ Nařízení o opatrování pracujících Němců, in: Věstník říšského protektora ze dne 14. září 1939, in: Věstník říšského protektora, roč. 1939, s. 142.

rozhodl říšský protektor, což vyvolalo značnou nevoli u představitelů DAF a zvláště Roberta Leye. Spor o jmenování místních zástupců Německé pracovní fronty stál patrně na počátku velmi konfliktních vztahů mezi DAF a Úřadem říšského protektora, resp. Karlem H. Frankem především.⁵²⁷

Mimo sféru veřejné sociální politiky je problematika soukromého pojišťovnictví. Vzhledem k výraznému úspěchu DAF na tomto poli je třeba tuto problematiku alespoň krátce zmínit. Pracovní frontě se podařilo získat rozhodující vliv v Životní akciové pojišťovně Star, což Tomáš Jelínek, autor monografie o prosazování zájmu v protektorátním soukromém pojišťovnictví, považuje za „nejrazantnější vstup německého subjektu na protektorátní trh“ a výrazný úspěch DAF v protektorátu.⁵²⁸ Pracovní fronta, která převzala staré říšské odborářské ústavy, získala prostřednictvím Deutsche Ring v Hamburku (asociace živnostníků) 75% podíl ve Staru, jejíž akciový kapitál činil 4 mil. K. Je zřejmé, že na rozdíl od Sudetské župy DAF v protektorátu disponovala v rámci péče o pracující pouze omezeným vlivem, který kompenzovala aktivitou na poli soukromého pojištění. Robertu Leyovi se však podařilo realizovat ovšem ještě jiný projekt. Byly to možná pouze dílčí úspěchy, ale přesto ukazovaly snahu zakomponovat protektorát do sféry vlivu Německé pracovní fronty. Dokonce by se dalo říct, že protektorát se stal její laboratoří, když zde DAF zřídila vlastní výzkumný ústav. V roce 1941 takto vznikl v protektorátu Výzkumný ústav Německé pracovní fronty pro podnikové úrazy a choroby z povolání, který se nacházel v prostorách bývalého sanatoria pro léčbu tuberkulózy kostí v Kladrubech u Vlašimi. Stalo se tak na návrh profesora Německé univerzity v Praze Kurta Strausse.⁵²⁹ Ústav byl považován za významný počín v oblasti péče o dělníka, protože na rozdíl od jiných již existujících ústavů v Říši kombinoval činnost výzkumnou, léčebnou péči po úrazu a připravoval postiženého pro návrat do práce.⁵³⁰ Včasný návrat dělníka do každodenního života a zejména pak do běžného pracovního provozu, patřil mezi jednoznačné priority tehdejšího režimu. Protektorát Čechy a Morava zjevně působil jako příhodné zázemí pro racionalizaci procesu rekonvalescence zraněných dělníků a dělnic.

⁵²⁷ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/83, k. 17, folio 20-21: An den SS-Brigadeführer Frank, 28. September 1939.

⁵²⁸ Tomáš Jelínek, *Pojišťovny ve službách hákové kříže: Prosazování německých zájmů v protektorátním pojišťovnictví, arizace pojistek a mezinárodní odškodňování*, Praha 2015, s. 122.

⁵²⁹ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1188, k. 66, folio 17: Der Ministerpräsident an Karl H. Frank, 15. 4. 1941.

⁵³⁰ Heinz Stolzig, *Nové směry v boji proti podnikovým úrazům*, in: *Práce a hospodářství. Měsíčník pro hospodářství a politiku*, 1942, s. 44.

Přijímání pacientů probíhalo z celé Říše, také proto lze předpokládat, že vzhledem k německému vedení bylo zařízení využívání především německými dělníky a Češi byli vysíláni do sanatorií ve správě Ústředního svazu nemocenských pojišťoven. Třebaže zde docházelo k opětovné reprodukci segregáčnické praxe, jednalo se o pozoruhodný projekt. Úkolem vlašimského ústavu bylo zkoumání příčin úrazu a přeškolení dělníků se sníženou pracovní schopností na jinou profesi. Doslova „*v souladu s národně socialistickými zásadami chce ústav uzdravit postižené osoby nejen tělesně, ale také posílit v nich též vědomí, že společnost oceňuje jejich oběti a snaží se vrátit jim nejen pracovní schopnost, nýbrž vypěstovat v nich také správnou představu, pocit, že jsou řádnými a rovnocennými členy této společnosti*“, komentoval záměr ředitel ústavu Heinz Stolzig.⁵³¹ Sloužila k tomu jednak nemocnice s třemi odděleními a 37 lůžky a lékařský dům s byty a učebnami pro třicet lékařů. Kladrubská klinika nebyla jediným zařízením, které Německá pracovní fronta chtěla v protektorátu spravovat. Nejpozději od října 1940 se diskutovalo také využití sanatoria v Rožnově pod Radhoštěm, ale předání komplexu zjevně bránili představitelé okupační moci v protektorátu argumentující, že objekt nikdy nebyl vlastněn žádnou odborovou organizací, a proto si na něj DAF ani nemůže činit žádný nárok.⁵³² Rozpory mezi představiteli okupační správy a Německou pracovní frontou značně znesnadňovaly působení říšských odborů v českém prostředí, ale nikdy se jim nepodařilo DAF z protektorátu zcela vytlačit.

Nástroje sociální ochrany

Kontinuitě institucí poskytující sociální ochranu odpovídala také kontinuita nástrojů užívaných k jejímu zajištění. Chudinská péče má nejdelší historii, neboť vytvářela první organizační strukturu původně dobrovolných organizací, které distribuovaly materiální potřeby, stravu a zdravotní péči tam, kde se jí nedostávalo. Sociální pojištění je oproti chudinské péči moderním nástrojem předcházení negativním sociálním událostem. Bez prvního ani druhého nebylo myslitelné udržet systém sociálně zdravotní služby, který – jak víme – pomáhal zajistit protektorát stabilní. Česká politická reprezentace proto vědomě usilovala o zlepšení a zefektivnění nástrojů sociální ochrany a vtělovala je do soudobých programů druharepublikových a protektorátních vlád. „*Pozorujeme-li vývoj Německé říše, do*

⁵³¹ Heinz Stolzig, Nové směry v boji proti podnikovým úrazům, in: *Práce a hospodářství*, roč. 3, č. 2, únor 1942, s. 44.

⁵³² NA, f. ÚŘP, k. 1008: Franz Ritter, Direktor der Krankenversicherungsanstalt für Privatbeamten und Angestellten in Prag an Herrn Oberregierungsrat Schneider, 26. Juli 1941.

jejíhož prostoru jsme byli postaveni, vidíme, že základní myšlenkou celého státního zřízení a celého veřejného života, je sociální spravedlnost. Proto také v Německu nezůstala jen zachována dřívější sociální zařízení, ale jsou stále zlepšována a budována nová.“, komentovala v dubnu 1939 situaci redakce *Sociální reformy*.⁵³³ Nakolik bylo možné se od nacistického Německa učit a přebírat osvědčené postupy se mělo ukázat v nadcházejících měsících. Bylo však jasné, že v sociálním pojištění se pracovalo na zdraví „českého národa“ a jeho nejvyšší výkonnosti.⁵³⁴ Konkrétním vývojem na poli sociální péče a sociálního pojištění se budu zabývat v jednotlivých tematických kapitolách, na tomto místě proto načrtnu pouze jejich základní parametry.

Nárok na zaopatření v autonomním protektorátním právu vznikal v případě potřeby. Poskytnutí chudinské péče se vázalo na příslušnost k domovské obci, tudíž ji, jak také do té doby platilo, realizovala obec sama z vlastních finančních zdrojů na základě domovského práva zaopatřovaného. Podle německých pozorovatelů měla protektorátní úprava schématické rysy čistě hospodářské pomoci, chyběla jí údajně všestrannost a cílené využití.⁵³⁵ Postupná výstavba institucionální sítě poskytující nárokovatelný servis říšským státním příslušníkům byla v případě chudinské péče po jistou dobu odkázána na protektorátní sociální péči. To byl také jeden z důvodů, proč se o ni okupační orgány zajímaly. Teprve k 1. dubnu 1940 přešla péče o říšské potřebné na oberlandráty – nejnižší správní úřady okupační správy,⁵³⁶ a tak od té doby byla protektorátní sociální péče už výhradně platformou zaopatření pro protektorátní příslušníky. Nicméně i nadále existovala snaha nasměřovat vývoj protektorátních institucí tímž směrem, jakým se ubíral vývoj v Říši, což mělo jednak ujasnit jeho strukturu a jednak zefektivnit výkon sociální péče. Příkladem může být nejen vytváření zastřešujících organizací, ale rovněž změna, jakou bylo například její omezení na osoby disponující domovskou příslušností ke konkrétní obci. Výkon sociální péče se v českých zemích nevztahoval na cizince.

⁵³³ V nových poměrech, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI, č. 6–7, 5. dubna 1939, s. 81–82.

⁵³⁴ Jan Kruliš, O propagaci sociálního pojištění, in: *Sociální reforma*, roč. 32, č. 22–23, 5. prosinec 1940.

⁵³⁵ NA, f. ÚŘP, k. 352: Regierungsrat Dr. Walter Hartmann: Das Recht der öffentlichen Fürsorge im Protektorat Böhmen und Mähren, in: Nationalsoz. Beamtenzeitung „Der Protektoratsbeamte“ III. Jahrgang Nr. 23. (zdroj vepsán rukou).

⁵³⁶ *Oberlandrat* (zkráceně OLR) byl nejnižším správním úřadem pro říšské státní příslušníky a současně dohlížecím úřadem pro protektorátní správní úřady na obecní a okresní úrovni. Oberlandrát pokrýval několik politických okresů. V roce 1942 prošel rozsáhlou reformou, která přenesla část jejich agendy na protektorátní úřady a zredukovala jejich celkový počet. Po té působily pouze v Praze, Českých Budějovicích, Plzni, Hradci Králové, Jihlavě, Brně a Moravské Ostravě.

Teprve v roce 1941 navrhli protektorátní úředníci novelizaci, která přibližovala protektorátní úpravu říšskému nastavení. Jeho podstatou bylo především odpoutání chudinského zaopatření od domovského práva.⁵³⁷ V Německu nebyli cizinci z chudinské péče vyjmuti, ale byla omezena co do svého rozsahu. Od podzimu 1941 přejímal toto nastavení také protektorát.⁵³⁸ O chudinském zaopatření cizinců, které spočívalo v poskytnutí živobytí potřebným jedincům, zejména přístřeší, výživu, ošacení, ošetření a pomoc v nemoci rozhodoval okresní úřad, ale na místo obcí hradil v tomto případě chudinskou péči protektorát.⁵³⁹ Péči o německé obyvatelstvo byly obce zproštěny s odkazem na říšskou veřejnou péči, avšak protektorát na její realizaci poskytoval Říši finanční příspěvky.⁵⁴⁰

Následující tabulka vyjadřuje novou úpravu dávek chudinské péče, která měla zpětnou platnost od 1. dubna 1940. V případě „potřebné rodiny“ se počítaly příspěvky na základě uvedených kategorií na každého člena domácnosti. Pokud se tedy jednalo o rodinu složenou ze dvou dospělých a třech dětí mladších šestnácti let s bydlištěm v lokalitě kategorie A, otec obdržel 250 K, matka 125 K, každé dítě po 75 K, přičemž z celkové sumy 600 K počítal ještě dvacetiprocentní příspěvek na nájemné. Rodina tedy měsíčně obdržela 720 K.⁵⁴¹

Výživa potřebných platná od 1. dubna 1941 (v korunách / měsíc)

Lokalita ⁵⁴²	Osoby s vlastní domácností	Člen domácnosti starší 16ti let	Nezletilý mladší 16ti let žijící u příbuzných	Nezletilý žijící v cizí péči
A	250	125	75	150
B	200	100	60	120
C	150	80	50	100

Zdroj: NA, f. ÚŘP, k. 352: Ministerium des Innern, Durchführung der RVO vom 18. Dezember 1941, Slg. Nr. 22/1942 Sb. über die Regelung einiger Fragen im Bereiche der Armenfürsorge. – Richtlinien.

⁵³⁷ Vládní nařízení č. 22/1942 Sb. o úpravě některých otázek v oboru péče o chudé.

⁵³⁸ Vládní nařízení č. 403/1941 Sb. o chudinské péči o cizince.

⁵³⁹ NA, f. PMR, k. 4159: Protokol o schůzi ministerské rady, konané ve čtvrtek dne 23. říjen 1941 v 16:30 hod. v předsednictvu ministerské rady.

⁵⁴⁰ Vládní nařízení č. 403/1941 Sb. o chudinské péči o cizince, zde § 3.

⁵⁴¹ NA, f. ÚŘP, k. 352: Richtlinien gemäss § 1, Abs. 3 der Regierungsverordnung Nr. 22/1942 Sb. vom 18. 12. 1941 über Mindestleistungen der Armenversorgung.

⁵⁴² Do kategorie A patřila Praha, Plzeň, Brno, Olomouc, Moravská Ostrava, do kat. B města s více než 500 obyvateli, do kategorie C města s méně než 500 obyvateli.

Nicméně už od konce ledna 1942 úřad říšského protektora upozorňoval, že dávky jsou vzhledem k rostoucím nákladům nedostatečné.⁵⁴³ Z dochovaných pramenů vyplývá, že navyšování sazeb chudinské péče zvláště pro protektorátní a zvláště německé obyvatelstvo mělo zcela rozdílnou dynamiku, vyvíjelo se odděleně a výhodněji pro Němce. Zatímco v německém případě docházelo k opakovanému navýšení dávek, protektorátní obyvatelstvo se žádných dalších zlepšení během války nedočkal. Karl H. Frank nepovažoval další reformu chudinské péče za válečně důležitou (*kriegswichtig*) a odložil ji v roce 1943 na později.⁵⁴⁴ O její zamýšlené podobě bohužel mnoho nevíme, ale hovořilo se o ní ovšem jako komplexní reformě (*Gesamtreform*).

Sociální péče nebyla nástrojem jen v krizových případech. Obsáhla širokou agendu sociálně zdravotní služby pro potřebné obyvatelstvo. Bylo sem v zásadě možné počítat také programy, jejichž úkolem bylo zlepšit zdravotní stav a návyky obyvatelstva. Jeden z nejdůležitějších segmentů tvořily za okupace pomocné stravovací a ošacovací akce a individuální podpůrná péče. Jejich hlavní nositelkou byla Zemská péče o mládež spolu se svými okresními úřadovými, ale po zřízení Sociální pomoci se její činnost částečně zredukovala. Nadále spravovala pomocné akce, ale v rámci individuální péče zůstala Zemské péči pouze agenda udělování podpor, kterou ji pověřilo Ministerstvo vnitra. Důvodem byla dostatečná znalost místního prostředí, která – jak uvidíme v kapitole o politice rodiny – se velmi hodila při posuzování veřejné pověsti jednotlivých žadatelů o podporu. Sociální pomoc vedla paralelně evidenci všech podpořených rodin v tzv. katastru podporovaných rodin, která měla soustřeďovat data o veškeré veřejné péči a podpoře udělené konkrétním rodinám.⁵⁴⁵ Zda se aspoň v dílčí podobě tato evidence dochovala, se mi nepodařilo zjistit.

Sociální péči od sociálního pojištění odlišovaly možnosti vlastní prezentace na veřejnosti. Cílená propagace a reklama, se kterou nositelé sociální péče pracovali, měla mít legitimizační funkci nejen vzhledem k jejich práci, ale souběžně pomoci agitovat za režim, který se o jejich činnost částečně opíral. Nositelé sociálního pojištění měli pochopitelně s ohledem ke složitosti vlastní sociálně pojistné agendy obtížnější pozici. Nebyli vidět na ulici a o sociálním pojištění se pouze psalo v čím dál méně populárním denním tisku. Sociální pojištění nicméně hrálo po celou dobu nacistické okupace roli klíčového nástroje sociální ochrany. Jeho

⁵⁴³ NA, f. ÚŘP, k. 352: Der Reichsprotector in Böhmen und Mähren an das Ministerium des Innern, 30. Januar 1942.

⁵⁴⁴ NA, f. ÚŘP, k. 352: Kummunal- und Fürsorgewesen I 2 b - Fürs – 8150, Betr. Öffentliche Fürsorge für Protektoratsangehörige, 28. Oktober 1943.

⁵⁴⁵ NA, f. ZÚPM, inv. č. 218/141, k. 37: Oběžník č. 3 Zemského ústředí péče o mládež, 21. ledna 1943.

kontinuita z první do druhé republiky a protektorátu byla důležitá také při obnově československého státu po druhé světové válce. Nebylo totiž nutné veřejnoprávní sociální politiku křísit z klinické smrti, protože z hlediska palety nabízených služeb fungovala v plném provozu.

Stejně jako v čase demokratické republiky zůstaly také v protektorátu zákonným důvodem k poskytnutí dávky v nemocenském pojištění nemoc, těhotenství, porod, šestinedělí, kojení a smrt. V případě invalidního a starobního pojištění vznikal nárok v případě invalidity, dosažení věkové hranice 65 let u mužů a 60 let u žen, smrti či provdání pojištěnky. Pojištění se pochopitelně týkalo osob, které vykonávaly službu nebo práci na základě smlouveného poměru pracovního, služebního nebo učňovského a nebyla jejich vedlejším zaměstnáním. Podle výše výdělku se každý zaměstnanec-pojištěnec zařazoval do mzdové třídy, od které se odvozovaly příslušné pojistné dávky v době nemoci či v případě invalidity či stáří, které měl pojištěnec právo si nárokovat. U invalidního, starobního, vdovského, vdoveckého, sirotčího důchodu a tzv. výbavného existovala nicméně čekací doba pro vyplacení dávky. Získávala se pojištěním, tedy odvodem pojistného a počítala se na příspěvkové týdny. Tento základní princip, podle kterého sociální pojištění fungovalo, se během okupace neměnil.

Přestavbový étos druhé republiky a protektorátu mělo sdílet také obyvatelstvo. Bylo třeba, aby si pojištěnec uvědomil, „že sociální pojištění jest pojištěním kolektivním a že na každém pojištěném závisí, na jaké výši jest neb v budoucnu bude léčebná péče sociálního pojištění, že všichni máme zájem na tom, aby naše ústavy mohly poskytovat léčeni všemi možnými i nejnákladnějšími prostředky, že musíme míti z národohospodářského hlediska zájem na tom, aby se nemocný pojištěnec vrátil co nejdříve zpět do pracovního procesu apod.“⁵⁴⁶ Tato slova, která zazněla v pokynech o propagaci sociálního pojištění z roku 1940, opětovně ukazovala příčinnou souvislost jednak mezi veřejnoprávním sociálním pojištěním a pracovní způsobilostí, která byla nyní více než kdy jindy v zájmu národního hospodářství, potažmo hospodářství říšského.

V rámci protektorátní politiky „národního zájmu“ je možné definovat dva její hlavní rysy. Prvním byla snaha vypořádat se s meziválečným systémem sociálního pojištění, konkrétně s jeho stavovskou (korporativní) logikou. Protektorátní politika v tomto navazovala a současně ve svém úsilí překonávala meziválečnou kritiku systému sociálního pojištění, která doporučovala unifikaci pojišťovacích podmínek pro všechny pracující. O entuziasmu k

⁵⁴⁶ Jan Kruliš, O propagaci sociálního pojištění, in: *Sociální reforma*, roč. 32, č. 22–23, 5. prosinec 1940.

reformě sociálního pojištění a jeho nositelů svědčí mimo jiné komentář na stránkách *Zemědělských zpráv*, jehož autorem byl bývalý agrární poslanec Oldřich Suchý. Zdůraznil v něm hlavní motiv, o němž se celou dobu diskutovalo, a sice „*potřebu sloučení všeho, co se v sociálním pojištění sloučit dá, zjednodušení tohoto pojištění a zlevnění jeho a i osobní jeho očištění nemůže zprovodit se světa nikdo*“.⁵⁴⁷ Zatímco za první republiky se tento záměr nedařil, ba naopak docházelo k posilování stavovského nastavení, za nacistické okupace se situace mírně měnila. Čeští úředníci intenzivně pracovali na opatrném sjednocovacím procesu. Důvodem byla maxima druhorepublikové reformy veřejného a politického života. Zdůrazňovala obrat od meziválečné politiky slova k politice činu, ale na straně druhé zde byly také praktické důvody, na nichž se česká strana zájmově setkávala se stranou německou. Unifikace a zpřehlednění sítě nositelů sociálního pojištění, jakož i nabídky jejich služeb vedly ke zlevňování a zjednodušování systému, což vítala také okupační strana, neboť to také usnadňovalo kontrolu.

Druhým rysem byla preference nízkopříjmových osob. Projevovala se zvýšením rovnostářství v oblasti sociálního pojištění, což vyhovovalo požadavku „solidarity“ obyvatelstva, tak jak jej diktoval přestavbový program. Solidární charakter společenství v protektorátních podmínkách předpokládal jednak vyšší společenskou redistribuci a jednak veřejnou manifestaci účasti pracujících na tomto celonárodním díle. Symbolickou solidaritu nejzřetelněji vyjadřovaly nejrůznější veřejné sbírky, které kromě samotného střádání materiálu či peněz, měly působit inkluzivně, tedy navozovat vztah mezi protektorátem jako „legitimním“ státním útvarem a českým obyvatelstvem. Jeho dalším stupněm byly sbírky ve prospěch německých institucí, které – řečeno společně s Oldřichem Kubou – měly vyjadřovat začlenění české „národní pospolitosti“ do „pospolitosti říšské“.⁵⁴⁸

Můžeme sice pozorovat velmi brzké snahy okupační moci získat důležité pozice ve vedení veřejných autonomních orgánů, ale hovořit o jasných nacistických plánech zmocnit se sociálně politických institucí a systému sociálního pojištění, je přehnané. Hlavním záměrem okupačních orgánů bylo jednak poznat mechanismy a instituce sociální politiky, zajistit jejich kontrolu a plynulý chod a případně jeho provoz přizpůsobit německým potřebám. Tento velmi obecný záměr měl jeden hlavní důvod. Byla jím obava z unáhlených zásahů do složitého systému, jakým bylo sociální pojištění, které mohly ohrozit jeho funkčnost a později v čase druhé světové války způsobit nežádoucí efekty. Na sociálním pojištění je také

⁵⁴⁷ O připravované reorganizaci sociálního pojištění, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI, č. 3, 5. února 1939, s. 45

⁵⁴⁸ Oldřich Kuba, Česká politika po Mnichově, in: *Po pěti letech 1939–1944*, Praha 1944.

konkrétně vidět, v jakých momentech se princip národní segregace ukazoval jako nerealizovatelný. Systémová rovina sociálního pojištění nebyla nikdy arénou, kde by se veřejně hrálo o zájmy jednotlivých národních celků, což byla pro okupační stranu nepochybně výhoda. Propaganda na tento nedostatek pochopitelně neupozorňovala, proto nebylo nutné hledat unáhlené řešení. Sociální pojištění stálo v pozadí chodu protektorátní společnosti a mělo nezastupitelný vliv na udržení sociální stability. To byl společně s nákladností finanční a personální také důvod, proč patrně neexistovaly ambice tuto jeho nedostatečnost v blízké době odstranit.

Všechny zaměstnanecké poměry v protektorátu podléhající pojistné povinnosti spadaly pod sociální pojištění sice bez ohledu na státní příslušnost pojištěnce nebo jeho zaměstnavatele, ale o to výrazněji se ukazovala jeho rasistická konstrukce, jak za chvíli uvidíme. Výjimkou byly případy již dříve uzavřené na bázi mezinárodního práva, protože potud smlouva mezi Německem a bývalým Česko-Slovenskem ohledně sociálního pojištění zůstávala v platnosti. Na autonomním působení protektorátních orgánů v oblasti sociálního pojištění a starém mezinárodním vymezení jejího vztahu k říšskoněmeckému pojištění se v podstatě nic nezměnilo. Za jedinou výjimku lze považovat sociální pojištění příslušníků přímé říšské správy, na které se vztahovaly předpisy říšského pojištění.⁵⁴⁹ Jednalo se o omezený počet osob, které působily u úřadů či služeben přímo říšských organizací, jakými bylo NSV, *Hitlerjugend*, apod.⁵⁵⁰ Ostatní korporace veřejného německého práva, včetně NSDAP a celého její struktury či jiné německé veřejnoprávní organizace zřízené Říší v protektorátu, podléhaly naopak protektorátnímu sociálnímu pojištění.⁵⁵¹ V případě cizinců se sociální pojištění řídilo mezinárodními smlouvami, které Německo uzavíralo jménem Protektorátu Čechy a Morava.

Komplikovanost pojistného systému a mobilita pracovních sil zneřehledňovaly vzájemný vztah mezi protektorátním a říšským pojištěním. Rozhodující váhu mělo nemocenské pojištění na základě zaměstnání, posléze nemocenského pojištění důchodců a nemocenské

⁵⁴⁹ Zde viz nařízení z 30. srpna 1939 a z 25. dubna 1941

⁵⁵⁰ RGBl. I, s. 1737: Verordnung über die Sozialversicherung der Bediensteten der Behörden und Dienststellen des Reichs im Protektorat Böhmen und Mähren vom 30. August 1939; RGBl. I, s. 375: Verordnung zur Durchführung und Ergänzung der Verordnung über die Sozialversicherung der Bediensteten der Behörden und Dienststellen des Reichs im Protektorat Böhmen und Mähren vom 25. Juni 1941.

⁵⁵¹ NA, f. ÚŘP, k. 971: Gruppe II 4 c 730/41: Aufbau der Sozialversicherung im Protektorat Böhmen und Mähren [1942].

pojištění pozůstalých po účastnících války.⁵⁵² V praxi stanovení této pomyslné pojistné hierarchie znamenalo, že pokud důchodce Ústřední sociální pojišťovny vstoupil do zaměstnání v Říši, v též moment se stal povinným pojištěncem v Říši podle tamních předpisů. Systém samozřejmě fungoval také v opačném směru, tedy že říšského dělníka po nástupu do práce v protektorátu, převzala protektorátní pojišťovna. Pojištění pozůstalých po účastnících války, které prováděla Nemocenská pojišťovna soukromých zaměstnanců v Praze, přicházelo tedy v úvahu pouze tehdy, nebyla-li daná osoba pojištěna v rámci zaměstnání nebo nepobírala důchod. Vdovský důchod po účastníkovi války pobíral pozůstalý podle zákona o sociálním pojištění a nemocenské dávky důchodkyni poskytovala příslušná okresní nemocenská pojišťovna.⁵⁵³

Sociální politika jako nástroj vyloučení

Represivní funkce sociální politiky byla její odvracenou stranou v čase nacistické okupace. Byla zásadně provázána s novou konstrukcí společnosti vyznačující se exkluzivním pojetím „českého národa“ v návaznosti na ideologii „národní pospolitosti“. Ačkoli se celá práce věnuje právě většinové společnosti, která – jak uvidíme v následujících tematických kapitolách – se nacházela pod přísným pečovatelským dohledem, nabízí se neméně důležitá otázka, jaké postupy se uplatnily v opačném směru, tedy při vylučování z „národní pospolitosti“. Počínaje „podzimní revolucí“ byl „český národ“ zcela prokazatelně založen na rasové konstrukci. Sám sebe definoval se jako národ nežidovský zásadně historicky a kulturně spřízněn s německým sousedem. Židé, „cikáni“ a jednotlivci či skupiny označované za „asociály“ se podle protektorátního diskurzu a přijímaných legislativních norem k „českému národu“ již více neřadili. Soudobý pozorovatel matematik a statistik Josef Talacko považoval za klíčové napravit dosavadní „*nepoměr menšiny ke státnímu národu*“, jak psal v lednu 1939 pro *Národní obnovu*. Tedy nepoměr židů k Čechům znamenalo vyřešit jednu principiální „sociální otázku“, doslova „...*nutno zdůraznit, že to, co je nazýváno jako pronásledování je jen nutnou sebeobranou a oprávněnou snahou vrátiti je do patřičných mezí práv menšiny*“, psal Talacko ve své úvaze.⁵⁵⁴ Vylučování jednotlivci a skupiny zůstávali

⁵⁵² Viz výnos Ministerstva hospodářství a práce z 12. srpna 1943; Věstník ÚSP, oběžník č. 1621 z 14. září 1943: Vzájemný poměr mezi pojištěním v Říši a pojištěním v Protektorátě; konkurence různých druhů nemocenského pojištění.

⁵⁵³ Vládní nařízení 99/1942 Sb. z 31. března 1942 o nemocenském pojištění důchodců Ústřední sociální pojišťovny.

⁵⁵⁴ Josef Talacko, Židovská otázka je otázkou sociální, in: *Národní obnova*, roč. III, č. 4, 28. ledna 1939, s. 4.

napospas politicky a společensky nepřátelskému okolí, což se projevovalo absolutní degradací jejich občanských a sociálních práv.

Rozluka sociálně politických systémů podléhala týmž živelným i organizovaným vnitrosociálním procesům, které působily na utváření oddělných národních celků. Je příznačné, že vedle segregace německého a českého obyvatelstva se vydělovalo také obyvatelstvo slovenské, čímž se definitivně tříštil koncept státního československého národa. Podobně důležitá byla také segregace obyvatelstva, které podle úředně, tedy domněle objektivních kritérií, patřilo k pospolitosti židů. Utváření „národní jednoty“ bylo procesem etnické homogenizace, která formovala podobu rasového společenství. Konstrukci těchto národních entit na přelomu třicátých a čtyřicátých let potvrzovala především sociální praxe, osvojení nových společenských norem sledující logiku národní a rasové očisty započaté již za druhé republiky. Z hlediska budování pospolitostí se jednalo zejména o organizační rozluku jednotlivých národních společenství za účelem jejich posílení, resp. postupné destrukce celé komunity jako v případě židovského a romského obyvatelstva. Podíváme-li se blíže, k jakým změnám došlo v oblasti sociálního pojištění a veřejné chudinské péče, vidíme soustavné úsilí vyřadit obě komunity z účasti na veřejném systému sociální a zdravotní péče formou důsledné restriktivní politiky. Motiv záchrany a zabezpečení zde volně proměňoval v motiv udržení pouhé funkčnosti lidského těla, a to po dobu nezbytně nutnou. V přístupu k „českému národu“ na straně jedné a židovskému a romskému obyvatelstvu na straně druhé existovaly diametrálně odlišné cíle, jimž také odpovídaly užívané nástroje sociální ochrany, resp. sociálního vyloučení.

V procesu exkluze můžeme rozeznat dvoustupňovou selekci. Nejpřísnější kontrole podléhal rasový původ, v další fázi pak politická orientace, resp. politická konformita. Jinými slovy, pokud jedinec prošel rasovým „testem“, druhým důležitým kritériem byla jeho schopnost přizpůsobení novým politickým poměrům. V protektorátu dolehla v prvním případě nemilosrdná exkluze ze společnosti na židy, „cikány“ a Poláky. Překryv „rasové“ a národnostní selekce byl tak pouze částečný, jak jsem se ukázala v kapitole o budování pospolitosti, a docházelo k němu zejména u polského obyvatelstva. Postavení Poláků bylo tudíž diametrálně odlišné od postavení Čechů v protektorátu. Slovy říšského protektora: *„Bývalí příslušníci polského národa jsou na území Velkoněmecké říše stejně jako dříve považováni za cizince“*, psal všem zdejšími oberlandratům v listopadu 1940, *„postavení těchto*

*osob na roveň německým příslušníkům nebo protektorátním příslušníkům je třeba se v každém ohledu vyvarovat.*⁵⁵⁵

V padesátých letech publikoval polský historik Władysław Rusiński na svou dobu mimořádně zajímavou analýzu postavení polského dělnictva na území bývalého Polska přiřazeném k Německu. Detailně zmapoval mzdové, důchodové, bytové a přidělové podmínky polského obyvatelstva na území Německé říše po vypuknutí druhé světové války. Rusiński ve svém výkladu srovnával sociální a zdravotní služby, které se dostávaly německému obyvatelstvu a Polákům. Výsledkem byl otřesný byť vcelku očekávatelný obraz propastného rozdílu mezi oběma skupinami. Začínal už samotnou výší mzdy, která v případě Poláků nedosahovala ani 50 % výdělků německých zaměstnanců, třebaže vykonávali těžší práce.⁵⁵⁶ Všeobecná diskriminace Poláků se soustavně prohlubovala. Všechny sociální a zdravotní požitky se vázaly na pracovní výkon a v případě pracovní neschopnosti ztrácel režim o jedince prakticky zájem. Lékařská péče byla do značné míry nástrojem k eliminaci epidemií, mnohem méně pak dostatečnou zdravotní službou léčebného či dokonce preventivního charakteru. Poláci mimo bývalé polské území zažívali také značné daňové zatížení. Daňové a jiné srážky ze mzdy polských dělníků se týkaly i těch, kteří pracovali v protektorátu. Rusiński vypočítal dokonce až šestinásobné zatížení dělníkovy mzdy. Jednalo se mimo jiné o tzv. vyrovnávací dávku (*Sozialausgleichsabgabe*), která kromě Poláků diskriminovala rovněž židy a „cikány“, dále o daň ze mzdy (*Lohnsteuer*) a od poloviny roku 1942 také daň komunální (*Bürgersteuer*), která činila od 1,25 do 6 RM měsíčně. Přestože Poláci nebyli členy Německé pracovní fronty a současně neexistovala žádná polská obdoba této instituce, jak tomu bylo v případě NOÚZ zastupující české dělnictvo, přispívali Poláci od poloviny roku 1940 na DAF 2 % svého hrubého výdělku. V roce 1941 ji úřady definitivně zformulovaly jako tzv. sociální daň Poláků na Německou pracovní frontu (*społeczna danina zakładowa Polaków na rzecz Niemieckiego Frontu Pracy*).⁵⁵⁷

Opatření namířená proti romskému obyvatelstvu měla v protektorátu podobné rysy, ale přesto se různila. Od protizidovských ji odlišovala rovina vnímání vylučované skupiny. Zatímco romy úřady často intuitivně zahrnovaly do kategorie „asociálů“, u židů se jednalo o vyloučení

⁵⁵⁵ NA, f. ÚŘP, k. 352: Der Reichsprotector in Böhmen und Mähren an die Gruppe Mähren, an alle Oberlandräte, Betr. Befürsorge ehemals polnischer Staatsbürger polnischer Volkzugehörigkeit im Protektorat, 8. November 1940.

⁵⁵⁶ Władysław Rusiński: *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939-1945, Na terenie rzeszy i „obszarów wcielonych”*, Cześć II, Poznań 1955, s. 62

⁵⁵⁷ Tamtéž, s. 35.

asimilované společenské skupiny s jednoznačnými prvky diskriminace na základě ekonomických faktorů, neboli ekonomického antisemitismu ve smyslu, jaký vyjádřil o několik řádků výše Josef Talacko. V sociálním rozvrstvení obyvatelstva, jak Talacko konstatoval, mělo židovské obyvatelstvo silnou převahu ve středních a vyšších sociálních třídách a z velké části se údajně podílelo na vytlačování „českého národa“ do dělnických profesí s dělnickými mzdami.⁵⁵⁸

Diskriminační praxe začínala už v zaměstnání, u něhož se v případě židů vyžadovalo svolení úřadu práce. Mohlo být navíc kdykoli odvoláno a výpovědní lhůta činila maximálně dva týdny.⁵⁵⁹ Vyšší zdanění a nadstandardní srážky ze mzdy židovskému obyvatelstvu by Talacko, třebaže jeho vyjádření ke konkrétním opatřením nemáme, nepochybně přivítal, protože mohly tento stav upravit. Ekonomické a sociální vyloučení se stávalo každodenní realitou také v protektorátu, nejintenzivněji v letech 1942 a 1943. Nejpřísnější daňová ustanovení diskriminovala nejen židy, ale také jejich nežidovské partnery.⁵⁶⁰ Nepodléhali žádnému osvobození od daně, zařazením do první daňové skupiny se jich automaticky týkala nejvyšší daň ze mzdy a neměli možnost odečíst výdaje za osobu považovanou oficiálně za žida při stanovení daně důchodové.⁵⁶¹ Také v protektorátu zavedly úřady „sociální vyrovnávací dávku“, kterou popsal ve svém výzkumu Władyzsław Rusiński. Stalo se tak v roce 1943, činila 15 % důchodu a museli ji povinně platit všichni židé, „cikáni“ a Poláci.⁵⁶² Protižidovská opatření na poli sociální politiky byla ovšem komplexní a zasáhla prakticky všechny sféry sociálního a zdravotního zaopatření. Na tomto místě se budu věnovat některým z nich, přičemž rysy rasové konstrukce sociální politiky v protektorátu budu průběžně sledovat také v následujících kapitolách.

Veřejná chudinská péče, jedna z nejstarších forem sociální pomoci, měnila své veřejnoprávní nastavení už na jaře 1940. Podle výnosu říšského protektora z března téhož roku obdržely židovské náboženské obce oprávnění „pečovat o veškeré Židy“, přičemž pro tyto účely měly od židovského obyvatelstva vybírat patřičné dávky.⁵⁶³ Tímto nařízením byly od zaopatření

⁵⁵⁸ Josef Talacko, Židovská otázka je otázkou sociální, in: *Národní obnova*, roč. III, č. 4, 28. ledna 1939, s. 4.

⁵⁵⁹ NA, f. PMR, k. 4160: Osnova vládního nařízení, jímž se činí některá opatření pro včleňování do práce [1941].

⁵⁶⁰ Vládní nařízení č. 410/1942 Sb. o dani z majetku; vládní nařízení č. 105/1943 Sb. o srážce daně důchodové ze mzdy (daň ze mzdy); vládní nařízení č. 233/1943 Sb. o dani důchodové.

⁵⁶¹ Souhrnně viz Helena Petřův, *Zákonné bezpráví. Židé v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2011, s. 128-129.

⁵⁶² Vládní nařízení č. 119/1943 Sb. o vybírání sociální vyrovnávací dávky v Protektorátě Čechy a Morava.

⁵⁶³ Nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě o péči o Židy a židovské organizace z 5. března 1940, in: *Věstník říšského protektora*, roč. 1940, s. 77-79.

osvobozeny domovské obce, v jejichž kompetenci se nacházelo už od roku 1863.⁵⁶⁴ V srpnu 1941 tento předpis doplnilo ustanovení, které z náboženských obcí explicitně vytvořilo téměř výhradní nositelky „židovské dobrovolné chudinské péče“. „V mezích svých prostředků“ měly podporovat židovské obyvatelstvo, které tímto pozbývalo možnost participovat na veřejné chudinské péči pro „český národ“. Ještě restriktivnější postup nařídilo nařízení protektorátní vlády z ledna 1942 se zpětnou účinností od 1. září téhož roku.⁵⁶⁵ Rozhodnutí o přidělení chudinského zaopatření konkrétní osobě považované úřady za žida poskytovala nyní výhradně Ústředna pro židovské vystěhovalectví v Praze. Pokud náboženské obce nedisponovaly dostatečnými prostředky, domovská obec směla přispět, ovšem pouze na nutnou obživu v případě nemoci.⁵⁶⁶ Výjimky z udělování těchto nejnižších dávek sice existovaly, ale ani v nejmenším nezmírnily razanci tohoto politického opatření. Poskytnutí chudinského zaopatření tzv. nad míru se smělo pouze v případě, že se jím podpoří židovské vystěhovalectví, jednalo by se o těžkého válečného poškozenec, anebo to bylo jinak ve „veřejném zájmu“. Čím byl ovšem tento „veřejný zájem“? Snad zájem etnický a rasově konstruovaného „českého národa“?

Od tohoto momentu se hlavními a prakticky výhradními klienty veřejné chudinské péče stáli pouze Češi, jejichž původ byl definován jako „nežidovský“ či „árijský“.⁵⁶⁷ Nová úprava na poli veřejné sociální péče, jak lze snadno dovodit, čím dál více omezovala prostor pro získání sociální podpory a odkazovala židovské obyvatelstvo ke svépomocné sociální péči, která měla fungovat na bázi solidarismu. V oblasti sociálního pojištění a vyplácení dávek byl tento postup komplikovanější. Židé podobně jako ostatní obyvatelstvo byli dlouhé roky součástí veřejnoprávního sociálního pojištění. Odváděli pojistné a z něho jim také plynul nárok na dávky v případě nemoci, invalidity a staří. Pojištěnci z řad zaměstnanců ve vyšších službách považovaní za židy museli jednotně přestoupit k Všeobecnému penzijnímu ústavu a nadále disponovali pouze nárokem na zákonné úhradové podíly. Netýkalo se jich proto zvyšování dávek a v budoucnu pravděpodobně možná už ani jednorázové mimořádné přídavky k důchodům.⁵⁶⁸ Ekonomický antisemitismus zde v konkrétní podobě znamenal jednak zásadní změny v právním postavení židů ve veřejném životě a jednak diskriminaci z hlediska

⁵⁶⁴ Zákon č. 105/1863 ř. z. betreffend die Regelung der Heimatverhältnisse, vom 3. Dezember 1863, zde § 23, odstavec 2.

⁵⁶⁵ Vládní nařízení č. 2/1942 Sb. o chudinském zaopatření židů.

⁵⁶⁶ Dle formulace § 24 v zákoně č. 105/1863 ř. z.

⁵⁶⁷ Nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě doplňující nařízení o péči o Židy a židovské organizace ze dne 5. března 1940, 5. srpna 1940: *Věstník říšského protektora*, roč. 1941, s. 469–470.

⁵⁶⁸ NA, f. MSP, sign. VI 5290, k. 3256: Všeobecný penzijní ústav Ministerstvu sociální a zdravotní správy, Výplata dávek židům, 28. IX. 1940. Tamtéž: Vyjádření odd. IV/14 [1940].

distribuce sociální ochrany.⁵⁶⁹ Židovští zaměstnanci byli od září 1940 vyloučeni z pojištění podle zákona o penzijním pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách a z tzv. přidavkového pojištění neboli připojištění podle téhož zákona.⁵⁷⁰

Podobným směrem postupovala také Ústřední sociální pojišťovna. Nejprve vyžadovala po svých pojištěncích „prohlášení původu žadatele“, avšak systematické zásahy do výplaty invalidních a starobních důchodů nezapočaly o mnoho později, a sice už zkraje roku 1940. Týkaly se nejen osob označených za „židy“, ale také jejich manželů a manželek, třebaže jejich původ byl tzv. arijský. Postup, který úřady vůči těmto osobám zaujaly, se vyznačoval stanovením maximální výše důchodu a jednorázových dávek, jakým bylo odbytné (dávka po vypovězení smlouvy) a výbavné (dávka pojištěnkám po uzavření sňatku).⁵⁷¹ Vyplácená měsíční částka nesměla v případě ani jednoho z manželů přesáhnout hodnotu 500 K.⁵⁷² Pokud pojištěnec měl nárok na vyšší dávky, zvláště uplatňoval-li svůj nárok osobně v nemocenské pojišťovně, nemohl je obdržet přímo, ale výhradně výplatou na vázaný účet v peněžním ústavu zmocněném Ministerstvem financí.⁵⁷³ Charakteristickým znakem vázaného účtu je, že banka vyplácí peníze teprve po splnění přesně definovaných podmínek. V tomto případě se jednalo o týdenní peněžní limit ve výši 1500 K, který směla osoba označená za žida vybrat ze všech svých účtů na všechny jím vyživované členy domácnosti. Židé podléhali velmi důkladné sociální a finanční kontrole. Nejen zřízení bezpečnostní schránky v bance, ale také individuální žádosti o vyšší výběry z vázaných účtů podléhaly svolení Ministerstva financí.⁵⁷⁴

Nabízí se otázka, jak se nakládalo s důchody obyvatelstva, které se soustavně nacházelo na hraně vlastní existence, protože jim hrozila deportace či jiná forma omezení svobody. Při vyplácení důchodů židovskému obyvatelstvu se postupovalo jednotně, avšak s tím rozdílem, v jaké fázi procesu destrukce se momentálně nacházeli. Zatímco důchod osoby transportované do průchozího a shromažďovacího tábora v Terezíně, byl oproti potvrzení, že dotyčná osob je naživu, převeden na Ústřední úřad pro uspořádání židovské otázky v Čechách a na Moravě (*Zentralamt für Regelung der Judenfrage in Böhmen und Mähren*), židé umístění v ghettu v Lodži

⁵⁶⁹ Vládní nařízení č. 136/1940 Sb. o právním postavení židů ve veřejném životě.

⁵⁷⁰ Zákon č. 26/1929 Sb. o pensijním pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách; vyloučení dle Nařízení o právním postavení židovských zaměstnanců v Protektorátu Čechy a Morava ze dne 14. září 1940, in: *Věstník nařízení Reichsprotektora in Böhmen und Mähren*, roč. 1940, s. 475, zde § 7.

⁵⁷¹ Tzv. výbavné obdržely pojištěnky, které uzavřely sňatek a skončila jim čekací lhůta. Jeho výše se odvíjela podle zařazení ve mzdové třídě.

⁵⁷² *Věstník ÚSP* 1940: Oběžník ÚSP č. 988: Vyžadování prohlášení o arijském resp. nearijském původu žadatelů o dávky invalidního a starobního pojištění nem. pojišťovnami, 9. červenec 1940.

⁵⁷³ *Věstník ÚSP* 1940: Oběžník ÚSP č. 938: Výplaty Židům na vázaný účet.

⁵⁷⁴ Ministerstvo financí, Revisní odbor, Vyhláška, in: *Úřední list Protektorátu Čechy a Morava*, č. 22, 27. leden 1940.

měli prozatímně přerušené vyplácení důchodů a židům nacházejícím se jinde v Generálním gouvernementu či na území říšských komisariátů, byly důchody pozastaveny definitivně.⁵⁷⁵ Systém diskriminace a vyloučení byl zefektivněn na přelomu let 1942 a 1943. Pochopitelně se netýkal pouze židů, kteří zůstali na území protektorátu a posléze byli deportováni. Pro zaopatřovací nároky židovských zaměstnanců vůči nositelům sociálního pojištění, kteří se vystěhovali, resp. emigrovali, se uplatnil § 7 nařízení o ztrátě protektorátní příslušnosti z 2. listopadu 1942 v souvislosti s § 10 třináctého prováděcího nařízení říšského občanského zákoníku.⁵⁷⁶ Aby úřady pojištěnci odebraly nárokové dávky, musel být nejprve zproštěn protektorátní či říšské státní příslušnosti. Exkluze z „národní pospolitosti“ tak probíhala zcela důsledně a týkala se veškerých rovin lidské existence.

Ačkoli tyto negativní účinky sociální politiky ve smyslu odpírání sociální podpory určité skupině obyvatelstva měly především rasové pozadí, ve specifických případech se s nimi ve formě trestu potýkalo také nežidovské obyvatelstvo protektorátní příslušnosti. Formy vyloučení židů a nežidů podléhající trestu měly podobný charakter, ale jen do určité míry. Jak uvidíme zejména v kapitole o politice rodiny, v případě nežidů tyto tresty nikdy neměly význam definitivního vyloučení z „národní pospolitosti“. Nejtvrdší postup byl zvolen u pozůstalých po osobách odsouzených stannými soudy k trestu smrti, jimž úřady následně odepřely vyživovací příspěvky.⁵⁷⁷ Tyto svého typu spíše exemplární tresty přicházely z pohledu okupačního režimu v úvahu v mimořádných případech a na rozdíl od opatření proti židům, „cikánům“ a Polákům, nikdy nebyly kolektivní a měly často omezenou časovou platnost. Je však třeba zdůraznit, že tuto nejtvrdší formu trestu neaplikovaly úřady u každého případu politické perzekuce. Pokud zvolil mírnější variantu postupu, v žádném případě to nebylo z dobré vůle okupačních úředníků. Poměrně dobře to demonstruje situace, v níž se nacházely rodiny osob omezených na svobodě. Nejpozději od října 1939 platily instrukce protektorátní vlády, které hovořily v tom smyslu, že *„příslušníkům podporovaných zatčených osob /internovaných/ se zachovávají všechna oprávnění, která pro ně plynou z předpisu*

⁵⁷⁵ NA, f. ÚŘP, k. 1001: Sachgebeit Sozialversicherung V 2 c 250/43 an den Herrn Abteilungsleiter V 2, Betr. Verwaltungsbericht für das 2. Vierteljahr 1943, 21. Juni 1943

⁵⁷⁶ Verordnung über die Verlust der Protektoratsangehörigkeit vom 2. November 1942, in: *Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren*, Nr. 45, 1942, s. 301; RGBI. I., 1943, s. 372, § 10 stanovil, za jakých podmínek a v jaké výši může být rodinným příslušníkům povolena podpora na výživu v případě smrti osoby oprávněné k zaopatření.

⁵⁷⁷ NA, f. Policejní ředitelství Praha II – stanice a komisariáty, Mala Strana, oběžník policejního ředitelství v Praze ze 7. 3. 1942.

sociálního pojištění“.⁵⁷⁸ Zásadou bylo zachovat životní úroveň rodiny zatčeného, což neznamenal pouze nadále ponechat v provozu veškerá platná pojištění, ale zvolit takové nastavení, aby pojišťovací příspěvky rodinu zbytečně nezatěžovaly, popř. živitel propuštěný z vazby mohl do systému bez obtíží znovu naskočit. U nemocenského pojištění platila tedy výjimka, že mohou kdykoli přejít z povinného pojištění na pojištění dobrovolné bez ohledu na zákonné lhůty. U dlouhodobého pojištění typu invalidního, starobního, či penzijního byl postup jiný. Pojistné za internovanou osobu platily Zemské úřady, a to obě části placené zaměstnancem, tak zaměstnavatelem, protože zaměstnavatel obvykle zaměstnance z pojištění bezprostředně po zatčení odhlásil. Aplikace diskriminační funkce sociální politiky v případě „českého národa“ výrazně ustupovala ve prospěch stabilizačních mechanismů sociální politiky v zájmu vedení války a požadavků válečného průmyslu.

⁵⁷⁸ NA, f. MSP, k. 3250: Číslo: 56207/1939, Věc: Podporování příslušníků osob, které byly Úředním opatřením podrobeny omezení osobní svobody. – Instrukce o sociálním pojištění [23. říjen 1939].

IV. Politika práce

Málokterý termín se za nacionálního socialismu vryl tak významně do všech diskurzivních rovin a oblastí sociální praxe více nežli „práce“. Nebyla pouze jedním z témat, nýbrž představovala konstantně přítomný mentální horizont tehdejšího myšlení a stávala se též měřítkem hodnotové orientace jednotlivých aktérů. Můžeme sice předpokládat, že tuto význačnost jí do značné míry přisuzovala pracovní mobilizace a posléze válečný stav nacistického Německa, ale zcela jistě to nebyly pouze tyto momentální okolnosti. V tomto textu „práci“ především používám k definování tematického pole a všeho toho, co souviselo s výkonem práce jako zaměstnáním. Ve skutečnosti ale měla mnohem širší dosah a hlubší význam. „Práce“ se objevovala v nejrůznějších slovních vazbách jako práce „nucená“ či „příkázaná“ a v těchto kontextech měla čím dál častěji negativní konotace. Bezmála stejnou důležitost jí ovšem můžeme přisuzovat v případě „ochrany práce“, která v čase nacistické okupace revalorizovala význam úrazového a v zásadě také důchodového pojištění.

„Práce“, resp. pracovní smlouva, byla vstupenkou do systému sociálního pojištění a na tom se ani po ustavení Protektorátu Čechy a Morava nic nezměnilo. Češi měli zkušenost s důsledky vysoké nezaměstnanosti za světové hospodářské krize, proto obsesi nacistického režimu „prací“ a vším, co s ní souviselo, mohli vnímat vcelku příznivě. Být bez práce ve třicátých letech znamenalo v četných případech osobní deprese, plynoucí nejen z viditelné hmotné nouze, která si vynucovala žebrotu, ale také sociální izolaci jako důsledek vyřazení z práce.⁵⁷⁹ Míra tohoto zažitého sociálního strádání a degradace výrazně podnítila vzestup pojmu „práce“ a intuitivní ocenění konkrétního výdělku a zaměstnaneckého poměru. V roce 1939 to bylo právě deset let od krachu na newyorské burze, a společenský význam „mít práci“ od té doby nepochybně vzrostl. Disponovat zaměstnaneckou pracovní smlouvou znamenalo ekonomicky a sociálně zabezpečit rodinu a umožnit sobě i svým blízkým začlenit se do společnosti. Za nacionálního socialismu ovšem tento socializační proces nabyl prokazatelně odlišnou podobu, kterou shrnuje následující citát: *„Povinnost pracovati jest předpokladem příslušnosti k národnímu celku a k účasti na všech právech. Naproti tomu právo na práci dává každému příslušníku národa možnost osvoboditi se z neustálé existenční nejistoty. [...] Nárok na*

⁵⁷⁹ Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity*, s. 390.

*sociální jistotu jednotlivce vyrůstá ze splněné povinnosti bez ohledu na samostatné či nesamostatné zaměstnání, sociální postavení, příjmy a příspěvkový systém. Pracovní povinnosti odpovídá pak též právo na spravedlivou mzdu za každou práci.*⁵⁸⁰ V závěrečném protokolu z konference sociálních vědců, která se uskutečnila Bad Salzbrunn (SzczaŃno-Zdrój) v březnu 1944 z podnětu Německé pracovní fronty, zaznělo, že právo na sociální a zdravotní ochranu mají uznání členové národního společenství. Téměř na samém sklonku války se tak opakovaly zásady zformulované o několik let dříve. Nový rámec nárokovatelných práv nebyl propagandou, nýbrž reálně užívaným ideologickým instrumentem společenské selekce a disciplinace. Existoval navíc ve svých národních podobách, tedy v Německu pro členy „Volksgemeinschaft“ a v protektorátu pro členy „národní pospolitosti“.

Po německém vzoru se také protektorátní diskurz vyjadřoval jazykem doposud spíše marginalizovaných sociálních tříd, aby jim nabídl pracovní uplatnění a sociální vzestup. V této logice byla „*lidská práce nejčennějším statkem národa*“,⁵⁸¹ jak zdůrazňoval odborářský časopis *Práce a hospodářství*, a tento „národ“ stál v samém centru politického a společenského zájmu. Vidíme zde zásadní propojení mezi jedincem a jeho pracovním zařazením a výkonem, které vedle kritéria „rasy“ a politické konformity rovněž podmiňovaly jeho začlenění do „českého národa“. „Práce“ se shledávala s čím dál větší vážností a ve skutečnosti proto snad ani není překvapením, že v roce 1940 vyšla v šestém vydání sbírka přednášek T. G. Masaryka z roku 1898 s názvem *Jak pracovat?*⁵⁸² Čím je „práce“ a jak člověk naplňuje, patřilo k tématům, které setrvaly v lidovém diskurzu protektorátu, či dokonce k nim po Mnichovu možná patřily ještě daleko více, než kdykoli dříve.

V této první tematické kapitole se budu věnovat oblasti, kterou bychom mohli souhrnně nazvat „politikou práce“. Politikou práce zde rozumím v termínech moderní sociální vědy především „politiku zaměstnanosti“, která zahrnuje široké spektrum aktivit – od regulace pracovních a zdravotních podmínek, přes bezpečnost práce po pojištění proti stáří a invaliditě, které se zaměstnáním úzce souvisí. Zaměstnání je práce za odměnu, kdy pracující poskytuje svou pracovní sílu po stanovenou dobu a je za ni odměněn mzdou i v případě, že

⁵⁸⁰ BArch, DAF-AWI, Bestandsign. NS 5-VI, Archivnummer 30988: Zástupci evropské sociální vědy konferovali. In: *Peněžní a pojišťovací zaměstnanec*, 5. 5. 1944.

⁵⁸¹ *Práce a hospodářství: Měsíčník pro hospodářství a sociální politiku*, roč. 1, č. 7, prosinec 1940, s. 126

⁵⁸² O novém vydání spisu T. G. Masaryka *Jak pracovat?* informoval např. časopis *Sociální reforma. Věstník Ústředního svazu nemocenských pojišťoven*, roč. 32, č. 4, 20. února 1940, s. 62.

zaměstnavatel tuto možnost nevyužije.⁵⁸³ Konkrétně budu diskutovat přístupy, které se uplatnily ke klientům sociální politiky poznamenaných sociálními událostmi, jakými byla nezaměstnanost, úraz a stáří. Nejdříve se pokusím načrtnout vývoj pojmu „práce“ v historické perspektivě a protektorátní praxi v kontextu saturování pracovního trhu.⁵⁸⁴ Zvyšování pracovního nasazení, efektivity práce a pracovního výkonu konsekventně ovlivňovalo přístup k úrazovému pojištění a v nemalé míře také k důchodovému pojištění. Český dělník byl z vojenského nasazení vyloučen pro svou národní příslušnost. Jeho místo se nacházelo v zázemí fronty, proto se s vývojem války stával pro okupační úřady čím dál atraktivnějším. Kapitulu uzavře expertní diskurz věnovaný institucionalizované vědě o práci.

Práce v pojmech a praxi

Mezi historickými termíny představuje „práce“ jeden z ústředních pojmů a ne jinak tomu je v terminologii sociální politiky. Jeho moderní historická fáze začala na přelomu 17. a 18. století, která přinesl obrat v jejím pojetí – od křesťansky založené emancipace lidské činnosti k povýšení na specifickou lidskou schopnost, aby byla dokonce významově abstraktněna. Práce se stala prostředkem vyrovnání se člověka s přírodou a obdržela tak další společenskou hodnotu. Rozlišení mezi prací „zbytečnou“ a „prospěšnou“ vytvářelo ve druhé polovině 18. století první předpoklady k její ekonomizaci, posunu od ekonomicky a morálně chápaného principu výkonu k měřítku společenské situovanosti. Za pomoci ekonomické racionality se práce měla stát radostí, prostředkem k odvrácení nedostatku a chudoby a navození pocitu štěstí. Právě v tento čas se zformulovalo vedle tradiční „povinnosti pracovat“ také „právo na práci“ obsahující svobodnou volbu činnosti a místa jejího výkonu. Historik Reinhard Koselleck označil tento konceptuální posun v pojímání „práce“ ze strany ekonomů za předpoklad k revoluční změně v hospodářském a sociálně-politickém smyslu.⁵⁸⁵ Později stoupenci ekonomické teorie spatřovali v pojmu „práce“ primárně zdroj bohatství. Jako faktor produkce a výtěžku vytvářející vztah mezi poskytovatelem práce a pracovní silou došlo k odstupňování jednotlivých sociálních vrstev. Princip volného trhu operující se vzájemnou

⁵⁸³ Igor Tomeš, *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*, Praha 2010, s. 278.

⁵⁸⁴ K sémantice „práce“ před a po roce 1933 viz Marc Buggeln / Michael Wildt, Arbeit im Nationalsozialismus (Einleitung), in: *Arbeit im Nationalsozialismus*, Marc Buggeln / Michael Wildt (eds.), Berlin 2014; k vývoji „práce“ v historiografii po druhé světové válce srov. Kim Christian Priemel, Heaps of work. The ways of labour history, in: *H-Soz-u-Kult*, 23. 01. 2014, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/2014-01-001> [24-7-2017].

⁵⁸⁵ Otto Brunner / Werner Conze / Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Band 1: A-D, Stuttgart 1972, s. 178.

závislostí mezi nabídkou a poptávkou zdůraznil rozpor mezi „prací“ a „kapitálem“ a z nich vyrůstající sociální antagonismus, popsany Davidem Ricardem a později rozpracovaný Karlem Marxem.

Historický zlom v soustavném rozevírání sociálních nůžek, projevující se čím dál hlubšími rozdíly mezi pracujícím a privilegovaným stavem, způsobila Velká francouzská revoluce. Principy svobody a rovnosti nově ovlivnily také významovou rovinu „práce“, když opětovně společensky povyšovaly nejnižší sociální vrstvy. Prvé zakotvení „práva na práci“ v jakobínské ústavě z roku 1794 se ovšem tehdy ve smyslu sociální a politické emancipace ještě neprosadilo. Nový impuls ji poskytlo až formování občanské společnosti v 19. století, vyrůstající mimo jiné z hegelovské dialektiky emancipace a odcizení člověka prostřednictvím moderní práce. Ta se stala konstitutivní příznakem občanské společnosti a zprostředkovatelem uspokojení potřeb a individuální svobody. Zdůrazňování ekonomických faktorů „práce“ bylo pochopitelně příznačné také pro další období, kde se navíc přidával kontext národa a étos modernizačního pokroku. S prací a svobodou se ovšem čím dál více spojovala také sociální otázka, která se stala zásadní pro utváření státní sociální politiky v průběhu druhé poloviny 19. a prakticky celého 20. století.

Chápání pojmu „práce“ se od 19. století vyvíjelo zejména v soustavném dialogu konzervativců a socialistů. V německém prostředí, kde byla znát polarizace mezi wilhelmovským Německem a Výmarskou republikou, se vryla do paměti zejména její národní tvářnost – *die nationale Arbeit*, příznačná ovšem nejen pro Bismarckův „státní socialismus“, ale vůbec pro celé období založení Německého císařství. Toto pojetí se vžilo natolik, že jej do své ideologie později zakomponovali také nacionální socialisté. „Národní práci“ ovšem v jejich nazírání zásadně protínal antisemitismus jako vyjádření exkluzivisticky laděné politiky národa a „rasy“. Ostatně Adolf Hitler rozvinul svůj antisemitismus již ve dvacátých letech, podobně jako řada dalších před ním, právě z pojmu „práce“: „*Práce je činnost, kterou nevykonávám kvůli sobě samému, nýbrž také ku prospěchu svých bližních.*“⁵⁸⁶ Exkluzivní „rasové“ tendence na straně jedné a inkluzivní přístup k sociálně slabším (dříve vyloučeným) skupinám na straně druhé, bylo příznačnou dvojakostí nacionálně socialistické ideologie. Výkonným pracovníkům se sliboval úspěch spojený se sociálním vzestupem v rámci společenství, v němž nehrály roli společenské třídy ani zděděná privilegia. Zatímco úkolem státu bylo poskytnout práci, povinností (*Pflicht zur Arbeit*) a právem (*Recht auf Arbeit*)

⁵⁸⁶ Otto Werner / Werner Conze / Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Teil 1: A-D, Stuttgart 1972, s. 214.

jednotlivce bylo ji odpovědně vykonávat s veškerým nasazením a vědomím, že tak činí ve prospěch celého národního kolektivu. Podaný výkon na pracovišti představoval tudíž důležitý předpoklad příslušnosti k národnímu společenství. Kdo pracovat nechtěl, nepřispíval žádnou formou k růstu národního blahobytu a automaticky se tak sám z *Volksgemeinschaft* vylučoval.⁵⁸⁷

Podíváme-li se do domácího prostředí, v české demokratické tradici se vžila Masarykova etika „drobné práce“, konkrétní a skutečné činnosti, ve vyjádření její rovnosti v hodnotě a smyslu s prací duševní. „Práce“ měla být podle Masaryka uskutečněním hloubky každodenní myšlenky a jak upozornil sociolog Miloš Havelka, v širším smyslu zejména specifickým modernizačním programem „socializace Čechů“: integrace co největšího počtu individuí do národa prostřednictvím zvyšování vzdělanosti, uznání či zprostředkování dovedností a schopností, výchovy k občanské odpovědnosti atd.⁵⁸⁸ Překonání životního romantismu směřovalo k pochopení, že účelem a cílem je udržení života a práce pro život.⁵⁸⁹ Masarykovo pojetí práce mělo výrazný humanistický a integrační charakter. Zatímco na stránkách *Naší doby* existovaly snahy se ho v některých aspektech držet také v letech nacistické okupace, jinde se jí dostávalo uznání spíše implicitně. Byla to ale právě tradice pojetí práce údajně zažitá v československém prostředí, která už mezi válkami dokázala minimalizovat rozpory mezi prací tělesnou a duševní, psalo se v *Práci a hospodářství* v roce 1940, což umožnilo další krok vpřed: „organizačně spojit dělníka i úředníka ve společný organizační útvar“.⁵⁹⁰

Od přelomu dvacátých a třicátých let ovšem tento univerzalistický humanismus relativizovala sociální praxe poznamenaná velkou hospodářskou krizí. Její důsledky významně posouvaly vnímání práce za odměnu neboli zaměstnání. Ekonomický propad, především míra sociálního strádání, zapříčinil společenský vzestup pojmu „práce“ a jeho pozdější hypertrofii v nacionalistických kruzích. V Německu se jako jedna z nejsilnějších zkušeností z let první světové války ukázal především hlad, do jisté míry opakovaně zažívaný právě ve třicátých letech, proto nacistická propaganda velmi často pracovala s „metaforou chleba“.⁵⁹¹ Chléb sice symbolizoval v první řadě základní konzumní potravinu uspokojující každodenní potřebu

⁵⁸⁷ Martin H. Geyer, Soziale Sicherheit und wirtschaftliche Fortschritt: Überlegungen zum Verhältnis von Arbeitsideologie und Sozialpolitik im „Dritten Reich“, in: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 15, č. 3, 1989, s. 390.

⁵⁸⁸ Miloš Havelka, *Ideje – Dějiny – Společnost: Studie k historické sociologii vědění*, Brno 2010, s. 325.

⁵⁸⁹ Tomáš G. Masaryk, *Jak pracovat?*, Praha 1939, s. 19

⁵⁹⁰ L. Votický, Práce vítězí, in: *Práce a hospodářství*, roč. 1, č. 3–4, září 1940, s. 63.

⁵⁹¹ Alf Lüdtke, What Happend to the „Fiery Red Glow“? Worker’s Experiences and German Fascism, in: *The History of Everyday Life. Reconstruction Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton – New Jersey 1995, s. 208.

nasytit se, ale propagandisté jej zobrazovali v souvislosti s jeho dalšími významy: jednak jako symbol „práce“ či denní mzdy spojené s nadějí, že právě ona zajistí slušné životní poměry rodiny a jednak jako symbolický cíl, k němuž se věřící upínali ve svých modlitbách. Během třicátých let se usadila „práce“ v politickém diskurzu a argumentaci nacionálních socialistů natrvalo, aby určovala sociální zařazení, jakož i míru sociální spokojenosti a blahobytu.

Přetrvávající hospodářské a sociální obtíže na přelomu dvacátých a třicátých let demonstrovaly první velkou krizi moderního tržního hospodářství. Kapitalistický „nezájem o dělníka“, na který hlasitě upozorňovala neliberální hnutí, se projevoval u nižších sociálních skupin spirálou osobního ekonomického bankrotu. Soustavný boj o každodenní přežití tudíž přidával body politickým oponentům a později stoupencům „podzimní revoluce“. Rétorický návrat od stroje k člověku, znovu uznání společensky neatraktivních profesí i chudých vrstev působilo mobilizačně ve prospěch radikálních politických hnutí. Konceptuální posun v pojetí „práce“ na přelomu třicátých a čtyřicátých let ovšem neprobíhal pouze v Německu. Díky antiliberálnímu hnutí zasáhl za „podzimní revoluce“ výrazněji také české prostředí. Shrnutí vývoje pojmu „práce“ od liberalismu k národnímu socialismu vyjádřil český sociolog Jaroslav Šíma následujícími slovy: *„Dnes se práce stává z činnosti takřka podvědomé činnosti uvědomělou, rozumem a vědou regulovanou, ethiky obhajovanou a schválenou, uměním zobrazovanou a idealizovanou. Proto dnes myslící lidé uvažují o práci, i když odpočívají.“*⁵⁹² Étos pokrokářství a modernismu nebyl příznačný pouze pro německé prostředí, ale signifikantně pronikal také do českých zemí ve fázi přestavby. Poskytoval totiž velmi příhodný argument pro ideologické a systémové vymezení vůči meziválečnému liberalismu a dosavadní praxi.

Za druhé republiky a v protektorátu se koncept „národní práce“ ujal v prakticky identické podobě, ačkoli nikdy mu nebyl přisouzen podobný zákonný rámec, jaký byl přijat v roce 1934 v Německu.⁵⁹³ Motiv „práce pro národ“ se stal nejsymboličtějším vyjádřením aktivní účasti obyvatelstva na přestavbě státu a společnosti v duchu „podzimní revoluce“. „Práce pro národ“ současně sloužila k široké popularizaci tohoto fenoménu a k upření maximální pozornosti na pracující třídu. Podle protektorátní ideologie „národní pospolitosti“ existovala přímá souvislost mezi zvyšujícími nároky v návaznosti na vývoj války a „prací pro národ“. Zdroj těchto úvah bychom patrně nacházeli v Německu, kde se kategorie „práce“ a „výkonu“ (*Leistung*) staly klíčovými pojmy nacistické sociální politiky. Neměly tak silný exkluzivní

⁵⁹² Jaroslav Šíma, *Práce, společnost a kultura*, Zvláštní výtisk z revue „Práce a hospodářství“, Praha 1944, s. 1.

⁵⁹³ RGBl. I, s. 45: Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit, 20. Januar 1934.

charakter jako argument „rasy“ a dávaly šanci všem pracujícím vstoupit do nově utvářeného společenského rámce a získat v něm solidní postavení. Takzvaný „výkonnostní princip“, tedy přiměřené a efektivní úsilí o zajištění dostatečného výkonu, se stal významným prvkem nového sociálního pořádku, který byl uskutečňován právě prostřednictvím práce: „*Když německý člověk najde na základě práce a výkonu své místo v národním společenství, musí to vést také k novému etickému zhodnocení práce, která [...] je podstatnou částí cesty, na níž se německý člověk učí rozvíjet kvalitu svých osobních vlastností.*“⁵⁹⁴ Přestože slova vedoucího informační kanceláře Ústavu pro výzkum práce při Německé pracovní frontě (*Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront*) Richarda Bargela popisovala právě německou situaci, podobná kritéria se uplatnila také v protektorátu v dialogu s českým obyvatelstvem. Mezi takřka základní znaky „národní pospolitosti“ jako fungující entity na bázi národní příslušnosti patřila sociální spravedlnost, úcta k práci, porozumění a spravedlivé ocenění výkonu.

Zprostředkování ideologické výměny mezi německým a českým prostředím umožnil spis *Die deutsche Arbeit*,⁵⁹⁵ jehož autorem byl spisovatel, novinář a kulturní historik Wilhelm Heinrich Riehl, považovaný za zakladatele národopisu jako vědeckého oboru. Zkoumání způsobu práce určitého národa podle Riehla mohla poskytnout směrodatnou výpověď o jeho charakteru. V kontextu protektorátní situace to znamenalo, že na základě přístupu členů národa k práci, v tomto případě k „budovatelské“ práci v zájmu „nové Evropy, bylo možné předjímat jeho celkový vzestup či naopak úpadek. Přestavbový étos podzimu 1938 hovořil v tomto smyslu jasně: meziválečný liberalismus, který znamenal „rozvrat v pracovním životě národa“, protože nedokázal usměrnit jednotlivce k „práci pro národní celek“, měl významně oslabit pozici státu jako mocenské instituce. Přestavba státu a společnosti byl tudíž neodvratný proces, jehož se měli účastnit všichni členové „národní pospolitosti“, nejen jeho politické autority. „*Český národ se snaží překonat jedno takové období národní slabosti, v němž se smysl a poslání práce ztrácelo v chaosu kapitalistického výdělkářství a liberalistického zneužívání hospodářské ‚svobody‘. Hledá nový smysl práce jednotlivcovy i práce celku, hledá novou ‚ideu práce‘ [...].* Zněla slova odborového předáka Václava Stočese, který za ideální vyústění této tranzitní fáze považoval osvojení nové ideologie, neboť „*na nové ‚ideji práce‘ si teprve může český národ vybudovat lepší budoucnost. [...] Proto nemůžeme být při formulaci své české ‚ideji práce‘ slepi k poměrům a duševním myšlenkám, je dnes vítězně ovládají svět a*

⁵⁹⁴ Richard Bargel, *Neue deutsche Sozialpolitik*, s. 12

⁵⁹⁵ Wilhelm Heinrich Riehl, *Die deutsche Arbeit*, Stuttgart 1861.

*nesmíme se stydět odvozovat z nich cenná poučení, příklady, ba i vzory.*⁵⁹⁶ Stočesovo předsednictví Národní odborové ústředně zaměstnanecké pochopitelně předpokládalo silné působení na pracující vrstvy s odpovídajícím ideologickým obsahem. Motiv přestavby vyjádřený v kategoriích politiky práce měl ovšem mnohem hlubší dimenzi. Nebyla to pouze ideologická floskule, nýbrž vážně míněný princip transformace vztahů ve veřejném prostoru a národní identity. Razantní vymezení vůči první republice, podobné Stočesovu postoji, podněcovalo protektorátní politickou reprezentaci hledět vpřed a hledat nové záchytné body, nezřídka právě v intelektuálním prostředí. Nezastupitelný význam „práce“ konvenoval rovněž reformnímu sociálnímu demokratovi Josefu Mackovi. „Práci pro národ“ definoval jako určitý „směr lidské činnosti“, který vede k obecnému uvědomění si, v čem spočívá „národní dobro“. Tuto úvahu opíral o naději, že *„práce se přibližuje nějak asymptoticky radosti: nikdy s ní nesplyne, ale budou si stále blíže“*.⁵⁹⁷ Za stěžejní předpoklad k dosažení smyslu nové národní existence považoval především vlastenectví a houževnatost, přičemž prakticky tatáž východiska byla podle Macka v dané době už určitým způsobem vtělena do snahy o mravní osvobození „práce“ z politické a hospodářské závislosti.⁵⁹⁸

Jakkoli bychom mohli snažení odborových předáků a protektorátní reprezentace považovat za propagandistickou hyperbolu bez jakýchkoli reálných efektů, bylo by ukvapené jej takto jednoznačně interpretovat. Strádání za hospodářské krize třicátých let, zdálo by se, nyní zaslouženě kompenzoval kult práce a oslava pracujících, kterým se doposud nedostávalo žádné zvláštní pozornosti natož uznání. Ani argument, že šlo o pouhou demagogii, není namístě, neboť německý dělník v říši stál přinejmenším v témže centru zájmu z hlediska manifestace kultu práce a rodiny, resp. národa a plynula z toho pro něj určitá společenská a ekonomická zvýhodnění. Dělnictvo mělo být hlavní oporou režimu, který se k němu obrátil jako k marginalizované a sociálně strádající společenské třídě. Slabost dělnictva v Německu i v Čechách spočívala tedy především v zážitcích z hospodářské krize, které se nacionální socialisté pokusili utilitárně využít příslibem ekonomické a sociální spokojenosti a pocitu osobního štěstí. S tímto záměrem korespondovalo také soustavné „rozšiřování“ dělnické třídy přeřazováním pracujících na pozice ve válečně důležitých odvětvích průmyslu, kde se mu mělo dostat náležité pozornosti a péče státu za odvedenou práci. Český dělník byl vnímán v kontextu specifického prostředí svého života a práce a neméně významný byl jeho vztah

⁵⁹⁶ Václav Stočes, Práce podmínkou a měřítkem národní zdatnosti, in: *Práce a hospodářství. Měsíčník pro hospodářství a sociální politiku*, roč. 1, č. 2, červenec 1940, s. 31.

⁵⁹⁷ Josef Macek, Názor na práci, in: *Naše doba. Revue pro vědu, umění a život sociální*, roč. 48, 1941, s. 2

⁵⁹⁸ Josef Macek, O práci pro národ, in: *Naše doba*, roč. 46, 1939, s. 450.

k národu, který se v čase přestavby vyvinul až k „láskyplné oddanosti“. Dělník neměl zůstat jen pracujícím subjektem, na kterého jsou kladeny vysoké pracovní nároky. Byl nositelem kulturních a morálních hodnot a takto měl být také veřejně oslavován. Poctivá a oddaná práce pro potřeby národa, ke které se zavázal, ho také předurčovala k vzestupu na společenském žebříčku. Dobová perspektiva kulturního a pracovního světa dělnictva byla v protektorátu přítomna takřka po celou dobu. Za příklad jejích příznačných a téměř manifestačních projevů možno uvést událost z ledna 1941, kdy Ústředí jednot dělníků vyhlásilo soutěž na nová autorská díla poezie a prózy. Soutěžní texty „*zasvěcené životu a práci českého dělníka*“, který v tomto čase „*zcela nesobecky podřídil své zájmy národnímu společenství*“, posuzovali z pozice porotce mimo jiné Jaroslav Durych, Marie Majerová, Josef Hora či Jaroslav Seifert.⁵⁹⁹ Zatímco kulturní sféra sloužila k mnohastranné popularizaci dělnické otázky, sociální politika si nemohla vystačit pouze s bezobsažnými hesly. Velmi dobře to ukazují kontext politiky práce, konkrétně regulace důchodů, mezd či úpravy v oblasti bezpečnosti práce, kterým se věnuje následující text.

„Práce pro národ“

Problematika zaměstnanosti patří mezi patrně nejvíce historiograficky zpracované oblasti sociální a hospodářské politiky. Je to zejména systém řízené a nucené práce, na který je celá organizace sociální politiky za nacistické okupace často, leč neprávem redukována.⁶⁰⁰ Problém, jak naložit s neumístěnými uchazeči o práci rychle vystřídal problém nedostatku pracovní sil. Velký podíl na tom mělo úsilí Německa, v němž se údajně zrcadlil jeden z největších sociálních úspěchů nacionálního socialismu: schopnost snadno a rychle vymýtít nezaměstnanost. Přestože bezprostřední zájem byl nejdříve o nezaměstnané osoby podporované z veřejných zdrojů, nové formy a postupy měly dříve či později potkat také další jedince a skupiny. Nové pracovní možnosti s lepšími pracovními podmínkami a spravedlivějším ohodnocením zněly alespoň zpočátku atraktivně také v českém prostředí.

⁵⁹⁹ Z práce a o práci českého dělníka, in: *Národní práce. Ústřední deník Národní odborové ústředny zaměstnanecké*, roč. 3, č. 11, 12. ledna 1941, s. 3.

⁶⁰⁰ Např. František Mainuš, *Totální nasazení: Češi na pracích v Německu 1939-1945*, Brno 1970; Zdeňka Kokošková, Jaroslav Pažout, Monika Sedláková (eds.) *Pracovali pro Třetí říši: nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro válečné hospodářství Třetí říše (1939-1945): edice dokumentů*, Praha 2011; Jana Havlíková et al., *Im Totaleinsatz: Zwangsarbeit der tschechischen Bevölkerung für das Dritte Reich: [Katalog zur Ausstellung] = Totálně nasazení: nucená práce českého obyvatelstva pro Třetí říši: [katalog výstavy]*, Prag 2008; „*Nepřichází-li práce k Tobě, Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech* = „*Kommt die Arbeit nicht zu Dir*“ *Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten*, Praha 2003 aj.

Nová zaměstnání, byť se nacházela stovky kilometrů daleko od domova, prakticky nikdy nepozbyla přinejmenším symbolický ráz „práce národ“, neboli budovatelský podíl „českého národa“ na „nové Evropě“. V tomto oddílu se zaměřím na dva dílčí aspekty z oblasti politiky práce. Konkrétně na souvislost mezi pracovním umístěním a výkonem práce na straně jedné a regulací mezd a distribucí sociálních požitků na straně druhé.

Distribuce pracovních sil

Usměrnění trhu práce patřilo během nacistické okupace mezi nejdůležitější politické a ekonomické priority, které lze programaticky přisoudit oběma stranám – okupační i protektorátní. Význačnost politiky zaměstnanosti dokládá intenzita jejího prosazování, s níž byla přijata celá řada opatření regulující registraci, distribuci a výkon zaměstnání. Autoritativní přístup říšských úředníků, kteří podle zpráv soudobých pozorovatelů patrně používali různé formy nátlaku, nekonvenoval zejména českým odborovým předákům.⁶⁰¹ Neměli bychom ovšem podcenit politický a hospodářský rozměr této problematiky, který teprve časem vykrytalizoval v záměr umožnit realizaci symbiózy mezi říšským a protektorátním pracovním trhem a zkoordinovat postupy, jakými byly jejich potřeby uspokojovány. Žádnému jinému sociálně politickému oboru se tudíž nestala Německá říše vzorem více nežli politice zaměstnanosti. Z velké části to bylo z německé iniciativy, byť od samého počátku se právě v této politice vážně stýkaly zájmy německé a české strany. Důvodem byl na jedné straně soustavný hlad po pracovní síle, který v Německu existoval prakticky od nástupu nacionálních socialistů, a na straně druhé přetrvávající nezaměstnanost v českých zemích. Počty neumístěných uchazečů o práci sice v září 1938 oproti vrcholu krize výrazně poklesly a vývoj na trhu práce tudíž vyhlížel vcelku příznivě. Úrovně z roku 1929 ovšem dosáhl přesně o deset let později – v roce 1939, přičemž během druhé republiky zažil několik dalších výkyvů. Způsobil je jednak pokles nezaměstnanosti v důsledku odstoupení území a její následný opětovný nárůst, který korespondoval s přílivem uprchlíků z pohraničí.⁶⁰² Česká strana se jej pokoušela sama regulovat, ale jednoznačné výsledky přinesla příznačně až první polovina roku 1939. Od března do června 1939 poklesla v Čechách nezaměstnanost o 80 %, konkrétně z 90 975 na 16 912 neumístěných uchazečů a velký podíl

⁶⁰¹ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 231: Najímání dělnictva do Německa [1939]; František Mainuš, *Totální nasazení: Češi na pracích v Německu 1939-1945*, Brno 1970, s. 13n.

⁶⁰² Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity*, s. 350.

na tom měl především nábor pracovních sil do Německa.⁶⁰³ Konkrétnější rámec ji dala už mezistátní dohoda mezi česko-slovenskou a německou vládou uzavřená 19. ledna 1939, která umožnila nábor 41 000 Čechoslováků na práci do Německa.⁶⁰⁴ Efektem, kromě uspokojování německých nároků, byl však odliv pracovníků z domácího trhu, který stál na počátku vzrůstajícího nedostatku pracujících v pozdním protektorátu.

Českoslovenští občané odcházeli za prací do sousedního Německa už mezi válkami, ovšem rozdíl mezi rekruty v první polovině třicátých let a později během okupace, činila především jejich národnost. Zatímco dříve bylo devět z deseti československých pracovníků-migrantů německé národnosti, po březnu 1939 se pochopitelně tento poměr obrátil. České dělnictvo jako kvalifikovaná pracovní síla a přetrvávající německý zájem saturovat podniky důležité pro zbrojní výrobu, obojí implikovalo aktivitu na pracovním trhu. Říšští úředníci zahájili systematický nábor ihned po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava, když vytvořili šest regionálních náborových komisí v Praze, Plzni, Kolíně, Ostravě, Olomouci a Brně a poměrně snadno získali desetitisíce nových pracovníků.⁶⁰⁵ Efektem byl jednak výše uvedený radikální pokles nezaměstnanosti a prvá výrazná koordinace říšských a českých úřadů a jednak odpadnutí tradičního „hledání práce“ prostřednictvím veřejných a soukromých zprostředkovatelen, čtení inzerce a obcházení zaměstnavatelů.⁶⁰⁶ Práce se už nehledala, nyní se nabízela v podstatě sama a spíše než právem se stávala čím dál více povinností. Vývoj směřoval k postupné likvidaci trhu práce.

Náborové akce se soustřeďovaly u veřejných zprostředkovatelen práce, které povolávaly k náboru především dělníky a soukromé zaměstnance, kteří momentálně pobírali buď příspěvek podle gentského systému, v rámci státní stravovací akce, nebo uprchlickou podporu. Podle soudobých pozorovatelů měla tato preference pro úřady hned dvě výhody: dělníci bez jiných pracovních závazků mohli odjet do Německa prakticky ihned a státní podpora činila pozoruhodný nástroj nátlaku, neboť pokud by dělník pracovní nabídku nepřijal, hrozilo mu „*odnětí podpory na věčné časy*“, popř. zařazení do domácích pracovních

⁶⁰³ Detlef Brandes, *Češi pod německých protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1999, s. 184.

⁶⁰⁴ Steffen Becker, *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“: Die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Böhmen und Mähren“ und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*. Tato disertace byla zveřejněna prostřednictvím berlínského internetového nakladatelství Dissertation.de v roce 2005 (www.dissertation.de), s. 48

⁶⁰⁵ Steffen Becker, *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“*, s. 54.

⁶⁰⁶ Srov. jak se hledala práce za velké hospodářské krize viz Jakub Rákosník, *Odvrácená tvář meziválečné prosperity*, s. 369nn.

útvary.⁶⁰⁷ Na samém počátku náborové akce sice existovala poptávka po dobrovolné pracovní síle, ale velmi rychle se vyčerpala. Příslib lepšího mzdového ohodnocení a příznivějších pracovních podmínek působil ovšem pouze do určité míry. *Nábor* pracovní sil se proto snadno proměnil v *příkázání práce* za účelem koordinovaného *pracovního nasazení* – plánovitého řízení pracovní sil podle potřeb německé státní politiky. Otázka svobody a tudíž dobrovolnosti pracovního umístění a výkonu zaměstnání je pak ústředním problémem v diskuzi o mechanismech fungování distribuce pracovních sil v období druhé republiky a protektorátu. Přestože tento aspekt není centrálním pro tuto studii, protože mě zde především zajímá péče o pracující a zajištění základních sociálních a zdravotních služeb, je třeba se u něj krátce zastavit.

Svoboda v pojetí nacistické pracovní politiky znamenala primárně osvobození od „*životního strachu o jistotu pracovního místa, osvobození od hladu k rozumnému, vlastní kázní řízenému životu*“, vysvětloval německý komentář uveřejněný v odborovém časopise *Práce a hospodářství*.⁶⁰⁸ Svoboda pracovat znamenala v tomto smyslu více než svoboda nepracovat, resp. možnost svobodně odmítnout pracovní nabídku či ukončit pracovní poměr. V podmínkách okupace s akcentem na politiku práce, ať už jejími hlavními aktéry byly okupační či protektorátní úřady, se ukazovala svobodná volba zaměstnání jako krajně problematický nárok. Intervence státu do fungování pracovního trhu se nicméně odehrávaly již od počátku třicátých let, kdy se stát snažil regulovat vzrůstající počet nezaměstnaných nejdříve zřizováním tzv. veřejně prospěšných prací (1930), za druhé republiky pak formováním pracovních útvarů (říjen 1938), propouštěním vdaných žen ze státní správy (prosinec 1938) a později též budováním kárných pracovních táborů určených k disciplinaci osob „*práce se štítících*“ (březen 1939).⁶⁰⁹ Už v těchto postupech bychom mohli oprávněně spatřovat omezení svobodné volby, resp. svobody samotné. Vměšování ze strany politických orgánů vyargumentované – uvažujeme-li v pojmech politického liberalismu – „*pozitivním pojetím svobody*“, tedy svobodou jako prostředkem k dosažení určitých cílů, v tomto případě „*práce pro národ*“, se postupně posouvalo do čím dál autoritativnějších poloh. Situace na okupovaném území Čech a Moravy nebyla výjimkou, neboť se zde rozvinula do všech myslitelných podob: od nucené práce civilních dělníků přes válečné zajatce až po vězně,

⁶⁰⁷ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 231: Najímání dělnictva do Německa, s. 2 [1939].

⁶⁰⁸ Ernst Lucke, Německá pracovní politika, in: *Práce a hospodářství*, 1942, s. 212.

⁶⁰⁹ Vládní nařízení č. 79/1930, jímž se upravuje produktivní péče o nezaměstnané; Vládní nařízení č. 223/1938 o pracovních útvarech; Vládní nařízení č. 279/1938 o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě; Vládní nařízení č. 72/1939 o kárných pracovních táborech.

v jejichž případě byla práce v podstatě vyhlazovací metodou. V závěru války tyto základní kategorie vystupňovalo vyhlášení totální války, tj. mobilizace veškerých lidských a materiálních zdrojů.

V této studii, která se omezuje na svět veřejnoprávní sociální politiky, oblast veřejných služeb poskytovaných obyvatelstvu včleněném do „národní pospolitosti“, přicházejí v úvahu jako její klienti zvláště civilní dělníci a dělnice. Ovšem ani v tomto případě se nelze vyhnout termínu „nucená práce“. Historiografie s jeho pomocí popisuje pracovní podmínky tzv. nuceně nasazených na práci na územích pod patronací Německé říše. Historik Ulrich Herbert kdysi zdůraznil její hlavní rys spočívající v mimoekonomickém přinucení k práci či právě mimoekonomickém nátlaku, který se stal v daný moment tím rozhodujícím.⁶¹⁰ Mark Spoerer, autor syntézy nucené práce v okupované Evropě, k definici dodal, že důležitá byla nikoli případná nedobrovolnost uzavření pracovní smlouvy, nýbrž především fakt, že pracovní vztah nebylo možné ze strany zaměstnance svobodně rozvázat.⁶¹¹ V tomto smyslu se stala veškerá práce zprostředkovaná protektorátními úřady prací „nucenou“, protože porušení pracovní smlouvy, např. neohlášeným odchodem z pracovního nasazení, mělo pro dělníka z hlediska sociálně-politické ochrany fatální důsledky. Platil zde ovšem i logický opak: důsledné plnění pracovních povinností implikovalo trvalé pracovní zařazení a někdy dokonce zvýhodnění při poskytování sociální a zdravotní péče, kterou měli nasazení dělníci obdržet také mimo protektorátní území. Existovala tudíž přímá souvislost mezi pracovním nasazením a příslibem sociální bezpečnosti vztahující se na dělníky jako zaměstnance a jejich rodinné příslušníky. Platila ale jen pro některé národnostní skupiny, kde sice figuroval aspekt „přinucení“, ale současně měl dělník právo tak říkajíc pozvednout hlas – stěžovat si na podmínky života a práce. Do této skupiny patřili po celou válku kromě Belgičanů, Nizozemců, Francouzů a Srbů také Češi, jak vyplývá ze Spoerera výzkumu.⁶¹² Vyjednávání a stávkové akce českých dělníků můžeme reálně sledovat v rozličné intenzitě prakticky po celou protektorátní éru.⁶¹³ Jejich interpretace se značně různí, neboť je bylo možné považovat za akci rezistence

⁶¹⁰ Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin 1986, s. 82. Cit. dle Tomáš Jelínek, Nucená práce v nacionálním socialismu, in: „Nepřichází-li práce k Tobě...“ *Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech*, Praha 2003, s. 16–17. Srov. též Wolfgang Benz, Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, roč. 16, Heft 4, 1968, s. 317–346.

⁶¹¹ Mark Spoerer, *Nucená práce pod hákovým křížem. Zahraniční civilní pracovníci, váleční zajatci a vězni ve Třetí říši a v obsazené Evropě v letech 1939-1945*, Praha 2005, s. 16.

⁶¹² Mark Spoerer / Jochen Fleischhacker, Forced Labours in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors, in: *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 33, no. 2, Autumn 2002, s. 175.

⁶¹³ Jaromír Balcar, *Panzer für Hitler – Traktoren für Stalin. Großunternehmen in Böhmen und Mähren 1938-1950*, München 2014, s. 319nn.

(nepokoje zpomalující výrobu), tak adaptaci na nové podmínky a konstelaci moci (vyjednávání o mzdových a sociálních podmínkách). Realita byla patrně kdesi uprostřed. Privilegovanost českého dělnictva, zdůrazňována v souvislosti s rozchodem s poměry první republiky, uznáním manuálně pracujících a závazkem, že dojde k nivelizaci mezd a platů, se nicméně musela nějak projevit. Poměrně snadno jí mohly být právě hlasy volající po naplnění slibů, které jim dala „podzimní revoluce“.

Protektorátním dělníkům náležela určitá míra uznání, kterou německé úřady projevovaly zachováním jednak nárokovatelnosti práv sociálního zabezpečení (reálnou distribucí sociální a zdravotní pomoci) a jednak komunikační platformy s institucemi, které hájily práva dělnictva. Zatímco v protektorátu na pracovní podmínky dohlížela Národní odborová ústředna zaměstnanecká, odjezdem do Německa se dělník ztrácel z dohledu a kontroly protektorátních úřadů. Když se tedy údajně z finančních důvodů ustoupilo od myšlenky zřizovat v Německu pobočky protektorátních odborové centrály, NOÚZ společně s Dělnickou komisí při Národním souručenství apelovaly alespoň na to, dbát na uhájení základních práv rekrutů nacházejících se na říšském území. Předně se jednalo o uzavírání smluv na dobu určitou, zohledňování kvalifikace dělníků, kontrolu sjednaných pracovních podmínek, poskytnutí týdenní dovolené jednou za dva až tři měsíce v zájmu udržení rodinných vazeb apod.⁶¹⁴ Živelný nábor nových dělníků s sebou přinášel řadu nejasností, ale naléhavost vypořádat se s „nezaměstnaností“ a později chvatné podmínky světové války, neumožňovaly vyjednat u říšských partnerských organizací všechny uvedené požadavky. V pravdě lze také dodat, že se je nikdy nepodařilo v této podobě prosadit. I přes stanovení obecně platných norem, zkušenost dělníka z pracovního nasazení byla velmi individuální a odvíjela se od místa, času pobytu a pracovních vztahů v závodě, kam byl dělník přikázán.

Ještě v březnu 1940 neměly protektorátní úřady jasnou představu o formě a rozsahu služeb, které si dělník z protektorátu mohl v Říši nárokovat, a na české straně existovala rovněž nedůvěra vůči postupu říšských úřadů. Podmínky, za nichž dělníci odcházeli za prací, mělo dále vyjednávat Ministerstvo sociální a zdravotní správy a současně při tom dozorovat činnost úřadů práce, aby postupovaly v zájmu rekrutů. Úřady práce nahradily zprostředkovatelný práce v červenci 1939. Jejich úkolem, podobně jako později u zavádění pracovních knížek,⁶¹⁵ bylo především zefektivnit distribuci pracovních sil, eliminovat liberální mechanismy trhu

⁶¹⁴ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 231: Záznam z porady o zaměstnávání českých dělníků v Říši, konané dne 28. března 1940 od 15. hod. v zasedací síni NOÚZ v Praze I., Na Perštýně č. 11.

⁶¹⁵ Vládní nařízení č. 241, kterým se zavádějí pracovní knížky, 28. června 1941.

práce a aplikovat systémový prvek zavedený a osvědčený na říšském území. Notnou podporu v tomto snažení získaly řadou vládních nařízení, které zjednodušovaly a urychlovaly proces registrace a redistribuce dělnictva na nová pracovní místa.⁶¹⁶ V nemalé míře tak protektorátní právo přejímalo instituty říšského pracovního práva, přičemž právě v této oblasti existoval přímý tlak ze strany okupačních úřadů.⁶¹⁷ Bylo tomu mimo jiné proto, že se systém, ať už v protektorátu nebo jiných územích pod správnou Německé říše, musel vypořádat se silnou migrací pracujících. Pracovní smlouva, od níž se odvíjel poměr k sociálnímu pojištění, neměnila mnoho na poskytování sociální a zdravotní péče protektorátním pojištěncům. Dělníci a dělnice měli zůstat chráněni po dobu svého pracovního zařazení bez ohledu na místo výkonu svého zaměstnání. Počáteční obavy odborové centrály, že se čeští dělníci za hranicemi ocitnou zcela bezprizorní, se nicméně nenaplnil. Kromě sociální a zdravotní péče měl nadále zůstat především *českým* dělníkem, setrvat v kontaktu s domovem a nepozbýt svou národní identitu, což bylo v souladu přinejmenším v diskurzivní rovině s perspektivou „uzavřených národních celků“.

Pod heslem „*Práci ve Velkoněmecké Říši budujeme lepší budoucnost*“ neměli protektorátní dělníci z odchodu za prací cítit obavy, nýbrž touhu poznat technické a sociální pokroky Německé Říše, jak se uvádělo v *Sociálně-politickém poučení* – v brožuře určené každému kandidátovi na práci na jiném říšském území.⁶¹⁸ Shrnovala veškeré organizační záležitosti odjezdu, pracovní právní podmínky výkonu zaměstnání včetně daňových podmínek a sociálních práv. Třebaže propagandistická rovina hrála jednu z nejdůležitějších rolí, po jistý čas už existovalo povědomí o tom, že pracovní výkon skutečně zásadně podmiňuje zdravotní kondice a podmínky, v nichž dělník či dělnice svou práci vykonávají. Jinými slovy, pozitivní motivace byla stejně důležitá jako motivace negativní, spočívající v trestech za chování „neslučující“ se s výkonem zaměstnání. Úřady směly přikročit k odepření nároku na nemocenské pojištění a zastavení všech dávek poskytovaných rodinným příslušníkům v případě, že rekrut odmítl přijmout „příkázanou práci“ mimo protektorátní území. Hrozba trestu formou peněžité pokuty a vězení měla pak odradit od nedisciplinovaného jednání

⁶¹⁶ Vládní nařízení č. 193 o úřadech práce, 27. srpna 1939; Vládní nařízení č. 190 o všeobecné pracovní povinnosti, 22. srpna 1939; Vládní nařízení č. 195, jímž se provádí vládní nařízení ze dne 25. července 1939, č. 190 Sb., o všeobecné pracovní povinnosti, 28. srpna 1939.

⁶¹⁷ Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace v Protektorátu Čechy a Morava (1939-1945)*, Praha 2016, s. 73.

⁶¹⁸ NA, f. ÚŘP, k. 988: Sociálně-politické poučení, s. 1 [1942].

během samotného pracovního nasazení. Dělník nesměl svévolně opustit pracovní místo bez souhlasu úřadu práce.⁶¹⁹

Pracovní smlouva byla sjednávána na dobu určitou, avšak mazaně formulovanou, a sice „do konce války“. Předčasné rozvázání pracovního poměru bylo možné jen ve výjimečných případech a dovolená byla ženatým dělníkům umožněna po každých šesti měsících služby, což bylo dokonce benevolentnější, než kritizována prvorepublikové úprava, která zůstala v platnosti do roku 1942.⁶²⁰ Ovšem vlastní odjezd za prací nacházející se mimo protektorátní území byl vcelku náročným administrativním procesem, který vyžadoval po nasazeném dělníkovi nemalé organizační dovednosti. Zatímco nemocenskému pojištění se budu blíže věnovat v kapitole „Politika zdraví“, na tomto místě nastíním alespoň organizační nesnadnost přestupu z protektorátního na říšský pracovní právní poměr. Český dělník měl sice možnost se opřít o Německou pracovní frontu a obrátit se na její příslušnou služebnu, do jejíž gesce momentem svého odjezdu patřil, či závodního důvěrníka (*Betriebsobmann*), ale v záležitosti sociálního pojištění či rodinných a zvláštních výpomocí, byl do značné míry odkázán na sebe. Nešlo tedy o odepření zákonného nároku, ale nutnost zajistit řadu administrativních úkolů svépomocí: odeslat potvrzení o výplatě úřadu práce, dbát na včasné přihlášení k místní nemocenské pojišťovně (*Krankenkasse*), která přebírala za dělníka během pobytu v Říši odpovědnost, či včas požádat o odlučné, přiznané pouze oproti potvrzení, že dělník je živitelem rodiny. Totéž platilo také v případě poukazování mzdy, jejíž část mohla být rodině v protektorátu vyplacena teprve po písemném zmocnění vedoucího závodu.⁶²¹

I přes tuto procedurální náročnost, se národně socialistický režim v protektorátu snažil po celou dobu obsesivně zachovávat dojem spravedlivého poměru mezi mzdou a sociálně-zdravotním zaopatřením na straně jedné a vykonanou prací na straně druhé. Detailněji to uvidíme později na příkladech úrazového a důchodového pojištění. V souvislosti s distribucí pracovních sil lze ovšem konstatovat, že se o to příznačně snažil také v době, kdy se kumulovaly neúspěchy wehrmachtu a Německo přistoupilo k vyhlášení totální mobilizace na válečné frontě i v jejím zázemí. Kvůli neúčasti na bojišti se logicky totální nasazení pracovních sil týkalo právě českého obyvatelstva, a to včetně skupin, na které se doposud pracovní povinnost nevztahovala (např. ženy ve věku 45 až 50 let, matky s jedním dítětem

⁶¹⁹ NA, f. ÚŘP, k. 988: Sociálně-politické poučení, s. 5 a 9 [1942].

⁶²⁰ Zákon č. 67/1925 Sb., kterým se zavádí placená dovolená pro zaměstnance, 17. dubna 1925.

⁶²¹ NA, f. ÚŘP, k. 988: Sociálně-politické poučení, s. 13 a 18 [1942].

starším šesti let, mládež po dokončení povinné školní docházky, studenti po zastavení činnosti své školy ad.).⁶²²

Nasazování mladistvých do podniků nebylo jednoduché. Nedisponovali odbornými znalostmi a kvůli nekompetentnosti je i přes snahu úřadů práce nemusely zbrojní podniky vůbec přijmout. Alternativou zůstávala jiná méně náročná průmyslová odvětví. Kromě umístění plynuly problémy v tomto období z toho, že veškerá opatření byla prováděna uspěchaně a tudíž nouzově, což značně doléhalo na bezprostřední zdravotní a sociální podmínky, do nichž byli dělníci přikázáni. Okupační orgány proto musely vynakládat vlastní úsilí a finanční zdroje, aby tuto zkušenost napravily či alespoň vykompenzovaly. Byly to především provisorní podmínky okupace a války a s nimi související požadavek na zachování obecného klidu a pořádku, které si vyžádaly postupy, jimiž si úřady předcházely pracující prostřednictvím rozšiřování působnosti a štědrosti sociálního pojištění. Je evidentní, že kontext okupace a války se rozhodně nevyločoval s funkčním systémem sociálního zabezpečení. Naopak, přispíval k jeho rozšíření směrem k univerzalistickému pojetí, třebaže jej nikdy nemohl dosáhnout už jen z vlastní podstaty své rasistické a antisemitské povahy.

Obecně lze konstatovat, že lepší podmínky mohl nabídnout protektorát spíše než pracovní prostředí přilehlých žup či vzdálenější oblasti Třetí říše pod náparem leteckého bombardování. Dokládá je kupříkladu situace Čechů nasazených na zákopových pracích v Dolním Rakousku. Zejména ubytovací podmínky zde byly natolik nedostatečné, že si v prosinci 1944 vyžádaly intervenci Karla H. Franka u župního vedoucího Huga Juryho. Následná inspekční cesta ministra zemědělství a lesnictví Adolfa Hrubého o více než měsíc později, k níž došlo na podnět hromadících se stížností rodičů nasazené mládeže, stála na počátku odeslání zásobovací pomoci potravinami, lihovinami, cigaretami a obuví do Dolního Rakouska.⁶²³ Ve Frankově jednání nemůžeme spatřovat více než pouhé důsledné sledování jeho poheydrichovské politiky, jíž bylo podle jeho vlastních slov soustavné zvyšování pracovního nasazení a výroby pro Říši.⁶²⁴ Snažil se utilitárně vybalancovat válečnou výrobu se zajištěním elementárních potřeb českých pracujících. Cílem bylo předejít nepokojům, které by zbytečně vázaly německé bezpečnostní síly a zpomalovaly válečnou výrobu. Tento záměr bychom ostatně mohli identifikovat rovněž se strategií, kterou Frank zaujal vůči generálnímu

⁶²² Blíže viz Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace*, s. 129.

⁶²³ Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace...*, s. 138.

⁶²⁴ René Küpper s opodstatněnou skepsí, byť v tomto případě nemusí být tak docela na místě, cituje z Frankova programu z 29. září 1943 a hlavní teze dále zopakované v projevu v Karlově Studánce 30. března 1944. René Küpper, *Karl Hermann Frank*, s. 215.

zplnomocněnci pro nucenou práci Fritz Sauckelovi. Platilo to alespoň pro jejich vzájemný rozhovor uskutečněný v létě 1943, ve kterém se Frank vyhýbal svolení k pracovnímu nasazení dalších Čechů ročníku 1924 mimo protektorátní území. Podle Sauckelových slov Frank údajně argumentoval zvážením vnitropolitických poměrů v protektorátu. O rok později byla situace již podstatně jiná a Frankův vyjednávací prostor daleko menší.⁶²⁵

Vedle snahy zbytečně nenarušit národnostní homogenitu protektorátního prostoru příchodem válečných zajatců a zahraničních dělníků, hrálo ve Frankově politice důležitou úlohu také udržení veřejnoprávního nároku na sociální a zdravotní péči, a to i přes veškeré organizační obtíže. Potvrzuje to mimo jiné výkon nouzové služby při zřizování obranných pozic, k níž směli od 1. ledna 1945 vedoucí úřadů práce s okamžitou platností povolávat protektorátní obyvatelstvo.⁶²⁶ Nasazením nevznikal žádný zaměstnanecký poměr odpovídající pracovní smlouvě. Práce byla ovšem kompenzována buď služebními požitky, pokud se jednalo o zaměstnance okupačních orgánů, nebo odškodněním za osobní náklady podle sazeb říšského ministra vnitra. Ani tyto náhrady nemusely ovšem znamenat, že nedojde ke ztrátě na příjmech. Případný rozdíl mezi běžnou mzdou a odškodněním měla dorovnat podpora úřadu práce při včleňování do práce.⁶²⁷ Pokud se neměnila pracovní smlouva, pochopitelně nebyl jakkoli dotčen ani trvajícím poměr sociálního pojištění, ale došlo k některým organizačním změnám. Příspěvky a dávky v nemocenském pojištění se počítaly podle měsíčního výdělku ve výši 1500 K a příspěvky nesl německý státní ministr jako příjemce výkonu služby. V případě dávek docházelo buď k poskytnutí léčebné péče v případě nemoci (lékařské a nemocenské ošetření, léky) zcela zdarma, anebo k vyplácení příslušných dávek nemocenského pojištění. Osoby povolané k nouzové službě podléhali ze zákona protektorátnímu úrazovému pojištění, přičemž náklady na něj nesla Německá říše.⁶²⁸

S vývojem války se zdůrazňovala souvislost mezi požadavky okupační správy kladenými na místní obyvatelstvo a kompenzačními balíčky. Okupační správa pochopitelně nikdy nerezignovala na disciplinační formát svých nařízení, ale přesto se pokoušela maximálně podpořit pracovní výkon, jakož i ochotu a vůli jedince pracovat. Prostředkem jí byly především mzdová regulace a nejrůznější podoby příplatků, které měly nejen reálný

⁶²⁵ NA, f. MHP dod. II, k. 246: Friz Sauckel an den Herrn Deutschen Staatsminister für Böhmen und Mähren, SS-Gruppenführer Hermann Frank, Betr. Arbeitseinsatz im Protektorat, hier Abgabe von Arbeitskräften für das übrige Reichsgebiet, 11. August 1944.

⁶²⁶ Nařízení vydal Německý státní ministr. Verordnungsblatt des Deutschen Staatsministers für Böhmen und Mähren: Verordnung über den Einsatz beim Stellungsbau im Protektorat Böhmen und Mähren, Nr. 1, 1945

⁶²⁷ Vládní nařízení č. 250/1943 o podpoře při včleňování do práce.

⁶²⁸ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 231: Povolávání k zákopovým pracem [1945].

nivelizační, ale do velké míry psychologický efekt: demonstrovat pečovatelský zájem státu a jednotlivcům dopřát pocit, že jejich mzdové ohodnocení je odpovídající. Jeho jasným limitem byla nemožnost proměnit úspory ve spotřební zboží podle vlastní volby, neboť to nedovolovalo vázané hospodářství.

Regulace mezd a platů

Zlepšení mzdových poměrů v českých zemích patřilo k hlavním tématům přestavby. Její součástí se staly vcelku přirozeně. Podobu pracovních a mzdových podmínek v meziválečném období upravovaly kolektivní smlouvy, které mezi sebou uzavírali zaměstnavatelé, odborové organizace a jejich svazoví zástupci. Jednalo se úmluvu uzavřenou pro větší počet dělníků, ale v období velké hospodářské krize ani ona nezaručovala účinnou obranu při individuální výpovědi.⁶²⁹ Až do okupace československá legislativa nedokázala vyprodukovat žádný zvláštní zákon o kolektivních smlouvách, proto ani ne všechny podniky disponovaly touto úmluvou. Do roku 1937 stát navíc prodlužoval platnost již uzavřených smluv s odkazem na zmocňovací zákon z roku 1933, ale jednalo se pouze o rigidní řešení, jak předcházet nežádoucímu postupu podniků na poli pracovního práva. Za této situace se v regionech a jednotlivých průmyslových odvětvích vytvářely mzdové rozdíly a sociální nerovnosti, které stát nedokázal eliminovat.

„Revoluční“ přístup strůjců přestavby k problematice mezd spočíval jednak ve vyhlídkách upravit pracovní podmínky a jednak v definování nezpochybnitelného závazku zaměstnavatele poskytnout svému zaměstnanci „spravedlivou mzdu“. Už v prohlášení Beranovy vlády z prosince 1938 zaznělo, že na rozdíl od dřívějšího pojetí, půjde o nově určené ohodnocení v podobě mzdy či pracovního důchodu, které budou odpovídat pracovnímu výkonu. Stanovení „spravedlivé mzdy“ nebylo ovšem úměrné pouze vynaloženému úsilí pracovníka. Svou roli hrála také povaha práce, je-li snadná nebo naopak obtížná včetně přihlédnutí k pracovnímu prostředí a vlastnímu úkonu dané činnosti. Třetím a posledním faktorem byla hodnota jednotky práce, na kterou měla podle inženýra, vodohospodáře a dlouholetého spolupracovníka Masarykovy akademie práce Emila Zimmlera vliv řada dalších okolností: od rasy, přes podnebí, politické, sociální a kulturní poměry po poptávku a nabídku na pracovním trhu.⁶³⁰ V očích dělníka ovšem nebyla myšlenka

⁶²⁹ Zdeněk Deyl, *Kolektivní smlouvy v Československu, 1918–1938*, Praha 1987, s. 12.

⁶³⁰ E. Zimmler, Spravedlivá mzda, in: *Nová práce* č. 9, roč. XXI, září 1939, s. 141.

spravedlivého ocenění vykonané práce ničím více, než subjektivně vnímaným spravedlivým poměrem mezi vynaloženou prací a odměnou za ni. Po letech hospodářské krize musela tato idealistická vize nutně rezonovat právě v období, kdy stát sliboval kompenzovat nezámem meziválečného liberálního kapitalismu.

Otázkou „spravedlivé mzdy“ se na konci třicátých let zabýval také Marko Weirich, který umně spojoval národohospodářskou perspektivu s představou katolické církve. Definicí „spravedlivé mzdy“ odvozoval od encykliky *Quadragesimo Anno* a považoval její výši za takovou, která přinejmenším pokryje živobytí dělníka a jeho rodiny.⁶³¹ Obecný požadavek na spravedlivé přerozdělování nasměřoval Weiricha k úvahám o tzv. rodinné mzdě, tedy o jistém druhu rodinného příplatku, u kterého by se ovšem nepřihlíželo ke skutečným břemenům. Rodinná mzda by se vyplácela nejen otcům od rodin, ale také těm, kteří jsou „zralí na manželství“.⁶³² Pro širší diskuzi se Weirichovi pojem rodinné mzdy zdál problematický. Za perspektivní považoval princip „spravedlivé mzdy“ v kombinaci s rodinnými příplatky, které by přicházely v úvahu, pokud by „spravedlivá mzda“ nebyla plně uskutečnitelná (např. byla by neúnosná pro podnik), anebo v případě většího počtu dětí. „Spravedlivá mzda“ totiž měla krýt životní potřeby dělníka s průměrným počtem potomků.⁶³³

Přestože Weirichovy úvahy byly případné (rodinné příplatky se mezi válkami neposkytovaly systematicky), v protektorátu měly vedle principu výkonu spíše malou šanci se prosadit. „Spravedlivá mzda“, tedy mzda stanovená podle výkonu vycházela z premisy „každému podle jeho zásluh“, neboli „za stejnou práci stejnou mzdu“. Slova renomovaného experta na oblast sociální a hospodářské politiky Václava Verunáče přibližují pozadí této nové politiky práce: *„Nové pojetí úkolů sociálních, a tedy i mzdové politiky je odrazem nové orientace v uspořádání lidských vztahů (nové organizace). Sociální otázka přestává být otázkou jenom dělnickou. Rozšiřuje se na okruh všech pracujících. Sociální politika vybočuje z kolejí čistě materialistických a chápe se všech stránek života (krása práce, ethika práce, radost z práce). Vytváří se nové pojetí práce a do popředí se staví idea spravedlivého hodnocení výkonu.“*⁶³⁴ Verunáč zde popisuje, že šlo v zásadě o implementaci nových měřítek hodnocení, které ve třicátých letech formulovali němečtí teoretici. Princip výkonnostní mzdy, který vznikl plně v duchu ideje „výkonnostního společenství“, svědčí o uplatňování týchž měřítek v německém a

⁶³¹ Marko Weirich, *Mzda a rodina*, Praha 1938, s. 22.

⁶³² Tamtéž, s. 9.

⁶³³ Tamtéž, s. 37.

⁶³⁴ Václav Verunáč, *Pět let sociálního hospodářství v Čechách a na Moravě*, in: *Po pěti letech 1939–1944: K pátému výročí Protektorátu Čechy a Morava, 15. III. 1944*. Praha 1944, s. 159.

českém prostředí. V protektorátu ovšem mohly mít mnohem podstatnější úlohu, protože naznačovaly jistou propustnost na první pohled nepřekonatelné sociální bariéry. Doslova, „*Tento socialismus upravuje poměry v národní pospolitosti podle zásady výkonu. Lidé jsou nestejní, nerovní. Tento socialismus však dává každému zdatnému stejnou možnost vzestupu a uplatnění.*“, přispěl s komentářem Oldřich Kuba.⁶³⁵ O tom, nakolik byly ony možnosti pro všechny stejné a rovné, můžeme pochybovat, avšak výkon zřejmě opravdu znamenal způsob, jak se adaptovat a začlenit do „národní pospolitosti“. Ačkoli existovalo ohodnocení s přihlédnutím k výkonu v podobně výkonnostní prémii (přídavku), sám o sobě měl význam především *národně* integrační. Podobnou funkci měly též vánoční a novoroční odměny, které nesměli pobírat židovští zaměstnanci.⁶³⁶

Zastánci racionalizace práce, mezi které patřil také Emil Zimmmler, se v čase přestavby i pozdějších letech uplatnili, ale bylo to především na poli vědeckého řízení práce a volby povolání. Mzdové a platové poměry nicméně zůstaly aktuálním politickým tématem české politické reprezentace. S vědomím, jakou roli hraje vývoj cen a mezd pro sociální poměry v protektorátu se Jaromír Nečas ujal vedení Nejvyššího úřadu cenového a podobně energicky se k němu připojil Antonín Zelenka, který po vyjednávání o rozdělení sociálního pojištění vstoupil také do čela Národní odborové ústředny zaměstnanecké. Zelenkovo přesvědčení, že není důležitějšího úkolu odborů než „*ochrana práce a pracujících, vytvoření a hájení rozumných pracovních podmínek a spravedlivých výdělků*“, se nijak nevzdalovala jeho sociálně demokratickému přesvědčení, ba naopak, byla mu vlastní.⁶³⁷ A blízká byla rovněž aktérům působícím na poli sociální politiky v protektorátu, konkrétně pak jejich zájmu o sociální stabilitu tohoto území. Odbory sice nehrály žádnou významnou roli v protektorátní mzdové politice, ale poskytovaly srozumitelné argumenty pro definování účelu a prostředků projektu přestavby. „*Víme dobře, že úprava mezd není dnes vyhražena volnému přímému jednání a že i ministerstvo sociální a zdravotní správy je ve svém schvalování a rozhodování vázáno souhlasem protektorátních úřadů. Víme také dobře, že číslo vyjadřující mzdu v korunách není správným měřítkem pro hodnotu mzdy a že jen to, co si za ni koupíme je hlavní*“, dodával Zelenka.⁶³⁸ Regulace mzdových sazeb doprovázelo zavedení řízeného

⁶³⁵ Oldřich Kuba, Nový socialismus, in: *Lidové noviny*, 17. 10. 1940.

⁶³⁶ Vánoční a novoroční odměny. Vyhláška ministra sociální a zdravotní správy č. 1005 z 22. listopadu 1941, in: *Doplňkový sešit pozměňující ustanovení pro dělníky a v obchodě, vánoční a novoroční odměny za rok 1941*, Praha 1941, s. 29n.

⁶³⁷ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 106: Antonín Zelenka: Poslání sjednocených odborů [1939].

⁶³⁸ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 106: Antonín Zelenka: Poslání sjednocených odborů [1939].

hospodářství, které přineslo principiální změny v rozhodovací pravomoci, omezení vyjednávacího prostoru mezi zúčastněnými stranami a posílení státu na úkor zaměstnavatelů.

Problematika mezd a platů byla nejen další rovinou vyrovnání se s nedávnou minulostí a pokusem o český národní socialismus v praxi, ale především snahou o řešení reálně existujícího problému. Právě proto, jakkoli protektorátní reprezentace projevovala o agendu cen a mezd velký zájem, její řízení bylo od počátku v gesci představitelů okupační moci. Nekontrolovatelně rostoucí ceny po Mnichovu a na jaře 1939 musely být zastaveny v zájmu protektorátního, resp. říšského hospodářství, konkrétně s ohledem na výrobu a export. To ovšem znamenalo, že se tento zájem do určité míry přenášel také do roviny mzdové politiky, která tvořila nástroj k regulaci životní úrovně v protektorátu. I přes přetrvávající nejasnosti, na kolik směji Češi profitovat z německých sociálních „vymožeností“, existoval prakticky od samého počátku konsenzus nad nutností srovnat cenovou a mzdovou hladinu v protektorátu na říšskou úroveň, k čemuž mělo pomoci rychlé začlenění českých zemí do hospodářského prostoru Německé říše.⁶³⁹ Výsledky této politiky ovšem nepřinesly očekávané výsledky. Ještě v září 1941 zaostávaly protektorátní mzdy o 20 % za mzdami v Říši a až do konce války se nepodařilo jejich srovnání fakticky realizovat.⁶⁴⁰

Tyto neúspěchy nebyly nijak mimořádné. S podobnou situací se od října 1938 snažila vypořádat také Říšská župa Sudety. Ještě v prosinci 1940 říšský místodržící Konrad Henlein upozorňoval na možné negativní dopady opatření začleňující Sudetskou župu do říšského systému sociálního pojištění vedoucí ke zdražení a zhoršení životní úrovně.⁶⁴¹ Jednotlivé části Sudetské župy zůstávaly cenově nevyrovnané, což se projevovalo rozevíráním cenových a mzdových nůžek a nejasnostmi ohledně míry navyšování důchodů. Stálé vyčkávání na slibované sociální zlepšení, které zůstávalo nenaplněným slibem politické kampaně za odtržení pohraničních oblastí od Československa, způsobilo rychlé vystřídání počáteční euforie sudetoněmeckého obyvatelstva za rozpaky.⁶⁴²

Podobným způsobem mohla potenciálně působit také nerovnováha cen a mezd v protektorátu. Jejich stabilizace byla delegována na nově zřízený Nejvyšší úřad cenový v čele se sociálním demokratem a bývalým ministrem sociální péče Jaromírem Nečasem, a na Ministerstvo

⁶³⁹ Jaromír Balcar / Jaroslav Kučera, *Von der Rüstammer des Reiches*, s. 372.

⁶⁴⁰ Tamtéž, s. 378.

⁶⁴¹ RGBl. I., 1940, s. 957: Verordnung über die endgültige Regelung der Reichsversicherung in den ehemaligen tschecho-slowakischen, dem Deutschen Reich eingegliederten Gebieten, 27. Juni 1940; NA, f. ÚŘP, k. 970: Der Reichsstatthaltereie in Sudetengau, Schnellbrief, 11. 12. 1940.

⁶⁴² Volker Zimmernann, *Sudetští Němci v nacistickém státě*, s. 189.

sociální a zdravotní správy, resp. později jeho nástupce Ministerstvo hospodářství a práce. Paralelně situaci sledovali také odborní úředníci na Úřadu říšského protektora a na oberlandrátech. Dlouhodobým cílem řízené cenové a mzdové politiky bylo nejen sledovat hospodářské priority, ale rovněž usměrnit sociální napětí ve společnosti prostřednictvím unifikace předpisů a nivelizace pracovních a mzdových podmínek. A tedy celkově stabilizovat prostor a povzbudit pracovní výkonnost po turbulentních politických změnách posledních měsíců. Nešlo o zcela prázdná slova. Už v polovině roku 1939 měl ministr sociální a zdravotní správy za účelem likvidace stávkového hnutí na jižní Moravě vyslat do příslušné oblasti zástupce říšské a autonomní správy, aby informovali členy stávkového hnutí na dolech a v závodech o postupu při projednávání mzdových a pracovních podmínek.⁶⁴³ Bylo co vysvětlovat, protože první opatření zmrazila ceny i mzdy v dosavadní výši. Stávka na jižní Moravě ostatně nebyla zdaleka ojedinělým projevem nespokojenosti českých dělníků. Jen v květnu 1939 proběhlo jedenáct akcí za účasti 2 286 stávkujících a k dalším docházelo až do podzimu 1941, s menší frekvencí také v pozdějších letech.⁶⁴⁴ K poslednímu dni měsíce dubna 1939 vešlo jako první v platnost schválení změn v kolektivních smlouvách. Míra pozornosti věnovaná agendě mzdové politiky byla také v následujících měsících a letech přinejmenším konstantní a – jak poznamenává právní historik Jaromír Tauchen – vyjadřuje ji už jen samotné množství vydaných mzdových úprav, kterých bylo pouze do konce roku 1939 více než čtyři sta.⁶⁴⁵

Svou důležitostí patřily mzdy a platy k hlavním politickým instrumentům sociální a hospodářské politiky. Byly především silným argumentem při řešení sociálních konfliktů. Historička Tilla Siegel kdysi definovala dvojí ekonomický cíl nacistické mzdové politiky v Německu: jednak zvýšení mezd realizovat v nevyhnutelných případech a izolovaně, aby nedošlo ke stávkovým vlnám, a jednak flexibilně v praxi uplatňovat postulát „výkonnostní mzdy“, který měl pomoci integrovat pracující do *Volksgemeinschaft* a současně povzbudit jejich pracovní mobilizační potenciál.⁶⁴⁶ V protektorátním prostředí tomu nebylo zásadně odlišně. Stanovením jednotných mzdových a platových poměrů podle jednotlivých odvětví sledovaly úřady některé nivelizační cíle. Podporu v tomto záměru našly v dílčím řešení

⁶⁴³ NA, f. PMR, k. 4149, folio 511: Protokol o schůzi ministerské rady, konané 16. června 1939, zde IV. Stávkové hnutí na Jižní Moravě.

⁶⁴⁴ Jaromír Balcar / Jaroslav Kučera, *Von der Rüstammer des Reiches zum Maschienenwerk des Sozialismus*, s. 373; Jaromír Balcar, *Panzer für Hitler – Traktoren für Stalin*, s. 323.

⁶⁴⁵ Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace*, s. 50.

⁶⁴⁶ Tilla Siegel, Lohnpolitik im nationalsozialistischen Deutschland, in: *Angst, Belohnung, Zucht und Ordnung: Herrschaftsmechanismen im Nationalsozialismus*, Carola Sachse / Tilla Siegel / Hasso Spode / Wolfgang Spohn, Opladen 1982, s. 100–101.

soustavného růstu cen, které spočívalo v přiznávání nejružnějších „drahotních“ a „zvláštních“ přídavků či platových „výpomoci“ at' už vybrané skupině dělníků, popř. šířeji zaměstnancům protektorátního hospodářství, anebo státním zaměstnancům. V případě zaměstnanců v soukromé sféře stát povinoval zaměstnavatele k vyplácení stanoveného přídavku z jejich vlastních prostředků. Nejpravidelnější formou zvláštní finanční pomoci byly drahotní přídavky pro veřejné zaměstnance a poživatele důchodů.⁶⁴⁷ Bývaly viditelnou položkou mzdy či platu, což mělo přispívat k dělníkovu politickému uvědomění a podpořit jeho pracovní morálku. To byl také prakticky hlavní zájem německých úředníků, byť stejnou cestou – prostřednictvím zlepšování mzdových podmínek – uvažovala česká strana s ohledem na udržení sociální stability území.

Prakticky do roku 1942 můžeme sledovat konzistentní cenovou a mzdovou politiku vyznačující se snahou o srovnání podmínek mezi protektorátem a Říší. Se zmíněným rokem přichází změna zejména v tvorbě mezd a platů, která z toho procesu zcela vyloučila zaměstnavatele a od 1. dubna přenesla dohled nad prováděním státem řízené mzdové politiky na úřady práce.⁶⁴⁸ Ovšem ani do té doby se veškeré zvýšení mezd, platů a pravidelných i jednorázových přídavků neobešlo bez souhlasu ministerstva sociální a zdravotní správy.⁶⁴⁹ Nově získaná absolutní rozhodovací pravomoc státu ve mzdových otázkách se pochopitelně neprojevila pouze normativním stanovováním odměn. Náhradou za zrušený branný příspěvek ve výši 10 % vybíraný od roku 1934,⁶⁵⁰ odváděli 1. ledna 1943 protektorátní příslušníci podle výše svého ročního příjmu „válečný příspěvek“ formou srážky ze mzdy, která byla stanovena progresivně, mohla činit až 6 % příjmu a připadla Protektorátu Čechy a Morava.⁶⁵¹ Od srážky byli osvobozeni nízkopříjmové osoby s výdělkem do 6 000 K ročně a příznačně také osoby, které byly pracovníčně nasazené mimo území protektorátu.

Pracující žena – „strážkyně národního jmění“

Na první pohled by se mohlo zdát, že ženy ve vyprávění o politice práce prakticky nefigurují. Praxe první světové války, kdy muži narukovali do rakousko-uherské armády, aby se aktivně zapojili do obrany monarchie a ženy místo nich nastoupily do dříve mužských profesí,

⁶⁴⁷ Vládní nařízení č. 299/1939 Sb. o jednorázové drahotní výpomoci a o měsíčním drahotním přídavku státním a některým jiným veřejným zaměstnancům v činné službě a poživatelům odpočivných (zaopatřovacích) platů.

⁶⁴⁸ Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace*, s. 51.

⁶⁴⁹ Vládní nařízení č. 13/1942 Sb. o zajištění stability mezd a platů a pracovní morálky.

⁶⁵⁰ Zákon č. 266/1934 Sb. o branném příspěvku.

⁶⁵¹ Vládní nařízení č. 115/1943 Sb. o vybírání válečného příspěvku.

přivedla do světa ryze mužské práce ženský element z válečných důvodů.⁶⁵² V meziválečném období nebyla ženská práce za mzdu již ničím výjimečným. Po přijetí ústavy v roce 1920 a v průběhu následujících let byla v zaměstnaneckém vztahu až jedna čtvrtina všech žen a tato hodnota zůstávala konstantní až do konce meziválečného období.⁶⁵³ Za nacistické okupace čeští muži na frontu neodcházeli, naopak byla jim svěřena důležitá role v průmyslovém zázemí Třetí říše. Se vzrůstajícími nároky na pracovní mobilitu a výkonnost, zejména pak v čase totální války, se ovšem do pracovního nasazení čím dál více zapojovaly také ženy, protože se na ně vztahovala pracovní povinnost. V souvislosti s protektorátní politikou práce se sice hovořilo o „nové ženě“, ale přesněji šlo spíše o staronovou úlohu ženy jako pracovnice, která doplňovala tradiční i „podzimní revolucí“ vyzdvihovaný obraz ženy-matky. V obou kontextech – národního hospodářství i individuální domácnosti – byla považovaná za „strážkyni národního jmění“.⁶⁵⁴ Nutně ovšem mezi oběma rolemi nebylo vzájemné napětí. Zatímco role matky byla dána biologicky a tedy trvale, pracovní zařazení žen vyplývalo z momentální válečné situace a bylo zastřené diskurzem o ženském osvobození a emancipaci.

Tradiční mateřská role bude tématem kapitoly o politice rodiny, proto se na tomto místě omezím na reprodukci role ženy-pracovnice. Je pro ni příznačné, že způsob její propagace se nijak významně nevzdálil od argumentace českých feministek v meziválečném období opírající se o otázky svobody a rovnosti.⁶⁵⁵ Válečné podmínky přiznávaly ženám nezastupitelné místo v pracovním procesu a nároky, které s sebou válečný stav přinášel, paradoxně umožňovaly posilovat ženské sebevědomí. Jedna z příspěvatelek do časopisu *Žena v povolání* Marie Černá, tento vývoj popsala následujícími slovy: „Čas však ukázal, že i ženu v mužském povolání možno postavit na oltář dokonalosti. Doba velmi jasně ukazuje ženino místo a význam v novém, tvořícím se státě. Počítá s ní nikoliv jen jako s matkou příštích generací, ale jako s platnou jednotkou tohoto nového státu, který pomáhá spolutvořit podle svých sil a schopností.“⁶⁵⁶ Protektorátní diskurz se zakládal na jistém druhu politiky uznání, zdůrazňoval klíčovou roli žen jako matek a přiznával jim rovněž nezastupitelné místo v pracovním procesu. Ve skutečnosti tak nepochybně činil zejména z hospodářské nutnosti, protože v čase přestavby nic nenavštěvovalo tomu, že žena je ve veřejné službě žádoucí.

⁶⁵² K dobovému kontextu rozdílu ženské a mužské práce např. viz Jan Hromada, Zdravotně sociální předpoklady práce žen v průmyslových závodech, in: *Práce a hospodářství 1942*, s. 245–247.

⁶⁵³ Melissa Feinberg, *Elusive Equality*, s. 100.

⁶⁵⁴ J. Kaslová, Žena – strážkyně národního jmění, in: *Žena v povolání*, roč. III, č. 4, duben 1944, s. 1.

⁶⁵⁵ Srov. Betty Karpíšková, *Žena a socialism*, Praha [1927], s. 15–17; viz Marie Bahenská / Libuše Heczková / Dana Musilová, *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*, Praha 2010, s. 262–265.

⁶⁵⁶ Marie Černá, Ženské sebevědomí, in: *Žena v povolání. Orgán Národní odborové ústředny zaměstnanecké pro ženy pracující ve výslovně ženských povoláních*, roč. II, č. 1, leden 1943, s. 1.

Prokazatelně to můžeme doložit na dvou příkladech. V prosinci 1938 se rozhodla vláda Rudolfa Berana regulovat úpravu poměrů ve veřejné správě.⁶⁵⁷ V praxi se jednalo zejména o otázku dvojího rodinného příjmu, tedy příjmu manžela i manželky v rámci jedné domácnosti. Vdaná žena v činné službě se měla do 16. ledna 1939 vzdát služby náhradou za odbytné neboli jednorázovou dávku. Podobný princip vládní činitelé uplatnili i v případě již vdaných žen v penzi, u nichž došlo ke snížení penzijních benefitů na polovinu. Opatření jednoznačně omezovala výdaje a umožnila dosazení nezaměstnaných mužských pracovníků na uvolněná místa, ale z hlediska původních ambic ženského hnutí jednoznačně omezovala ženám veřejné působení. Po dobu platnosti nařízení tak svobodná žena působící ve veřejné službě mohla být záhy po uzavření sňatku dána do trvalé výslužby. S podobným přístupem přišlo na jaře 1939 rovněž Národního souručenství, které při svém ustavení původně zavedlo pravidlo, že ženy se nesměly stát jeho členkami, natož působit v jeho grémiích.

Hospodářské okolnosti a vývoj válečného konfliktu si ovšem brzy vyžádaly úpravu tohoto společenského nastavení. Analogicky k vývoji v Říši také v protektorátu soustavně rostla statistická data o pracovním nasazení žen. K 30. červnu 1943 jich úřady práce nasadily do zaměstnání 96 422, což bylo o 15,8 % více než předchozím roce a celkem 32,3 % ze všech zaměstnanců s povinným nemocenským pojištěním v protektorátu. Nejvíce žen ve svém provozu pohltila odvětví obchodu a řemesel.⁶⁵⁸ Je ovšem nutné doplnit, že v této statistice chybí vdané ženy pracující na vedlejší pracovní poměr, na které se nevztahovala pojistná povinnost.⁶⁵⁹ Na nasazení žen, dosud nepracujících nebo přeřazených z jiných odvětví, trvaly především okupační úřady. Činily tak s nasazením, ale bez velkého nadšení. Ženy pro ně představovaly pracovní sílu spíše hypotetickou. Menší pracovní zkušenosti, menší síla a vytrvalost a v neposlední řadě také jejich určitá nedisciplinovanost na pracovišti se u některých podnikatelů nesetkávala s pochopením. Úřady práce proto poskytovaly zvláštní „závodně technické poradenství“ (*betriebstechnische Beratung*), do kterého se snažily aktivně zapojit také zástupce podniků, které se nasazení žen spíše vyhýbaly.⁶⁶⁰

Nezaměstnávat ženy ovšem současně znamenalo neposilovat výrobní sílu podniku, jehož produkce byla důležitá pro vedení války. Úředníci se proto pokoušeli vybalancovat tento stav

⁶⁵⁷ Vládní nařízení č. 379/1938 Sb. o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě.

⁶⁵⁸ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-11/21, k. 138: Ministerium für Wirtschaft und Arbeit an die Herren Leiter der Arbeitsämter, Betr. Fraueneinsatz 1943.

⁶⁵⁹ NA, f. ÚŘP, k. 971: Oběžník Ústřední sociální pojišťovny č. 1463: Pojištění vdaných žen příkázaných do práce podle vládního nařízení č. 154/42.

⁶⁶⁰ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-11/21, k. 138: Ministerium für Wirtschaft und Arbeit an die Herren Leiter der Arbeitsämter, Betr. Fraueneinsatz 1943.

jejich menším pracovním zatížením a – oproti mužům – také drobnými „benefity“. V případě vdaných žen a matek byla argumentem také časově náročná péče o rodinné příslušníky – manžela, děti, popř. další členy domácnosti. Stoprocentní vytížení ženy v práci mohlo přispívat k nestabilitě, k praktickému vyloučení možnosti vést domácnost, nedostatečné hygieně a ke zdravotním komplikacím. Především kvůli tomu měly pracovní podmínky žen svá specifika, mimo jiné také v podobě sníženého pracovního úvazku. V dopise prezidentovi Ústředního svazu průmyslu Bernardu Adolfovi je v červnu 1943 shrnul ministr práce a hospodářství Walter Bertsch v následujících pěti bodech: obecné zvýhodnění žen, které disponovaly vlastní domácností a měly děti mladší 14 let; poskytování čtyř hodin z pracovního času týdně na nákup, pokud by nebyla příležitost jej obstarat odpoledne či o víkend; jednou za měsíc měly ženy nárok jeden celý volný den na praní; tento „volný čas“ – čas na zajištění domácnosti – směl být poskytnout jen ženám, jež pracovaly minimálně 48 hodin týdně; princip výkonnostní mzdy platil také u žen, proto jakékoli uvolnění z práce bylo volnem neplaceným.⁶⁶¹ Tak zvané „prací dny“ (*Waschtage*) zavedly úřady v protektorátu v červnu 1943, podobně jako tomu bylo na jiných územích Říše. Přestože název je dostatečně výmluvný, jejich účel byl obecnější, protože měly poskytnout prostor na obstarání domácnosti.

O konkrétním zařazení na pracovní pozici měla rozhodnout fyzická kondice ženy. Třebaže nám tento nárok může připadat na dané poměry poněkud přehnaný, nebylo tomu tak docela. Přidělení pracovní pozice podle individuálních možností a schopností měla napomoci ženě přizpůsobit se pracovnímu rytmu a především eliminovat úrazy na pracovišti, které – jak uvidíme později – byly jedním z hlavních problémů překotné válečné výroby. Ženy přicházely zejména na řadové pozice v povoláních, u nichž existoval předpoklad, že zde dokáží zastoupit muže anebo na jejich místě budou dokonce platnější. Rozvrstvení žen v jednotlivých odvětvích bylo tudíž nerovnoměrné. Mezi technickými profesemi se jednalo například o jemnou mechaniku. Zcela nově se na základě rozhodnutí německého státního ministra pro Čechy a Moravu ženy uplatňovaly rovněž jako sociální pracovnice působící jednotlivých průmyslových závodech. Opět slovy jedné z přispěvatelk *Ženy v povolání*: „Sociální pracovnice v závodě je povolání nové u nás před rokem ještě neznámé, nyní však dostatečně vžitě. Nehodí se k němu muži, ale ženy jsou pro ně jako stvořené. Toto povolání

⁶⁶¹ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-11/21, k. 138: Der Minister für Wirtschaft und Arbeit an den Präsident des Zentralverbandes der Industrie, Bernard Adolf, 19. Juni 1943.

vyžaduje jemného instinktu, oddanosti k práci, pohotovosti, sebezapření a trpělivosti.“⁶⁶² Staronová role ženy zde jednak zdůrazňovala prvek ženství, jemnou konstrukci ženy a její fyzické možnosti jako zvláštní dispozice, s níž se muž nemohl poměřovat, a současně vyzdvihovala úlohu ženy při budování nového sociálního řádu.⁶⁶³

Především hospodářská nouze, která nuceně začleňovala ženy do průmyslových a jiných podniků, byla patrně nejdůležitějším impulsem k jejich emancipaci a vymanění se z tradičních rolí. Žena se stala výdělečně činnou, za svou práci honorovanou a podle úvazku také sociálně pojištěnou. S rozmachem jejich pracovního nasazování vrostl pochopitelně také zájem o zaopatření pracujících žen. Za tímto účelem vzniklo k 15. září 1942 v Národní odborové ústředně zaměstnanecké Ústřední oddělení žen, jehož pracovnice původně působily v sociálním oddělení NOÚZ.⁶⁶⁴ Oddělení se formovalo už v předchozích měsících, vytvářelo krajskou síť referentek a organizovalo návštěvy závodů za účelem seznámení se s poměry na pracovišti. Nepříliš dobré výsledky, které hovořily především o nedostatečnosti sociálního a zdravotního zázemí navštívených podniků, stály patrně na počátku energické práce Oddělení žen.⁶⁶⁵ Jen v roce 1943 uspořádaly 830 nejrůznějších veřejných kurzů, které navštívilo téměř 27 tisíc žen.⁶⁶⁶ Oddělení žen organizovalo například kurzy vaření, v nichž se měly zaneprázdněné pracující ženy vyškolit ve vaření z přidělů. Úsilí NOÚZ ovšem nebylo ojedinelé, neboť kurzy „normalizované kuchyně“ organizovalo i Ústředí českých hospodyň. Kurzy byly dokonce až šestitýdenní s jedním vyučovacím večerem za týden. Nešlo nicméně pouze o zasnávací účastnic do racionalizované péče o domácnost. Oddělení působilo na poměrně širokém poli sociální, výchovné a vzdělávací činnosti, jejichž cílem bylo naučit ženy přizpůsobit se válečným podmínkám: „*udržet výkonnost rodiny*“ a při tom „*neoslabit pocit odpovědnosti k národnímu hospodářství*“.⁶⁶⁷ Prizma „národního dobra“ umožnilo souběžnou propagaci ženy-matky a ženy-pracovnice bez větších komplikací. Posílení jejich reprezentace v institucích jako bylo NOÚZ či v prostředí jednotlivých závodů šlo ruku v ruce s utvářením pracovní pospolitosti Čechů, které je charakteristické zejména pro pozdní protektorát.

⁶⁶² Marie Kindlová, Sociální pracovnice v závodě, in: *Žena v povolání. Časopis pracujících žen*, roč. I, č. 1, listopad 1944, s. 8.

⁶⁶³ Jan Hromada, Zdravotně sociální předpoklady práce žen v průmyslových závodech, in: *Práce a hospodářství. Měsíčník pro hospodářství a sociální politiku*, roč. 1942, s. 245–247.

⁶⁶⁴ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 236: Zřízení samostatného oddělení žen.

⁶⁶⁵ Zprávy dostupné viz VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 236.

⁶⁶⁶ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 236: Sekr. Marie Kytková: Die Frauenabteilung.

⁶⁶⁷ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 236: M. Waltera: Proč jest třeba usměrniti ženy v oboru domácího hospodářství.

Přestože sociální a národně ochranné pohnutky stály za ustavením Oddělení žen, neznamenalo to, že se jednalo výhradně o českou iniciativu. Aktivně se v něm angažoval Spojovací úřad Německé pracovní fronty u Úřadu říšského protektora, který jakoby dohlížel na správnou aplikaci říšských postupů v oblasti péče o pracující ženu. Nebylo tomu náhodou, protože „německá žena“ měla být ikonou také ženám v protektorátu. Konkrétně to můžeme sledovat u výše zmíněné instituce „sociální pomocnice“ zřizované v jednotlivých závodech, k němuž došlo na návrh ženského oddělení při Odborové ústředně. Pro tuto funkci úřady vybíraly zejména ženy obeznámené s pracovním prostředím, tedy často původně dělnice daného závodu, které následně Národního odborová ústředna zaškolila do nové funkce. Kompetence sociálních pracovníc nebyly po dlouho dobu jasně vymezené, jakož i jejich vztah k závodním výborům, což v některých případech vyvolávalo vnitropodnikové spory. Úkolem sociální pracovnice bylo dělníkům i dělnicím pomoci udržet běžný provoz domácnosti, zvláště pokud jej narušila nemoc, úraz či jiná nenadálá okolnost týkající se některého člena rodiny. Kromě zdravotní péče primárně o těhotné a nemocné dohlížely sociální pracovnice rovněž na zachování pracovní disciplíny. Propojení pečovatelských a disciplinačních aktivit v agendě sociálních pracovníc pouze potvrzovalo toto účelné a funkční spojení, typické pro období nacistické okupace.⁶⁶⁸ Sociální pracovnice pomáhala s administrací přihlášky k pojištění, s žádostí o mimořádné volno např. kvůli sňatku, s žádostí o změnu práce na základě lékařského doporučení atd.⁶⁶⁹

Válečná situace měla nepříznivý vliv na pracovní podmínky a úrazovost v jednotlivých závodech. Zřízení zvláštních sociálních institucí podobných oddělení žen při NOÚZ či konkrétně instituci sociální pomocnice, lze proto číst jako reakci na tento stav a snahu předcházet mu, popř. minimalizovat jeho dopady. Jakou roli hrála otázka bezpečnosti práce v protektorátu a jakými změnami prošlo úrazové pojištění, uvidíme v následující části.

Bezpečnost práce a úrazové pojištění

Doposud jsem se zde zabývala vybranými aspekty, které souvisely s pracovním trhem a pracovním nasazením a ukazovaly snahu co nejefektivněji koordinovat lidské zdroje na úkor svobodné volby, nikoli však veřejnoprávního nároku na sociální a zdravotní péči. Zdraví silní jedinci byli pro říšské komisaře při náboru na práci těmi nejcennějšími. Trvalý nedostatek

⁶⁶⁸ Sociální pracovnice v závodech, in: Národní práce, 14. dubna 1944.

⁶⁶⁹ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 236: Upozornění ZVD pracujícím ženám. Hradec Králové, 5. květen 1944.

pracovních sil a snaha maximálně racionalizovat jejich distribuci, zvyšovala ale také zájem o ty, kteří byli dočasně vyloučeni z pracovního zařazení pro úraz či nemoc. Zvyšování pracovních nároků tudíž logicky podněcovalo zájem o prvky ochrany před úrazem včetně pracovních podmínek a nastavení úrazového pojištění, zvláště v souvislosti s pracovním lékařstvím. Existovaly k tomu systémové předpoklady. Oproti německému legislativnímu předpisu bylo možné v případě úrazového pojištění v Československu konstatovat některé deficity, jichž si byly vědomy obě strany – čeští i říšští experti.⁶⁷⁰ Zatímco v Německu úrazové pojištění pokrývalo všechny živnosti s výjimkou živností obchodních, což znamenalo bezmála 30 milionů klientů z řad úředníků a dělníků, v Čechách se úrazové pojištění vztahovalo pouze na výkon práce u stroje. Na jeho rozšíření na řemeslné živnosti, zemědělství a lesnictví se doposud čekalo. V zemědělství pracovníci sice často využívali možnost pojistit se u soukromých pojišťoven, ale z hlediska veřejnoprávního nároku zůstávali znevýhodněni. Objektivně tedy existoval prostor, kde bylo možné vážně uvažovat o zlepšení, tj. rozšíření spektra klientů prostřednictvím novely zákona. Dalo se předpokládat, že tato nová úprava by patrně uspokojila obě expertní a politické skupiny, neboť by rozšířila ochrannou síť na další české dělníky a dělnice (ochrana „českého národa“) a v důsledku také snížila riziko jejich vypadnutí z pracovního procesu (priorita válečného průmyslu), který zase konvenoval okupačním orgánům.

Bývalý poslanec Národního shromáždění a ministr veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy a od února 1939 ředitel Všeobecného penzijního ústavu František Ježek považoval německou úpravu úrazového pojištění za celkově „lépe vybavenou“ a oceňoval zvláště její komplexnost.⁶⁷¹ Vedle daleko vyšších dávek poskytovaly německé úrazové pojišťovny také nemocenské ošetření a nemocenskou podporu. Po dobu prvních třinácti týdnů obdržel pojištěnec nemocenské dávky z úrazového pojištění a teprve po té úrazový důchod. Součástí úrazového pojištění byla rovněž péče o povolání, která spočívala v odborném školení pojištěnce po úraze s cílem opětovně nabýt jeho výdělečnou způsobilost v dosavadním oboru, nebo v jeho přeškolení na jinou profesi. Německá úprava navíc pamatovala na nezaopatřené děti úrazového důchodce, což v českém prostředí ve formě tzv. vychovávacích příplatků znalo pouze invalidní a starobní, bratrské a penzijní pojištění. Oproti české praxi působila moderně

⁶⁷⁰ Viz NA, f. ÚŘP, k. 971: František Ježek, Sociální pojištění a opatření v Říši a u nás; Tamtéž: Gruppe II 4 c 730/41: Aufbau der Sozialversicherung im Protektorat Böhmen und Mähren [1941/1942].

⁶⁷¹ NA, f. ÚŘP, k. 971: František Ježek, Sociální pojištění a opatření v Říši a u nás, 29. leden 1940, s. 6.

také důsledná německá péče o „úrazovou zábranu“ a bezprostřední pomoc zraněnému, na které německé úrazové pojišťovny každoročně vynaložily kolem 10 mil. RM.⁶⁷²

Vcelku přirozeně se v tento čas za hlavní vzor pro úpravy československého úrazového zákona považovalo říšské úrazové pojištění. V doslovném komentáři Františka Ježka: „*německé úrazové pojištění [může být] našemu úrazovému pojištění vodítkem v jeho snahách o novou a dokonalejší úpravu a novelisaci, na kterou u nás čekáme vlastně již od dob popřevratových*“.⁶⁷³ Čekat na reformu československého předpisu více než dvacet let mohlo být frustrující. Celkově kritickou srovnávací analýzou sociálního pojištění v obou zemích, která vznikla na základě přednášky pronesené v Jednotě zaměstnanců obchodu, živností a dopravy 29. ledna 1940, se Ježek německé straně nijak zvlášť nezavděčil.⁶⁷⁴ Nejen proto můžeme jeho komentář považovat za vcelku věrohodný a upřímný názor, který odrážel myšlenkové zázemí protektorátních expertů a politiků. Ve svém úsudku nezůstával Ježek osamocen. Podle doktora montánních věd a docenta Vysoké školy báňské Petra Otáskova měl posun směrem k novodobé bezpečnosti práce a jejímu racionálnímu řízení přinést především nezanedbatelný makroekonomický efekt.⁶⁷⁵ Národohospodářským požadavkem bylo zajištění starobního důchodu, jehož výše byla odvislá od výkonu pracujících. Nemoc či zranění podíl jednotlivců na tomto systému snižoval, resp. navozoval situaci, kdy se daný jednatel stával „*pasivním činitelem, který musí být vydržován zbytkem pracujících*“.⁶⁷⁶ Tento zcela antisocialistický a anti-solidaristický argument nevyplýval z Otáskovy představy o cílené destrukci systému sociální ochrany, nýbrž ze snahy co nejvíce minimalizovat hospodářské ztráty. Otásek vycházel ze statistiky Úrazové pojišťovny dělnické, u níž působil za okupace jako inspektor. Mezi roky 1887 a 1935 došlo k poklesu smrtelných úrazů z 65 na 37 na 100 000 úrazů ročně zaměstnaných dělníků, ale těžké úrazy, za které náleželo odškodnění, resp. úrazový důchod, stouply z 650 na 2460 případů.⁶⁷⁷ V důsledku rostly především náklady

⁶⁷² Tamtéž, s. 7.

⁶⁷³ Tamtéž, s. 7.

⁶⁷⁴ NA, f. ÚŘP, k. 971: Der Reichsprotector in Böhmen und Mähren and die Gruppe Arbeits- und Sozialangelegenheiten beim Reichsprotector in Böhmen und Mähren, Betr. Broschüre über Versicherungsverhältnisse im Altreich und im Protektorat, 1. März 1940.

⁶⁷⁵ Petr Otásek, nar. 20. května 1886 v Křimicích u Plzně. V roce 1905 absolvoval Vysokou školu báňskou v Příbrami, v roce 1922 obhájil doktorskou dizertační práci a získal titul doktor montánních věd. V době obhajoby dizertace byl báňským inspektorem v Miloticích u Sedlčan. Ve Studijním programu na rok 1939/1940 patřil mezi nehonorané docenty příbramské VŠB, kde přednášel o úrazové zábraně. V témže čase pracoval jako inspektor Úrazové pojišťovny dělnické pro Čechy v Praze. Publikoval práce z oboru pojišťovnictví a ocelářství. Archiv Vysoké školy báňské, f. Vysoká škola báňská v Příbrami.

⁶⁷⁶ Petr Otásek, Ochrana před úrazem povinností celku!, in: *Práce a hospodářství*, roč. 1, č. 7, prosinec 1940, s. 117.

⁶⁷⁷ Tamtéž, s. 118.

pojišťoven, které poúrazovou péči hradily, a nezanedbatelný účinek to mělo také na plynulost průmyslové výroby.

Na počátku existovalo celé spektrum možných příčin, jimiž bylo možné tento vývoj zdůvodnit.⁶⁷⁸ Vadnému podnikovému zařízení, špatnému řízení podniku jako celku, nedostatečnému zapracování dělníka či jeho osobní nezpůsobilosti k dané činnosti se mělo předcházet jednak zaváděním a dodržováním ochranných předpisů, které měly etablovat vhodné pracovní postupy, a jednak výchovou jednotlivce k odpovědnému výkonu. Soubor těchto opatření – tzv. úrazová zábrana, měla prospět všem: zachovat zdraví dělníka, snížit úrazové břemeno podnikatele i výdaje nositelů sociálního pojištění. Podobně jako v případě nemoci, o níž bude pojednávat kapitola věnovaná politice zdraví, také v případě úrazů měl být dán více než kdy jindy větší důraz na prevenci spíše než následnou poúrazovou péči. U úrazového pojištění to neplatilo stoprocentně, proto lze snadno předvídat, že zásahy do úrazového pojištění, na rozdíl od postupů úřadů v praxi ve vypjatém čase totální války, v zásadě nevytvářely mnoho třecích ploch mezi protektorátními a okupačními zájmy. Zatímco Češi vyhlíželi příležitost úrazové pojištění v protektorátu objektivně zlepšit, německá strana reagovala především na rozpoutání a vývoj válečného konfliktu, kvůli kterému bylo rozšíření ochrany naléhavé.

Na poli ochrany zdraví zaměstnanců přijímaly úřady opatření takřka od samého počátku okupace. Týkaly se zejména snahy o stanovení příznivých pracovních podmínek a eliminaci situací, kdy mohlo dojít k přímému ohrožení dělníkovy zdraví a života. Plánovaná zlepšení můžeme považovat na svou dobu za pokrokové, jak už dříve konstatoval Jaromír Tauchen.⁶⁷⁹ Světová válka si vyžádala řadu zdokonalení v oblasti prevence úrazů a poúrazové péče, sama se ovšem souběžně stávala hlavní příčinou porušování nově přijatých předpisů. Kritické momenty druhé světové války, především v její druhé polovině, způsobovaly jednak zásobovací nedostatky, třebaže podle platných norem byly kupříkladu pracovní oděvy a obuv nutností, a jednak urychlovaly nežádoucím způsobem práci některých úřadů. Nejméně

⁶⁷⁸ Na bezprostřední hrozby v různých prostředích upozorňovaly Otáskovy texty publikované během okupace: *Ochrana před úrazem v lomech* (Praha 1940), *Nebezpečí pádu do výtahových šachet* (Praha 1941), *Svařuj bezpečně* (Praha 1942) či jeho nejsouhrnnější práce u příležitosti klíčové novely úrazového pojištění *Zabraňte úrazům! Úrazová zábrana v podnicích průmyslových a živnostenských* (Praha 1944).

⁶⁷⁹ Jaromír Tauchen uvádí několik specializovaných právních předpisů: např. Vyhlášku ministra sociální a zdravotní správy z 19. prosince 1939 č. 54/1940 Sb., kterou se předepisuje jednotná rozpoznávací známka pro hotové výrobky barev a past obsahující přes 2 % olova či vládní nařízení č. 181/1940, jímž se se vydávají předpisy na ochranu života a zdraví zaměstnanců pracujících ve stlačeném vzduchu. Druhé jmenované považuje Tauchen na svou dobu za „poměrně pokrokové“, protože upravoval prostředky ochrany zdraví zaměstnanců. Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace v Protektorátu Čechy a Morava*, s. 187.

příznivý účinek se patrně projevil v přístupu k nemocným, jejichž zdravotní stav se nezřídka stával předmětem pochybností. Dělník na úrazové či nemocenské podpoře byl soustavně kontrolován a jeho zdravotní stav podléhal opakovanému úřednímu přezkumu. Pracovní neschopnosti se budu více věnovat v kapitole o politice zdraví, na tomto místě pouze konstatuji, že dalším řešením konkrétní pracovní nezpůsobilosti bylo přeřazování na jiné pozice, k čemuž v individuálních případech docházelo.⁶⁸⁰

Ačkoli úřady postupně zpříšňovaly pracovní právní normy, žádaný efekt minimalizace nehod a úrazů se nedostavil, ba naopak. Zatímco v roce 1940 Úrazová pojišťovna dělnická evidovala 54 388 úrazů a 66 případů nemocí z povolání, mezi druhou polovinou roku 1942 a druhou polovinou roku 1943 vzrostl podle záznamů Úřadu říšského protektora počet úrazů o dalších 25 %.⁶⁸¹ V prvním období bylo celkově nahlášeno 85 524 úrazů, z nichž v 61 166 případech se jednalo o úrazy způsobené v podniku, ve druhé polovině roku následujícího se jednalo už o 107 089 úrazů celkově a z nich 75 320 v provozech.⁶⁸² Statistika úrazů byla pečlivě sledována zvláště od konce roku 1943, kdy vešlo v platnost nařízení o povinnosti oznamovat smrtelné, těžké a hromadné úrazy úřadům práce.⁶⁸³ Kontinuální nárůst zaprotokolovaných úrazů můžeme nicméně sledovat po celé meziválečné období a období okupace v tomto není výjimkou.⁶⁸⁴ Příčinou tohoto nešťastného vývoje byl nejspíše zrychlený provoz v důležitých průmyslových závodech, kde se v praxi primárně dbalo na produktivitu práce a také přetíženost dělníků, kterou můžeme dedukovat z nárůstu odpracovaných směn.⁶⁸⁵ Vylepšené pracovní podmínky v závodech díky výstavbě šaten či sprch pochopitelně zůstávaly zachovány, ale požadavek na zvýšené pracovní tempo měl přímý vliv na aplikaci předpisů spojených zejména s pracovní dobou či s poskytnutím dovolené. Jinými slovy, pokud bylo

⁶⁸⁰ Zde rovněž odkazují na příklad uváděný Jaromírem Tauchenem, byť se jedná o poměrně specifickou situaci. Dělnice ve fázi klimakteria pracovala v gumárenském podniku Hakauf & Synové v Hradci Králové. Na přelomu let 1943/1944 žena pocítila opakovanou nevolnost, přičemž po zkonstatování, že tyto případy vyžadují zcela individuální přístup, úřady navrhly přeřazování těchto žen na méně náročná pracovní místa bez úkolové mzdy a s menším rizikem úrazu. Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace*, s. 189.

⁶⁸¹ Úrazová pojišťovna dělnická pro Čechy v roce 1940, in: *Práce a hospodářství*, roč. 2, červenec 1941, č. 1, s. 16.

⁶⁸² NA, f. ÚŘP, k. 1085: Bericht über den Stand der Krankenversicherung, 19. 4. 1944, s. 4.

⁶⁸³ Úřední list č. 2 ze 4. ledna 1944, s. 18: Vyhláška ministra hospodářství a práce o povinnosti oznamovat smrtelné, těžké a hromadné úrazy.

⁶⁸⁴ Úrazová pojišťovna dělnická pro Čechy v Praze evidovala v roce 1913 celkem 26 000 úrazů, v roce 1918 již 24 000, v roce 1921 již 35 273 úrazů, v roce 1925 dokonce 53 506 úrazů. *Stanovisko Úrazové pojišťovny dělnické pro Čechy v Praze k chystané reformě úrazového pojištění dělnického*, Praha 1926, Tab. 1.

⁶⁸⁵ Za příkladu může sloužit závod Válcovny plechu a. s. v Lískovci u Frýdku, kde bylo v roce 1936 evidováno 492 807 odpracovaných směn, v roce 1937 už 677 884, v roce 1938 celkem 587 703 směn a v roce 1939 dokonce 729 096 směn. *Úrazům nutno čelit*, Karlova huť 1940, s. 24.

nutné v zájmu průmyslové výroby pozastavit dovolené a prodloužit pracovní dobu, nečinilo to vedoucím úředníkům velký problém.

Podobně jako u prevence úrazů měly úřady zájem také o nastavení úrazového pojištění, konkrétně o dávkové předpisy a rozsah poskytované ochrany. První úprava se stejně jako v jiných oblastech vyrovnávala především se zvýšením cenové a mzdové hladiny. Přinášela tedy zvýšení započitatelného ročního výdělku, který byl rozhodný pro výměr důchodu. Do té doby platná hranice činila 12 000 K. V roce 1938 ji ze zraněných osob splňovalo bezmála 74 %; dalších 22 % představovali pojištěnci s výdělkem v horizontu od 12 do 18 000 K a necelá 3 % byly osoby s příjmem do 24 000 K.⁶⁸⁶ V důsledku výše důchodu byla nepřiměřená ztrátě výdělečné způsobilosti. Podle Národní odborové ústředny zaměstnanecké tento stav vyžadoval reformu zákona o úrazovém pojištění jednak rozšířením pojistné povinnosti závodů a jednak zvýšením dávek.

První úpravy se zákon o úrazovém pojištění dočkal v červenci 1940.⁶⁸⁷ Měnila se jím především mzdová hranice z 12 na 18 000 K, nově se zavádělo přeměření důchodu učňů poté, co dosáhli 21 let, upravily se rovněž výše důchodů z úrazů, k nimž došlo před 1. červencem 1940. V neposlední řadě nařízení zavedlo tzv. odpad důchodů, tj. zánik důchodů u osob s nanejvýše desetiprocentní ztrátou pracovní způsobilosti po uplynutí dvou let od ukončení léčeni. Důchodce měl obdržet jednoroční výši důchodu jako odbytné. Přestože právě zavedení odpadnutí důchodů přineslo drobné úspory, novela úrazového zákona se neobešla bez zvýšení pojistného, konkrétně v řádu 10 %.⁶⁸⁸ Zajištění vyrovnaných příjmů a výdajů bylo důležité jednak vzhledem k rostoucímu počtu úrazů, ale také kvůli druhému výše avizovanému záměru NOÚZ, tj. rozšíření pojistné povinnosti. Nelze předpokládat, že v další rozpravě o vývoji úrazového pojištění hrála odborová centrála výraznější roli, ale přinejmenším za působení Antonína Zelenky v jejím čele, představovala solidní odborné zázemí pro otázky spojené se sociálně pojistnou legislativou.

K zevrubné úpravě došlo novelizací přijatou až o celé tři roky později. Vládní nařízení o úrazovém pojištění z 21. prosince 1943⁶⁸⁹ mělo slovy německých expertů parametry

⁶⁸⁶ Jaromír Hlaváček, Zvýšení úrazových důchodů, in: *Práce a hospodářství*, roč. 1, č. 2, červenec 1940, s. 32.

⁶⁸⁷ Vládní nařízení č. 216/1940 Sb. o úrazovém pojištění dělníků.

⁶⁸⁸ Úrazová pojišťovna dělnická pro Čechy v roce 1940, in: *Práce a hospodářství*, roč. 2, červenec 1941, č. 1, s. 16.

⁶⁸⁹ Vládní nařízení č. 1/1944 Sb. o úrazovém pojištění Pozn.: ust. čl. I b. 13 § 7b nabývá účinnosti již dnem 1. 7. 1940.

„kompletní rekonstrukce“ (*völlige Umbau*) dosavadního nastavení.⁶⁹⁰ Karl Hermann Frank o ní jednal na schůzce se zástupcem spojovací úřad NSDAP, pověřencem Stranické kanceláře (*Parteikanzlei*), ústředního úřadu Německé pracovní fronty, Říšské župy Sudety a Dolního Podunají, zástupcem V. oddělení „hospodářství a práce“ Úřadu říšského protektora, která se uskutečnila 13. a 14. prosince 1943 v Praze. Frank se o legislativních úpravách vyjádřil, že by bylo „*plně politicky nepřijatelné, kdyby nyní v protektorátu jedné z tak velkých skupin dělníků byl odepřen důchod*“.⁶⁹¹ Existoval tudíž jistý politický zájem, jímž patrně nebylo nic jiného, než „sociální nabídka“ učiněná směrem k českému dělnictvu. Přestože byla nová úprava žádoucí, značnou kontroverzi – podobně jako tomu bylo za první republiky – vyvolávaly předpokládané finanční náklady. Nová úprava měla výdaje zvýšit o 37 mil. K.⁶⁹² Důvodem byla podstatná změna vtělená do vládního nařízení, která přinášela výrazné rozšíření povinného úrazového pojištění. Vztahovalo se nyní na mnohem větší skupinu doposud nepojištěných osob a kvůli tomu došlo k významnému zvýšení dávek, jejichž výše byla odvislá od nejvyššího dosažitelného výdělku. Ten se z původních 18 000 K se zvýšil na 72 000 K.

Nasadě je srovnání s Německem, kde nová říšská norma kladla horní hranici k 7200 R, tedy právě k oněm 72 000 K. Protektorátní úrazové pojištění se nyní rázem rozšiřovalo na pracovníky v zemědělském či lesním podniku, tj. odpadlo omezení na nehody způsobené pouze při manipulaci se stroji. Také zemědělství podnikatelé společně se svými rodinami mohli být od této chvíle zajištěni v případě úrazu.⁶⁹³ Za hlavní důvod zdokonalení úrazového pojištění se sice veřejně prezentoval líbivý motiv ochrany a péče o národ, existovaly ovšem také konkrétní systémové pohnutky. Četná úrazovost v zemědělství silně zatěžovala nemocenské pojištění, protože právě z něj plynuly veškeré úhrady dávek. Na tento stav si

⁶⁹⁰ NA, f. ÚŘP, k. 971: Das neue Sozialversicherungswerk für die Landwirtschaft Böhmens und Mährens [1945].

⁶⁹¹ NA, f. ÚŘP, k. 1016: Der deutsche Staatsminister für Böhmen und Mähren, Betr. Reigerungsverordnung über die Unfallversicherung, 18. Dezember 1943. (5878)

⁶⁹² Podle informací Úrazové pojišťovny dělnické pro Čechy v Praze se měly výdaje zvýšit z dosavadních 7,6 mil. K na 45 mil. K. NA, f. ÚŘP, k. 1016: Arbeiter-Unfallversicherungsanstalt für Böhmen in Prag and as Ministerium für Wirtschaft und Arbeit – zu Handen des Herrn Oberregierungsrats Schneider, 7. Dezember 1943.

⁶⁹³ Rozsah pojištění, tj. pojištění všech zaměstnanců v definovaných podnicích a zařízeních se uváděl v devatenácti bodech § 1 (zestručněno): 1) továrny, hutě, loděnice, 2) doly, 3) lomech a povrchových dílech, 4) v podnicích provádějící stavební práce, 5) v živnostenských podnicích kameníků, 6) při veškerém provozu železnic, 7) při provozu jízdních silostrojů, 8) v živnostenských podnicích zabývající se dopravou, 9) v živnostenských podnicích používající svářecí stroje, parní kotle, jiné hnací stroje poháněné živelnou silou nebo zvířaty, 10) v podnicích kovářů a řezníků, 11) ve skladištích zboží živnostenského provozu, 12) živnostenské podniky provádějící výškové a pouliční práce, 13) při práci s výbušninami, 14) ve stálých divadlech, 15) v hasičských sborech, 16) v podnicích vojenské správy, 17) v nemocnicích a jiných zdravotních ústavech, 18) v ústavech pro ošetření zvířat, 19) v zemědělských a lesnických podnicích.

stěžoval německý ředitel Ústřední sociální pojišťovny Franz Koreis, který se tímto argumentem přimlouval u vládního rady Josefa Schneidera za zahrnutí pracovníků v zemědělství do povinného pojištění proti úrazu.⁶⁹⁴ Rozšíření pojistné povinnosti úrazového zákona mělo odejmout určitou tíhu z nemocenských pojišťoven, ale o to více by ji pochopitelně pocítili podniky odvádějící pojistné.⁶⁹⁵

Je příznačné, že protektorátní úprava následovala jen několik měsíců po říšské novele, konkrétně po šestém zákoně o změnách v úrazovém pojištění, který přijala říšská vláda 9. března 1942.⁶⁹⁶ Z dochované korespondence mezi Spojovací ústřednou NSDAP v Praze a Úřadem říšského protektora ze závěru roku 1941 vyplývá, že říšští úředníci byli přesvědčeni o nutném zkoordinování legislativního vývoje v českém prostředí s vývojem v Říši. Sami však předem neznali přesné znění šesté novely. Také proto definitivní úpravu protektorátního úrazového zákona odložili o několik měsíců a nebyla tudíž přijata dříve, jak by odpovídalo představové rétorice užívané v prvních letech okupace.⁶⁹⁷ Nová říšská úprava se snažila vypořádat se stavem, kdy dosavadní úrazové pojištění nebylo pojištěním jednotlivých zaměstnanců, nýbrž kolektivním pojištěním všech zaměstnanců určitých podniků, tak jak tomu bylo ostatně také doposud v českých zemích. V centru pozornosti říšských expertů tedy již nestály závody, nýbrž pojištěnci a rozsah úrazového pojištění se opětovně rozšířil. Zaznamenal to také terminologický posun od „živnostenského úrazového pojištění“ (*Gewerbe-Unfallversicherung*) k „obecnému úrazovému pojištění“ (*Allgemeine Unfallversicherung*). Dosavadní systém „podnikového pojištění“ (*Betriebsversicherung*) vystřídal pojištění osob (*Personenversicherung*) a podobně také „podnikový úraz“ (*Betriebsunfall*) nahradil obecnější „pracovní úraz“ (*Arbeitsunfall*). Cílem těchto velkých změn bylo podle říšského ministra práce Franze Seldteho především nastavit symbiotické působení pracovního nasazení v zázemí a vojenského nasazení na frontě ve prospěch Třetí říše. Mělo to mít ovšem také nemalý psychologický efekt. Dělníkova jistota, že v případě

⁶⁹⁴ NA, f. ÚŘP, k. 1016: Zentralversicherungsanstalt, OBerregierungsrat Dr. Franz Koreis, Direktor an Herrn Oberregierungsrat Josef Schneider im Amt des Reichsprotektors, 20. Juni 1941.

⁶⁹⁵ Na tento fakt si velmi ostře stěžoval prezident Centrálního svazu průmyslu Bernard Adolf u ministra práce a hospodářství Waltera Bertsche na počátku ledna 1944. NA, f. ÚŘP, k. 1016: Der Präsident, Zentralverband der Industrie an den Minister für Wirtschaft und Arbeit Herr Dr. Walter Bertsch, 10. Jänner 1944.

⁶⁹⁶ RGBl. I, s. 107: Sechste Gesetz über Änderungen in der Unfallversicherung vom 9. März 1942.

⁶⁹⁷ NA, f. ÚŘP, k. 1016: NSDAP Parteiverbidungsstelle beim Reichsprotektor and den Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Gruppe II 4, Betr. Arbeiterunfallversicherung, 25. November 1941.

úrazu či smrti bude o jeho rodinu postaráno, mělo z pojištěnce sejmut psychickou zátěž a dopřát mu lepší koncentraci na pracovní výkon.⁶⁹⁸

Osvojení rozsahu pojistné povinnosti po vzoru říšského předpisu bychom mohli v zásadě považovat za paradoxně pozitivní efekt působení okupační správy v českých zemích, jakkoli se říšští úředníci evidentně řídili utilitární logikou a politickým pragmatismem. S přijetím „pokrokové“ novely z prosince 1943, která přinášela pozitivní impulsy do dosavadního nastavení úrazového pojištění, to všem nebylo tak jednoduché. Předpis sice nabyt účinnosti, ale konkrétně úrazové pojištění pro zemědělské a lesní podniky vyžadovalo prováděcí nařízení ministra zemědělství a lesnictví Adolfa Hrubého. Přestože u správních úřadů existovala poměrně široká shoda, jakým směrem se má vývoj úrazové pojištění ubírat, neboť se jednalo o doslova „*politicky a sociálně politicky mimořádně významné*“ otázky,⁶⁹⁹ jak jej okomentoval jeden z úředníků Úřadu říšského protektora, procedurální komplikace znemožňovaly její kompletní uskutečnění. Nastala poměrně zajímavá situace. Kvůli neochotě vedoucího VI. Oddělení Úřadu říšského protektora dr. Schmidta a ministra Adolfa Hrubého se nedařilo vyjednat potřebné prováděcí předpisy pro realizaci úrazového pojištění v zemědělských a lesních podnicích. Ačkoli novela úrazového zákona přesně vymezovala okruh pojištěnců a dokonce umožňovala zvláštní vyhláškou jej dále rozšířit, jedna pětina dělníků v protektorátu zůstávala nadále bez ochrany proti úrazu, a to až do 7. září 1945.⁷⁰⁰

Vedoucí dr. Schmidt podmiňoval svůj souhlas jinou úpravou, a sice provedením souběžné novely penzijního, invalidního a nemocenského pojištění pro samostatně výdělečné zemědělce, třebaže to neodpovídalo sociálně pojistné legislativě na ostatním říšském území. V případě ministra zemědělství se na Úřadu říšského protektora hovořilo o jeho „*silném vztahu k soukromému pojištění*“, neboli o úzkých vazbách na nositele komerčního pojištění, kteří by na nový předpis nejvíce doplatili, a jejichž zájmy tudíž Hrubý svým postojem údajně nepřímou zastával.⁷⁰¹ Ve sporu o sociální pojištění v zemědělství, jak lze s lehkou nadsázkou vývoj situace charakterizovat, hrál Adolf Hrubý důležitou roli prakticky až do samého zániku Protektorátu Čechy a Morava. Podle vzpomínek exministra Vladislava Klumpara sledoval své

⁶⁹⁸ Eckart Reidegeld, *Staatliche Sozialpolitik in Deutschland*, Band II: *Sozialpolitik in Demokratie und Diktatur 1919-1945*, Wiesbaden 2006, s. 502.

⁶⁹⁹ NA, f. ÚŘP, k. 1016: Der Abteilungsleiter V an SS-Obergruppenführer Staatsminister Frank, Betr. Inkraftsetzen der landwirtschaftlichen Unfallversicherung, 10. Oktober 1944.

⁷⁰⁰ Vyhláška ministra ochrany práce a sociální péče č. 64/1945 Sb. o úrazové pojištění zemědělských a lesních podniků, 7. září 1945.

⁷⁰¹ NA, f. ÚŘP, k. 1016: Der Abteilungsleiter V an SS-Obergruppenführer Staatsminister Frank, Betr. Inkraftsetzen der landwirtschaftlichen Unfallversicherung, 10. Oktober 1944.

osobní zájmy také v přijetí vládního nařízení o zavedení nemocenského, starobního a invalidního pojištění pro zemědělce s účinností od 1. května 1945.⁷⁰² K realizaci zákon ovšem z pochopitelných důvodů už ani nemohlo dojít. O jaké konkrétní Hrubého zájmy, kromě zlepšení osobní reputace zákonem pro lidi vydaným takřka na poslední chvíli, se můžeme jen dohadovat. Několikaleté veřejné angažmá v exponovaných protektorátních funkcích se Hrubý snažil v posledních měsících okupace kompenzovat svou agilností při vyjednávání o předání moci v protektorátu do českých rukou.

Z práce do důchodu a zpět: pojištění proti stáří a invaliditě

Zábrana proti úrazům či následná poúrazová péče, umožňující co nejrychlejší návrat dělníka do práce, patřily v souvislosti se vzrůstajícími nároky zbrojního průmyslu mezi očekávatelné priority režimu. Nabízí se ovšem otázka, jaký zájem měli úředníci na změnách v důchodovém zabezpečení. Částečnou odpověď dává nahlédnutí do principů dozorovací správy Wenera Besta. České národní autority disponovaly prostorem ke zlepšení starobních a invalidních důchodů protektorátního obyvatelstva. Základní argument jim poskytla politika „ochrany národa“ a veřejně deklarovaná pozornost vůči českému, resp. dělnickému zájmu, a tedy záměr udržet protektorát sociálně stabilní. Nakolik bylo zlepšení potřebné, lze odvodit z hodnoty průměrného hornického a dělnického důchodu, který v roce 1937 činil pouze 24 %, resp. 33 % průměrné mzdy.⁷⁰³ Zaopatření poživatelů starobních důchodů bylo nedostatečné a bylo otázkou, jak vyměřené důchody zvýšit.

V práci na reformě nebyli čeští politici výrazně pozadu za německou stranou, avšak říšský projekt – byť zatím pouze na papíře – nabýval tak ambiciózních rozměrů, že mu Češi nedokázali, ba patrně ani nemohli konkurovat. Prosazoval nekompromisní národně socialistický paternalismus v podobě radikálního rovnostářství. Podle memoranda z března 1939 měl sociální pojištění pro případ stáří a invalidity nahradit nový projekt na bázi „uvědomělosti a čestné povinnosti“ (*Dankesschuld und Ehrenpflicht*). Program s názvem „Německá ochrana národa“ (*Der deutsche Volksschutz*) počítal s procentuálním sociálním příspěvkem ze mzdy a později, v nároku na starobní důchod, vyplácení jednotných rent.

⁷⁰² Archiv Národního muzea (ANM), f. Vladislav Klumpar, inv. č. 5/6, závěr, k. 1: Paměti, s. 4. Vládní nařízení č. 29/1945 Sb. z 15. března 1945 o sociálním pojištění zemědělců.

⁷⁰³ Průměrné hodnoty mezd je třeba brát s určitou rezervou, jak upozorňují autorky publikace *Důchodové zabezpečení v ČSSR (1930–1956)*, ale přesto jsou výmluvná především ve srovnání se soukromými zaměstnanci, u nichž výše průměrného důchodu činila v roce 1937 65,6 % průměrné mzdy. Ludmila Jeřábková / Miluše Salemanová, *Vývoj důchodového zabezpečení v ČSSR (1930-1956)*, Praha 1965, s. 43.

Reforma zaopatření ve stáří patřila k vlajkovým lodím Německé pracovní fronty a jejího vůdce Roberta Leye a měla být velkorysým opatřením pro celý německý národ. V pozadí, jak upozornila historička Marie Luise Recker, stála intence zvýšit u německého obyvatelstva pracovní horlivost a ochotu podávat výkon.⁷⁰⁴

V protektorátu se spojení principů „ochrany národa“ a „výkonnostního společenství“ ukazuje méně rozporupně, než se na první pohled může zdát. Koincidence požadavků na pracovní mobilizaci a zaopatření obyvatelstva nebyla překvapivým, natož protikladným vyústěním politiky protektorátní správy na straně jedné a okupační moci na straně druhé. Proto, vrátím-li se k otázce zmíněné začátku, jaký zájem měly úřady na úpravě důchodového zabezpečení, byly to patrně tři základní motivy: kompenzace nízkých důchodů a vzrůstajících cen jako způsob předcházení nestabilitě protektorátu, zlepšování životních podmínek důchodců jako motivace pro výdělečně činné a v neposlední řadě – účelově motivovaný zájem o starobní a invalidní důchodce jako o čím dál zajímavější kontingent momentálně nevyužité pracovní síly. K naposledy zmíněnému aspektu se vrátím později.

Na úvod nejprve několik dat. V Československu v roce 1937 činil průměrný počet osob důchodově zabezpečených více než tři miliony. Největší zastoupení měly osoby spadající pod dělnické pojištění, kde bylo registrováno kolem 2,1 mil. pojištěnců.⁷⁰⁵ Ve vzájemném poměru jednotlivých typů důchodů činil z celkového počtu vyplacených dávek v témže roce počet starobních a invalidních důchodů celých 69 % (424 096 důchodů) a pouze 12 % (167 724) připadlo na důchody vdovské. Rovněž při srovnání výplat v penzijním a dělnickém pojištění, u Všeobecného penzijního ústavu v případě prvého a Ústřední sociální pojišťovny v případě druhém, se ve třicátých letech jednalo o soustavně rostoucí hodnoty, které v roce 1937 dosáhly výše 71 tis. u VPÚ a 271 tis. u ÚSP počtu vyplacených důchodů.⁷⁰⁶ Vývoj dávek po Mnichovu vykazoval zrychlenou, byť kontinuální tendenci: vysoký vzestup starobních a invalidních důchodů i průměrných sirotčích a vdovských důchodů. Podle dat Ústřední sociální pojišťovny se jednalo v období 1937 až 1945 o nárůst o 292 % u invalidních, 338 % u starobních, též o 338 % u vdovských a o 570 % sirotčích důchodů.⁷⁰⁷ Prvotními důvody k úpravám důchodového zabezpečení byla v protektorátu především vzrůstající drahota a

⁷⁰⁴ Marie Luise Recker, *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, s. 113.

⁷⁰⁵ V uvedeném roce činil průměrný počet osob důchodově zabezpečených (v tisících): 393,8 u veřejnoprávního zaopatření, 110,4 v hornickém pojištění, 457,4 u penzijního pojištění soukromých zaměstnanců, 2 124,6 v dělnickém pojištění. Ludmila Jeřábková / Miluše Salemanová, *Vývoj důchodového zabezpečení*, s. 29.

⁷⁰⁶ Ludmila Jeřábková / Miluše Salemanová, *Vývoj důchodového zabezpečení*, s. 32–33, 36.

⁷⁰⁷ *Dvacet let Ústřední sociální pojišťovny*, Praha 1946, s. 54.

inlace, které měly potenciál významně narušit relativně stabilní sociální poměry v českých zemích.

Změny se během nacistické okupace dotkly všech odvětví důchodového a invalidního zabezpečení. Ve veřejnoprávním zaopatření, tedy penzijním zaopatření státních a veřejných zaměstnanců, se naskytlá příležitost přiznat vyživovací příspěvek po zemřelém veřejném zaměstnanci také rozloučené manželce.⁷⁰⁸ Dále se jednalo kupříkladu o sérii nařízení, která upravovala dosavadní platový zákon z roku 1926.⁷⁰⁹ Úřady iniciovaly zvýšení důchodů (služného) od 1. ledna 1944 u novopenzistů, avšak aniž by došlo k reálnému dorovnání penzí těm, jimž vznikl nárok před tímto datem (staropenzisté). Zrušením penzijního příspěvku, které platilo od téhož období, státní a veřejní zaměstnanci nemuseli vůbec přispívat na své penzijní zaopatření.

Výhodnější podmínky než dělnické a hornické pojištění nabízelo na počátku okupace tradičně také penzijní pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách. V českém prostředí mělo svou tradici, protože Československo jej s úpravami převzalo z říšské legislativy z doby rakousko-uherského mocnářství přijaté již před první světovou válkou.⁷¹⁰ V praxi se týkalo přibližně 400 tis. pojištěnců, jejichž práce byla považována za převážně duševní,⁷¹¹ což bylo téměř pětikrát méně než v dělnickém pojištění.⁷¹² Penzijní pojištění prováděl Všeobecný penzijní ústav spolu s 28 náhradními ústavy, zatímco v Německu pojištěnce jednotně zabezpečoval Říšský pojišťovací ústav pro zaměstnance (*Reichsversicherungsanstalt für Angestellten*). Základní podmínkou pro přiznání nároku byl služební poměr a protektorát jako trvalé místo výkonu zaměstnání. Pracovní nasazení mimo jeho území ale stále v rámci

⁷⁰⁸ Vládní nařízení č. 243/1942 Sb. o příspěvcích na výživu rozloučeným manželkám protektorátních zaměstnanců.

⁷⁰⁹ Zákon č. 103/1926 Sb. a jeho novelizace vládními nařízeními č. 15 až 19/1944 Sb.

⁷¹⁰ Konkrétně č. 1/1907 ř. z. a císařské nařízení č. 138/1914 ř. z.

⁷¹¹ Explicitně tomuto povinnému pojištění podléhali úředníci, kancelářští zaměstnanci všeobecně, zaměstnanci v redakcích, administracích a výpravných časopisů, zaměstnanci různých podniků (divadelních, zábavných, výstavních) a ústavů (vychovávacích, léčebných, dobročinných), obchodní pomocníci, obchodní cestující a osoby vykonávající převážně dozor, odborné rozhodování o přejímání zboží, umělecké a kresličské práce a všichni soukromí zaměstnanci.

⁷¹² V roce 1937 průměrný počet osob v důchodově zabezpečených činil v penzijním pojištění 457 400 osob, přičemž v pojištění dělnickém 2 124 600 pojištěnců. Ludmila Jeřábková / Miluše Salemanová, *Vývoj důchodového zabezpečení v ČSSR*, s. 29. František Ježek v roce 1940 uvedl pouze 300 000 pojištěnců, přičemž v Německu (včetně Rakouska a Sudet) šlo téměř o 5 mil. osob zajištěným v penzijním pojištění. František Ježek, *Sociální pojištění a opatření v Říši a u nás*, s. 11.

Německé říše, bylo kvalifikováno jako přechodné vyslání do ciziny z podnětu zaměstnavatele, což v důsledku nemělo vliv na pojistnou povinnost.⁷¹³

V průběhu okupace se zvyšovalo pojistné i výše důchodů a v mezidobí se poskytovaly mimořádné přídavky, které měly dočasně vypomoci, když se důchody vzhledem k cenové hladině staly nedostatečnými. To byl případ také penzijního pojištění a jednorázových výpomocí vyplacených v letech 1939 až 1941 v situaci, kdy roční důchod nepřesáhl určitou zákonem stanovenou hranici.⁷¹⁴ Vzhledem k vývoji cen se jednalo o dočasné řešení, které měla významně upravit až novela zákona o penzijním pojištění připravovaná Ministerstvem sociální a zdravotní správy v průběhu roku 1940. Jejím záměrem bylo především přizpůsobit finanční základy penzijního pojištění a valorizovat vyplácené důchody.⁷¹⁵

Novelu vydala protektorátní vláda na jaře následujícího roku. S účinností od 1. června 1941 přinášela změny v dávkové a úhradové části a současně byla pokusem o sanaci Všeobecného penzijního ústavu.⁷¹⁶ V tíživé finanční situaci mu mělo ulehčit odstranění nepoměru mezi dávkami a pojistným úpravou sazeb pojistného, zábranou proti spekulativním pojištěním, zpřísněním podmínek pro dosažení čekací doby a pro nárok na důchod a odstraněním výhody žen, které při dosažení věku 55 let odcházely do starobního důchodu.⁷¹⁷ Podle vládního rady Josefa Schneidera byla dřívější struktura penzijního pojištění v Československu doslova „chybná“, jak uvedl ve svém článku pro časopis *Die Wirtschaft*.⁷¹⁸ Oproti říšskému pojištění poukázal na přehnanou velkorysost např. v nároku na starobní důchod – o pět, u žen o deset let dříve než v Německu či ve značných nákladech na výbavné – u více než 53 % pojištěnek přesahoval 500 % úhrnu zaplaceného pojistného. V důsledku tak zmíněné nařízení zvýšenými odvody na pojistném mnohem více zatížilo zaměstnance a zaměstnavatele, ale současně přinášelo úsporu Všeobecnému penzijnímu ústavu. Lze snadno dovodit, že rostoucí počet vyplácených důchodů celou strukturu penzijního pojištění zdražoval. Snížení benevolence při posuzování předpokladů pro pobírání starobního nebo invalidního důchodu mimo jiné

⁷¹³ Přehledově viz O. Melichar, *Pensijní pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách*, Praha 1943, s. 13n.

⁷¹⁴ Viz vládní nařízení č. 329/1939 Sb., 428/1940 Sb. a 169/1941 Sb.

⁷¹⁵ NA, f. PMR, k. 4155, folio 852: Důvodová zpráva k vládnímu nařízení o jednorázových mimořádných přídavicích k důchodům penzijního pojištění (21. listopad 1940).

⁷¹⁶ Vládní nařízení č. 316/1941 Sb., jímž se opětně mění a doplňuje zákon o pensijním pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách Pozn.: ust. čl. III nabývá účinnosti už dnem 1. 6. 1941.

⁷¹⁷ NA, f. PMR, k. 4157, folio 897: Osnova vládního nařízení, jímž se opětně mění a doplňuje zákon o penzijním pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách.

⁷¹⁸ V překladu do češtiny viz Vrchní vládní rada Schneider (Praha), *Nové základy pensijního pojištění. Základna vypočítávání příspěvků a důchodů*, in: *Sociální reforma: Věstník ústředního svazu nemocenských pojišťoven*, roč. 33, č. 17–18, 20. září 1941, s. 137.

znamenal, že obdržet důchod mohli nikoli neschopní výkonu dřívějšího povolání, ale teprve neschopní výkonu každého jiného úřednického povolání.

Vláda Protektorátu Čechy a Morava uvolnila k uskutečnění novelizace penzijního pojištění opakovanou roční dotaci ve výši 90 mil. K, přičemž v roce 1945 měla být situace znovu posouzena a příplatek státu nově stanoven. Nedostatečné krytí pojištění z příspěvků pojištěnců si vyžádalo sanaci nositele sociálního pojištění tímto zvláštním příspěvkem z veřejných zdrojů. Schneider toto nastavení příznačně nazval „větší sociální pospolitost“.⁷¹⁹ Představit si za tímto pojmem můžeme právě pracovní společenství, které v protektorátu v polovině války nahradilo projekt „národní pospolitosti“. Jedním z příznaků tohoto posunu bylo, že se kladl důraz na solidarismus uvnitř pospolitosti. Vláda tehdy převzala dvě třetiny nákladů na zlepšení důchodů, se stát začal více podílet na financování penzijního pojištění.

Mimořádné příspěvky, podobně jako tomu bylo v penzijním pojištění, obsahovaly také důchody dělnického invalidního a starobního pojištění a hornického pojištění na provizi. Zatímco v roce 1941 činil tento příspěvek v penzijním pojištění 600 K, v dělnickém a hornickém pojištění se jednalo o jednorázovou výplatu měsíčního důchodu. Rozdíl nebyl vůbec zanedbatelný, protože průměrná výše důchodů byla v roce 1937 u penzijního pojištění 787 K, u hornického 142 K a v dělnickém pojištění 142 K.⁷²⁰ O problému nízkých dávek v dělnickém a hornickém pojištění se na Ministerstvu sociální a zdravotní správy dobře vědělo. Z důvodové zprávy k vládnímu nařízení o jednorázových přídavcích k dělnickým a hornickým důchodům vyplývá, že horizontem byly českým úředníkům dávkové předpisy platné v Německu a zvláště v Sudetech. V roce 1938 činil průměrný důchod v Říši 380 RM a důchody v Sudetech, po zvýšení v roce 1940, 290 RM ročně. Naopak průměrný invalidní a starobní důchod v dělnickém pojištění v protektorátu činil přibližně 2 500 K ročně, což bylo stále o 400 K méně než na odstoupeném území.⁷²¹ Hlavní otázka, kterou si kladla protektorátní správa, ale zněla, z čeho valorizaci dávek financovat. Zákon o dělnickém invalidním a starobním pojištění stanovil příspěvek státu ve výši jedné čtvrtiny, ale německé řešení, kde zvýšení plně hradila Říše, bylo daleko za hranicí protektorátních možností.

Iniciativní přístup českých úředníků, utvářející se tváří v tvář reformám v Německu, byl velmi pravděpodobně jedním z efektů, jaké měla okupace na debatu o sociálním pojištění v českých

⁷¹⁹ Vrchní vládní rada Schneider (Praha), *Nové základy pensijního pojištění*, s. 139.

⁷²⁰ Ludmila Jeřábková / Miluše Salemanová, *Vývoj důchodového zabezpečení v ČSSR*, s. 43.

⁷²¹ NA, f. PMR, k. 4155, f. 857: Důvodová zpráva k vládnímu nařízení o jednorázových mimořádných přídavcích k důchodům invalidního a starobního pojištění dělnického a hornického pojištění na provizi (21. listopad 1940).

zemích. Ani zde to ovšem nebylo prakticky v konfliktu s aktivitou okupačních úřadů. Kromě lepší funkčnosti pojištění umožňovalo přiblížení protektorátního pojištění říšským předpisům snazší kontrolu a koordinaci. Tento kurs sledovali úředníci také při dalších úpravách dělnického a hornického pojištění. Zvyšování vyplácených důchodů, resp. státního příspěvku probíhalo kontinuálně od roku 1940. Nejzřetelnější změny nastaly teprve po rozpuštění Předsednictva ministerské rady, tedy až po polovině ledna 1942, kdy vešla v platnost série nařízení upravující důchodové zabezpečení v protektorátu. Patřilo mezi ně např. zavedení nemocenského pojištění důchodců Ústřední sociální pojišťovny a jejich rodinných příslušníků. Invalidní a starobní důchodci na něj měsíčně přispívali 10 K, což jim umožnilo od 1. dubna čerpat bezplatné léčení.⁷²² Podobným způsobem úřady upravily nemocenské pojištění v případě hornického pojištění.⁷²³ Souběžně došlo k restrukturalizaci skladby stanovující výši důchodu. Namísto dosavadní kombinace základní části, protektorátního (státního) příspěvku a zvyšovací části, se po říšském vzoru struktura zredukovala na základní částku, platnou pro všechny třídy ve výši 1560 K ročně a hrazenou výhradně z protektorátní pokladny, a dále na zvyšovací částku a věkový příplatek (dohromady nejméně 720 K ročně).⁷²⁴ Ušetřit se mělo hlavně pojistné, které mohlo údajně pomoci zlepšit ostatní součásti důchodů.⁷²⁵

Co znamenaly nastalé změny pro Ústřední sociální pojišťovnu, mohou dobře demonstrovat statistická data. Jejich dostupnost a zejména věrohodnost pro období okupace, jak jsem zmínila dříve, je ovšem velmi nejistá. Vycházet zde proto budu z dokumentu pro vnitřní potřebu Úřadu říšského protektora. Ukazuje nejen nárůst vyplácených důchodů, ale také dramaticky rostoucí náklady pojišťovny na jejich vyplácení. Počet vyplácených dávek Ústřední sociální pojišťovnou vzrostl z více než 150 tisíc v dubnu 1939⁷²⁶ na 212 000 v dubnu 1943. U invalidních důchodů se jednalo o 25% nárůst, u starobních o 31 %, u vdovských o 42 % a u sirotčích důchodů o 25 %. Celkové prostředky vynaložené v daném měsíci rostly ovšem mnohem výrazněji: z necelých 19 mil. K v dubnu 1939 na přibližně 60 mil. K v dubnu 1943.⁷²⁷ Nárůst nebyl skokový, nýbrž do jisté míry kontinuální. Náklady na dávky v

⁷²² Vládní nařízení č. 99/1942 Sb. o nemocenském pojištění důchodců Ústřední sociální pojišťovny.

⁷²³ Vládní nařízení č. 100/1942 Sb. o zlepšení dávek v provisiím pojištění horníků; zde § 9.

⁷²⁴ Vládní nařízení č. 89/1942 Sb. o vybudování důchodového pojištění dělníků Pozn.: čl. I bod 1, 3 a 6 nabývá účinnosti až dnem 1. 1. 1943; zde § 111.

⁷²⁵ Václav Lenz, Nová zlepšení v dělnickém a hornickém pojištění, in: *Práce a hospodářství: Měsíčník pro hospodářství a sociální politiku*, č. 2, 1942, s. 37.

⁷²⁶ Oproti meziválečným hodnotám klesl počet pojištěnců vyplácených důchodů nositeli sociálního pojištění s ohledem na odstoupená území a začleněním německého obyvatelstva pod říšské pojištění.

⁷²⁷ NA, f. ÚŘP, k. 980: Übersicht über die Leistungen des ZSVA im April 1939 und April 1943.

dělnickém pojištění rostly z 19,6 mil. K (březen 1940), na 31,2 mil. K (září 1941), 40,6 mil. K (březen 1942) na 53 mil. K (duben 1942).⁷²⁸

Jedinou nositelkou hornického pojištění v Československu, resp. v případě důchodů tzv. provizního pojištění, byla Ústřední bratrská pokladna. V důsledku velké hospodářské krize se až do roku 1936 nacházela v těžké finanční situaci, teprve tehdy vláda zasáhla sanačním opatřením a úpravou čekací doby potřebné pro vznik nároku na důchod.⁷²⁹ Na nastavení hornického pojištění se pak až do okupace mnoho nezměnilo, ale o to rychleji se vyvíjelo hornické pojištění mezi roky 1939 a 1944. Většina tehdy vydaných předpisů se týkala především zvyšování nově přiznaných a již vyplácených hornických důchodů.⁷³⁰ Základní částka invalidní (starobní) provize tak vzrostla z 300 Kč (červen 1936) až na 1560 K (duben 1942).

Nejvýznamnější úpravu přinesl předpis, který vešel v platnost 1. dubna 1943.⁷³¹ Důchodové pojištění horníků se jím stalo pojištěním ze zákona, které automaticky vznikalo a zanikalo s nástupem a odchodem ze zaměstnání. S výjimkou dobrovolného pokračování v pojištění tedy už nebylo třeba po nástupu do zaměstnání vyplňovat přihlášku k pojištění. Změny se týkaly také dávkového systému. Předpis vznikl v průběhu roku 1942 a jeho tvůrci z řad německých expertů při jeho koncipování přihlíželi k úpravě v Říši, která sloužila jako orientační schéma pro protektorátní novelu, zvláště co se týká organizace a výše dávek. „Velkorysost“ říšského předpisu, o níž referovali úředníci, spočívala v navýšení pojistného, z něhož ovšem pouze malou část nesl pojištěnec. Konkrétně se jednalo o příspěvek ve výši 18,5 % počítaných ze mzdy, na němž se z 12 % podílel podnikatel a pojištěnec pouze 6,5 %. V protektorátu činil průměrný příspěvek 10,06 % z hornické mzdy, přičemž pro zvýšení dávek se předpokládalo souběžné navýšení pojistného. Ačkoli odmítnutí navýšení plnění až do úrovně, jaké jej požívali říšští státní příslušníci, nepřekvapí, Josef Schneider zdůrazňoval naléhavost a potřebnost (*dringend erforderlich*) novelizace protektorátní úpravy hornického pojištění: „*dosavadní příspěvkové a dávkové právo [v protektorátu, pozn. aut.] je zastaralé a nespravedlivé,⁷³² jeví se proto účelné převzít principy říšské úpravy, ale zůstat za výši říšských dávek. To by bylo možné při příspěvcích 15 % ze mzdy a dalších příspěvků*

⁷²⁸ NA, f. ÚŘP, k. 980: Die Arbeiterinvalidenversicherung im Protektorat.

⁷²⁹ Zákon č. 200/1936 Sb. o pojištění u báňských bratrských pokladen.

⁷³⁰ Např. Vládní nařízení č. 167/1940, kterým se mění a doplňuje zákon o pojištění u báňských bratrských pokladen Pozn.: ust. § 82d ods. 3 nabývá účinnosti dnem 25. 5. 1940, ust. § 82e odst. 1 nabývá účinnosti dnem 1. 11. 1938; 100/1942 Sb. o zlepšení dávek v provizním pojištění horníků.

⁷³¹ Vládní nařízení č. 70/1943 Sb. o pojištění u bratrských pokladen.

⁷³² Německy: „veraltet und ungerecht“.

protektorátu a v daném případě jiných nositelů sociálního pojištění v celkové výši 45 – 50 mil. K za rok.“⁷³³ Nově se ovšem pojištěnec měl na úhradě pojistného podílet jen jednou třetinou, zatímco podnikatel dvěma třetinami. Příspěvek státu (protektorátu) ve výše stanovené výši považoval Schneider za stále ještě únosný, resp. nikoli tak zatěžující jako závazky Říše v rámci hornického pojištění pro říšské státní příslušníky. Výsledkem mělo být zvýšení důchodů o 20 až 35 % v případě „staropenzistů“ a u nově přiznaných důchodů až do 80 % výše mzdy.⁷³⁴

Následující dvě tabulky znázorňují Schneiderovu novou konstrukci hornického pojištění. První zachycuje původní nastavení ve srovnání s hornickým pojištěním v Říši, druhý nově stanovený podíl účasti pojištěnce a zaměstnavatele na odváděných příspěvcích.

Dosavadní podíl na pojistném v hornickém důchodovém pojištění a ve vztahu k Říši [% mzdy]

		Pojištěnec		Podnikatel		Celkem
		Provizní pojištění	Invalidní pojištění	Provizní pojištění	Invalidní pojištění	
Říše	Do 30. 6. 1942	3	2,65	6	2,65	14,30
	Od 1. 7. 1942	2	2,80	6	2,80	14,60
	Od 1. 10. 1942	6,50		12		18,50
Protektorát		3,70		6,36		10,06

Nově stanovený podíl na pojistném založený na principu 1/3 pojištěnec, 2/3 podnikatel

	Z příspěvku ve výši [% výdělku]					
	12		14,3		15	
	Pojištěnec	Podnikatel	Pojištěnec	Podnikatel	Pojištěnec	Podnikatel
Podíl [%]	4	8	4,77	9,53	5	10

Zdroj: NA, f. ÚŘP, k. 1019: Der Leiter der Sektion A IV (Josef Schneider) über den Herrn Generalreferenten, dem Herrn Minister, Betr. Besprechung über die Erhöhung der Löhne im Bergbau, hier: Ausbau der Rentenversicherung der Bergarbeiter, 13. Oktober 1942.

⁷³³ NA, f. ÚŘP, k. 1019: Der Leiter der Sektion A IV (Josef Schneider) über den Herrn Generalreferenten, dem Herrn Minister, Betr. Besprechung über die Erhöhung der Löhne im Bergbau, hier: Ausbau der Rentenversicherung der Bergarbeiter, 13. Oktober 1942.

⁷³⁴ NA, f. ÚŘP, k. 1019: tamtéž.

Ve výsledku činilo pojistné v hornickém provizním pojištění 13,5 %, ale o rok později už stoupl na 15 % výdělku.⁷³⁵ Experti na sociální pojištění ve vzájemné shodě doporučovali novelizaci hornického pojištění podpořenou navýšením finančních prostředků z protektorátní kasy. Argumenty, které je k tomu vedly, byly navýsost racionální. Upozorňovali na to, že úprava je žádoucí s ohledem na agendu pracovního nasazení. Doslova, že „...*navrhovaná opatření jsou nutná a naléhavá, proto zaopatření dělníků a horníků protektorátu, kteří svými rukama odvádějí svůj důležitý podíl příspěvku protektorátu v boji o záchranu a znovuvytvoření Evropy, je postaveno na adekvátní úroveň*“, psalo se v důvodové zprávě k vládnímu opatření o vybudování důchodového pojištění dělníků.⁷³⁶

Vedle hlediska sociální stability protektorátu, se zde nabízel jiný a patrně mnohem atraktivnější rozměr celé této agendy, a sice opětovné využití důchodců v pracovním procesu. Jak jsem uvedla výše, trh práce vykazoval již velmi brzy po ustavení protektorátu nedostatek pracovních sil. Využití důchodců pro nezbytné veřejné práce či jiná zaměstnání v odvětví považovaná za důležitá vzhledem k vedení války, poprvé upravilo opatření, které vešlo v platnost v červnu 1939. Nesouviselo tudíž s vyhlášením totální mobilizace pracovních sil.⁷³⁷ Příkazat k zemědělským pracím směly úřady práce od 28. května 1940 také poživatelé důchodů.⁷³⁸ I když jejich výdělek z tohoto sezónního zaměstnání přesáhl zákonnou hranici, nositelé sociálního pojištění nesměli výplaty důchodů z veřejného sociálního pojištění zastavit.

Je příznačné, že v tento čas se dané opatření vztahovalo pouze na zemědělské práce, zatímco v jiných případech nadále platilo dosavadní omezení a probíhaly kontroly pracovních a výdělkových poměrů. V dalších měsících a letech mělo toto opatření razantně rozšířit svou platnost a umožnit důchodcům souběžně pracovat i pobírat přiznaný důchod. Tento pragmatický přístup, jakkoli měl v jistém ohledu populistickou povahu, vůbec nebyl protektorátní zvláštností. V polovině ledna 1941 vešel v platnost zákon o říšském pojištění v čase války, který stanovil, že opětovný vstup do zaměstnání příjemcům invalidního důchodu se nedotkne poskytovaných rent.⁷³⁹ Jestliže opatření směřovalo především k posílení pracovních sil v důležitých průmyslových a zemědělských odvětvích a důchodcům umožnilo

⁷³⁵ Vládní nařízení č. 246/1944 Sb. o vybudování pojištění u bratrských pokladen Pozn.: ust. čl. I bod 19 až 25, 42 a 43 nabývají účinnosti 1. 4. 1943, ust. čl. I bod 29, 30 a 39 dnem 1. 4. 1944 a ust. čl. I b. 13 písm. b/ dnem 1. 10. 1944.

⁷³⁶ NA, f. ÚŘP, k. 1019: Motivenbericht zur Regierungsverordnung über den Ausbau der Rentenversicherung der Arbeiter [30. března 1942].

⁷³⁷ Oběžník ÚSP č. 981: Zaměstnávání důchodců při zemědělských pracích, 27. červen 1940.

⁷³⁸ Vládní nařízení č. 173/1940 o příkazování pracovních sil k zemědělským pracím.

⁷³⁹ RGBI. I, s. 34: Gesetz über weitere Maßnahmen in der Reichsversicherung aus Anlaß des Krieges vom 15. Januar 1941, zde § 21.

přívětivou kombinaci mzdy a důchodu, sociálně pojistná rovina tohoto postupu velké nadšení nevyvolala. Ukázala to právě situace v protektorátu. Vládní rada Josef Schneider se v návaznosti na říšskou novelu obával, že by podobné nařízení vešlo v platnost také v protektorátu. Předvídal, že jeho ekonomická zátěž pro protektorátní pojišťovny by byla enormní. Scheiderovými slovy, že „*zatížení, které by nositelům sociálního pojištění Protektorátu Čechy a Morava vzniklo podobnými předpisy, není nepodstatné, a že finanční situace zvláště nositelů penzijního pojištění Protektorátu Čechy a Morava je [už nyní] velmi napjatá*“, psal v únoru 1942 vrchnímu vládnímu radovi dr. Rieberovi, který měl na Úřadu říšského protektora v kompetenci pracovní nasazení.⁷⁴⁰ Pokud měl být podobný předpis vydán také pro protektorát, Schneider se explicitně přimlouval za vynechání „*problematického*“ § 21, který ve zmíněném říšském zákoně obsahoval úlitbu říšským důchodcům.

Argument německých úředníků se opíral o tezi, že uznávání pracovní neschopnosti bylo v Československu v době velké hospodářské krize jednou z forem redukce nezaměstnanosti. Invalidita byla v řadě případů údajně přinejmenším pochybná (*zweifelhaft*), protože ji úřady přiznaly pouze na základě omezené pracovní schopnosti a momentální nezaměstnanosti žadatele o důchod. Těžko si lze představit, že šlo o intencionální postup státu přesouvající svou povinnost péče o nezaměstnané na pojišťovny. Základem tohoto tvrzení byla spíše německá nedůvěra vůči poživatelům invalidních důchodů obecně a snaha uspokojit požadavky průmyslu a zemědělství. Počet důchodců ovšem ve třicátých letech skutečně rostl. Pokud se podíváme na vývoj vyplácených důchodů, můžeme v případě penzijního pojištění soukromých zaměstnanců v roce 1937 zaznamenat nárůst jejich počtu o 49 % oproti roku 1930. Podstatně razantnější byl tento vývoj v případě dělníků, kteří ovšem mohli na svůj důchod přispívat teprve od roku 1926.⁷⁴¹ V dělnickém pojištění byl v témže období zaznamenán celkový počet vyplácených důchodů o více než šestnáctkrát větší.⁷⁴²

Němečtí úředníci si stěžovali, že na rozdíl od českých zemí se v Německu postupovalo podle přísnějších pravidel. Zatímco na jaře 1941 byli v Říši do pracovního procesu navraceni už také starobní a invalidní důchodci, v protektorátu stále ještě určitá skupina unikala pozornosti

⁷⁴⁰ NA, f. ÚŘP, k. 971: Der Reichsprotector für Böhmen und Mähren, Josef Schneider an Referat II 4 a, z. H. Herrn Oberregierungsrat Dr. Rieber, Betr. Enziehung de Sozialversicherungsrenten während des Krieges, 22. Februar 1941.

⁷⁴¹ Zákon č. 221/1924 Sb. o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří nabyt účinnost 1. července 1926 a vztahoval se pouze na pracovníky, jejichž pojištění nebylo upraveno jiným zákonem. Zákon 221/1924 Sb. se tudíž vztahoval pouze na osoby v dělnických profesích.

⁷⁴² Vlastní přepočty dle Ludmila Jeřábková / Miluše Salemanová, *Vývoj důchodového zabezpečení v ČSSR (1930-1956)*, Praha 1965, s. 32–33 (tabulka č. 11 a 13).

úřadů práce a invalidní důchodci nebyli v téže době prozatím zváni k pracovnímu nasazení definovaném „z důvodu války“. Právě tento závěr byl druhým argumentem k rozvaze, nakolik § 21 uplatnit také v českých zemích. Některé hlasy na německé straně vyjadřovaly potřebu prověřit zdravotní stav a pracovní schopnost všech příjemců invalidních důchodů v protektorátu.⁷⁴³

Nemáme sice doklad, že se Schneiderovo upozornění na vysoké zatížení pojišťoven stalo jedním z východisek pro chystanou protektorátní úpravu, ale nelze to ani vyloučit. Zatímco říšský předpis se týkal starobního pojištění dělníků, zaměstnanců a horníků,⁷⁴⁴ v protektorátu se svolení s výkonem zaměstnání bez vlivu na vznik nároku na důchody v oboru starobního a invalidního pojištění týkalo pouze zaměstnanců a provizního pojištění horníků.⁷⁴⁵ Předpis byl přijat až 6. listopadu 1941, ale měl zpětnou účinnost od 1. července.⁷⁴⁶ Netýkal se dělníků, což z hlediska nákladů na dávky důchodového zabezpečení byla jistá úspora, ale pouze částečná. I přes značnou převahu pojištěnců v dělnickém pojištění, a v zásadě také počtu vyplácených důchodů, bylo penzijní pojištění soukromých zaměstnanců nákladnější hlavně kvůli nízkým dělnickým dávkám.⁷⁴⁷ Hlavní zásady nového předpisu, který koncipoval Schneider, zdůvodňovaly „zvláštní poměry pracovního nasazení po dobu trvání války“, jak sdělil ministerský rada a vedoucí II. Oddělení Úřadu říšského protektora Wilhelm Dennler ministrowi sociální a zdravotní správy 19. června 1941. O několik měsíců později se právě tyto promítly do zmíněného vládního nařízení.

Do poměrně komplexní reformy sociálního pojištění, kterým se budu v dalších kapitolách věnovat také v jeho dalších oborech, byly výrazně zakomponovány také novely starobního a invalidního pojištění. Zvyšování příjmu českých důchodců nebylo v rozporu s okupační politikou praktikovanou v protektorátu. Udržení sociální stability území a snahy vyhovět nárokům, které plynuly z válečného stavu, vytvářely příhodné podmínky pro jednotlivé úpravy a zlepšení. Adekvátní rámec jim poskytoval nejprve projekt přestavby a později

⁷⁴³ NA, f. ÚŘP, k. 971: Der Reichsprotektor für Böhmen und Mähren, Dr. Reinecke, Vermerk, 18. März 1941.

⁷⁴⁴ RGBl. I, s. 34: Gesetz über weitere Maßnahmen in der Reichsversicherung aus Anlaß des Krieges vom 15. Januar 1941, Abschnitt III.

⁷⁴⁵ Vládní nařízení č. 420/1941 Sb. o některých přechodných opatřeních z důvodu války v oboru veřejnoprávního sociálního pojištění.

⁷⁴⁶ Základní výklad vládního nařízení viz též Zaměstnávání důchodců po dobu války, in: *Práce a hospodářství* roč. III, č. 1, 1942, s. 28.

⁷⁴⁷ Podíváme-li se na relativní rozdělení ukazatelů důchodového zabezpečení mezi jednotlivými odvětvími, pak v roce 1937 činily náklady na veřejnoprávní zaopatření 67,5 %, na hornické pojištění 4,8 %, na penzijní pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách 18,7 % a v dělnickém pojištění 8,9 % celkových prostředků vynaložených na dávky důchodového zabezpečení. Ludmila Jeřábková / Miluše Salemanová, *Vývoj důchodového zabezpečení v ČSSR (1930-1956)*, Praha 1965, s. 48.

utváření pracovní a solidární pospolitosti Čechů v protektorátu, který konvenoval německé straně.

Expertí a institucionalizovaná věda o práci

Mimořádný význam práce a výkonu, s nimiž se pojila veškerá mzdová, příplatková a sociálně pojistná problematika, se odrazil také v zájmu expertů. „20. století je stoletím organizované práce“, konstatoval sociolog Jaroslav Šíma v roce 1944.⁷⁴⁸ Nepochybně tím neodkazoval pouze k nárokům, které režim momentálně kladl na protektorátní obyvatelstvo v souvislosti s totální mobilizací pracovních sil. Racionalizace jako ústřední aspekt organizované modernity představovala fenomén, který prostupoval práci expertů a uplatnil se rovněž v racionalizačních programech ve třicátých a čtyřicátých letech v českém prostředí, nevyjímaje období nacistické okupace. Racionalizace v obecném smyslu znamenala pořádek a úpravu činností, o nichž rozhodujeme na základě rozumu (*ratio*). Předobrazem evropskému zkoumání nejrůznějších jevů a pohybů zejména v technických odvětvích byl mimo jiné americký taylorismus s výzkumem managementu a sociologie řízení podniku, která se vyvinula ve Spojených státech amerických během osmdesátých a devadesátých let 19. století.

Na tomto místě bych ráda načrtla expertní diskurz o racionalizaci práce z hlediska volby povolání. Jednalo se o problematiku, s níž měli čeští experti působící v různých oficiálních institucích na území Protektorátu Čechy a Morava značné zkušenosti už z meziválečného Československa. Mezi první republikou a protektorátem existovala kontinuita personální, méně pak institucionální. Zakládala se na práci úspěšných meziválečných platforem, mezi které patřil Sociální ústav Československé republiky, Psychotechnický ústav či Masarykova akademie práce, které v různé míře reprezentovaly technokratické myšlení. Zatímco činnost Sociálního ústavu byla utlumena v roce 1938 a o tři roky později ústav zcela zanikl, Ústřední psychotechnický ústav měl svého pokračovatele v Ústavu lidské práce a Akademii práce v České akademii technické.⁷⁴⁹

Podobně jako v případě sociálního pojištění přetrvával zájem o racionalizaci práce především z důvodu „vedení války“. Propojení expertního vědění a sociální praxe, neboli uplatnění teoretických znalostí v konkrétních postupech, pokračovalo také za druhé republiky a v

⁷⁴⁸ Jaroslav Šíma, *Práce, společnost a kultura*, Praha 1944 (zvláštní otisk *Práce a hospodářství*), s. 8.

⁷⁴⁹ Ústav lidské práce byl po druhé světové válce přeměněn na Československý ústav práce.

protektorátu. V podmínkách okupovaného prostředí přinášelo spíše nečekané možnosti, které se opíraly o veřejný obdiv k dělníkovi a dělnické profesi, které ovšem jak víme, obsahoval také protektorátní apel na jednotu a ochranu národa. Inženýr, důstojník Luftwaffe a říšský ministr pro zbrojení a munici Fritz Todt jej vyjádřil idealistickými slovy: „*kdo zkouší řešit materiální otázky pouze z materiální stránky, ten materii podléhá*“.⁷⁵⁰ Reprodukce obrazu člověka jako stroje či pouhého motoru, který svou práci pouze bezmyšlenkovitě vykonává bez nutnosti disponovat zvláštními kompetencemi, měla být doplněna o důležitou lidskou dimenzi. Ačkoli v každodenním pracovním procesu bylo uplatnění této perspektivy spíše relativní, jako východisko ji nalezneme v potřebě reformovat a vylepšovat protektorátní sociální pojištění. Její stopy jsou zřetelné ovšem také v konkrétních postupech sociálních vědců angažovaných v institucích podílející se organizaci pracovního nasazení. Nároky, které produkovala pracovní povinnost, se nepromítly pouze do náboru pracovní sil na práci do Německa. Ovlivnily prakticky celý proces volby povolání – od vzdělání po nástup do zaměstnání, což se odrazilo v preferenci odborných škol a dělnických profesí obecně. Nepochybně tomu také přispěla situace, že po 17. listopadu 1939 zůstaly české vysoké školy uzavřeny.

Volba povolání byla agendou poradenských služeb a výchovné práce, které od podzimu 1939 patřily do kompetence pracovníků Ústavu lidské práce.⁷⁵¹ Ústav vznikl přebudováním Ústředního psychotechnického ústavu, který v roce 1932 vzešel z Psychotechnického ústavu zřízeného při Masarykově akademii práce. V rámci projektu přestavby byl Ústav lidské práce vybudován jako moderní ústav s výzkumnými odděleními pro organizaci práce, výběr povolání, výuku a výcvik k povolání a výzkumnými odděleními pro fyziologii, psychologii a sociologii práce.⁷⁵² Vědeckým oborem, v němž se Ústav lidské práce angažoval, byla tedy psychotechnika neboli psychologie práce. S ohledem na spektrum zastoupených odborníků bychom ovšem Ústavu mohli přiřknout spíše působení na poli širěji pojaté vědy o práci, která byla souhrnem poznatků z různých vědních disciplín od psychologie přes fyziologii, sociologii po ekonomii a techniku, které umožňovaly studium předpokladů, průběhů, účinků a důsledků lidské práce za účelem její optimalizace – zvyšování výkonu a minimalizace úrazů

⁷⁵⁰ Hans Dieter Schäfer: Amerikanismus im Dritten Reich, in: *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Hrsg. Michael Prinz / Rainer Zitelmann, Darmstadt 1991, s. 201.

⁷⁵¹ O ústavu souhrnně: B. Mansfeld, Ústav lidské práce, in: *Nová práce*, roč. XXI, č. 11, listopad 1939, s. 153-154.

⁷⁵² Helena Janderová, Psychotechnický ústav, in: *Technokracie v českých zemích (1900-1950)*, eds. Jan Janko / Emilie Těšínská, Praha 1999, s. 142.

či jiných nežádoucích následků.⁷⁵³ Přibližně v této definici spatřoval cíl vědy o práci ředitel Ústředního psychotechnického ústavu, po té ředitel Ústavu lidské práce uznávaný psycholog a pozdější univerzitní profesor Jan Doležal.⁷⁵⁴ Konkrétně byla psychotechnika relativně novou vědeckou disciplínou, která se zabývala lidským faktorem v pracovním procesu. Poskytovala vědecké zázemí při určování individuálních pracovních schopností a dovedností a vhodnému výběru povolání nebo zařazením na pracovní místo. Jak lze snadno odvodit z výše uvedených slov Fritze Todta, velmi populární byla psychotechnika také v Německu, kde se koncentrovala v Ústavu pro výzkum práce při Německé pracovní frontě (*Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront*). Nelze prokázat vzájemné kontakty jejich pracovníků, ale blízcí si německý ústav a Ústav lidské práce nebyly pouze obecným zájmem o vědu o práci. Spojovala je velmi podobná náplň činnosti a také název, protože protektorátní ústav býval v překladu označován za *Institut für Arbeitswissenschaft*.⁷⁵⁵

Ústav lidské práce vyvíjel svou činnost po celou dobu okupace. Spravoval se a hospodařil samostatně, ale formálně byl přičleněn k České akademii technické.⁷⁵⁶ V kuratoriu – v jednom ze správních orgánů Ústavu, působili zástupci Národního odborové ústředny zaměstnanecké i nositelů sociálního pojištění, což umožňovalo úzce provázat působení jednotlivých institucí sociálně zdravotní prevence a poúrazové péče. Ústav lidské práce převzal kádry bývalého Ústředního psychotechnického ústavu, čímž navázal a zkušenostmi svých zaměstnanců přispěl k soustředěné činnosti v zájmu projektu přestavby. V roce 1939 disponoval až 50 zaměstnanci.⁷⁵⁷ Podle dnešních hodnocení právě z Ústavu lidské práce později vzešla celá řada významných českých psychologů.⁷⁵⁸ Ústav byl evidentně tvůrčím prostředím. Ze zprávy vypracované v červnu 1945 víme, že až do roku 1941 „*nepociťoval válečné poměry*“, což po válce vedlo k pochybnostem o jeho působení za okupace.⁷⁵⁹ Po

⁷⁵³ Jan Doležal, *Věda o práci. (Podle zápisů z přednášek)*, Praha 1947, s. 11.

⁷⁵⁴ Jan Doležal (1902–1965) se zaměřoval na psychologii práce (zvláště na výkonnost), užitou psychologii a experimentální výzkumné metody. Autoři *Dějiny české a slovenské psychologie* jej charakterizují jako bystrého, kritického člověka s analytickým uvažováním. Vynikal jako organizátor a metodolog a byl rovněž technicky a matematicky erudovaný. Studoval v Praze a v Lipsku a jako docent psychologie se habilitoval na Filozofické fakultě Karlovy univerzity v Praze. Až do roku 1932 působil v Německu. Univerzitním profesorem se stal až v roce 1947. Simona Hoskovcová / Jiří Hoskovec / Daniel Heller, *Dějiny české a slovenské psychologie*, Praha 2016, s. 114; URL: <http://www.vnorovy.cz/index.php/shortcodes/slavni-rodaci/jan-dolezal> [21. 9. 2017].

⁷⁵⁵ K AWI/DAF blíže viz Rüdiger Hachtmann, *Das Wirtschaftsimperium der Deutschen Arbeitsfront, 1933-1945*, Göttingen 2012.

⁷⁵⁶ NA, f. ÚLP, k. 1: Alfred Dratva, O přeměně „Ústředního ústavu psychotechnického“ na „Ústav lidské práce“. (Předneseno 24. ledna 1940 na poradě VI. odboru ČAT.

⁷⁵⁷ NA, f. ÚLP, k. 2: Výroční zpráva Ústavu lidské práce za rok 1939.

⁷⁵⁸ Simona Hoskovcová / Jiří Hoskovec / Daniel Heller, *Dějiny české a slovenské psychologie*, s. 114.

⁷⁵⁹ NA, f. Ústav lidské práce, k. 1: Zápis o 1. pracovní schůzi zaměstnanců ústavu, vedené doc. Doležalem dne 11. června 1945.

vzniku protektorátu měl Ústav lidské práce poměrně široké zastání, mj. také ve Výboru Národního souručenství, který podpořil vybudování tohoto ústavu následujícími slovy: „*Ústředním článkem hospodářského snažení má býti člověk. Jde tedy nyní o to vybudovati vědeckou instituci, která by obrátila svůj zřetel k lidské práci. Jest třeba zlepšiti a zdokonaliti spolupráci všech členů a složek národa, našim cílem musí býti radostnější a lepší práce všech*“.⁷⁶⁰ Ústav lidské práce podléhal Ministerstvu školství a národní osvěty a zabýval se zejména výběrem žactva na střední školy, vyšetřováním kvartánů a abiturientů a poradenstvím poskytované živnostenskému dorostu. Pracovníci ústavu definovali svou náplň práce jako plnění „sociálně hospodářských úkolů“, které „*měly zmenšovat škody, způsobené rokem 1938 /krize, nezaměstnanost/*“.⁷⁶¹ Účast na přestavbě, jejíž součástí byly kroky ve smyslu hospodářské a sociální stabilizace, jakož i zjevné reformní ambice, se týkaly také pracovníků Ústavu lidské práce. Nemalou úlohu hráli jeho zaměstnanci především s ohledem na agendu pracovního nasazení, které bylo v protektorátu centrální otázkou.

Po zřízení úřadů práce v červenci 1939 se toho na agendě Ústavu lidské práce mnoho nezměnilo. Úřady práce totiž převzaly značnou část kompetencí týkající se poradenství pro volbu povolání a zvláště úkolu, zajistit pro jednotlivá povolání dorost.⁷⁶² Od 1. ledna 1942 se navíc musel každý, kdo ukončil studium na obecné či střední škole, do 14 dnů přihlásit na úřadu práce a buď ihned zahájit výkon svého povolání, anebo se podrobit odbornému výcviku. V úřadech práce se měly kompletovat požadavky podnikatelů na vybrané pracovní pozice a výsledky šetření dorostu. Součinnost s úřady práce lze považovat za klíčovou roli Ústavu lidské práce. Konkrétní náplň jeho činnosti se upřesnila teprve v září 1942, kdy jej v deseti bodech shrnulo nařízení protektorátní vlády.⁷⁶³ Přiznávalo mu – ve zkratce – péči o zvýšenou hospodárnost lidské práce; výzkum, popis a výchovy k povolání; metodickou vedení výcviku učňů a dorostu; spolupráci s veřejnými a soukromými institucemi a podniky při plánování a péči o přeškolení dělníků a zaměstnanců; sledování vývoje jednotlivých povolání v souvislosti s pracovním dorostem; součinnost se školskými úřady při výběru žactva; spolupráci při řešení otázek všeobecné výchovy k povolání a práci; agendu sociálního práva a konečně také spolupráci s veřejnou správou při výběru jejich zaměstnanců.

⁷⁶⁰ NA, f. ÚLP, k. 1: Důvodová k návrhu Výboru Národního souručenství na vybudování Ústavu pro výzkum lidské práce [1939].

⁷⁶¹ NA, f. Ústav lidské práce, k. 1: Zápis o 1. pracovní schůzi zaměstnanců ústavu, vedené doc. Doležalem dne 11. června 1945.

⁷⁶² Vládní nařízení č. 433/1941 Sb. o poradenství pro volbu povolání a o včleňování mladistvých do práce.

⁷⁶³ Vládní nařízení č. 333/1942 Sb. o Ústavu lidské práce (Institut für Arbeitswissenschaft).

Slova o „vědeckém ústavu s praktickou orientací“, za nějž byl Ústav lidské práce po válce vydáván, nebyla vůbec daleko od reality. Pokud jde o statistiku vyšetřených osob, během roku 1939 podnikli jeho pracovníci celkem 12 000 vyšetření, a to buď ve zkušebnách Ústavu či průmyslových podniků, popř. přímo na národních a středních školách, a zadali zkušební testy pro měření inteligence pro nastávající primány. O rok později se jednalo až o 17 500 vyšetření dětí a dospělých, přičemž v bezmála 44 % případů převažovaly prohlídky učňů.⁷⁶⁴ Zkušební testy vědci zadávali na základě výnosu Ministerstva školství a národní osvěty z 28. března 1939, které zavedlo psychotechnické vyšetřování žactva hlásící se do prvních tříd střední školy v obvodu Velké Prahy.⁷⁶⁵ Testy měly poskytnout informaci o jejich „verbální inteligenci“, „myšlenkovo-názorové“ schopnosti a současně také měřit jejich „mentální rychlost“. Zjištěné výsledky se později porovnávaly s výsledky vykonaných přijímacích zkoušek týchž žáků a jejich studijním prospěchem za první pololetí. Výsledky z vyšetření, kam rodiče přihlásili více než 3 000 žáků, údajně hovořily o tom, že testy Ústavu lidské práce jsou průkazné. 14,5 % žáků se prokázalo jako výborně způsobilí, 20,2 % jako velmi dobře způsobilí, 49,9 % jako způsobilí, 9,7 % jako méně způsobilí a 5,7 jako nezpůsobilí.⁷⁶⁶ V další fázi je mělo prověřit ještě sledování studijního prospěchu testovaných žáků po další čtyři roky.

Při vyšetřování dorostu se naopak navazovalo na zkušenosti z předchozích let. Hlavním posláním bylo propojit dovednost a zájem jedince s aktuální situací na trhu práce. Vzhledem k řízenému hospodářství se jednalo spíše o atraktivnost daného povolání pro průmyslové podniky, resp. vyhlídkách jednotlivých povolání. Z toho můžeme dedukovat určitou preferenci dělnických oborů, ale přesto tento přístup nelze hodnotit výhradně negativně. Pečlivé hledání životního uplatnění mohlo dítěti umožnit využít své schopnosti a zbytečně méně nenadané jedince nenutit k dalšímu studiu.

Činnost Ústavu lidské práce na poli pracovně psychologické diagnostiky byla široká a týkala se žáků a studentů národních a středních škol. Vedle toho, ale Ústav lidské práce ve spolupráci se Zemským ústředím péče o mládež, Ústředím péče o pracující dorost a s Ústředím poraden pro volbu povolání budoval také síť veřejných poraden pro volbu povolání, jejíž dokončení se očekávalo v roce 1942. Zejména úzká spolupráce s posledním jmenovaným subjektem tvořila základ systematického studia pracovních vyhlídek českého

⁷⁶⁴ NA, f. ÚLP, k. 2: Ústav lidské práce v roce 1940. /Zpráva o činnosti/.

⁷⁶⁵ Výnos ministerstva školství a národní osvěty č. 20.548/39 – I z 28. března 1939.

⁷⁶⁶ NA, f. ÚLP, k. 2: Výroční zpráva Ústavu lidské práce za rok 1939.

dorostu v jednotlivých povoláních. Na tomto úkolu pracovali zaměstnanci Ústavu lidské práce pochopitelně také v součinnosti s úřady práce. Byli tak začleněni do organizační sítě, která měla maximálně racionalizovat poměr mezi pracovní nabídkou a poptávkou na trhu práce. Fakticky to znamenalo především přizpůsobení se požadavkům podniků vyrábějících pro německý válečný průmysl. Nebyl to ovšem jen přestavbový étos, který v zájmu ochrany a jednoty národa proměnil aktivní spolupráci s okupačními úřady v podíl na účelné distribuci pracujících sil a souběžně ve snahu minimalizovat dopady války. Pozitivním referenčním rámcem byly pro pracovníky Ústavu lidské práce nepochybně také nároky vědy a vědeckého poznání, jejichž možnosti za protektorátu se ukazují především ve srovnání s organizací vědy o práci v meziválečném a poválečném období. Okupace svým řízeným hospodářstvím a striktně organizovaným trhem práce vytvářela vcelku příhodné podmínky pro rozvoj studia lidské konstituce, psychotechniky a ekonomie práce.

V. Politika zdraví

Zdravá populace byla jedním z centrálních biopolitických cílů moderních států a také za nacismu byla podstatným faktorem při jeho expanzi a budování nacistického panství. Ochranná funkce politiky zdraví, kterou zde rozumím vytváření přijatelných podmínek a prostředí pro udržení či zlepšení zdraví členů národa, existovala paralelně k destruktivním metodám, ale její dosah byl omezen pouze na určitou část obyvatelstva podle příslušnosti k národnímu společenství. Politika zdraví se obvykle spojuje s eugenickou perspektivou, která nejčastěji dominuje hodnocení zdravotnictví a medicíny za nacionálního socialismu. Koncentrace pozornosti na zneužívání lékařské vědy v koncentračních táborech, ústavech či laboratořích, nezřídka pomíjí aspekty dostupnosti a rozsahu veřejné zdravotní služby ve vztahu k obyvatelstvu, které byla ponechána možnost nárokovat si veřejnou zdravotní péči. Jsou to dvě paralelně existující a vzájemně se doplňující badatelské perspektivy, které ovšem nemají podobné zastoupení. I v tomto relativně „běžném“ provozu zdravotnictví lavírovalo na hraně nelítostné selekce, protože stanovovalo podmínky, za kterých bylo možné lékařské ošetření, obvykle z politických a ideologických důvodů, odepřít.

Vymezení pole bádání o zdravotní politice otevírá diskuzi o destruktivnosti nacistického přístupu ke „zdraví“, spíše než aby v kontextu místa a času definovalo posun významů a proměnu sociálně zdravotní praxe. Pohledem do norem a činnosti protektorátní správy přitom není obtížné odhalit přítomnost a kontinuální chod zdravotnických zařízení, distribuci farmaceutik či nejrůznějších rehabilitačních praktik jako souboru prostředků k prevenci a terapii zdravotních komplikací. Tato poměrně snadno doložitelná skutečnost ovšem sama o sobě neříká mnoho o změnách, k jakým došlo v oblasti zdravotní prevence a terapie, jaký dopad měla okupace a válka na funkčnost a dostupnost lékařského ošetření, kdo si mohl nárokovat ošetření a v jakém rozsahu mu podmínky vymezené novým právním a společenským řádem tuto péči umožnily. Spektrum těchto otázek je třeba nahlížet širší optikou. V období okupace docházelo k prosazování nejrůznějších restrikcí a zvýšené kontroly a je proto na místě položit si otázku, jak se projevily ve zdravotnictví, jaký krátkodobý či dlouhodobý záměr reprezentovaly a jakou měly funkci.

Poválečné publikace k dějinám zdravotnictví konstatují často zanedbanost a strádání obyvatelstva a zdravotnických zařízení za okupace.⁷⁶⁷ Na stavu české společnosti se mělo projevit, že tvořila hospodářské zázemí jedné z válčících stran a zemi postihla silná exploatace. Omezení v důsledku války, resp. podřizování každodenního života obyvatelstva válečnému průmyslu a dění na frontě byly charakteristickým rysem fungování veřejných institucí napříč celou Evropou. Na řadě území, které okupovalo nacistické Německo, byly tyto restriktce silnější či dokonce přímo ničivé, jelikož postupovaly zejména podle etno-rasového klíče.⁷⁶⁸ Jinde však i přes omezování provozu zůstávaly veřejné sociálně zdravotní instituce funkční po celou válku, jak dokládá mimo jiné protektorátní příklad. Navíc, nehovoříme-li pouze o okupačních režimech, právě medicína, podobně jako řada technických odvětví vědecké činnosti dokázala některé zjevné pokroky. V Oxfordu v roce 1941 se takto poprvé terapeuticky testovalo antibiotikum objevené Alexandrem Flemingem bezmála o dekádu dříve, aby se ještě za války rozjela průmyslová výroba penicilinu v USA.⁷⁶⁹ Poznatky a o jeho účincích pronikly až do okupované Evropy. V českém prostředí jej ještě za okupace vyvinuli v továrně na léčiva v Praze-Měcholupech.⁷⁷⁰ Moderní metody a technologie se uplatňovaly nejen v oblasti politiky zaměstnanosti a racionalizace, jak jsme mohli vidět v případě politiky práce, nýbrž i v jiných oblastech lidské činnosti. Kontrast těchto inovací s praxí zavedenou ve vyhlazovacích táborech je nepřehlédnutelný. Druhá světová válka produkovala různé formy a stupně destrukce, a proto největší kontroverze právem vyvolává oblast zdravotnictví, v níž se více než kde jinde docházelo k relativizaci významu lidského života a smrti. Vnášení nacistických idejí do zdravotnické praxe vztahovalo na vyloučené skupiny a jednotlivce specifický rasově biologický diskurz, zatímco uznání členové národního společenství nadále požívali výhody léčebných a zdravotnických služeb. Vedle represivních postupů zde reálně existovala celá řada podnětů, které vypovídaly o obecné snaze zlepšit sociální a zdravotní situaci a netýkala se přitom výlučně příslušníků německého národa. Jak jsem již popsala v kapitole o budování pospolitosti, představové a do budoucnosti orientované ambice českých politických a expertních aktérů se značně uplatnily také v oboru zdravotnictví a v oblasti sociálně zdravotní správy. Pro český kontext a jinak pro oblast zdravotnictví

⁷⁶⁷ Např. Zdeněk Štich a kol., *15 let nového československého zdravotnictví 1945–1960*, Praha 1960.

⁷⁶⁸ Připomenout bych zde chtěla alespoň původní české texty, které prezentují osobní zkušenost. Například lékař F. Bláha, který působil v koncentračním táboře Dachau jako patolog a histolog: František Bláha, *Medicína na scestí*, Praha 1946; Josef Charvát, *Deník profesora Josefa Charváta z roku 1945*, eds. Marie Bahenská, Hana Barvíková, Praha 2014; apod.

⁷⁶⁹ Srov. Josef Charvát, *Vývoj lékařství v poslední válce*, Praha 1947.

⁷⁷⁰ Petr Svobodný / Ludmila Hlaváčková, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004, s. 195.

zvláště platí výraz „pečovatelská diktatura“ (*Wohlfahrtsdiktatur*) či termín historika Götze Alyho „diktatura sociálního blaha“ (*Wohlfühl-Diktatur*).⁷⁷¹

V této kapitole se nebudu zabývat inovacemi na poli farmaceutik ani destruktivní metodami experimentální medicíny vůči skupinám vyloučených z „národní pospolitosti“. Pokusím se ověřovat, nakolik funkční a tedy dostupné bylo zdravotnictví v protektorátu. Budu se o to pokoušet pohledem do organizace sociálně zdravotní pomoci nárokovatelné ze sociálního pojištění či poskytované v rámci chudinské péče. Veřejnoprávní nárok na lékařskou péči se v této době s ohledem na proměnu spektra klientů sociální politiky výrazně deformuje, aniž by to všem reflektovala užívaná terminologie. Mým záměrem je definovat základní parametry zdravotní politiky v prostoru protektorátu a popsat způsoby, jak byla tato služba k dispozici českému a německému obyvatelstvu z hlediska jejich zákonného nároku.

Zdraví v pojmech a praxi

Zdravotní péče poskytovaná protektorátnímu obyvatelstvu, opírající o soustavu sociálně zdravotních a pojišťovacích institucí, byla službou zděděnou a v zásadě zachovanou v parametrech meziválečné praxe. Veřejné zdravotnictví, jak jsme mohli sledovat v kapitole o budování státu, patřilo k důležitým tématům první republiky, vyznačující se důrazem na modernizaci a veřejnoprávnost. Dokladem je toho historický význam zákona o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří přijatý v roce 1924.⁷⁷² Z hlediska koncepce ovšem první republika v oblasti zdravotní politiky kolísala mezi dvěma rozdílnými tradicemi: středoevropskou (německou a rakouskou), která se orientovala na kurativní (léčebný) přístup k pacientovi v ordinacích, nemocnicích a ambulatoriích nemocenských pojišťoven a zaoceánskou, která kladla důraz na preventivní přístupy v poradnách dobrovolnických organizací poskytující ovšem výhradně rady a informace.⁷⁷³ Hledání cesty k překlenutí tohoto dualismu stejně jako debaty o zakomponování preventivní medicíny do moderního československého zdravotnického systému se odehrávalo na nejrůznějších expertních fórech prakticky v průběhu celého meziválečného období. Snaha pojímat pacienta v jeho

⁷⁷¹ Götz Aly, *Die Wohlfühl-Diktatur*, in: *Der Spiegel*, Nr. 10, 2005, Dostupné z URL:

<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-39613406.html> [20-7-2017].

⁷⁷² Zákon č. 221/1924 Sb. z 30. října 1924 o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří Pozn.: ust. § 285 nabývá účinnosti už dnem 30. 10. 1924.

⁷⁷³ Hana Mášová, *Dva pilíře přestavby československého zdravotnictví. Nedvědův a Albertův plán*, in: *České zdravotnictví. Vize a skutečnost, složitá peripetie od plánů k realizaci*, eds. Hana Mášová, Eva Křížová, Petr Svobodný, Praha 2005, s. 71.

komplexnosti, nikoli pouze jako člověka s konkrétním zdravotním problémem, nýbrž jako součást určitého prostředí se stávala metou moderního zdravotnictví v Československu. Dříve nebo později v sobě měla obsáhnout oba přístupy – preventivní i léčebný, a oba organicky zakomponovat do služeb veřejných institucí. Během první republiky se tento cíl nepodařilo naplnit. Opěrným pilířem zůstávaly dobrovolnické organizace sociální péče a nadále se rovněž reprodukovalo napětí mezi lékaři a nemocenskými pojišťovnami orientující se převážně na léčebný charakter poskytovaných služeb.

Okupace nepřerušila žádné výrazné reformní období československého zdravotnictví. Řez do organizace a správy zdravotnictví učinily už události podzimu 1938. Územní změny po Mnichovu ohrožily funkčnost veřejného zdravotnictví narušením nemocniční sítě a v některých oblastech omezením dostupnosti lékařské pomoci. Étos druhé republiky, který se nesl pod heslem „Republika malá, ale naše“, byl nesen motivací přebudovat stát na účelněji a spravedlivěji fungující systém, jež sdílela politická reprezentace, expertních kruhy i širší veřejnost. Týkalo se to také veřejného zdravotnictví, kde se takřka okamžitě aktualizovaly plány nejen na stabilizaci institucionální sítě, ale také na její revitalizaci. Tyto přestavbové ambice domácích aktérů přenesly do protektorátu a v tomto období pak zůstávaly prokazatelně přítomny. Zdraví obyvatelstva nicméně nebylo pouze zájmem protektorátních (českých) orgánů, ale do značné míry jej spolu s nimi sdílely okupační úřady. „Zdravotní povinnost“ (*Gesundheitspflicht*) se po dobu okupace totiž reálně týkala také českých pracujících, protože zdraví bylo předpokladem pracovní výkonnosti. Symbolické vyjmutí „zdraví“ z osobního vlastnictví každého jednotlivce a jeho bezmála „znárodnění“, výstižně vyjadřuje dobový citát *Deine Gesundheit gehört nicht Dir!* (Tvé zdraví ti nepatří).⁷⁷⁴ V podobném smyslu lze rozumět také vyjádření českého matematika a odborníka na sociální pojištění Viléma Havlíka z roku 1940, podle kterého se heslo „čas jsou peníze“ ve 20. století vyvinulo v tezi „zdraví jsou peníze“. Tedy více než kdy jindy platilo, že ztráta pracovní doby stojí jednotlivce možná jen haléř, ale celý kolektiv klidně celý milion.⁷⁷⁵

Ze sledovaných segmentů sociální politiky je zdravotnictví patrně nejvíce hodnotově rozpolcené: usilovalo o zdraví, jindy snadno odsuzovalo k smrti. Navazovalo jednak na moderní liberální politiku zdraví, protože se využívaly existující a dobře zavedené instituce veřejné sociální politiky. V zájmu zdraví národa ovšem docházelo také k soustředování dat potřebných k analýzám o zdravotním stavu populace a jeho germanizačním potenciálu.

⁷⁷⁴ Norbert Frei, Einleitung, in: *Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit*, München 1991, s. 11.

⁷⁷⁵ Dr. V. Havlík, Zdraví jsou peníze, in: *Práce a hospodářství*, roč. 1, č. 3-4, září 1940, s. 59.

Stanovení „objektivních“ kritérií mentální a fyzické normality nacionálně socialistický stát určoval, čím zdraví je přednější a komu je třeba v případě ošetření dát přednost. Vnímání kategorií života, zdraví a nemoci signifikantně proměnilo pod ideologickým diktátem. Tato badatelská perspektiva je patrně nejvíce tematizovaná právě s ohledem na konsekvence této ideologizace, jímž bylo především hromadné vyvražďování židovského obyvatelstva a osob s mentálním či fyzickým postižením. Pokud se týká neněmeckého nežidovského obyvatelstva, o něž režim naopak projevoval zájem, zdravotnictví se stávalo systémem málo přehledným, co se týká intencí a plánů okupačních autorit. Ve vztahu k německému obyvatelstvu se nacistická zdravotní politika vyznačovala zásadou, že individualistický přístup ke zdraví je překonaný a v centru pozornosti je kolektiv, resp. národ. Tedy i zájem jedince na svém vlastním zdraví byl v důsledku vyjádřením zájmu o kolektiv a jeho zdravotní kondici a pracovní schopnost. Později se toto pojetí uplatnilo také v případě české obyvatelstva. Tato základní premisa se opírala o tehdejší poznatky genetické komplexity jednotlivých onemocnění a dále rozvíjela myšlenku upřednostnění péče o „rasu“ před péčí o zdraví.⁷⁷⁶ Preventivní a léčebná zdravotní péče byla praktikována výhradně v zájmu národně rasového společenství. Předcházení nemoci byl přístup blízký také českým úředníkům a odborným lékařským kruhům mimo jiné proto, že v určitém momentě připomínal meziválečné liberální úvahy o propagaci zdraví a zdravotní kondici občanů.

Doposud byl tento úkol svěřen zdravotní policii jako orgánu z doby Rakousko-Uherska s širokou působností od dozoru nad veřejnými prostory či průmyslovými podniky, přes akutní pomoc při nemoci či úrazu, očkování proti neštovicím po dohled nad tělesnou výchovou.⁷⁷⁷ V praxi byla ovšem v meziválečné době slabou a neefektivní institucí a ozývaly se hlasy, že individuální preventivní péče by se měla stát součástí každého řádně vybudovaného systému nemocenského pojištění. Měla to být jedna z cest, jak vylepšit poměr mezi lékařskou službou a nemocenským pojištěním, protože právě ve třicátých letech se rozpoznávaly dvě základní příčiny nesouladu. Nespokojenost s kvalitou lékařské práce u pojištěnců a vztah lékařů ke správě pojišťoven.⁷⁷⁸ Jinými slovy, omezené finanční prostředky pojišťoven určené k honorování lékařů za odvedený léčebný úkon se vynakládaly s cílem zajistit ošetření

⁷⁷⁶ Michal Šimůnek, Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939–1942. Část 1.: Východiska, zřízení, členění, in: *Dějiny věd a techniky*, č. 4, 2006, s. 237.

⁷⁷⁷ Celý výčet aktivit a pole působnosti zdravotní policie viz zákon č. 332/1920 Sb. z 15. dubna 1920, jímž stát přejímá výkon zdravotně-policejní. Oproti předchozím úpravám nově tímto zákonem převzal stát od obcí zodpovědnost za zdravotní dohled.

⁷⁷⁸ Závěry z diskusních večerů. Debatní večer dne 15. prosince 1933: Základní zásady pro reformu léčebné péče v nemocenském pojištění, in: *Nemocenské pojištění jinde a u nás. Cyklus debatních večerů, pořádaný sociálně-lékařským sborem mladé generace lékařů při Ú. J. Čsl.*, Praha 1934, s. 81.

pojištěnce a jeho rodinných příslušníků na úkor kvality poskytnuté v rámci péče o pojištěnce samého.

Preventivní forma zdravotní péče byla součástí revalorizace zdraví jako fenoménu, který zásadně ovlivňuje všechny sféry lidské činnosti. Nebylo tomu pochopitelně poprvé, kdy se stát ujímal své paternalistické role, protože pokroky moderní medicíny posilovaly státní kontrolu nad populačním a zdravotním stavem obyvatelstva již od 18. století. Nejsystematičtěji ji popsal na konci sedmdesátých let 18. století německý lékař Johann Peter Frank, podle kterého byl úkolem zdravotní policie komplexní systém pozorování příčin nemocnosti a úmrtnosti, normalizace lékařského vědění a profese, jakož i lékařské praxe a její administrativní zajištění. Jednou z klíčových otázek, které Franka fascinovaly, byly záležitosti depopulace a populačního růstu.⁷⁷⁹ Od tohoto pojetí v pozdním novověku, které nařizovalo dozor nad společností a administrativními opatřeními si vynucovalo zlepšení veřejné hygieny, se situace do čtyřicátých let 20. století posunula kupředu. Nacistické Německo se ovšem svými dohlížecími metodami cíleně vracelo k represivním metodám také na poli zdravotní politiky, která patřila mezi prvořadé zájmy státu a toho nacistického zvláště.

Podle nacionálního socialismu (a nejen podle něj) se síla a energie koncentrovala ve zdravém jedinci. Využít jeho potenciál bylo možné na válečné frontě i v továrním provozu, pokaždé v oddanosti a v nasazení pro národ. Zdravotně-policejní disciplinace jako nástroj k zajištění zdraví byla proto organickou součástí nacistické zdravotní politiky. Tato kolektivistická perspektiva, nemnoho vzdálená absolutistickému přístupu novověkého státu, se zde spojovala s rasovými předsudky a silně exkluzivním pojetím národní identity. Propojení těchto úvah umožnila jednak depopulace jako fenomén ohrožující existenci národních států od konce 19. století, a jednak obecné zhoršení zdravotního stavu obyvatelstva, jenž souvisel s epidemiologickými hrozbami a ekonomickou krizí. Bez větších problémů lze tyto faktory identifikovat také v českém prostředí. Meziválečné Československo čelilo oběma hrozbám – vymírání a nemocnosti, proto se snažilo vzdorovat opatřeními v oblasti populační politiky a ve zdravotnictví. Zdravotní politika měla poskytnout ochranu co nejširší možné skupině obyvatelstva kombinací služeb kryté z veřejnoprávního sociálního pojištění a na poli chudinské péče kombinací služeb státu a dobrovolných organizací. Nejednalo se ještě o universalisticky koncipovanou sociální politiku jako o několik desítek let později, ale cílem zůstávala sociální stabilita státu a zdraví jeho občanů.

⁷⁷⁹ Daniela Tinková, *Zákeřná měřítis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012, s. 42n.

Dříve, než se budu věnovat tomu, jaký význam měla politika zdraví za nacistické okupace, je třeba se zastavit u samotného termínu „veřejné zdravotnictví“. Přestože došlo k proměně národnostního složení protektorátní společnosti a přijetí národně rasových opatření, protektorátnímu zdravotnictví paradoxně zůstal přívlastek „veřejný“. „Veřejnost“ se v tomto textu doposud neobjevovala jako termín pojmenovávající skupinu klientů sociální péče, neboť ji lze v kontextu procesů exkluze a inkluze označit pouze za velmi vágní ekvivalent tehdejší společenské konstelace, jak jsme mohli vidět v kapitole o budování pospolitosti. „Veřejnost“ naznačuje autonomní komunitu založenou na principech liberální společnosti a v kontextu ustavování „národní jednoty“ tudíž nedokáže reflektovat probíhající přetváření sociální skladby tehdejší společnosti. V jiné souvislosti se s podobnou obsahovou nejednoznačností pokoušel vypořádat Ian Kershaw, který zevšeobecnující výraz „veřejné mínění“ (*öffentliche Meinung*) nahradil míněním „národním“, resp. „lidovým“ (*Volksmeinung*), aby se vyhnul terminologii užívané v kontextu pluralistického názorového pole, jež je obvykle spojováno s prostředím demokratické společnosti.⁷⁸⁰

Zdravotnictví bylo chápáno jako věc veřejná už delší dobu, jak lze snadno doložit zákonem o veřejné zdravotní službě z 30. dubna 1870, který byl na svou dobu moderní zdravotnickou normou. V tradici z doby monarchie a meziválečných let přítomnost „veřejnosti“, jejíž pomocí se popisoval dosah působení daných opatření, vydržela až do protektorátu, jak potvrzuje opatření o „veřejném zdravotnictví“ z července 1942, o němž bude ještě dále řeč. Protektorátní situace ovšem kontrastovala s meziválečnou praxí v definici klienta sociální politiky. Exkluze z této „veřejnosti“ na základě rasové selekce za souběžného vytváření „národní pospolitosti“ Čechů se stává nejviditelnější právě v kontextu sociálních politik a jejich zájmových sfér. Ačkoli vývoj na říšském a protektorátním území probíhal odděleně, nelze přehlédnout zřejmé inspirační roviny, podle nichž se v českém prostředí přetvářela zdravotní správa a modeloval zdravotnický diskurz. Výraz „veřejné zdravotnictví“ je s ohledem na exkluzivní náboj sociální praxe zavádějící, ale je součástí dobové terminologie.⁷⁸¹ Přesto je na místě uvažovat, zda protektorátní podoba zděděného

⁷⁸⁰ Ian Kershaw, *Alltägliches und Außeralltägliches: Ihre Bedeutung für die Volksmeinung 1933–1945*, in: *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*, Hrsg. Detlev Peukert, Jürgen Reulecke, Wuppertal 1988, s. 274.

⁷⁸¹ Historický kontext ve stručnosti nabízí např. Eva Pýchová / Karel Dohnal, *Koncepce veřejného zdravotnictví v České republice v historických souvislostech – odkud vychází a kam směřuje tento obor?*, in: *České zdravotnictví: Vize a skutečnost složité peripetie od plánů k realizaci*, eds. Hana Mášová, Eva Křížová, Petr Svobodný, Praha 2005, s. 133–143.

veřejnoprávního zdravotnictví nebyla něčím jiným, například zdravotnicím *národním*, protože sloužilo potřebám národního společenství.

Základní přístupy v oboru zdravotnictví, které spočívaly v opatření předcházející nemoci (*Vorsorge*) a řešení nastalých problémů (*Fürsorge*), nepředstavovaly zásadní obrat na poli „veřejného zdravotnictví“. O preventivní péči jako formě přístupu k pacientovi se v první polovině 20. století již po jistou dobu diskutovalo. K jejímu zakotvení v zákoně však docházelo spíše výjimečně.⁷⁸² Požadavek na zavedení systematické preventivní péče dával impuls ke komplexnější změně v existujícím systému, která měla iniciovat nejen procesy individualizace a liberalizace, ale stejně dobře přinášet restriktce a zavádění norem.⁷⁸³ V českém prostředí byly patrné stále velké limity v oblasti zdravotní prevence. Převahu mělo sociální pojištění, resp. na institucionální úrovni Ministerstvo sociální péče, zatímco Ministerstvo veřejného zdravotnictví bylo slabým resortem s poměrně malým rozpočtem. To ponechávalo větší prostor a jistou prioritu léčebné péči, která byla nárokovatelná ze sociálního pojištění. To je rovněž důvodem, proč se sektor zdravotnictví mnohem více orientoval na terapeutickou činnost a nevěnoval tolik pozornosti preventivním přístupům, jak si velmi dobře uvědomovaly expertní kruhy.⁷⁸⁴ Prevenci v Německu považovali čeští lékaři za pokrokovou a úspěšnou a očekávali odpovídajícím způsobem zlepšení také v českém prostředí, přičemž nový sociální řád protektorátu tomu neměl vůbec bránit. Tento systémový nesoulad lze snadno demonstrovat na konkrétním příkladu. Když Úřad říšského protektora v létě 1942 navrhoval, aby na preventivní zubní péči německých školáků přispívaly určitým dílem protektorátní pojišťovny, reakce ze strany vysokých německých úředníků působících na těchto ústavech byla rozpačitá, neboť s tímto typem péče jednoduše sociální pojišťovnictví v protektorátu, na rozdíl od německého, nepočítalo.⁷⁸⁵

Moderní metody osvojené za nacionálního socialismu si ovšem vybraly svou daň. Německý úspěch kompenzovala minimalizace klinické péče o individua, aby se vyzdvihla a

⁷⁸² Příkladem je zde uzákonění povinného očkování proti neštovicím v roce 1919. Viz zákon č. 412/1919 Sb. o povinném očkování proti neštovicím Pozn.: Účinnost pro území Slovenska stanovena odlišně zvláštním nařízením, 28. července 1919.

⁷⁸³ Srov. Malte Thießen, *Gesundheit erhalten, Gesellschaft gestalten: Konzepte und Praktiken der Vorsorge im 20. Jahrhundert: Eine Einführung*, in: *Zeitgeschichte online – Fachportal für Zeitgeschichte*, č. 3, 2013; dostupné z URL: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/site/40209395/default.aspx> [2013-11-13].

⁷⁸⁴ V nových poměrech, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI, č. 6-7, 5. dubna 1939, s. 81.

⁷⁸⁵ NA, f. ÚŘP, k. 1008: Franz Ritter an Herrn Oberregierungsrat Joseph Schneider, Betr.II 4 c 840/42 – Ausbau der Zahnbehandlung, 30. Juli 1942.

ideologizovala preventivní péči ve prospěch národního společenství.⁷⁸⁶ Jejím předpokladem byl dostatečný osobní zájem a úsilí pracovat na zdraví svém i celé rodiny. S konceptem „zdravotního vedení“ (*Gesundheitsführung*) označující „*nikdy neupadající, neustále usilující, plně národu sloužící působení pro nejvyšší stav tělesného, duševního a rozumového zdraví jednotlivce jakož i celku*“,⁷⁸⁷ jak ji definoval německý lékař Kurt Blome pro měsíčník Hlavního úřadu pro národní zdraví NSDAP (*Hauptamt für Volksgesundheit der NSDAP*), byla spojována jednak sama národní existence a jednak osvětová činnost mezi německými dětmi a mládeží. Zdravotní vedení směřovalo k „zušlechtování“ jedince v intencích sociálně-zdravotnického diskurzu v zájmu národního celku. Obsáhla jak míru zdravotní prevence a kvalitu nemocenského ošetření, tak také zdravotní výchovu s nezanedbatelným přihlédnutím ke zlepšení dědičného zdraví a „rasových“ dispozic. Institucionálně tyto úkoly zajišťovalo 1100 zdravotních úřadů ve městech a okresech spolu s 2600 pověřenými lékaři.⁷⁸⁸

Richard Bargel, vedoucí pracovník Ústavu pro výzkum práce při Německé pracovní frontě (*Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront*), mluvil o třech sloupech, o které se opírala realizace „zdravotního vedení“ jako instrumentu paternalistické politiky zdraví v Německé říši. První pomyslnou oporu tvořily zmíněné zdravotní úřady s protiepidemickými programy, druhou stranické orgány, jakými byla *Hitlerjugend*, NSV nebo Německá pracovní fronta až po instituci závodních lékařů a konečně třetím pak nemocenské pojištění.⁷⁸⁹ Idea „zdravotního vedení“ se v Německu stala nástrojem prosazování veřejného zdravotnictví. Jak uvidíme později, také v protektorátu existovaly snahy úzce navázat na tyto německé zkušenosti. Úspěchu „zdravotního vedení“ nemohly úřady dosáhnout výhradně shora, nýbrž ve velké míře závisel na vědomé participaci obyvatelstva a jeho vůli pracovat na svém zdraví. Tomuto aspektu se věnoval prominentní lékař považovaný za tvůrce zákonné předlohy nucených sterilizací v nacistickém Německu Arthur Gütt. Už v roce 1932 popsal tři charakteristické fáze postupu ve „zdravotním vedení“. Na samém počátku se jednalo o předcházení nemoci, praktikované správnou výživou, důslednou péčí a patřičným uzpůsobením života. Druhý a třetí cíl se vztahovaly k řešení nastalé sociální situace. Nejdříve bylo třeba včas rozpoznat začínající zdravotní obtíže a komplexním vyšetřením po té

⁷⁸⁶ Warren T. Reich, The Care-Based of Ethic of Nazi Medicine and the Moral Importance of What We Care About, in: *The American Journal of Bioethics*, roč. 1, 2001, č. 1, s. 65.

⁷⁸⁷ Kurt Blome, Gesundheitsführung und die Politik, in: *Gesundheitsführung. Ziel und Weg*, Heft 2, November 1939, s. 37.

⁷⁸⁸ Richard Bargel, *Neue deutsche Sozialpolitik. Ein Bericht über Grundgedanken, Aufbau und Leistungen*, Berlin 1944, s. 73.

⁷⁸⁹ Tamtéž, s. 79.

přistoupit k včasnému ošetření.⁷⁹⁰ Na první pohled nejsou Güttovy cíle nijak problematické, protože popisují postupy komplexní a systematické zdravotní péče. V této podobě byly ovšem maximou rasového společenství, protože se týkaly pouze vybrané skupiny jednotlivců, kteří vyhověli rasové diagnostice. V důsledku tak tvořily součást „rasových“ programů.

V protektorátu obsahovala zdravotně výchovná činnost nejen apelativní formy osvěty, organizaci ozdravných pobytů a zdravotní prohlídky a soustřeďovala se také na propagaci zdravotní výchovy mezi obyvatelstvem. Osvojení těchto postupů českou stranou bylo v souladu s novými podmínkami fungování společnosti a snahou přebudovat dosavadní systém s některými jeho limity. Vydávání odborných publikací pro laickou veřejnost ovšem doplňovaly zcela konkrétními postupy v praxi.⁷⁹¹ Zdravotní komise Výboru Národního souručenství například doporučovala důslednější sociálně-zdravotní péči o školní mládež a lékařský dozor nad tělesnou výchovou mládeže ve formě vládního nařízení. Na úrovni ministerstev se danou problematikou zabýval V. odbor Ministerstva sociální a zdravotní správy, jehož náplní byla „péče o zdraví a vývoj národa“.⁷⁹² Vytyčení zásad preventivní péče jako centrální myšlenky prostupující zdravotnickou reformu v období přestavby tak nepředpokládalo destrukci sítě zdravotních ústavů a fungujícího systému, ale naopak – její stabilizaci a zefektivnění.

Přestavba veřejného zdravotnictví

Soustředění „národních sil“ k naplnění úkolů v oblasti zdravotnictví prokazatelně spadá do období „podzimní revoluce“. Sloučení agend meziválečných Ministerstev veřejného zdravotnictví a Ministerstva sociální péče v listopadu 1938 bylo důležitým krokem směrem k unifikaci a zefektivnění zdravotní péče. Historiografie se obvykle shoduje na tom, že prvorepubliková úprava, která umožnila paralelní existenci Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy a Ministerstva sociální péče, byla pokrokovým řešením v době, kdy bylo třeba věnovat zvýšenou pozornost jednak rozvoji sociálně pojistného

⁷⁹⁰ Arthur Gütt, Zur Einführung, in: *Gesundheitsfürsorge für die Familie. Sonderausgabe der Fortschritte der Gesundheitsfürsorge*, 1932, s. 5

⁷⁹¹ Srov. např. Ant. Bartoš, *Než bude pozdě: Co s dětmi po obrně*, Praha 1939; Václav Hrachovina, *Kurs první pomoci*, Brno 1940; Arnošt Mládek, *Srdce ve zdraví a nemoci. Přehled nauky o srdci pro laiky*, Praha 1940; Jan Včelák, *Něco málo o tuberkulóze*, Praha 1940; Ant. Ostrčil, *Zdravověda a životospráva ženy*, Praha 1940; aj.

⁷⁹² Příslušný odbor shrnoval ve své činnosti oblasti od sociální a zdravotní péče o mládež, eugenické a zdravotní populační péče, prenatalních poraden a poraden pro matky s dětmi, přes péči o fyzicky a duševně nemocné děti, ozdravnou a prázdninovou péči po péči o uprchlíky, potírání sociálních chorob, hygienu měst atd. Detailně viz *Zdravotnická ročenka Protektorátu Čechy a Morava*, roč. 11, 1939–1940, Praha, s. 18.

zákonodárství a jednak modernizaci lékařské a léčebné praxe. Odhlédneme-li od skutečnosti, že tento cíl se nepodařilo naplnit vzhledem ke slabé pozici prve jmenovaného resortu, zdá se, že zájem vytvořit pevnější administrativní orgány veřejné správy, které by zhodnotily dosavadní snažení na poli sociální a zdravotní péče, vzešel z „podzimní revoluce“ a byl poměrně snadno přijat také po 15. březnu 1939. Není náhodou, že se se tento přístup jevil atraktivní oběma stranám – okupačním i protektorátním orgánům. V rámci ideologie budování „národní jednoty“ přicházelo vhod koncentrovat „síly národa“, přičemž sjednocená správa měla umožnit snazší koordinaci a kontrolu finančních a personálních zdrojů. Zefektivnění formou propojení sociální a zdravotní agendy, tak jak ji realizovala česká strana už v listopadu 1938 v podobně Ministerstva sociální a zdravotní správy, byla mimochodem od roku 1941 také v plánech Roberta Leye pro říšský státní aparát. Hlavní představitel Německé pracovní fronty uvažoval o zakomponování tzv. zdravotního díla (*Gesundheitswerk*) a zaopatření ve stáří do ústředního říšského sociálního projektu (*Sozialwerk*) jako jeho integrální součásti. Později měla do nového ministerstva vplynout také agenda ministerstva práce (*Reichsarbeitsministerium*). Avšak mocenské spory, kdo by stanul v čele tohoto rezortu, znemožnily tento plán realizovat. Kategorické odmítnutí tohoto záměru říšským zdravotním vůdcem Leonardem Contim (*Reichsgesundheitsführer*) se opíralo o zdůvodnění, že samostatné nejvyšší říšské úřady nesmí pozbýt svůj přímý a exkluzivní přístup k říšskému kancléři.⁷⁹³ Jakékoli inovace se tradičně odsouvaly na období po vítězství ve válce, podobně jako další významné změny, které by vázaly německé zejména personální a finanční zdroje. Leyovy úvahy nebyly obecně rozšířené v protektorátu a patrně ani v Říši a namísto pozdější reformy v Německu, došlo v protektorátu k rozsáhlé reorganizaci ústředních úřadu, která zrušila Ministerstvo sociální a zdravotní správy a přerozdělila jeho agendu.

Tímto ovšem předbímám v čase. Zatímco se zdravotnická agenda v Říši nacházela při Ministerstvu vnitra, administrativní nastavení v protektorátu bylo kolem 15. března 1939 jiné, avšak z hlediska ideového založení se německému značně přibližovalo. Nové impulsy získávalo díky soustavnému kontaktu expertních a politických činitelů z Říše a protektorátu, ale zjevné zde byly také domácí myšlenkové zdroje. Tento fakt mohl povzbudit jednu z mála optimistických interpretací března 1939, která zaznívala od kritiků meziválečného zdravotnictví, a sice že vůle česko-slovenské (nyní již protektorátní/české) reprezentace na přestavbě ve smyslu sociálního a ekonomického zlepšení situace „českého národa“ se

⁷⁹³ Marie Luise Recker, *Nationalsozialistische Sozialpolitik*, s. 126.

upevní dohledem silnějšího a ekonomicky úspěšnější souseda. Německo sice již několik let platilo za stát antisemitský a tedy radikálně restriktivní v oblasti lidských práv a svobod, a to zejména vůči etnickým menšinám a politickým odpůrcům. Stejně dobře jej ovšem doprovázela pověst země, která dokázala nalézt recept na řešení dopadů hospodářské krize. Zejména politika zaměstnanosti a politika populační tvořily vlajkovou loď nacistického sociálně politického úspěchu, který nacházel ohlas také v československém prostředí a rezonoval zvláště v čase přestavby. Její ideologické založení, jak jsem popsala v kapitole o budování pospolitosti, sdílely různé politické proudy, což umožnilo relativně snadno soustředit širokou politickou podporu kolem politického programu propagující „jednotu národa“ a péči o něj. Obnova a optimalizace sítě nemocničních ústavů, jakkoli bezprostředně souvisela se změnami na poli státního práva v pomnichovském období, stála teprve na jeho počátku. Do výhledu českých úředníků se dostávaly podněty k revitalizaci celé nemocniční sítě, pro kterou v dané chvíli sice chyběly finance, ale nikoli odhodlání. „Život a zdraví národa, stav nemocnic a pokrok lékařské vědy volá po rychlém činu. Proto jest třeba i přes svízelnost doby nakročiti zde mužně, rozhodně a rychle v době co nejkratší“, komentovala situaci redakce časopisu *Sociální reforma* v červnu 1939 a možno ji rozumět v širším významu než jen v kontextu zajištění sítě nemocnic.⁷⁹⁴

Z pohledu zdravotních orgánů byla situace naléhavá, ale konstatování nutnosti „rychlého činu“ nepochybně souviselo nejen s obeznámeností se stavem sociálně zdravotních institucí v Československu, tak jak jej o dva roky dříve shrnul tehdejší ministr veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy Ludwig Czech.⁷⁹⁵ Souvislost můžeme hledat rovněž s novou zákonnou úpravou veřejného zdravotnictví, o které se hovořilo od zimních měsíců 1938/1939, ale svůj základ měla patrně v kritice zdravotnických poměrů, s níž vystupovali experti prakticky už od vzniku samostatné republiky.⁷⁹⁶ V kapitole o budování státu jsem zmínila pozadí, které měly diskuze o nové legislativní úpravě veřejné zdravotnické služby. Zákonem z 12. května 1920 sice stát převzal od obcí „výkon zdravotně-policejní“,⁷⁹⁷ jak hovořil jazyk legislativního opatření, ale ve svém znění nenabyl účinnosti. Stav veřejného zdravotnictví zůstával nadále neuspokojivý. Byly to zejména jeho organizační parametry, nedostatečná opora v obvodních

⁷⁹⁴ Výstavba v. v. nemocnic v Čechách. In: *Sociální reforma. Orgán Ústředí nemocenských pojišťoven*, roč. XXXI, č. 11, 5. června 1939, s. 152.

⁷⁹⁵ Ludwig Czech, *Public Health in Czechoslovakia*, Praha 1938.

⁷⁹⁶ Viz návrh reformy veřejného zdravotnictví od lékaře Hynka Pelce ze Státního zdravotního ústavu v roce 1934. Viz Jaroslav Kříž, Zapomenutá historie zdravotní policie, in: *Hygiena*, roč. 54, č. 4, 2009, s. 136–137.

⁷⁹⁷ Zákon č. 332 z 12. května 1920, jímž stát přejímá výkony zdravotně-policejní.

lékařích a současně jejich slabé ekonomické zajištění, které generovalo napětí mezi lékaři a nemocenskými pojišťovnami ohledně sazeb za vykonanou práci.

Do revolučního období podzimu 1938 a jara 1939 tak vstupovala česká politická reprezentace s dluhem, nedokončenou reformou veřejného zdravotnictví. Zásahy do organizace zdravotnictví jako veřejné služby byly také jedním z nejvýznamnějších programových bodů vlády v rámci „podzimní revoluce“, ale její konkrétní podoba vykristalizovala teprve během roku 1941. Právě v této době vznikly na Ministerstvu sociální a zdravotní správy první verze osnovy vládního nařízení (její poslední verze se dochovala z 21. října 1941), která nově upravovala organizaci veřejné sociální a zdravotní služby v protektorátu. I přes propracovanost osnovy se ovšem nikdy nepodařilo tento předpis uvést v život a protektorátní veřejné zdravotnictví si počkalo na novou zákonnou úpravu až do července 1942. Jedním z důvodů neúspěchu předlohy mohly být organizační zásahy do struktury úřadů, které vešly v platnost v lednu 1942, zrušily Ministerstvo sociální a zdravotní správy a přenesly agendu veřejného zdravotnictví na Ministerstvo vnitra. Svůj efekt měl nepochybně také vývoj války a změna preferencí ve prospěch pracovní mobilizace a produktivity práce. Přesto i této osnově, byť v tomto znění nenabyla nikdy účinnosti, je třeba věnovat určitou pozornost. Exministr Vladislav Klumpar na ni sice po válce vzpomínal v souvislosti s tlakem německých úředníků na osamostatnění zdravotní služby v jednotlivých instancích veřejné správy po německém vzoru a na okraj poznamenával, že „*osamostatnění její [...] a prohloubení mohlo být v zásadě vítáno*“.⁷⁹⁸ Tato jeho zjevná externalizace úvah o reorganizaci zdravotní správy nepůsobí autenticky. Faktem totiž zůstává, že předpis vznikl během roku 1941 pod rukama českých ministerských úředníků, ale patrně neprošel schvalovacím procesem, tedy nepodařilo se pro něj v samém závěru získat souhlas říšského protektora.

Snahy o zavedení novinek ve zdravotnickém sektoru byly důležité, protože veřejná zdravotní správa řídila a dozírala na celý sektor veřejného zdravotnictví. Změny tak mohly ovlivnit mnohé a jejich povaha mohla mít značný dopad právě proto, že sociálně zdravotní správa zahrnovala vše – slovy vznikající legislativního předpisu, co „*je třeba učiniti ve veřejném zájmu, aby lidské zdraví bylo upevněno, zlepšeno, chráněno a znovu nabyto*“ (§ 2). Je zřejmé, že řada užitých formulací koncepci nijak zásadně nevzdalovala liberálnímu étosu veřejné zdravotnické služby a především ani meziválečným snahám prosadit rozšířené pravomoci a úkoly obvodních lékařů. Legislativní předpis vznikl pomalu a později vešel v platnost v

⁷⁹⁸ ANM, f. Vladislav Klumpar, inv. č. 5/5, k. 1: Paměti, s. 25.

okleštěné podobě a se značným zpožděním (až v červenci 1942). V rozsahu původního návrhu jej lze souhrnně považovat za opatření zvyšující zdravotnický dohled a kontrolu státu (resp. protektorátní správy) nad vykonáváním zdravotnické a léčebné praxe v českých zemích. Jinými slovy, že tato legislativní „osnova stojí na stanovisku, že veřejnou zdravotní správu je nutno považovati za činitele [...] zakročujícího všude tam, kde je nutno v zájmu veřejném, t. j. tam, kde zdraví občanů mohlo by býti ohrožováno liknavostí nebo nedbalostí osob třetích, nebo kde opatření zdravotní se pro svou povahu vymykají ingrenci jednotlivců“, uváděla důvodová zpráva k legislativnímu návrhu ze září 1941.⁷⁹⁹ Opatření mělo nově regulovat široké spektrum zdravotních odvětví a do jeho agendy mimo jiné náležela zdravotnická stránka manželství, sňatkové a manželské poradny, záležitosti eugeniky či populační problémy. Konkrétním činitelem při dohledu nad dodržováním se měly nově stát zdravotní úřady či oddělení ustavené na všech třech úrovních sociálně zdravotní správy, tedy na úrovni okresů, země české a moravské a při Ministerstvu sociální a zdravotní správy. Tyto ústavy, resp. oddělení měly být hlavní inovací, s níž ministerstvo ve zmíněném legislativním předpisu přicházelo. Zdravotním úřadům byla svěřena široká agenda, která zahrnovala sledování zdravotního stavu a provádění opatření k jeho zlepšení, jež se týkala mimo jiné lidovýchovy, péče o nemocné se sociálními chorobami či péče o mládež. Přesný rozsah působnosti protektorátní zdravotní správy pak specifikovala příloha k vládnímu nařízení, která upravovala agendu od kvalifikace zdravotnických osob (tj. lékařů, lékárníků, porodních asistentek, ošetrovatelského a lázeňského personálů atd.), terapii v oblasti sociálních nemocí (konkrétně tuberkulózy, pohlavních nemocí, alkoholismu neboli „píjactví“, rakoviny, cukrovky či nemocí z povolání), zdravotní péče o rodinu, zvláště o matku a dítě, organizaci léčení a ošetřování nemocných, záležitosti farmaceutik a hygieny, sociálně zdravotní péči o handicapované.

Na základě této osnovy měly zdravotní úřady exekutivní pravomoc pouze v případě potírání přenosných nemocí, v jiných oblastech náležela jiným správním úřadům. V pozdější úpravě z července 1942 se naopak úřadům, konkrétně zde zdravotním oddělením, přiznávala širší pravomoc vydávat v zájmu veřejného zdravotnictví všeobecná nařízení a zákazy, které navíc od roku 1944 nemusely odpovídat platným prováděcím předpisům, což mělo urychlit nabytí

⁷⁹⁹ NA, f. MSZS, k. 125: Ministerstvo sociální a zdravotní správy, osnova vládního nařízení o organizaci veřejné zdravotní správy, 3. září 1941.

jejich účinnost.⁸⁰⁰ Oproti předcházejícím legislativním úpravám se počítalo také s existencí zemských zdravotních rad při zemských úřadech, kompetentních se vyslovit k veškerým otázkám veřejného zdravotnictví v zemi české či moravské. Měly nahradit dosavadní meziválečnou praxi, podle níž působily vedle Státní zdravotní rady, která nicméně přestala existovat zánikem Československa, také zdravotní rady na úrovni okresů, obcí a měst. Doposud tedy největší rozdíl mezi protektorátní a říšskou úpravou představovala organizace sociálně zdravotní služby na úrovni první instance: zatímco v českých zemích působil při okresním úřadu okresní lékař, služebně podřízený okresnímu hejtmanovi, v Říši na této úrovni existoval samostatný zdravotní úřad.⁸⁰¹ Z obecních a obvodních lékařů se měli stát úředníci zdravotního úřadu a podobně též jako na říšském území směli úřední lékaři vykonávat soukromou praxi pouze v omezeném rozsahu, a to až do odvolání, a pokladenskou (tj. platbu pacienta přímo u lékaře) pak vůbec ne. Doposud pracovali nanejvýše jako smluvní zaměstnanci okresu s roční odměnou ve výši od 6 do 15 tisíc K a živila je především jejich soukromá praxe.⁸⁰² Podle některých zainteresovaných orgánů tak ani nemohli věnovat z hlediska odborných a lidských kapacit dostatečnou pozornost veřejné zdravotní péči a to se mělo změnit. Soustavné posilování pozice státu vůči zdravotním orgánům a obyvatelstvu, s níž přicházela připravovaná osnova, směřovalo k rozšíření kontroly nad zdravotním a demografickým stavem společnosti.

Osnova zákona podrobně vypracovaná během podzimu 1941, se opírala o dva základní inspirační zdroje. Politická shoda protektorátní reprezentace na „soustředění zdravotní služby“ vycházela z nedokončené meziválečné zdravotnické reformy. Nepřehlédnutelné je zde ovšem také úsilí připodobnit sociálně zdravotní správu úpravě v Německu. Konkrétní znaky přizpůsobení říšské legislativě lze vidět snahy o zřízení zdravotních úřadů (*Gesundheitsamt*), jež byly ústředním prvkem německé úpravy veřejného zdravotnictví s účinností od 1. dubna 1935, a jednak se k němu otevřeně doznávala také důvodová zpráva vypracovaná protektorátním ministerstvem.⁸⁰³ Motivace u českých úředníků nemusela mít nutně ideologický původ, ale spíše praktický. Německé zdravotní úřady měly v některých oborech a v některých oblastech velmi reálný vliv na zlepšení veřejné zdravotní služby,

⁸⁰⁰ Změna v § 6 vládního nařízení č. 188 z 18. srpna 1944, kterým se měnilo vládní nařízení ze dne 30. července 1942 Sb., č. 279, o veřejném zdravotnictví.

⁸⁰¹ Srov. V. Megová, Organizace veřejné zdravotní služby v Říši a u nás, in: *Nová práce. Rozhledy technicko-hospodářské, pro správu a techniku, vědeckou organizaci, technickou a sociální politiku, techniku domácnosti, techniku hygieny*, roč. XXII, č. 11, 1940, s. 174–175.

⁸⁰² Jaroslav Klíma, *Naše veřejné zdravotnictví*, Praha 1941, s. 20.

⁸⁰³ RGBI. I, s. 531: Gesetz über die Vereinheitlichung des Gesundheitswesens vom 3. Juli 1934.

příčemž přispívaly také k modernizaci a vyrovnání životních podmínek. Zintenzivnění boje proti pohlavním nemocem a tuberkulóze se setkávalo s všeobecnou podporou.⁸⁰⁴ Německá reforma zřizovala zdravotní úřady na městských a zemských úrovních a opírající se o nižší správní instituce. Podle zákona z července 1934 se působnost zdravotních úřadů vztahovala na provádění lékařských úkolů týkajících se zdravotní policie, praxe v oblasti dědičné a rasové vědy, která obsáhla též manželské poradenství, zdravotnickou výchovu lidu, školní lékařství, poradenství pro matky a děti, péči tuberkulózní, pohlavně nemocné, tělesně vadné, chronicky nemocné a toxikomany. Podílely se také na lékařské součinnosti při opatření k podporování tělesné péče (tělesné výchovy), úřednické činnosti, pokud je přenesena na léčebné a ošetrovací ústavy. Zdravotním ústavům na území říše příslušel dozor nad léčebnými a ošetrovacími ústavami, léčebnými lázněmi a jinými zařízeními, která byla ve správě dosavadních nositelů. Podobně na území Východní Marky (*Ostmark*), v nově připojeném území bývalého Rakouska k Německé říši, byl dne 29. listopadu 1938 přijat zákon o sjednoceném veřejném zdravotnictví, kterým zde úřady implementovaly říšský zákonný rámec.⁸⁰⁵

Důkladná recepce legislativních úprav v Německu a na bývalém rakouském území, se měla promítnout do protektorátního předpisu zcela přiznaně, protože vymezení úkolů protektorátních zdravotních úřadů „*odpovídá v podstatě vymezení úkolů Gesundheitsamtu v Říši*“, konstatovalo se v důvodové zprávě.⁸⁰⁶ S tím plně korespondovala skutečnost, že ministerští úředníci v protektorátu do pole jejich působnosti zahrnuli dohled nad „*prováděním dědičné a rasové hygieny a sociální lékařské péče*“.⁸⁰⁷ Vzorem pro vypracování legislativní osnovy se jim prokazatelně stal říšský zákon o sjednocení zdravotnictví z 3. července 1934⁸⁰⁸ a příslušná tři prováděcí nařízení z února a března 1935.⁸⁰⁹ Předpisy se týkaly organizace první instance zdravotní správy a doplňovaly tak instituce druhé a nejvyšší instance, jimiž byly v témže pořadí zdravotní oddělení zemských vlád a říšské ministerstvo vnitra s oddělením lidového zdraví (*Volksgesundheit*). Přizpůsobení říšskoněmecké legislativě bylo viditelné především v posílení rozhodovací pravomoci vedoucího lékaře při okresním úřadu.

⁸⁰⁴ Srov. Norbert Frei, Einleitung, in: *Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit*, Hrsg. Norbert Frei, München 1991, s. 9.

⁸⁰⁵ Gesetzblatt für das Land Oest., s. 3305: 686. Kundmachung des Reichsstatthalters in Österreich, wodurch die Verordnung über die Einführung des Gesetzes über die Vereinheitlichung des Gesundheitswesens im Lande Österreich vom 29. November 1938 bekanntgemacht wird.

⁸⁰⁶ NA, f. MSZS, k. 125: Důvodová zpráva, část všeobecná, s. 6.

⁸⁰⁷ NA, f. MSZS, k. 125: Důvodová zpráva, část všeobecná, s. 1.

⁸⁰⁸ RGBl. I, s. 531: Gesetz über die Vereiheitlichung des Gesundheitswesens,

⁸⁰⁹ RGBl. I, s. 177 a s. 215, Reichsmisterialblatt, s. 327.

Spojení tohoto nového nastavení sociálně zdravotní správy s represivními postupy zdravotní policie, resp. v moderních pojmu veřejné hygieny, je nasnadě. Veřejná hygiena mezi válkami se ostatně už v práci lékaře Hynka Pelce zřikávala těchto „zastaralých“ metod, avšak tvůrci reformního předpisu v tomto za Pelcem nestáli bez výhrad. Předpis sice neoperoval s tradičním pojmem „zdravotní policie“, ale úředníci považovali za bezdůvodné rozlišovat mezi správou a policií v oboru zdravotnictví. Výsledkem byla formulace, s níž po předběžném jednání souhlasilo Ministerstvo vnitra, ale ne všichni byli s osnovou spokojeni, protože „význam veřejného zdravotnictví, důležitost a odbornost zdravotní správy v moderní administrativě a zřetel k říšskému vzoru by svědčily pro dalekosáhlejší osamostatnění zdravotní správy“, uvádělo se v důvodové zprávě.⁸¹⁰ Tomu prozatím nic nenasvědčovalo, naopak nemalým úkolem se zdálo být už jen samotné prosazení této osnovy.

Nový zákonný rámeček „veřejně“ dostupné zdravotní péče nakonec poskytlo až vládní nařízení o veřejném zdravotnictví z července 1942,⁸¹¹ a to teprve v době, kdy kompetence Ministerstva sociální a zdravotní správy v oblasti zdravotnictví převzalo Ministerstvo vnitra jako nový ústřední orgán pečující o „potřeby zdraví lidu“.⁸¹² Neúspěch připravované reformy na podzim předchozího roku lze nejspíše přiřknout zásahům do veřejné správy po nástupu Reinharda Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora a patrně také jeho osobní nelibosti v připodobňování protektorátních institucí těm výlučně říšským. Velmi pravděpodobně tomu bylo nejen v rovině institucionální, ale také systémové. Značná redukce předpisu, jenž vznikl na podzim 1941 a jeho výsledné poměrně obecné znění, ponechávala prostor pro účinnost prováděcích předpisů. Přijatá protektorátní úprava, podobně jako říšský zákon o sjednocení zdravotnictví z července 1934, se věnovala upevnění veřejného zdraví, ale ve své relativní stručnosti se s ním obsahově již neztotožňoval, na rozdíl od osnovy připravované o rok dříve.⁸¹³ Záměrem široce pojaté koncepce veřejného zdraví v protektorátu se stal aspekt „udržení a zlepšení zdraví lidu, zejména k potírání přenosných nemocí, k zlepšení všeobecné hygieny, k vybudování souborné zdravotní péče ochranné a sociálně zdravotní“.⁸¹⁴ Představa soustavného úsilí o zachování zdraví realizované v praxi obsahovalo jednak příslib podpory dalšího vzdělávání zdravotnického personálu, neboť se měl soustavně posilovat zájem dorostu o zdravotní obory a jednak deklaraci solidně zajištěné úrovně péče, protože orgány měly dbát

⁸¹⁰ NA, f. MSZS, k. 125: Důvodová zpráva, část všeobecná, s. 4.

⁸¹¹ Vládní nařízení č. 279/1942 Sb. z 30. července 1942 o veřejném zdravotnictví.

⁸¹² Vládní nařízení č. 279/1942 Sb., zde § 2.

⁸¹³ Srov. Robert N. Proctor, *Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu*, Praha 2009, s. 79nn.

⁸¹⁴ Vládní nařízení č. 279/1942 Sb., zde § 1.

nejen o spořádané lékárnictví a obchod s léčivý, ale také naplňovat představu komplexnosti ošetrovací péče v nemocnicích, léčebnách, ozdravovnách či jiných léčebných a lázeňských lokalitách. Z výše uvedeného můžeme dovodit zájem úřadů na vyhotovení institucionálního a programového předpisu, který by inicioval vznik moderní preventivní péče. Hlavní princip formulovaný v nařízení z července 1942 byl již zjevně jiný. Sloučení veřejného zdravotnictví v protektorátu, jemuž nejvyšší okupační orgány přikládaly „*mimořádný význam*“, činil jednu z priorit vyžadující jednotné a plánovité řízení a kontrolu.⁸¹⁵

Z původní osnovy zůstaly také paragrafy o zřízení zdravotních oddělení při každém okresním úřadu a městu se zvláštním statusem, vedené úředníkem zdravotní služby. Dozorovací pravomoc okupačních úřadů, nově navíc podpořená správní reformou, se zde názorně ukazovala ve světle politické racionality. Ideologické pozadí nepřijaté osnovy a jeho explicitní vztahování k říšské úpravě nepůsobilo na německou stranu věrohodně a v kontextu místa a času ani jako opatření zcela žádoucí. Zdraví „veřejnosti“ či spíše protektorátních pracujících, zůstávalo nepochybně velmi citlivým tématem pro obě strany. Pro německou zejména s ohledem na podíl českých dělníků na německém válečném průmyslu, pro českou jako projev ochranného poslání národní vlády.

Nemocenské pojištění a zdravotní péče

Preventivní postupy a ošetření v případě nemoci byly součástí souboru opatření, jimiž operovali nositelé sociálního pojištění a orgány veřejné chudinské péče. Na tomto faktu se v zásadě po celou okupaci mnoho nezměnilo. Spíše než s radikální redukcí své ochranné funkce, která fakticky postihla téměř výlučně osoby vyloučené z rasových a politických důvodů, se systém především vyrovnával s ekonomickými a organizačními důsledky okupace a později války. Vývoj mezd a cen, preference potřeb armády a jiných paramilitárních organizací, nároky kladené na dělníky v továrnách či omezení autonomie nositelů sociálního pojištění ovlivňovalo podmínky, za nichž se distribuovala zdravotní péče mezi obyvatelstvem v protektorátu. Navíc právě zde se více než kde jinde projevoval překryv mezi zdravotní péčí a rasově-biologickým průzkumem obyvatelstva. Zatímco formám sociální exkluze se věnuji jinde v tomto textu, zde chci načrtnout základní vývojové tendence, které je možné v této oblasti sledovat. Některé organizační aspekty jsem již naznačila v předchozím oddílu, mezi

⁸¹⁵ NA, f. ÚŘP, sign. I-1d6463, k. 314: Der Reichsprotektor in B. u. M. – I1d-6462, Betr. Zusammenfassung der öffentlichen Gesundheitswesens des Protektorats Böhmen und Mähren, 7. Dezember 1942.

ostatní patří především vývoj sociálního pojištění a podmínky léčebné péče, které se soustředily dvěma hlavními směry: na osoby nemocné, tedy práce neschopné a pojišťovny jakožto instituce, které nesly hlavní tíhu finančního zabezpečení zdravotní péče.

Upřednostnění válečných potřeb průběžně usměrňovalo budovatelské ambice protektorátních úředníků a expertů, přičemž klíčovou roli hrály argumenty finanční a organizační povahy. V kontextu léčebné péče se to konkrétně týkalo výstavby a revitalizace protektorátních nemocnic. Právě zde se totiž mohlo uplatnit české odhodlání sdílené zainteresovanými aktéry a dynamizované „podzimní revolucí“: obecně zlepšit zdravotnickou péči v českých zemích. Z první republiky zůstávaly některé neuskutečněné záměry, např. v oblasti péče o matku a dítě. Revitalizovat síť nemocničních ústavů, po čemž řada lidí volala, ovšem nenaplnovalo z organizačního hlediska záměr *všeobecnosti* těchto veřejných zdravotnických zařízení, a to v Čechách ani na Moravě, protože řada pracovišť byla často omezena pouze na interní, chirurgické a infekční oddělení. Konkrétně na Moravě bylo pouze sedm všeobecných veřejných nemocnic, ostatní disponovaly většinou jen jedním oddělením.⁸¹⁶ Ministerstvo sociální a zdravotní správy vypracovalo během roku 1939 návrh aktuálních potřeb, který počítal se zřízením jednotných okrskových nemocnic v Plzni, Českých Budějovicích, Táboře, Benešově, Pardubicích, Hradci Králové, Jičíně a Mladé Boleslavi a ustavením dalších pěti sloučením vybraných zařízení. Za typ okrskové nemocnice byla považována velká nemocnice zařízena k léčbě všech druhů nemocí.⁸¹⁷ Investiční program výstavby pouze pro zemi Českou si měl odhadem vyžádat částku 260 až 280 milionů K. Částečně je měl pokrýt výnos ze zdravotní přírážky, který vytvářel fond na podporu nemocnic a hypoteticky také zvýšení denní taxy za ošetření v nemocnicích.⁸¹⁸ Vedle konkrétních plánů nechyběl české straně ani budovatelské nadšení, protože jak upozorňovali zastánci nemocniční novely: „*Život a zdraví národa, stav nemocnic a pokrok lékařské vědy volá po rychlém činu. Proto jest třeba i přes všechnu svízelnost doby nakročiti zde mužně, rozhodně a rychle v době co nejkratší*“.⁸¹⁹

Odhodlání českých vlastenců mírnily procedurální komplikace, neboť nové nemocnice měly zřizovat obce a okresy, které ovšem nedisponovaly potřebnými financemi. Přesto se některé projekty podařilo uskutečnit. Jedním z nich byla novostavba okresní všeobecné veřejné nemocnice v Táboře, jejíž stavba započala v roce 1936, ale nemocnice byla otevřena teprve o

⁸¹⁶ Budování nemocnic na Moravě, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI., č. 10, 20. června 1939, s. 172.

⁸¹⁷ Výstavba v. v. nemocnic v Čechách, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI., č. 10, 20. květen 1939, s. 133.

⁸¹⁸ Výstavba v. v. nemocnic v Čechách II, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI., č. 11, 9. června 1939, s. 152.

⁸¹⁹ Tamtéž.

čtyři roky později.⁸²⁰ Podle vyjádření dlouholetého pracovníka meziválečného Ministerstva veřejného zdravotnictví a ministerského rady Eduarda Kleinschnitze, vypovídal momentální stav o zjevné nekompetentnosti některých ústavů ošetřit případy, pro něž neměla daná nemocnice příslušnou kvalifikaci.⁸²¹ Vycházíme-li z Kleinschnitzových slov, stav se jevil jako neuspokojivý, což byl patrně jeden z důvodů, proč se iniciativa na poli nemocniční reformy přenesla z meziválečného období také do druhé republiky a protektorátu. Přestože od 7. května 1941 platilo omezení jakýchkoli civilních staveb a docházelo k nucenému předávání některých objektů do německé správy, výsledky práce na stabilizaci nemocniční sítě se částečně dařily i v těchto omezených podmínkách.⁸²² Na ministerstvu sociální a zdravotní správy se rozmýšlela řada investičních záměrů, u nichž se kromě vypracování projektového návrhu počítalo také s faktickou realizací v nejbližších měsících a letech, tedy ještě za okupace a války. Uskutečnit v celé své šíři se ovšem nakonec podařilo jen jediný projekt, jímž byla nemocnice v Praze-Motole. V roce 1940 byla zadána stavba, z důvodu zákazu civilní staveb pokračovala od léta 1941 výstavba jako projekt barákové nemocnice disponující kapacitou kolem 530 lůžek, vybavená ústředním topením a plnou nemocniční výbavou. Její provizorní charakter zdůrazňoval profil stavby, protože převládaly přízemní pavilóny a užitým materiálem bylo převážně dřevo. I když jako provizorium byla projektována pouze na 10 až 15 let své existence, od samého počátku se vyznačovala vysokou úrovní podmínek a poskytovaných služeb.⁸²³ „Když mě později, počátkem roku 1943, pozval jako soukromníka dr. Kleinschnitz k návštěvě nedávno otevřené motolské nemocnice, měl jsem opravdu radost, že se dílo podařilo“, vzpomínal po válce exministr sociální a zdravotní správy Vladislav Klumpar.⁸²⁴ Na motolskou nemocnici, považovanou za pobočku státní všeobecné nemocnice na Vinohradech (*Zweigstelle Hilfskrankenhaus in Motol*), uvolnilo protektorátní ministerstvo financí kolem 30 mil. K.⁸²⁵

Pokud bychom porovnávali výši investičních prostředků určených na modernizaci léčebných ústavů a státních zdravotních škol, pak rozpočet Ministerstva veřejných prací na rok 1937 počítal pro české země s částkou 9,8 mil. Kč, dalšími 2,5 mil. Kč pro zemi Slovenskou a Podkarpatoruskou. Na rok 1939 alokovalo Ministerstvo sociální a zdravotní správy částku

⁸²⁰ Léčebné ústavy, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI., č. 24, 20. prosinec 1939, s. 341.

⁸²¹ Eduard Kleinschnitz, Malá nemocniční novela, in: *Česká nemocnice*, roč. 10, č. 3, 29. březen 1940, s. 1–2.

⁸²² Vládní nařízení č. 166/1941 Sb. ze 7. května 1941 o zákazu nových staveb.

⁸²³ Petr Svobodný / Ludmila Hlaváčková, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999, s. 137

⁸²⁴ ANM, f. Vladislav Klumpar, inv. č. 5/5, k. 1: Paměti, díl III, s. 10.

⁸²⁵ ANM, f. Vladislav Klumpar, inv. č. 5/5, k. 1: Paměti, díl III, s. 10.

bezmála podobnou, konkrétně 9,6 mil. K.⁸²⁶ Z těchto čísel pochopitelně nelze vyvozovat dalekosáhlé závěry. Naznačují přinejmenším konstantní snahu investovat do revitalizace zdravotnických zařízení, která se ovšem obtížně ověřuje v dalších letech. *Zdravotnická ročenka*, z níž lze tyto údaje čerpat, vycházela pouze do roku 1939 a archivní prameny neumožňují nahlédnout do podobně strukturované rozvahy výdajů pro další období. Určitou představu ovšem poskytují. Na výdaje zdravotnické správy v letech 1942 a 1943, tehdy již spravované Ministerstvem vnitra v rámci 7. a 9. výdajové položky tohoto resortu, úředníci uvedli na vydáních bezmála 405 mil., resp. 474 mil. K.⁸²⁷ Pro srovnání: v roce 1937 výdaje Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy činily pouze 160 mil. Kč a dalších 12 mil. Kč bylo určeno na stavbu či koupi budov pro potřeby civilní státní správy. Viditelný výdajový rozdíl způsobily patrně realizované revitalizační projekty, dále inflace, nárůst počtu pojištěnců či restrukturalizace sítě zdravotnických institucí. V roce 1944 stoupl počet pojištěnců Ústřední sociální pojišťovny oproti roku 1939 o 18 % a ještě na konci války počet převyšoval předválečné hodnoty.⁸²⁸ Jistý efekt měla také institucionální rozluka péče o české a německé obyvatelstvo na úrovni léčebné a preventivní a také v oblasti výchovy a vzdělání zdravotnického personálu, což rovněž navyšovalo výdajovou položku. V platnosti zůstával princip segregované péče, ale z protektorátního rozpočtu prokazatelně plynuly finance na podporu infrastruktury, která sloužila německému obyvatelstvu. O jejich přesné výši mnoho nevíme, ale lze odhadnout, že se nejednalo o zásadní částky. Největší tíha rozpočtu náležela stabilizaci zdravotní péče pro protektorátní příslušníky v rozsahu zásadně širším, než byla pouze nejnutnější léčebná péče. Plnila totiž nadále roli, jakou ji z principu přisuzovala již meziválečná legislativa: poskytovat efektivní ochranu v případě nemoci, invalidity a stáří.

Fakticky naplnit tuto funkci umožňovalo sociální pojištění, resp. konkrétně zde pojištění nemocenské. Nejviditelnějším vývojem prošly mzdové třídy, podle nichž pojišťovny vyměřovaly výši pojistného nemocenského pojištění. Vývoj mezd a cen během války způsobily zvýšení horní hranice výdělku a tudíž rozšíření tříd z 10 na 12 tříd, později až na 15, aby se v roce 1944 vrátilo ke 12 třídám.⁸²⁹ Poslední úprava ponechala mezi jednotlivými třídami rozpětí 10 K, na místo původních 5 K. Tyto na první pohled kosmetické úpravy měly jasnou logiku: zvýšení cenové hladiny podnítilo zvýšení mezd, následně změny mzdových

⁸²⁶ *Zdravotnická ročenka Československa*, red. Jiří Říha, Praha 1938, s. 36–37; *Zdravotnická ročenka Protektorátu Čechy a Morava 1939-1940*, red. Jiří Říha, Adolf Řibřid, Praha 1939-1940, s. 42.

⁸²⁷ NA, f. MSZS, inv. č. 2004, k. 80: Voranschlagsentwurf 1943: Übersichtstabelle – Information für den Herrn Generalreferenten, Anlage.

⁸²⁸ *20 let Ústřední sociální pojišťovny*, Praha 1946, s. 48.

⁸²⁹ Viz vládní nařízení č. 112/1940 Sb.; 315/1941 Sb. a 2/1944 Sb.

tříd a pochopitelně rovněž nepopulární nárůst pojistného. Nemnoho ovšem vypovídaly o možné kvalitativní změně, o níž soustavně ubezpečovala soudobá publicistika. Faktoru zvyšování mezd se věnuji na jiném místě, ale pokud jde o zlepšení, která šla vstříc klientům sociálního pojištění, je namístě zmínit dvě konkrétní opatření. Kromě dělnictva si v nemocenském pojištění fakticky v červenci 1941 přilepšili soukromí úředníci ve vyšších službách, tj. zaměstnanci vykonávající převážně duševní práci a zaměstnanci v kancelářích. Iniciativa pocházela patrně z protektorátního Ministerstva sociální a zdravotní správy a jejím výsledkem byla nová úprava započítávání platů a také navýšení dávek.⁸³⁰ Změna zde nastala také po organizační stránce. Většina pojištěnců, která byla doposud pojištěna u dvou velkých úřednických pojišťoven, byla nyní nově převedena pod Nemocenskou pojišťovnu soukromých zaměstnanců v Praze. Došlo tedy ke sloučení tří úřednických pojišťoven v jednu jedinou. Za druhé zlepšení lze označit novelizaci podmínek, za nichž docházelo k vyplácení peněžitých dávek v případě pojištění zaměstnanců. Od roku 1934 totiž zůstávalo v platnosti opatření, které mělo snížit ekonomické dopady velké hospodářské krize.⁸³¹ Zaváděly se snížené nemocenské dávky po dobu prvních čtrnácti, popř. devadesáti dnů trvání nemoci a u některých pojišťoven dokonce také snížené peněžité dávky v mateřství. Ke zmírnění tohoto neoblíbeného nařízení došlo ještě téhož roku, ale k úplnému odstranění teprve v roce 1941.⁸³²

O sociálním pojištění za okupace historiografie nejčastěji uvádí, že nedošlo prakticky k žádným změnám kromě zmíněného rozšíření mzdových tříd.⁸³³ V tomto znění se jedná o nepřesnou, byť velmi vžitou tezi. Během okupace se kromě jiného reálně měnila sociálně pojistná legislativa vůči dvěma kategoriím – nezaměstnaným a zemědělcům. Lékařská péče o nezaměstnané spočívala v době hospodářské krize na dobrovolné léčbě vykonávané lékaři organizovanými v Ústřední jednotě lékařské. Komitety pro léčbu nezaměstnaných při okresních úřadech distribuovaly poukázky k lékařům, na jejichž podkladě se těmto lidem dostalo bezplatného léčení u praktického lékaře.⁸³⁴ Změna v tomto nastavení přišla částečně v roce 1940 a razantněji o necelý rok později.⁸³⁵ Právě toto druhé opatření bylo z hlediska

⁸³⁰ Vládní nařízení 365/1941 Sb. z 9. července 1941 o nemocenském pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách.

⁸³¹ Vládní nařízení č. 112/1934 Sb. z 15. června 1934 o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří.

⁸³² Vládní nařízení č. 143/1934 Sb., kterým se mění vládní nařízení ze dne 15. června 1934, č. 112 Sb. z. a n., o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří; vládní nařízení č. 315/1941 Sb. z 13. května 1941 o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří.

⁸³³ Srov. *80 let sociálního pojištění*, Praha 2004.

⁸³⁴ Jaroslav Klíma, *Naše veřejné zdravotnictví*, Praha 1941, s. 23.

⁸³⁵ Vládní nařízení č. 101/1940 Sb. o podporách v nezaměstnanosti; Vládní nařízení č. 47/1941 Sb. o pomoci nezaměstnaným v nemoci.

nemocenského pojištění značnou inovací. Navzdory důsledné politice zaměstnanosti a konsekventnímu snižování nezaměstnanosti, měla podpora lidem bez práce stále důležitou funkci, zvláště z psychologického hlediska, pokud přihlédneme ke zkušenosti z počátku třicátých let. V lednu 1941 podpořil říšský protektor opatření upravující pomoc nezaměstnaným v případě nemoci. Jednalo se o zavedení sociálního pojištění nezaměstnaných podle předpisu prvorepublikové zákona o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří. Nahlédneme-li do důvodové zprávy, opatření vycházelo z myšlenky, aby „nezaměstnaní byli se svými rodinami sociálně zabezpečeni až do svého opětovného zařazení do pracovního procesu“.⁸³⁶ Pobírání podpory v nezaměstnanosti úřady postavily na roveň pracovnímu poměru, který zakládal pojistnou povinnost. Je příznačné, že se tak stalo v době, kdy počet nezaměstnaných, srovnáme-li s počátkem třicátých let, značně poklesl a jako fenomén měl být vymýcen docela.⁸³⁷

Prováděním nemocenských podpor nezaměstnaným byly pověřeny výhradně okresní nemocenské pojišťovny a stanovená výše nemocenského nesměla převyšovat podporu v nezaměstnanosti. Nemoc tudíž nemohla představovat únikovou cestu ze systému politiky práce. Náklady, které pojišťovnám vzrostly tímto opatřením, kryl z části příspěvek ze státního rozpočtu a částečně účelové jmění, které úřady zřídily na jaře 1940 pro potřeby podpor v nezaměstnanosti.⁸³⁸ Jmění vznikalo pravidelnými příspěvky ve výši 1 % střední denní mzdy zaměstnanců, kteří povinně podléhali nemocenskému pojištění a také jejich zaměstnavatelů. Ekonomická stránka opatření patřila k těm nejdůležitějším. Nákladnost jakékoli novelizace gentského systému se českoslovenští politici obávali po celá třicátá léta a také zde působila téměř magicky.⁸³⁹ V otázce výše příspěvků, byť je opatření stanovovalo v konkrétní výši, si vláda ponechala prostor k jejich úpravě (až zdvojnásobení), pokud by výnos nestačil na pokrytí nákladů.

Podobně jako jsme to viděli u reformy úrazového pojištění, v případě nemocenského pojištění dělníků přinesla jednu z největších změn úprava ze závěru roku 1943, která vešla v platnost

⁸³⁶ NA, f. PMR, k. 4156: Důvodová zpráva k návrhu vládního nařízení o pomoci nezaměstnaným v nemoci.

⁸³⁷ Mezi březnem a červnem 1939 poklesla nezaměstnanost o 80 %, konkrétně z 90 975 na 16 912 nezaměstnaných. Detlef Brandes, *Češi pod německých protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1999, s. 184.

⁸³⁸ Vládního nařízení č. 101/1940 Sb. o podporách v nezaměstnanosti, zde § 12.

⁸³⁹ Jakub Rákosník, *Odvracená tvář meziválečné prosperity: Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*, Praha 2008, s. 270n.

k Novému roku.⁸⁴⁰ Podobně jako u již platné novely důchodového pojištění, také nemocenské pojištění platilo automaticky dnem nástupu do zaměstnání, nikoli až přihláškou k nositeli sociálního pojištění, za níž nyní plně ručil zaměstnavatel. Zaměstnanec se tak nacházel v ochraně od samého počátku svého pracovního úvazku, tedy také v mezidobí mezi nástupem do práce a odevzdáním přihlášky pojišťovně. Nárok na nemocenskou podporu měl pojištěnec od čtvrtého dne pracovní neschopnosti a vyplácena mohla být nejdéle 365 dní. Na platbě pojistného se nadále rovným dílem podílel zaměstnavatel se zaměstnancem, zpravidla ve výši 5,2 % středního denního výdělku (6 % u závodních pojišťoven) a navíc jednocentní srážkou jako příspěvkem na nezaměstnané. Podle výše výdělku se zaměstnanci nyní nově rozřazovali do dvanácti tříd, což uvádělo v soulad rozvrstvení tříd invalidního, starobního a nyní také nemocenského pojištění. Nejpronikavější změny v oblasti dávek se týkaly zlepšení podpor v mateřství. Více se jim budu věnovat v části o veřejné péči o matku a dítě, proto prozatím jen konstatuji, že nové nastavení bylo k rodičkám štedřejší.

Ani okupace ani vývoj války nesměřoval k destrukci systému sociálního pojištění a soustavně budované sociální stability protektorátu. V závěru své existence se vláda ještě snažila vyburcovat k pracovnímu nasazení, ale tyto výzvy neměly vzhledem k načasování jinou než propagandistickou funkci. Na sklonku své vlastní existence přišla protektorátní vláda s novinkou v sociálním pojištění. Rozhodla se zavést nemocenské, starobní a invalidní pojištění pro zemědělce s účinností od 1. května 1945.⁸⁴¹ Přestože se v tomto případě nejednalo o pojištění zemědělských dělníků, nýbrž o pojištění osob podnikajících v zemědělství, tedy obhospodařující zemědělský podnik o rozloze od 0,5 do 50 ha, šlo o podobně propagandisticky naddimenzovaný projekt, jakým byly rekreace pro dělníky.⁸⁴² Zemědělci měli o tuto ochranu eminentní zájem, ale pro protektorátní pojišťovny bylo vzhledem k finanční zátěži především kontroverzním krokem. V nejistém čase jara 1945 bylo toto rozhodnutí iniciativou a možná i účelovým tahem ministra zemědělství Adolfa Hrubého ke zlepšení jeho vlastní reputace.⁸⁴³ Provádění tohoto nařízení zastavil konec války. Pokud by se tak nestalo, jednalo by se o další organizační a ekonomické zatížení protektorátních ústavů mimo jiné proto, že Hrubý výhledově předpokládal vytvoření samostatného ústavu. Do jeho vzniku měl být dočasným nositelem tohoto pojištění Ústřední sociální pojišťovna. Vzhledem

⁸⁴⁰ Vládní nařízení č. 2/1944 Sb. o některých změnách na poli pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří.

⁸⁴¹ Vládní nařízení č. 29/1945 Sb. o sociálním pojištění zemědělců.

⁸⁴² NA, f. ÚŘP, k. 971: Das neue Sozialversicherungswerk für die Landwirtschaftlich Böhmens und Mährens. Nedatováno.

⁸⁴³ ANM, f. Vladislav Klumpar, inv. č. 5/6, k. 1: Paměti, s. 4.

k pokročilému vývoji, který směřoval k zániku protektorátu, tento poslední „výkřik“ protektorátní sociální politiky nedoznal své realizace.

V průběhu okupace prošla zásadní proměnou především institucionální síť a míra zatížení nositelů sociální pojištění. Jedním z hlavních vývojových trendů byl zvyšující se ekonomický a organizační tlak na protektorátní pojišťovny. Jednalo se především o vzestup výdajů na nemocenské dávky, na který upozornil ředitel Ústřední svazu nemocenských pojišťoven Jiří Pleskot už na konferenci úředníků nemocenských pojišťoven, která se konala 29. a 30. ledna 1940 v Praze, poprvé od sloučení jednotlivých svazů. Zatímco pojistné stoupalo přirozeně s ohledem na zvýšení mezd,⁸⁴⁴ velmi nejasnou budoucnost Pleskot přisuzoval výdajům za lékařské služby, nákladům za léky, výlohám nemocničního a ústavního léčení a správním výlohám, které doslova „nelze normálními prostředky uhraditi“.⁸⁴⁵ Jejich zvýšení očekával v rozmezí od 20 do 40 %.

Pojišťovny zůstávaly klíčovými hráči na poli sociálně zdravotní péče také v dalších letech a jejich téměř neohrožitelná pozice dávala okupační straně příležitost přenést na ně další finanční zatížení. Tento postup bychom mohli považovat za součást širší německé strategie na protektorátním území. Neměla bezpochyby za cíl pojišťovny likvidovat, ale maximálně využít jejich služeb. Projevilo se také ve změnách, které se hlouběji dotkly regulace poplatků za léky. Zasáhnout do tohoto poplatkového systému v praxi znamenalo upravit dosavadní vztahy existující mezi lékaři, lékárnami a pojišťovnami a správa protektorátu k tomu učinila potřebné kroky už v závěru roku 1940. V praxi to znamenalo přijetí opatření zavádějící nový lékopis, základní farmaceutické dílo normativního charakteru obsahující informace o bezpečných, účinných a jakostních léčivech. Jeho nové znění převzaté z Německa nahradilo dosavadní „Pharmakopoea Austriaca“ a osmé vydání rakouské farmakopoe podle nařízení č. 10 ř. z. z 8. ledna 1906.⁸⁴⁶ Během první republiky se nepodařilo Československý lékopis dokončit a starý předpis zůstával v platnosti paralelně k novému znění až do 1. července 1941. Po té jej plně nahradilo šesté vydání lékopisu německého (*Deutsches Arzneibuch*), jehož působnost úřady rozšířily od 19. prosince 1940 také na protektorátní území. Jeho hlavní inovací bylo zvýšení lékárnických sazeb oproti předchozímu předpisu, které byly podle odborného

⁸⁴⁴ V tomto smyslu bylo jedním z významnějších opatření zvýšení sazeb pojistného všech nemocenských pojišťoven o jednu pětinu procenta středního denního výdělku, k němuž došlo vládním nařízením č. 2/1944 z 21. prosince 1943 o některých změnách na poli pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří.

⁸⁴⁵ Konference vedoucích úředníků, in: *Sociální reforma*, roč. 32, č. 3, 5. února 1940, s. 37.

⁸⁴⁶ Vládní nařízení č. 162/1941 Sb. z 9. května 1941 o lékárnické sazbě a o prodejních a platebních podmínkách při prodeji léčiv a léků.

referenta Německé zdravotnické komory Fr. Pröglera v Čechách a na Moravě nejnižší v Evropě a značně znevýhodňovaly lékárníky a potvrzovaly mocenskou sílu bývalých československých nemocenských pojišťoven. Tento stav Prögler považoval za „*politicky ovlivněný diktát*“.⁸⁴⁷ Nový lékopis měl působit třemi základními směry: valorizovat pracovní taxy, částečně srovnat prodejní a nákupní podmínky a přizpůsobit místní a říšské poměry na poli léčiv. Tento záměr podporovaly také protektorátní stavovské organizace sdružující český lékárnický personál, protože v zavedení říšskoněmeckých lékárnických sazeb spatřovaly pokrok a přimlouvaly se za radikální navýšení sazeb až o 50 %.⁸⁴⁸ Nové opatření bylo otevřeně namířeno proti nositelům sociálního pojištění a důvody tohoto postupu Fr. Prögler vyjádřil zcela explicitně slovy: „*hegemonie nemocenských pokladen působila jak v neprospěch lékárníků, ale ještě více v neprospěch nemocných lidí, protože nemocný skoro bez výjimky neobdržel to, co potřeboval.*“⁸⁴⁹ Tímto směrem se později ubírala také další novela lékárnického provozu, když v dosavadním systému disponujícím třemi typy lékáren (veřejnými, ústavními a domácích lékařů) obdržely pojišťovny a jejich svazy zákaz zřizovat a provozovat vlastní lékárnické provozovny.⁸⁵⁰ Zavedení nového lékopisu připisoval Prögler krajní důležitost a je zřejmé, že tuto naléhavost s ním sdílela přinejmenším velká část okupační i protektorátní správy. Pokud se tedy podíváme na možné efekty, které plynuly z této úpravy, byla jím především zvýšená vydání nemocenských pojišťoven. Přesnější srovnání by poskytl teprve delší časový horizont, ale již pohled na situaci ve třetím čtvrtletí roku 1940 a 1941, značí vývoj v konkrétních číslech, jak ukazuje následující tabulka.

Počet vydaných receptů a celková vydání za léky v protektorátu 1940–1941

	Počet vydaných receptů	Celková částka za léky	Průměrný počet pojištěnců
3. čtvrtletí 1940	1 097 238	7 740 905,90	497 827
3. čtvrtletí 1941	1 154 543	13 896 832,62	516 343

Zdroj: NA, f. ÚŘP, k. 976: Fr. Koreis, Direktor des Zentralsozialversicherungsanstalts an Josef Schneider, Amt des Reichsprotektors, 22. ledna 1942. Příloha dopisu.

⁸⁴⁷ NA, f. ÚŘP, k. 976: Vermerk: Deutsche Arzneitaxe 1936. Einführung im Protektorat Böhmen und Mähren, Dr. Jur. Ph. Mr. Fr. Prögler, 24. Januar 1941, s. 1.

⁸⁴⁸ Barbora Vašatová, *Farmacie v Českých zemích 1938/39–1945*, Farmaceutická fakulta v Hradci Králové, Univerzita Karlova, Hradec Králové 2014, s. 61; Léky, lékárny, retaxace, in: *Sociální reforma. Věstník Ústředního svazu nemocenských pojišťoven*, roč. 32, č. 1, 5. leden 1940, s. 9.

⁸⁴⁹ NA, f. ÚŘP, k. 976: Vermerk: Deutsche Arzneitaxe 1936. Einführung im Protektorat Böhmen und Mähren, Dr. Jur. Ph. Mr. Fr. Prögler, 24. Januar 1941, s. 11.

⁸⁵⁰ Vládní nařízení č. 263 z 21. července 1942 o některých opatřeních v oboru lékárnictví.

Zatímco počet vydaných receptů a průměrný počet pojištěnců se zvýšil o 5, resp. 4 %, v případě úhrady léků se jedná o 45% nárůst vynaložených finančních prostředků. Z těchto čísel pochopitelně nelze vyvozovat, v jaké zdravotní kondici se nacházelo obyvatelstvo v protektorátu, ale spíše jakou administrativní a finanční zátěž znamenala opatření v čase okupace pro protektorátní pojišťovny. Fungující systém sociálního pojištění a sociální péče lze nicméně považovat za mechanismy, jimiž režim cíleně usiloval o stabilizaci systému zdravotní péče, a tedy též zdravotního stavu obyvatelstva, na němž měla v případě nežidovského obyvatelstva velký zájem. Zatímco pro protektorátní reprezentaci byl tento úkol konzistentní součástí projektu posilování „národní jednoty“ a jeho sociálně zdravotní situace, německé straně přicházela vhod dobrá zdravotní kondice Čechů zejména kvůli pracovní výkonnosti a udržení stabilizovaných poměrů v českých zemích. Přestože se jeví německé zájmy jako ryze účelové, nelze přehlédnout skutečnost, že existující a fungující systém zdravotní péče velmi reálně působil ve prospěch zdraví českého obyvatelstva. Zlepšení zdravotní kondice obyvatelstva nebylo samo o sobě snadný úkol. Už ve druhé polovině třicátých let konstatoval ministr veřejného zdravotnictví Ludwig Czech nedobrý zdravotní stav obyvatelstva. Nepřispěla k němu tedy ani strádání za velké hospodářské krize a posléze ani období let 1938–1945, jak často zmiňují odborné studie vypracované záhy po skončení druhé světové války. Dávat zdravotní kondici Čechů do souvislosti s cílenou nacistickou politikou cílené destrukce by ale bylo nepřesné, jak lze sledovat na výdajích pojišťoven.

V souhrnné zprávě o stavu nemocenského pojištění v protektorátu z roku 1943 určené pro Úřad říšského protektora, proto jí můžeme přisuzovat určitou váhu, se uvádí, že rostly náklady nemocenských pojišťoven z důvodu „*zhoršeného zdravotního stavu všech pojištěnců*“.⁸⁵¹ Denní procentní podíl nemocných a práce neschopných v roce 1942 činil 3,96 %, ale v roce 1943 se evidovalo již 4,14 % a úřady navíc očekávaly zvýšení až na 4,6 %. Tomuto vývoji ovšem také odpovídal stav výdajů: jen oproti roku 1942 vzrostly v následujícím roce náklady na nemocenských dávkách o 18,4 %, konkrétně o více než 81 mil. K a u léčebné péče o 7,6 %, tj. kolem 30 mil. K. Drobné úspory o 2,4 % (asi 5 mil. K) se podařily ve správních nákladech. Úředníci přitom neočekávali prakticky žádné zlepšení, jak vysvětlím později.

Nemocnost měla nicméně své více méně tradiční sezónní cykly. Ukazovala to například situace v dolech v Mydlovaru (okr. České Budějovice), kde se těžil lignit neboli nejmladší typ

⁸⁵¹ NA, f. ÚŘP, sign. 8141, k. 1085: Bericht über den Stand der Krankenversicherung, 19. 4. 1944, s. 4.

hnědého uhlí. Podle dat shromážděných červenci 1943 se úředníkům Ústřední bratrské pojišťovny sice data z Mydlovaru zdála vyšší, ale tento vývoj vysvětlovali především náchylností horníků k nachlazení a dýchacím obtížím v zimních měsících. Na podzim a na jaře se nejčastěji vyskytovala chřipka a angína a vlhké podzimní počasí způsoboval navíc časté revmatické obtíže. Z těchto zjištění plynul závěr, že je třeba ve větší míře podpořit obranyschopnost organismu horníků zvýšenou distribucí vitamínu C a přiděly teplého oblečení a bot do deště.⁸⁵² V tehdejší pojetí preventivní péče nebyl tento postup vůbec minimalistický. Pro srovnání lze uvést, že tzv. akce vitamín C pořádaly úřady za účelem zlepšení zdravotního stavu německých dětí z Říše v protektorátních táborech.⁸⁵³

Hodnocení zdravotního stavu obyvatelstva a vlivů, které na něj působily, znesnadňuje v období protektorátu doložitelný fakt, že s nárůstem počtu nemocných lineárně rostly také výdaje nemocenských pojišťoven. Jednak lze bez obtíží konstatovat, že panující válečný stav omezoval veřejně dostupnou lékařskou péči prakticky ve všech zemích zasažených válečným konfliktem. Snížení počtu lékařů, upřednostnění vojenské lékařské pomoci před civilní péčí či omezení funkčnosti některých institucí či dostupnosti farmaceutik byly mnohdy *nechtěným* efektem, který doprovázel evropské společnosti během druhé světové války a negativně působil na sociální a zdravotní podmínky v dané lokalitě. Situace v českých zemích nebyla v tomto o mnoho jiná, přestože patřily k nejkolidnějším prostorům pod nacistickou okupační správou.

Snaze zachovat instituce a nástroje sociálně zdravotné péče odpovídal také kontinuální provoz léčebným ústavům. Vedle individuální kurativní péče pojištěnců, která zůstávala v plné kompetenci Ústřední nemocenské pojišťovny, se postupně utvářely také další formy zdravotní péče. Patří sem jednak tzv. prázdninová péče o děti, která se v roce 1939 týkala více než 7 000 dětí, a jednak akce „Radost ze života“.⁸⁵⁴ Zatímco v prvním případě odjížděly děti do prázdninových osad, druhý program se orientoval na mladistvé dělníky a byl primárně institucí Národního souručenství. Ve spolupráci s Výborem Národního souručenství „Radost ze života“ se jednalo především o rekreační projekty zaměřující se na zaměstnance ve věku od 14 do 21 let, kteří měli nastoupit čtrnáctidenní pobyt v táborech, ozdravovnách nebo ve

⁸⁵² NA, f. MSP, k. 3330: Zentralbruderlade in Prag an das Ministerium für Wirtschaft und Arbeit, Betr. Lignitgrube Mydlowar Krankenstand, 15. Juli 1943.

⁸⁵³ Radka Šustrová, *Pod ochranou protektorátu. Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: politika, každodennost a paměť, 1940-1945*, Praha 2012, s. 172.

⁸⁵⁴ Celkové náklady v roce 1939 činily 2 565 490 K. J. Štulík, Péče nemocenských pojištěnců, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI, č. 20, 20. října 1939, s. 285.

„zdravotně a mravně vyhovujících rodinách“.⁸⁵⁵ V polovině roku 1939 získal záměr činovníků Národního souručenství podporu svazu nemocenských pojišťoven a Ministerstva sociální a zdravotní správy. První běh se měl uskutečnit na zkoušku. Projekt se zjevně osvědčil a pokračoval také v dalších letech. Organizátoři vybírali účastníky podle aktuálního zdravotního stavu, o němž rozhodovali lékaři nemocenských pojišťoven. Preferenci získali jedinci trpící podvýživou, chudokrevností, osoby fyzicky slabé, ohrožené tuberkulózou, rekonvalescenti po vážnější akutní nemoci či pracující ve zdravotně závadném prostředí. Ačkoli pracující zůstávali skupinou, již se primárně věnovala Národní odborová ústředna zaměstnanecká, český dorost budil zájem nejen jako potenciálně politicky aktivní síla, ale také jako symbol národní budoucnosti. Nemocenské pojišťovny se příspěvkem, tentokrát z prostředků mimořádného podpůrného fondu, podílely na akci Národní pomoc dětem a strádajícím rodinám, organizované Národní pomocí a určené především pojištěncům nemocenských pojišťoven.⁸⁵⁶

Významnou funkci, která se ovšem nejčastěji diskutuje v kontextu péče o dělnictvo, plnily nejrůznějších rekreační programy. Více se jim budu věnovat v části týkající se zdravotní péče o preferované skupiny, prozatím lze ale zmínit, že v důsledku reorganizačních snah ve smyslu národního sjednocení došlo rovněž zde s účinností od 1. ledna 1941 k soustředění hlavních ústavních zařízení pod patronací Ústředního svazu nemocenských pojišťoven.⁸⁵⁷ Koncentrace ústavní péče, která umožňovala nabídnout vhodnější léčebné podmínky lidem, kteří se momentálně nacházeli v domácím léčení, mohla za jistých okolností fungovat právě po zjednodušení organizace. Soustředění ústavů ovšem mělo hořkou příchut' v tom, že vybrané dobrovolnické zdravotnické spolky (Humanita, Zdravá generaci či Sanatorium pod Santoškou) byly postupně rušeny nařízením ministerstva a jejich jmění převedeno pod Ústřední svaz nemocenských pojišťoven.⁸⁵⁸ Pro potřeby okupační správy to především vhodně působilo na zpřehlednění celé organizační síť a ve své podstatě se také správní

⁸⁵⁵ Rekreační akce Národního souručenství (Radost ze života) a dorost, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI, č. 13, 5. červenec 1939, s. 184.

⁸⁵⁶ *Věstník ÚSP*, oběžník č. 911, 13. října 1939: Národní pomoc dětem a strádajícím rodinám.

⁸⁵⁷ Ve správě ÚSNP byly od 1. ledna 1941: Sanatorium pro choroby vnitřní a nervové v Dobříši, Lázně Velichovky u Jaroměře, Sanatorium pro plicně choré v Prosečnici, Lázně Mšené u Budyně n. Ohří, Plicní léčebna v Babicích u Brna, Ozdravovna na Strnadech (přeměněna na léčebnu plicních chorob pro ženy), Ozdravovna pro osoby ohrožené plicními chorobami v Radostíně, Lázeňský dům v Luhačovicích, Léčebný stav v Poděbradech, Ozdravovna v Letinech, Ozdravovna pro děti v Chotěboři (která měla být teprve otevřena), Dětský domov v Radostíně, Prázdninový tábor v Pacově, Prázdninový tábor v Milevsku. Jindřich Štulík, Soustředění ústavně léčebné péče, in: *Sociální reforma*, roč. 33, č. 1-2, 20. leden 1941, s. 1.

⁸⁵⁸ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/385, k. 32: Gruppe II 4 (J. Schneider) an Herrn Oberregierungsrat Dr. Gies, Betr. Auflösung von Verein, die der Gesundheitsfürsorge dienen, 6. März 1942.

orgány stávaly snadněji kontrolovatelnými. To byla také základní premisa, již obsáhly změny na poli chudinské péče.

Válečná opatření a solidarita obyvatelstva

Válečný stav trvající od září 1939, byť české země bezprostředně nezasáhly frontové boje, nově strukturoval systémové nastavení uvnitř společnosti. Podmínky války a nároky válečného průmyslu měly výrazný vliv na oblast zdravotnictví, působení lékařů a také na vztah mezi lékaři a pacienti. Nejčastější obrazy války připomínají motiv přebírání nemocničních budov pro léčebnou péči o raněné vojáky a zřizování lazaretů v objektech bývalých sanatorií, nemocnicích, gymnázií či jiných veřejných institucí prakticky už od roku 1940.⁸⁵⁹ K prvnímu výslovnému postupu vůči klinikám spojených s lékařskou fakultou Univerzity Karlovy došlo po 17. listopadu 1939, kdy uzavření vysokých škol postihl také přidružená lékařská zařízení. Teprve po 22. prosinci mohli přednostové a profesori zažádat o obnovení provozu a všem bylo postupně vyhověno.⁸⁶⁰ Branná moc nicméně pokračovala ve snaze přebírat vhodné objekty pro svou vlastní potřebu a tyto nároky stran wehrmachtu velmi stěžovalo poskytování zdravotní péče, jak konstatovali úředníci Úřadu říšského protektora v září 1943.⁸⁶¹ Jen do tohoto roku úřady pro wehrmacht vytipovaly čtyři vhodné budovy v Jihlavě, devět v Moravské Ostravě, dvacet šest v Praze a okolí, deset v Českých Budějovicích, šest v Plzni, pět v Brně a jednu v Hradci Králové. Pomoc přicházela také od protektorátních pojišťoven, jelikož umožnily vojenské moci využívat jim příslušející léčebné ústavy až do výše 73 % jejich kapacity.⁸⁶² Válka ovšem poznamenala veškeré vztahy, přenastavovala dosavadní mechanismy a zaváděla nové formy kontroly, které měly zaručit pracovní a ekonomicky solidární působení jednotlivců ve prospěch společenství, potažmo Třetí říše. Vedle „zásady solidarity pojištěnců“ to byla především soudržnost národa, která měla poskytnout další ochrannou vrstvu v případě sociálního strádání a chudoby. K tomuto

⁸⁵⁹ Výčet všech objektů, které na území Protektorátu Čechy a Moravy dostal k dispozici wehrmacht pro účely zřízení lazaretu, by byl obsáhlý. Odkazují zde na jejich soupis učiněný pravděpodobně na jaře 1943, členěný podle měst, který je uložený v NA, f. ÚŘP, k. 975: Zur Einrichtung von Wehrmachts-Lazaretten in Frage kommende Gebäude (Zahl der unterzubringenden Betten in Klammern).

⁸⁶⁰ Petr Svobodný / Ludmila Hlaváčková, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999, s. 134.

⁸⁶¹ NA, f. ÚŘP, k. 1001: Sachgebiet Sozialversicherung V 2 c 250/43 an den Herrn Abteilungsleiter V2, Betr. Verwaltungsbericht für das 3. Vierteljahr 1943, 21. September 1943.

⁸⁶² Wehrmacht měl k dispozici 2590 lůžek z celkových 3530. NA, f. ÚŘP, k. 975: Nach den Akten des Ref. IW sind der Wehrmacht von hier seither zum Zwecke der Errichtung von Lazaretten folgende Hausgrundstücke zur Verfügung gestellt worden [1943].

nouzovému stavu se protektorátní podmínky nikdy výrazně nepřiblížily, ale hlad a bída ve zkušenosti z první světové války působily stále velmi silně.

Disciplinace pacienta

S vývojem války se stupňovala také represivní opatření namířená především proti nemocným a práce neschopným. Hlavním důvodem bylo podezření z rozmáhající se zahálky, která odporovala logice solidarity národa a národů ve sféře vlivu Třetí říše, jež měly svou měrou přispívat k válečnému vítězství Německa. Opatření proti těmto osobám podnikaly protektorátní úřady ve dvou směrech: jednak zde existoval systém preventivní péče, který měl především u mladistvých dělníků zjistit možné příznaky a zdravotní stav včas zlepšit, a jednak vznikl systém důsledné kontroly pacientů a v podstatě také lékařů. Předkládané měsíční zprávy o stavu nemocných poprvé vyvolaly větší pozornost v létě 1942, kdy podezřele stoupal počet nahlášených případů.⁸⁶³ Úřady zareagovaly zintenzivněním činnosti protektorátních úředních a revisních lékařů, kteří měli denně sledovat jednotlivé případy a předvolávat pojištěnce k revisním prohlídkám. Po dvou měsících neschopnosti musel nemocný také na zvláštní kontrolu k odbornému lékaři.⁸⁶⁴ Vlastní kontrolu nemocných vykonávali tzv. kontroloři, kteří obcházeli jednotlivé pacienty, přičemž i jejich činnost měla být čas od času předmětem kontroly jiných orgánů. Tento bezmála cyklický systém kontroly a přezkumu, do kterého byly posléze zainteresovány taky významnější průmyslové závody, měl vést k tomu, aby se ve stavu nemocných nacházeli opravdu jen ti, jimž zdravotní stav nedovoloval vykonávat jejich zaměstnání.⁸⁶⁵ Velká část pojištěnců ovšem trpěla chronickými obtížemi, jak vyplývalo z revizních zpráv, proto úředníci ve skutečnosti v roce 1943 neočekávali žádné dramatické zlepšení zdraví obyvatelstva.⁸⁶⁶

V systému diagnostiky zdravotního stavu a jeho kontroly hráli důležitou úlohu lékaři, kteří uschopňovali své pacienty k práci. Nebylo pravděpodobně výjimkou, že i přes reálné zdravotní komplikace, lékař nemocenské pojišťovny uznal pojištěnce práce schopným a svým rozhodnutím vracel ošetřovaného zpět do zaměstnání. Pokud pacient s tímto rozhodnutím nesouhlasil (domníval se, že je třeba pokračovat v léčbě), měl jako klient sociálního pojištění

⁸⁶³ *Věstník ÚSP*, Oběžník č. 1412 z 25. září 1942: Kontrola nemocných.

⁸⁶⁴ *Věstník ÚSP*, Oběžník č. 1506 z 12. února 1943: Vyšetřování práce neschopných odbornými lékaři.

⁸⁶⁵ Srov. Státní oblastní Archiv v Plzni, f. Generální ředitelství Škoda, k. 189 a 190. *Věstník ÚSP*, Oběžník č. 1426 z 21. října 1942: Kontrola nemocných. Dodatek k oběžníku čís. 1412.

⁸⁶⁶ NA, f. ÚRP, k. 1085: Bericht über den Stand der Krankenversicherung, 19. 4. 1944, s. 4.

dvě možnosti. Mohl se buď obrátit na obvodního lékaře, do jehož kompetence patřili všichni, kteří si nemohli dovolit soukromé léčení, a paralelně tak vykonávat zaměstnání a podstupovat bezplatné doléčení. Druhou variantou bylo uplatnění nároku na invalidní důchod, který mohl pacient vznést u nemocenské pojišťovny, u níž byl naposledy pojištěn pro případ nemoci. Ústřední sociální pojišťovna mohla buď zajistit léčbu pro následný návrat do práce, anebo uznat žádost o invalidní důchod. V případě zamítavé reakce ze strany pojišťovny, zůstávala pacientovi nadále alespoň právní podpora odborové centrály a neměl se tudíž ocitnout ztracen v soukolí sociálních a zdravotních institucí.⁸⁶⁷ Procedurální komplikace mohly odrazovat od revolty vůči veřejným orgánům a vybízet pacienty k přijetí lékařova rozhodnutí.

Své místo v tomto příběhu měl rovněž fenomén zahálky. Bezmála obsesivní snaha stíhat případy, které měly její znaky, kladla čím dál více práce na bedra úředníků nižších správních úřadů a lékařů. Veřejná správa, jejíž zájem shodně na české i německé straně vytyčoval především obecný rámeček udržení veřejného pořádku a klidu na práci, vytvářela různé mechanismy vedení a kontroly, které měly tuto maximu zajistit. S těmito vzrůstajícími požadavky se mohl setkat prakticky každý zaměstnanec, o jehož nemoci vyvstaly pochybnosti. Podstatnost tohoto opatření pro protektorátní úřady vyplývala nejen z požadavku na „rozsáhlou spolupráci kontrolorů“, tedy vytvoření komplexní a funkční sítě ochrany produktivity práce, ale také stanovením sankcí, jež měly odradit od případné klientelistické dohody mezi lékařem a pacientem.⁸⁶⁸

Případy, kdy se člověk ocital v soukolí nepříznivých podmínek tvořených na jedné straně preferencí válečně důležitých úkolů a omezenými možnostmi pojištění na straně druhé, byli pacienti, kterým byla diagnostikována sociální nemoc. Jinými slovy, trpěli nemocí, jejímž následkem či bezprostřední příčinou byla hospodářská situace nemocného a jeho rodiny. Přesná definice sociální nemoci neexistovala, ale v zásadě byli do této kategorie započítáváni nemocní, jejichž diagnóza nebyla spojená s ohrožením života a v podstatě ani pracovního výkonu. Snad právě proto na ně úředníci pohlíželi s pochybami. Ve čtyřicátých letech do této kategorie patřily také pohlavní nemoci. Právě v jejich případě docházelo ke zvýšenému dohledu nad jejich výskytem a důsledné evidenci pohlavně nemocných. K jejich hlášení byly povinovány všechny nemocenské pojišťovny již od poloviny roku 1940, přičemž v souhrnném hlášení, které putovalo na Ministerstvo sociální a zdravotní správy uváděly

⁸⁶⁷ Podle dotazů a odpovědí uveřejněných v *Dělnické pojištění*, in: *Národní práce*, roč. 3, č. 16, 17. ledna 1941, s. 9.

⁸⁶⁸ Oběžník Ústřední sociální pojišťovny č. 1412 z 25. září 1942. Srov. též *Kontrola nemocných*, in: *Sociální reforma*, roč. 34, č. 19–20, 20. října 1942, s. 1.

informace o povolání, věku a rodinném stavu nemocného.⁸⁶⁹ Pohlavně nemocným a tuberkulózním začínala být v protektorátu věnována poměrně velká pozornost podobně jako v Německu.

Pokud požadavky ze strany klientů sociálního pojištění byly v některých případech bez žalovatelného nároku, zvláště jednalo-li se o opatření s povahou trestu, žadatelovou šancí zůstávaly orgány veřejné chudinské péče. Podle slov lékaře a člena rady Státního zdravotního ústavu Eduarda Břeského se mohlo jednat o situace, kdy pojišťovna odmítla vyplatit peněžitou podporu či naturální dávku. V těchto případech se Břeský přimlouval za to, aby lékař či úředník pokladny zůstal klientovi nápomocný a pokusil se mu zprostředkovat pomoc odjinud.⁸⁷⁰ Alternativní řešením byly především nejrůznější formy chudinských podpor, operující na poli sociálně-zdravotní péče a ošetrovatelských služeb poskytovaných všem od tuberkulózně nemocných po matky s malými dětmi. Ústřední institucí s touto podpůrnou funkcí se v létě 1939 stalo Národní ústředí sociální a zdravotní péče se svou sítí poraden s nejrůznějším zaměřením. Jak jsem zmínila dříve, jednalo se o instituci zastřešující veškeré dobrovolné organizace operující na poli sociální a zdravotní péče. Ústředí tedy disponovalo zejména prostředky svých členských organizací a jednak obnosy z veřejných sbírek Národní pomoci, jimiž pomáhalo organizovat širokou škálu aktivit od sociálně zdravotních, přes akce stravovací, ošacovací až po organizaci prázdninové péče. Ústředí bylo na poli preventivní zdravotní péče aktivní především sítí poraden pro děti a tuberkulózní pacienty a pořádáním zvláštních kurzů pro lékaře a sociálně zdravotní pracovníce, na niž se konkrétně podílela například Péče o mládež a Kardiologická společnost.⁸⁷¹

Přestože se sjednocovací proces dotkl prakticky všech veřejných činitelů, v protektorátu se navazovalo na meziválečnou praxi a platilo také pro chudinskou péči. Z velké části na ní mělo podíl Národní ústředí sociální a zdravotní péče. Kromě zdravotně preventivního charakteru této akce, vzrostl její význam především v době, kdy se začaly projevovat omezené možnosti pro poskytnutí ošetření v léčebném ústavu. Zvyšující se nároky německé vojenské moci na nemocniční prostory, pochopitelně upřednostňovaly zejména členy branné moci. Počátek tohoto trendu bychom mohli orientačně datovat rokem 1941. Teprve o tři roky později umožnil systém veřejnoprávního sociálního pojištění, aby také na náklady pojišťovny bylo možné zajistit pomoc a ošetření ošetřovatelem či ošetřovatelkou pro nemocného v domácím

⁸⁶⁹ Věstník ÚSP, Oběžník č. 983 z 27. června 1940: Evidence a hlášení pohlavně nemocných.

⁸⁷⁰ Eduard Břeský, *Zdravotně sociální péče ve svých vztazích sociálnímu pojištění*, Praha 1941, s. 4.

⁸⁷¹ NA, f. NÚSZP, k. 1: Zpráva o činnosti sociální a zdravotní péče Národního ústředí v roce 1941.

léčení.⁸⁷² Terapeutická péče zůstávala nicméně teprve druhá v pořadí, protože hlavní doménou byla primárně péče preventivní.

Boj proti přenosným nemocem

Pokud existuje oblast protektorátního zdravotnictví, jejíž rozvoj za okupace si po válce vysloužil uznání československých lékařů, pak to byl boj proti přenosným nemocem.⁸⁷³ Tuberkulóza, záškrť, tyfus, spála a další nemoci byly patrně největší hrozbou okupační moci zvláště proto, že mohly zásadně paralyzovat válečnou produkci, a to velmi náhle a prakticky na neočekávaně dlouhou dobu. Boj proti nakažlivým nemocem, zvláště proti tuberkulóze, proto patřil k nejvýznamnějším oblastem politiky zdraví a věnovala se mu pozornost zejména v pokročilých válečných letech. Zhoršené sociální a zdravotní podmínky života, které si nelze od válečných let odmyslet, vystavovaly obyvatelstvo většímu nebezpečí než kdykoli jindy. Tomu také odpovídaly kampaně propagující prevenci a dostatečnou hygienu obyvatelstva. Především s tímto účelem probíhala v roce 1942 akce Týden lidového zdraví, která měla být příležitostí k „rozsáhle založené propagaci zdravotnických zásad v širokých kruzích obyvatelstva Čech a Morava“.⁸⁷⁴ Do akce se zapojovali úřední lékaři, osvětové organizace, školské instituce, pracovníci poraden a dalších institucí sociální a zdravotní správy, které využívali zvláštní místní orgány (organizační výbory) zřízené při každém okresním úřadu, které měly sestavit program a organizovat přednášky. Týden lidového zdraví probíhal opakovaně. Zatímco ještě v roce 1939 byl pod plnou patronací Národního souručenství a jeho hlavním tématem byla péče o zdravý tělesný rozvoj žen a matek,⁸⁷⁵ o tři roky akci pod taktovkou Ministerstva vnitra dominovala ochrana proti přenosným nemocem. Tento vývoj velmi dobře znázorňuje posun, kterým prošla péče o „český národ“ za okupace: od populačních otázek po opatření všeobecné ochrany.

Bezpečnostní protiepidemické snahy vyvrcholily v dubnu 1941 vydáním nařízení vlády o potírání přenosných nemocí, které přizpůsobovalo předpisy v protektorátu postupům v Německu.⁸⁷⁶ Doprovázely prakticky souběžně probíhající školící kurzy o potlačování

⁸⁷² Vládní nařízení č. 2/1944 Sb., zde § 152.

⁸⁷³ Bohumil Nepustil, *Stát pečuje o zdraví. Obraz práce a snah ministerstva zdravotnictví*, Praha 1948, s. 9.

⁸⁷⁴ Týden lidového zdraví 1. až 10. květen 1942, in: *Věstník českých lékařů*, roč. LIV, č. 17-18, 1 května 1942, s. 247.

⁸⁷⁵ Alois Zelenka, Týden národního zdraví (Matka zdrojem národního života, dítě nadějí národa), in: *Věstník českých lékařů*, roč. LI, č. 17, 28. dubna 1939, s. 422.

⁸⁷⁶ Vládní nařízení č. 254/1941 Sb. o potírání přenosných nemocí.

přenosných nemocí pro lékaře v protektorátu.⁸⁷⁷ Význam nařízení vlády byl především ve vytvoření komplexního opatření definující ohlašovací povinnost, vyšetření nemoci a formy ochranných opatření pro dvacet devět nejnebezpečnějších nakažlivých nemocí. Při včasné neohlášení nemoci, počínaje ošetřujícím lékařem, hrozila pokuta až 5000 K, v případě vědomého jednání proti opatření do výše 100 000 K či vězení v délce šest měsíců.⁸⁷⁸ Na rozdíl od Německa, do vydání zmíněného nařízení kupříkladu tuberkulóza v českém prostředí vůbec nepodléhala ohlašovací povinnosti a nebyla tudíž ani na seznamu přenosných nemocí.⁸⁷⁹ Tato změna vešla v platnost v roce 1941 a stála nikoli na konci, nýbrž spíše na začátku boje proti nakažlivým nemocem v protektorátu. Postupem času se ještě zpříšňovaly podmínky zejména důslednějších separací tuberkulózních pacientů od ostatního obyvatelstva, k níž úřady přikročily v roce 1942 explicitně na žádost wehrmachtu.⁸⁸⁰

Očkování jako forma prevence epidemických nemocí byla vedle striktní izolace nemocného modernějším a stále užívanějším opatřením a zejména pak ve válečných letech nabývala na významu v rámci preventivních programů, když povinovala k očkování proti záškrtu a neštovicím. Očkování proti záškrtu úřady regulovaly zákonným nařízením až v roce 1946,⁸⁸¹ ale provádělo se už za okupace. Děti ve věku do deseti let dostávaly ve škole přihlášky k hromadnému očkování a zůstávalo na rodičích, aby své dítě k očkování přihlásily.⁸⁸² Dobový zdravotnický diskurs zprostředkovávaný českým tiskem pochopitelně prezentoval očkování jako jedinou možnost, jak onemocnění zabránit: „*Je ve vašich rukou, necháte-li je [děti, pozn. aut.] nepřipraveny, či učiníte nejlepší, co se dá učinit proti této nemoci, t. j. dáte-li svého synáčka nebo dcerku očkovat proti záškrtu.*“⁸⁸³ Rasovou expertizu, plánovanou a realizovanou německými orgány, doprovázel na veřejnosti pečovatelský diskurz, jehož nositelem byly protektorátní úřady. Zákonem bylo od roku 1919 upraveno pouze očkování proti neštovicím, které prošlo novelizací v únoru 1941.⁸⁸⁴ Přeočkování v sedmi a čtrnácti

⁸⁷⁷ Kurs pro lékaře, vykonávající praxi v Čechách a na Moravě, o potlačování přenosných nemocí, in: *Věstník českých lékařů*, roč. LIII, č. 39-40, 3. října 1941, s. 584–586.

⁸⁷⁸ Vládní nařízení č. 254/1941 Sb., zde § 41.

⁸⁷⁹ Anna Zahálková, Povinnost hlásiti některé formy tuberkulózy podle vl. nař. 254/41, in: *Věstník českých lékařů*, roč. LIV, č. 49-50, 11. prosince 1942.

⁸⁸⁰ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1204, k. 68: Gruppe I 6 an Herrn Abteilungsleiter, Betr. Gesundheitswesen, 2. Mai 1942.

⁸⁸¹ Zákon č. 189/1946 o povinném očkování proti záškrtu, z 26. října 1946.

⁸⁸² Josef Zrzavý, Letošní očkování proti záškrtu, in: *Rodiče a škola. Čtrnáctideník rodičovských sdružení pro rodiče a školu*, roč. 11, č. 3, 17. říjen 1941, s. 1–2.

⁸⁸³ Tamtéž, s. 1.

⁸⁸⁴ Zákon č. 412/1919 Sb. o povinném očkování proti neštovicím Pozn.: Účinnost pro území Slovenska stanovena odlišně zvláštním nařízením z 15. července 1919; Vládní nařízení č. 140/1940 Sb. o povinném

letech protektorátní úprava redukovala na jednu revakcinaci ve věku dvanácti let. Očkování prováděli zejména úřední lékaři.

Nejobávanější z výše uvedených nemocí byla tuberkulóza (TBC). Lékaři ji považovali za nejrozšířenější a patrně nejnebezpečnější infekční nemoc. Evropu zachvátila po první světové válce a ještě ve třicátých a čtyřicátých letech byla vnímána především jako nemoc chudých. Ještě v polovině dvacátých let v Československu na tuberkulózu umíral přibližně stejný počet osob jako z důvodu úmrtí stářím. Na 10 000 obyvatel se jednalo o 19,1 případů tuberkulózy oproti 10,0 rakoviny, 12,3 na srdeční nemoci či 20,1 na stařeckou sešlost. V polovině let třicátých se počet případů tuberkulózy podstatně snížil, neboť na stejný počet obyvatel statistiky vykazovaly 13,4 případů oproti 12,3 rakoviny, 18,8 srdečních nemocí a 16,6 případů úmrtí na stařeckou sešlost.⁸⁸⁵ Za okupace její výskyt neklesal ani dramaticky nerostl, ale přesto si vysloužila pověst jedné z nejrizikovějších nemocí, která nutila okupační aparát k velké opatrnosti.

Pro srovnání uveďme data, která sloužila jako podklad okupační správě při hodnocení dosavadního postupu: V roce 1935 statistiky Ústřední sociální pojišťovny vedly v evidenci 9,6 případů u mužů a 8,8 u žen na 1000 pojištěnců. V první polovině roku 1942 se data prozatím pohybovala na úrovni 5,7, resp. 4,6 případů. Hodnoty za celý rok 1942, jak se předpokládalo, měly převýšit hodnoty roku 1935, ale nikoli zásadně. Mnohem menší rozdíl ve srovnání let 1935 a 1942 činila délka ústavní rekonvalescence, která za první republiky činila průměrně 96 u mužů, resp. 107 dní u žen oproti 83, resp. 94 dnům za okupace. Průměrné hodnoty roku 1942 vycházely pouze z dat známých za první pololetí. Délka léčby se podle nich za sedm let zkrátila o 10 %, což nicméně nesvědčilo ani tolik o mimořádných úspěších protektorátního zdravotnictví, jako spíše o nedostatku nemocničních lůžek a větší fluktuaci nemocných.⁸⁸⁶

Jestliže se na první pohled protektorátní statistiky nezdají dramatické, pak to bylo právě onou zvýšenou péčí, kterou úředníci této agendě do té doby věnovali. Když se v srpnu 1942 Josef Schneider doptával na ředitelství Okresní nemocenské pojišťovny v Brně na počet nemocných s diagnózou TBC a jejich rozložení mezi jednotlivými průmyslovými obory, nezjistil ovšem mnoho dobrého. Největší počet nemocných, 285 případů – tedy přibližně 42 %, v prvním

očkování proti neštovicím z 12. dubna 1941; Vládní nařízení č. 141/1941 Sb., kterým se provádí vládní nařízení ze dne 6. února 1941, č. 140 Sb., o povinném očkování proti neštovicím

⁸⁸⁵ Eduard Břeský, *Jak hodnotit jednotlivé skupiny chorob v sociálním pojištění*, Praha 1937, s. 6.

⁸⁸⁶ NA, f. ÚŘP, k. 975: Zentralsozialversicherungsanstalt, Oberregierungsrat a. D. Dr. Koreis, Direktor Herr Oberregierungsrat Josef Schneider, Betr. Tuberkuloseerkrankungen in der Sozialversicherung, 24. Juni 1943.

pololetí 1942 pocházel z kovoprůmyslu, tedy z oboru, který byl pro vedení války mimořádně důležitý.⁸⁸⁷ Za šíření tuberkulózy mohl mimo jiné nedostatek lůžek v sanatoriu, který byl podle německých úředníků doslova „katastrofický“, a tedy neposkytnutí včasné léčby a izolace.⁸⁸⁸ Pacienti na ni údajně museli čekat tři až čtyři měsíce. Na vině nebyla jen preference příslušníků branné moci, ale předně fakt, že odloučením Slovenska a Sudetských zemí přišel protektorát o tři čtvrtiny všech lůžek v sanatoriích pro tuberkulózní pacienty. Řešení se hledali zástupci okupační správy a Říšského ministerstva práce ve spolupráci se slovenskou stranou, která měla přistoupit v podstatě na komerční pronájem zařízení pro protektorátní pacienty a nemocné říšské státní příslušníky.⁸⁸⁹ Šlo o zajištění systematického využívání slovenských sanatorií, protože k pronajímání tamních kapacit docházelo jinak už v předchozích letech.

Vysoký zájem sociální a zdravotní péče o tuberkulózní pacienty prakticky do konce okupace neustaly. Naopak, docházelo k soustavnému prohlubování péče, jak dokládá novelizace zákona o nemocenském, invalidním a starobním pojištění, která vešla v platnost k 1. lednu 1944.⁸⁹⁰ Jeho podstatou byla kombinace zajištění léčení nemocného a hospodářské zabezpečení rodiny, která přišla načas o svého živitele. Jednalo se zde zejména o tzv. příspěvek na domácnost, který mohl činit až polovinu nemocenského, do níž pojištěnec patřil a dále zvýšen za každého dalšího tuberkulózního člena domácnosti, maximálně do celkové výše 90 % plného nemocenského. Nemocný nalézající se v ústavním ošetření nebo ústavní izolaci obdržel kapesné ve výši 2 K / den. Vedle zmíněného nároku na příspěvek na domácnost, pokud její finanční situace byla zvláště nepříznivá, mohla rodina v mimořádných případech žádat Ústřední sociální pojišťovnu o další podporu. Podle směrnic, které Ministerstvo hospodářství a práce schválilo v závěru května 1944, se nicméně zdravotní a sociální péče o tuberkulózní pacienty vztahovala zásadně pouze na protektorátní a německé státní příslušníky.⁸⁹¹

⁸⁸⁷ NA, f. ÚŘP, k. 975: Bezirkskrankenversicherungsanstalt in Brünn, Direktion Herr Oberregierungsrat J. Schneider, der Sektionschef im Ministerium für Wirtschaft und Arbeit, 8. August 1942.

⁸⁸⁸ NA, f. ÚŘP, k. 1001: Oberregierungsrat Schneider V 2 c 250/44 an den Herrn Abteilungsleiter V 2, Betr. Verwaltungsbericht für das 1. Vierteljahr 1944, 24. März 1944, s. 2.

⁸⁸⁹ NA, f. ÚŘP, k. 975: Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, J. Schneider, Betr. Belagung der Heilstätte Hoch Hagy, 29. April 1942.

⁸⁹⁰ Vládní nařízení č. 2/1944 Sb. o některých změnách na poli pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří; zde § 154.

⁸⁹¹ NA, f. MHP dod. II, k. 250: Ústřední sociální pojišťovny v Praze, Směrnice pro zdravotní a sociální péči ÚSP při potírání tuberkulózy.

Poskytnutí sociálního a zdravotního zaopatření na straně jedné a včlenění do práce na straně druhé, byl-li nemocný alespoň zčásti schopen pracovat, ukazuje tlak, kterému byli vystaveni nejen pacienti, ale také lékaři a potažmo další úřední kruhy. Aby „zbylé pracovní síly“ pacientů byly maximálně využity, předpokládala se zde úzká spolupráce s Ústřední sociální pojišťovnou a s ošetřujícími a úředními lékaři nemocenských pojišťoven.⁸⁹² Okupace, zejména ve fázi totální mobilizace pracovních sil, smazávala hranici mezi rekonvalescencí a výkonem práce, byť její určení je pochopitelně velmi individuální a jistě ani dříve se nedodržovala s ohledem na snížení výdělku v případě nemoci. Specifikem TBC byla potřeba vyvarovat se dalšímu šíření nemoci a zajistit vhodné léčení, kterému nebylo jakkoli záhodno se vyhnout. Platilo to nejen pro nemocné, ale také pro veřejné instituce v protektorátu. Tuberkulózní pacienti byli ohrožením nejen pro systém, ale také pro rodinné hospodaření. Ztráta výtěžné schopnosti zde modelovala podobnou situaci, s jakou se potýkaly rodiny politicky perzekvovaných, jak později uvidíme v kapitole o politice rodiny. Současně však válečná situace vyžadovala co možná největší zkrácení délky léčby a využití každé volné ruky, která – přestože vyžadovala přeškolení pracovníka na jinou činnost – mohla válečnému průmyslu přijít vhod. Nástroji, které měly pomoci řešit situaci pacientů s diagnózou TBC, byla jednak léčba, izolace a ošetřování, ale také hospodářská pomoc pro pojištěnce jakož i jejich rodinné příslušníky, kterou rodiny pojištěnců a důchodců, nacházející se v ústavním léčení, disponovaly až do dne opětovného uvolnění výplaty důchodu, mzdy či platu.⁸⁹³

Zdravotní péče o preferované skupiny obyvatelstva

Prosazování ideologie nacionálního socialismu a válečný stav ovlivňovaly kritéria, podle nichž některé skupiny obyvatelstva dostaly preference u politických autorit. Vedle dělnického prostředí, jehož význam posiloval s ohledem na vzrůstající význam válečného průmyslu, k nim s ohledem na debaty o národní budoucnosti patřila nejmladší generace Čechů a Češek žijící na území protektorátu. Česká a německá strana projektovala do dětí a mládeže své vlastní představy o budoucnosti „českého národa“, zatímco okupační moc v nejmladší generaci spatřovala skupinu obyvatelstva nejvíce vhodnou k „přenárodnění“ (*Umvolkung*). Aktivita protektorátních úřadů v čele s českými úředníky, lékaři a sociálními pracovníky

⁸⁹² NA, f. MHP dod. II, k. 250: Ústřední sociální pojišťovny v Praze, Směrnice pro zdravotní a sociální péči ÚSP při potírání tuberkulózy, zde odst. 11.

⁸⁹³ NA, f. MHP dod. II, k. 250: Oběžník Ústřední sociální pojišťovny č. 1765: Doplněk k pokynům pro provádění zdravotní a sociální péče o tuberkulózní, 18. 8. 1944.

komunikující s českým obyvatelstvem jejich jazykem, třebaže české rozhodovací pravomoci byly značně omezené, dávala nepochybně větší šance na úspěšné zařazení českých dětí do zdravotních programů. Tato praxe ukazovala diametrálně odlišnou perspektivu, s níž okupační autority jasně rozlišovaly mezi českými, německými, židovskými a romskými dětmi a mládeží. Vytváření podmínek pro relativně komplexní péči, jejíž rozsah nebyl dostatečný a úmysly byly evidentně mnohoznačné, poskytovalo členům „národní pospolitosti“ možnost, jak obdržet žádanou lékařskou pomoc a současně se neprovinit vůči své národní příslušnosti participací na systému okupačního režimu.

Ideologický motiv byl výrazně přítomný také v případě německého obyvatelstva s říšskou státní příslušností, nárokuji si od 16. března 1939 stejnou úroveň a rozsah sociální a zdravotní péče jako obyvatelstvo na území Říše. Nejednalo se samozřejmě o pouze o české Němce, kteří se zhlédli v nacionálním socialismu, ale o ty, kteří přicházeli do protektorátu za prací. O zaopatření říšských pojištěnců bude pojednávat třetí oddíl.

Čeští dělníci a dělnice

Dělnictvo se za okupace nacházelo v samém centru pozornosti. Rostoucí význam závodních podniků a továren pro německou zbrojní produkci znamenal značnou pracovní zátěž pro velkou část obyvatelstva. Přetížení a úrazy pracovníků byly nechtěným průvodním jevem rostoucích požadavků válečného průmyslu, zpomalující práci a snižující produktivitu. Nejpozději od první světové války, na něž navázala řada meziválečných výzkumů, existovalo povědomí o tom, že fyzická námaha musí být nějakým způsobem kompenzována.⁸⁹⁴ Studium lidské konstituce, fyzických možností, produktivity práce a podmínek, do níž se dělník každodenně vracel na svou směnu, proměňovala pohled na potřeby pracujících a v podstatě také na potřeby průmyslu. Na rozdíl od pokrokového pojistného zákonodárství byla oblast ochrany zdraví zaměstnanců a bezpečnost práce mezi válkami v právní úpravě velmi nedokonalá. Logicky tak v období, kdy rostl počet zaměstnanců a podniky lpěly na čím dál vyšší výkonnosti pracujících, projevil se zájem o tuto oblast. Z této perspektivy lze nahlížet veškerá moderní a sociálně bezpečnostní opatření zřizovaná za nacistické okupace ve prospěch dělníků, včetně těch českých.

⁸⁹⁴ Srov. Rudolf Kučera, *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*, Praha 2013.

Odhlédneme-li nyní od otázky „sociální spokojenosti“ dělníků v zájmu pověstného „klidu a pořádku na práci“, o kterou soustavně a reálně usilovaly souběžně české a německé orgány, byly to především vědecky podložené argumenty, proč je třeba zachovat či dokonce zlepšit sociální a zdravotní situaci dělníků, o jejichž přízeň režim velmi stál. Mohlo by se zdát, že využití nabízených možností vystavovalo českého dělníka situaci, kdy si opět mohla významněji konkurovat jeho identita třídní a identita národní. Především tomuto rozkolu bylo úkolem Národní odborové ústředny zaměstnanecké, sjednocených českých odborů, v jejíž plné kompetenci se nacházela péče o české dělníky v protektorátu ve smyslu hospodářském, sociálním, zdravotním a kulturním. Komplementace nároku vyplývajícího na jedné straně z národní a na straně druhé stavovské příslušnosti hrála podstatnou úlohu především s ohledem na budování pospolitosti. Výkon a práce tvořily dvě důležité kategorie poukazující na to, že národ stejně jako každý jeho příslušník si musí svou budoucnost a tedy i své místo v „nové Evropě“ odpracovat.

Geneze komplexní péče o pracovníky závodů v českém prostředí bývá nejčastěji spojována s rozsáhlou meziválečnou výstavbou Zlína a projektem Baťovy nemocnice. Rozvíjela se ovšem i za nacistické okupace. Preventivní zdravotní péče, spočívající v „*metodě pečlivého sledování všech činitelů působících na lidské zdraví*“, jak jej vymezila známá lékařka Ludmila Sinkulová, se stala zásadním oborem, který v sobě kombinoval jednak maximalizaci kontroly a udržení zdravotní kondice každého pracujícího, a jednak edukativně výchovný účel zdravotní politiky.⁸⁹⁵ Koncept „zdravotního vedení“ v podniku vyvinula Německá pracovní fronta v polovině třicátých let a jednalo se o v pořadí třetí pokus (po Nové lékařské vědě a rasové hygieně) o restrukturalizaci říšského zdravotnictví.⁸⁹⁶ V českém prostředí to byl ovšem výsledek určitého vývoje, který – podle pracovníka Výzkumného ústavu energetiky a autora textů o podnikovém řízení Emila Svozila Hokeše – začínal právě u sociální a zdravotní péče. Ta se vyvíjela jako „*pomůcka, která měla usnadnit výkon. Šlo zde o zařízení, která sloužila především výrobě a jen okrajově se také (na příklad zdravotně) rentovala spolupracovníkům*“.⁸⁹⁷ V roce 1944, kdy jeho slova vyšla tiskem, Hokeš údajně už pozoroval obrat: uplatnění „nových směrů“ ve výstavbě podniku, které z něj vytvářely „sociálně-

⁸⁹⁵ Ludmila Sinkulová, *Nemocnice a průmyslové zdravotnictví*, in: *Česká nemocnice*, roč. 11, č. 3, 25. březen 1941, s. 1.

⁸⁹⁶ Winfried Süß, *Gesundheitspolitik, Gesundheitsverhältnisse und Krankenmord im national-sozialistischen Deutschland 1939-1945*, Oldebourg 2003, s. 254.

⁸⁹⁷ Ing. E. S. Hokeš, *Sociální a zdravotní péče v podniku*, Praha 1944, s. 10.

hospodářského a také kulturního činitele“.⁸⁹⁸ Vedení systematické evidence zdravotního stavu v podobě zdravotnické matrice, soustředující získané poznatky o zdravotním stavu zaměstnanců Baťových závodů, zpřehledňovala aktuální zdravotní stav a v případě potřeby mohla poskytovat informace o rasových dispozicích českých dělnických rodin. Stejný záměr lze spatřovat v zavedení pravidelných prohlídek všech zaměstnanců, které měly sloužit k vytvoření „široce plánované ochranné zdravotní péče“, jak zdůrazňovala propaganda.⁸⁹⁹ Aktuální otázky zabývající se zdravotní kondicí českého dělníka a otázky dlouhodobé, jež můžeme spatřovat ve zkoumání jeho rasové „způsobilosti“, se prolínaly a vzájemně doplňovaly.

Soustavné studium lidské konstituce nebylo ovšem žádnou novinkou. Pracovalo se s ním již meziválečné lékařství a pokračovalo se v tom i v letech následujících.⁹⁰⁰ O jeho efektivním využití pro potřeby protektorátního průmyslového zázemí si říkaly požadavky válečného průmyslu: „Zvýšené pracovní úsilí, prodlužování pracovní doby a převádění pracovních sil do totálního nasazení přinesly do organizace závodů mnoho nového, co přečká válečnou dobu a stane se i trvalým přínosem v míru. Jsou to závodní ošetrovny, ambulatoria a služba kontrolních závodních lékařů. Zapojení lékařů do továrního soukolí se projevilo jako velmi účelné a hospodárné zařízení. Umožňuje zaměstnanci opatřit si lékařskou pomoc a léky, bez ztráty drahocenného času, promarněného často několikahodinovým čekáním v přeplněných čekárnách lékařů. Zaměstnanec má rovněž zaručenu první pomoc, bezvadné ošetření a včas užitý lék.“⁹⁰¹ Nešlo o pouhou propagandu. Historik Jaromír Balcar popsal na základě výzkumu tří koncernů – Českomoravská Kolben-Daněk a. s., Spolku pro chemickou a metalurgickou produkci a Pražské železářské společnosti a.s. – formy péče podnikového vedení o pracující dělnictvo. Zahrnovaly dotace na stravu, kulturní a sportovní programy, ale také rozsáhlé investice a rozšíření sítě sociálně zdravotních zařízení právě během nacistické okupace. Vedle řady hygienických zlepšení spočívající ve výstavbě šaten, sprch či jiného komfortního zázemí pro potřeby pracujících dělníků se vedení podniku zabývalo poměrně důsledně také zdravotní péčí. Zřízení instituce závodních lékařů, tří lékařských praxí a osmi ambulancí s 30 kvalifikovanými pracovníky v Česko-moravské továrně na stroje a.s. v Praze-Libni umožnila mezi lednem a červencem 1943 ošetření kolem 85 000 pacientů. Ordinance

⁸⁹⁸ Tamtéž.

⁸⁹⁹ L. Sinkulová, Nemocnice a průmyslové zdravotnictví.

⁹⁰⁰ Např. v roce 1937 byla zřízena samostatná Biotypologická laboratoř.

⁹⁰¹ BArch Berlin, DAF-AWI, Archivsignatur 31170: Lékařská péče o zaměstnané v továrnách, in: *Grafik*, č. 3, březen 1944.

byly vybaveny solidní paletou farmaceutických prostředků a vysoce moderním lékařským vybavením.⁹⁰² V konkrétních číslech Pražské železářské společnosti v letech 1940 až 1943 kontinuálně rostly náklady vynaložené na sociální péči ze 41 mil. až na 63 mil. K.⁹⁰³

Plošně se zaváděly pravidelné zdravotní prohlídky a propaganda pojištěnce ubezpečovala o reálné existenci pečovatelské role státu: „*Nejlepší a bezplatné ošetření v době nemoci a nejvzornější léčebná péče, a to včas, aby každý co nejdříve nabyl svého zdraví a byl opět vrácen svému povolání, jest úkolem našeho nemocenského pojištění neboť: Zdraví národa jest jeho největším statkem*“⁹⁰⁴, uvádělo se v profesním časopise *Grafik* v březnu 1944.⁹⁰⁴ Zdravotní politika měla být službou „veřejnosti“, dobře hospodařící s jejím každodenním pracovním vyčerpáním a plně vycházející vstříc každému jedinci s jeho osobními potřebami. Stejně tak velmi pozorně pracovala s časem, který dělník věnoval svému pracovnímu úkolu. Působení závodního lékaře a uskutečnění zdravotní prohlídky a ošetření přímo v továrně umožňovalo zkrátit nepřítomnost dělníka v pracovní době prakticky na minimum. Hovořit o vstřícnosti politiky práce vůči klientům sociální politiky není však zcela namístě. Systém závodních lékařů a pracovních fyziologických výzkumů označoval obor pracovní a výkonnostní medicíny (*Arbeits- und Leistungsmedizin*), jehož úkolem v Německu bylo napřít maximální personální kapacity do příprav a posléze vedení války, aniž by došlo k revoltě na straně pracujících.⁹⁰⁵ Práce a poskytovaná zdravotní péče byly tudíž v určitém smyslu vzájemně směnným kapitálem.

Zdravotní péči podmiňovalo nemocenské pojištění, ale poskytováno mělo být co nejširší skupině klientů. Jak lze ostatně předpokládat, válečná situace naplňování těchto závazků čím dál častěji ztěžovala především s ohledem na vzrůstající nároky wehrmachtu, čehož si pozorně všimaly také okupační orgány.⁹⁰⁶ Veřejný charakter protektorátního jakož i říšského zdravotnictví si nicméně kladl také další podmínky. Byl omezen na onu část obyvatelstva, jež nabývala této možnosti zejména s ohledem na své rasové dispozice.⁹⁰⁷ Dělníci byli pro německé orgány jistě hlavně účelově preferovanou skupinou obyvatelstva, ale jako nežidovští

⁹⁰² Jaromír Balcar, *Panzer für Hitler – Traktoren für Stalin. Großunternehmen in Böhmen und Mähren 1938-1950*, München 2014, s. 255.

⁹⁰³ Tamtéž, s. 248.

⁹⁰⁴ BArch, DAF-AWI, sign. NS 5-VI, Archivnummer 31173: Naše nemocenské pojištění a jeho úkoly. *Peněžní a pojišťovací zaměstnanec*, č. 4, 5. duben 1944.

⁹⁰⁵ Svou roli zde hrály reminiscence na listopadovou revoluci roku 1918. Martin Höfler-Waag, *Die Arbeits- und Leistungsmedizin im Nationalsozialismus von 1939-1945*, Husum 1994, s. 5.

⁹⁰⁶ NA, f. ÚŘP, k. 1001: Sachgebiet Sozialversicherung an Herrn Abteilungsleiter V 2, Betr. Verwaltungsbericht für das 3. Vierteljahr 1943, 21. September 1943.

⁹⁰⁷ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 197: Rok národního souručenství. Právní, organizační a pracovní programová základna české národní pospolitosti, s. 229.

Češi patřili současně také k té části populace, s níž se do budoucna počítalo. Zdravotní péče na základě nemocenského pojištění tvořila důležitý segment sociální politiky nejen vůči dělnictvu v protektorátu, ale i vůči těm, kteří odjížděli za prací na jiné území Německé říše.

Zabezpečení proti nemoci a úrazu u dělníků pohybující se po celém území Německé říše, vycházelo z předpokladu, že existuje příčinný vztah mezi pracovním výkonem a dobrým zdravotním stavem. Ten byl ostatně intenzivně diskutován již od poloviny roku 1939 z iniciativy říšských úřadů, které si stěžovaly na obecně nedobrý zdravotní stav českých dělníků odjíždějící na práci do Říše. Již po několika týdnech se objevovaly případy srdečních obtíží, žloutenky, chronických kožních vyrážek či tuberkulózy, které jednak budily značné obavy a jednak finančně zatěžovaly místní pokladny. Německá strana argumentovala nedostatečnými prohlídkami při náboru, k jejichž zintenzivnění přistoupily úřady opatřením platným od 1. listopadu 1939, zvyšující výdaje za zdravotní prohlídku na částku 1 RM za osobu.⁹⁰⁸

I když se uplatnily velmi odlišné přístupy, zvláště, srovnáváme-li s dělníky z řad vězňů, civilní český dělník, podobně jako dělník nizozemský či francouzský, nadále zůstal klientem sociální politiky, resp. jejích institucí a mohl si nárokovat patřičnou péči. Zkušenost z pracovního nasazení úzce závisela na prostředí, kde se dělník nacházel a byla tudíž velmi individuální. Letecké bombardování i pracovní vztahy v podniku působily na celkové podmínky a dojem pracujících. Zdravotní zaopatření bylo systémem existujícím v pozadí každodenního provozu a nemusel mít na tuto bezprostřední zkušenost podstatnější vliv. Nepodceňovala bych ovšem vůbec vědomí dělníka, že v případě potřeby o něj bude postaráno. K tomu každý obdržel také explicitní příslib: „*Jsi na ostatním říšském území v pracovním poměru zásadně postaven na roveň německým dělníkům*“, jak se psalo v *Sociálně-politickém poučení*.⁹⁰⁹ Nebyla to propaganda, nýbrž důsledek pragmatické úvahy a sociální racionalizace.

Vycházíme-li například ze situace v Generálním gouvernementu, pro protektorátní příslušníky stejně jako pro zahraniční dělníky z Itálie, Slovenska, Nizozemí, Belgie či Francie zde platily stejné podmínky, a sice předpisy říšského pojištění podle opatření o sociálním pojištění

⁹⁰⁸ Steffen Becker, *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“: Die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Böhmen und Mähren“ und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*. Tato disertace byla zveřejněna prostřednictvím berlínského internetového nakladatelství Dissertation.de v roce 2005 (www.dissertation.de), s. 102.

⁹⁰⁹ NA, f. ÚŘP, k. 988: Sociálně-politické poučení, s. 2 [1942].

německých státních příslušníků v Generálním gouvernementu.⁹¹⁰ Podobně jako Němci posléze také Češi a dělníci výše uvedených národností příslušeli k Obecné místní nemocenské pokladně v Katovicích a její sekci v Krakově. Říšský ministr práce o tom ovšem rozhodl teprve v srpnu 1941 na podnět zdejších německých úřadů.⁹¹¹ Do té doby totiž platila praxe, kterou úřední místa považovala za nevhodnou a především neodpovídající předpisům. U dělníků různých národností se lišila. V Čechách o jisté výjimce rozhodl Ústřední svaz nemocenských pojišťoven, který tvrdil, že z důvodu vysoké mobility mohou čeští dělníci zůstat klienty protektorátních nositelů.⁹¹² Když se říšský ministr práce zabýval nápravou této situace, argumentoval v korespondenci s podřízeným německými orgány velmi racionálně: jednak příslibem daným dělníkům při nábore, že obdrží ochranu říšského pojištění a jednak faktem, že pokud by dělníci patřili pod místní nositele nemocenského pojištění v Generálním gouvernementu, těžko by jim mohly být poskytnuty rodinné výpomoci (*Familienhilfsleistungen*) od německých pokladen nebo na jejich náklady.⁹¹³ Tento příklad demonstruje dvě skutečnosti: ukazuje, jakou váhu měla systémová opatření a představa o jejich funkčnosti v horizontu sociální racionalizace, a jednak zde vidíme sjednocení sociálně zdravotních podmínek Čechů s dělníky z obsazených zemí na Západě a aliančních států a tedy přinejmenším podobnou perspektivu při jejich posuzování německými úřady.

Vedle pracovního výkonu tvořila nejdůležitější kritérium hodnocení pracovní morálka. Pokud dělník porušil pracovní smlouvu, pozbýval nároku na dávky sociálního pojištění. Naopak uvědomělé plnění pracovních povinností otevíralo dělníkům další možnosti. Fenomén tzv. Heydrichových rekreací jako výrazu „novodobého socialismu“, jak se příležitostně ve své době označovaly, plnil dvojí účel: měly jednak motivační povahu a jednak spadaly do kategorie preventivní zdravotní péče, protože poskytovaly příležitost pro zotavení po náročné práci. Rekreace nebyly určené pro rekonvalescenty ani pro nemocné. Seznamy potenciálních účastníků vytvářely závody a přednost měli „nejlepší“ dělnice a dělníci, které si za svou tvrdou práci pro národní společenství „zasloužili“ kompenzaci. Tuto národní a sociální optiku shrnula Národní odborová ústředna zaměstnanecká slovy, že „*všechny úspěchy na poli*

⁹¹⁰ RGBl. I, s. 908: Verordnung über die Sozialversicherung der deutschen Staatsangehörigen im Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebieten, 17. Juni 1940.

⁹¹¹ NA, f. ÚŘP, k. 970: Der Reichsarbeitsminister an die Träger der Krankenversicherung und ihre Aufsichtsbehörden und Verbände, 20. August 1941

⁹¹² NA, f. ÚŘP, k. 970: Ministerium für soziale und Gesundheitsverwaltung an den Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Betr. Heilfürsorge für Arbeiten, die im ehm. Polen Arbeiten, 13. September 1940.

⁹¹³ NA, f. ÚŘP, k. 970: Der Reichsarbeitsminister and die Regierung des Generalgouvernements – Abteilung Krakau, Betr. Sozialversicherung ausländischer Arbeitskräfte und von Protektoratsangehörigen im Generalgouvernement, 13. Juni 1941.

sociálním a hospodářském jsou dosažitelný a udržitelný jen tehdy, když jsou sledovány úsilím o zvyšování kvalifikace v duchu národním a sociálním“.⁹¹⁴ Ačkoli se jednalo o rekreaci pro české dělníky zprostředkovanou protektorátními institucemi, zotavovací programy za okupace získaly svou pověst především díky Rekreční akci „Odkaz Reinharda Heydricha“. Existovala řada podobných zotavovacích programů, které pořádaly některé závodní podniky, ale z hlediska rozsahu a propagace se s Heydrichovým projektem nemohly srovnávat. Zotavovací pobyty byly zahájeny už před smrtí zastupujícího říšského protektora na počátku května 1942 po vzoru Německé pracovní fronty a jejího programu pro říšské dělníky známém jako *Kraft durch Freude* (doslova „Radost k síle“, ale v českém prostředí se ujal termín „Radost ze života“). Prováděním protektorátních rekreací byla pověřena Spojovací ústředna říšského protektora k odborům (*Verbindungsstelle des Reichsprotectors zu den Gewerkschaften*) a její vedoucí Wilhelm Köster, ale organizačně rekreace během všech tří ročníků 1942, 1943 a 1944 zajišťovala Národní odborová ústředna zaměstnanecká. Z hlediska počtu účastníků a jejich ohlasu lze zotavovací akce považovat za velmi úspěšný projekt. Historik Jiří Pokorný v této věci s patřičnou obezřetností uvádí následující statistiku: v roce 1942 více než 7 000 účastníků, v následujícím roce již 32 000 a v roce 1944 více než 41 000, přičemž ženy tvořily přibližně jednu třetinu.⁹¹⁵ Dohledatelná jsou nicméně i mírně odlišná data.

Náklady na pobyt jednoho rekreanta odhadoval Köster na částku 400 K a složit se na ni měly tři subjekty: částečně vysílací podnik, NOÚZ a nemocenské pojišťovny.⁹¹⁶ Podle informací, které měl k dispozici Úřad říšského protektora, v roce 1943 se rekreace zúčastnilo 28 676 dělníků a dělnic, přičemž pojišťovny na každého ze svých klientů přispívaly částkou 150 K, celkově pak za tento celý kalendářní rok dotací ve výši 4 614 000 K.⁹¹⁷ Spoluúcast pojišťoven byla důležitá také proto, že díky ní mohla být akce prohlášena za akci sloužící k preventivní péči o zdravotní stav dělníků. Zdravotně preventivní ráz rekreací nicméně nebyl jen pouhým pojmem propagandy. V zotavovnách působil zdravotnický dozor vykonávaný lékařem příslušné okresní nemocenské pojišťovny.⁹¹⁸ I přes celkový propagandistický kontext, který se ještě vystupňoval po smrti Reinharda Heydricha, je namístě tvrdit, že rekreace sloužily

⁹¹⁴ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 216: Zpráva o vzdělávací a rekreační činnosti českých odborových organizací, 10. leden 1941.

⁹¹⁵ Jiří Pokorný, Dovolena s Heydrichem, in: *Soudobé dějiny*, roč. XXI, č. 3, 2014, s. 369.

⁹¹⁶ Tamtéž, s. 372.

⁹¹⁷ NA, f. ÚŘP, k. 976: Odborové zpravodajství NOÚZ a ÚVZ, Jhr. IV, Nr. 144, 22. VI. 1944: Der Anteil der Krankenversicherungsanstalten an der Erholungsaktion „Reinhard-Heydrich-Vermächtnis“.

⁹¹⁸ NA, f. ÚŘP, k. 976: Ústřední sociální pojišťovna – Oběžní č. 1722 z 21. dubna 1944.

svému účelu – k aktivnímu odpočinku v prostředí s důrazem na bezpečnost, hygienu či kulturní a sportovní program. V případě pobytu v lázeňském areálu mohli rekreatanti dokonce využívat veškeré zázemí lázní. Společně s Jiřím Pokorným lze tudíž konstatovat, že rekreatanti si svůj pobyt mohli skutečně vcelku dobře užít.⁹¹⁹

České děti a mládež

Zatímco preventivní a následná péče poskytovaná pracovníkům protektorátních průmyslových závodů se stala vzhledem k míře jejich potřebnosti nezbytnou doplňkovou službou tovární proaktivní politiky, systém distribuce zdravotní péče myslel rovněž na české děti a mládež, popř. na ty pocházející ze smíšených česko-německých manželství. Podobně jako v případě německého obyvatelstva se tak formy preventivní a následné péče vztahovaly rovněž na rodinné příslušníky pojištěnců. Celospolečenské působení zdravotní politiky a intenzita jejího nasazení zesiloval diskurz, který se programově opíral o klíčovou roli nejmladší generace, jež nesla tíhu budoucího sociálního a politického směřování národa. Zejména s ohledem na tuto skupinu obyvatelstva neměla být otázka zdraví brána na lehkou váhu, protože „*chceme-li tedy člověka ozdravit, musíme ho učít být zdravým. Zdravotní výchova nastupuje v dnešním preventivním lékařství jako jeho nejdůležitější nástroj.*“⁹²⁰ Slova známé pražské lékařky Miroslavy Klímové-Fügnerové zdůrazňovala maximální důležitost výchovného procesu, neboť „*zdravotní výchova není sbírka plakátů, není rozdávání letáků, není měření a vážení samo o sobě. Není to ‚občasná‘ zdravotnická přednáška, ani udělené poučení [...]. Zdravotní výchova je plánovitě vedení ke zdraví.*“⁹²¹ Důslednost, s níž měl každý zodpovědně přistupovat k péči o sebe samého, se měla každému stát vlastní již v útlém věku. S tímto předpokladem byla také v roce 1941 vydána česky psaná brožura *Bud' strážcem svého zdraví*, která vštěpovala dětem a mládeži základní návyky péče o tělo.⁹²² Publikace, kterou připravil odbor zmocněnce Výboru Národního souručenství pro zdravotnictví vedený lékařem Jakubem Skálou ve spolupráci s dalšími odborníky, zabývajícími se dětskou hygienou, měl explicitní apelativní charakter s patřičnou národní identifikací, s níž vyzýval české děti k důsledné a celodenní péči o zdraví: „*Nezáleží na tom, jak je národ početný, nýbrž kolik se v něm najde zdravých, čínorodých a výkonných osobností. Nespoléhejte nikdy na to,*

⁹¹⁹ Jiří Pokorný, Dovolena s Heydrichem, in: *Soudobé dějiny*, roč. XXI, č. 3, 2014, s. 374.

⁹²⁰ Miroslava Klímová-Fügnerová, Výchova ke zdraví, in: *Česká nemocnice*, roč. 11, č. 3, 1941, s. 56.

⁹²¹ Tamtéž, s. 59.

⁹²² Jakub Skála, *Bud' strážcem svého zdraví*, Praha 1941, s. 3.

*že mnoho jiných lidí vám k něčemu dopomůže, nezvykejte si schovávat se za množství. Vy musíte být jednou těmi zdravými, schopnými a výkonnými lidmi. [...] Vzdělání a výchovu vám dají vaši učitelé a vaši rodiče; abyste si získali a udrželi pevné zdraví, k tomu vám napomohou naše rady. Vezměte si je k srdci, k radosti svých rodičů i celého národa.*⁹²³

Protektorátní obyvatelstvo nepřijímalo tyto direktivně formulované výzvy k budování „zdraví národa“ výhradně pozitivně. Projevilo se to například odmítáním očkování proti záškrtu, jemuž na přelomu let 1939 a 1940 vzdorovaly české matky v řadě případů z obav, že dětem naopak očkování zdravotní obtíže způsobí, jak je varovala šeptaná propaganda.⁹²⁴ Klíčové pro věrohodnost zdravotní prevence bylo udržet dialog mezi českým lékařem a českým pacientem a nevzbuzovat pochybnosti o záměru a případných vedlejších cílech protektorátní sociální politiky. Veřejná zdravotní služba se orientovala zejména na protektorátní obyvatelstvo a poskytovala prostor iniciativám na místní úrovni.⁹²⁵ V jednotlivých regionech se stávaly čím dál důležitějšími aktéry na poli sociální a zdravotní služby Okresní péče o mládež. Nabídka byla poměrně pestrá a nabízela účast v prázdninových osadách, dětských ozdravovnách, denních útulcích pro školní mládež i podíl na stravovacích akcích, jakož i účast na rekreaci dětí z měst na českém venkově u dobrovolných opatrovníků – tzv. národních hostitelů. Na Zlínsku se zřizovaly sociální poradny, kde šest dní v týdnu ordinovali praktičtí lékaři a zvláštní poradny pro matky s dětmi, které podle dostupných statistik vykazovaly všeobecný zájem ze strany českého obyvatelstva.⁹²⁶ Osvětová kampaň oslovující rodiče i děti by nemohla doznat kýženého efektu bez reálně existující zdravotnické soustavy. Také v tomto případě činilo její systémový základ sociální pojištění, protože při každém onemocnění mělo dítě pojištěného otce nebo matky nárok na poskytnutí plného lékařského ošetření a všech potřebných léků nebo léčebných pomůcek (např. brýlí, sanitního materiálu apod.). Pojišťovny přispívaly na ošetření v nemocnici a dbaly na zajištění odborných lékařů, kterých ovšem býval nedostatek.⁹²⁷

Osvěta v oblasti zdravé životosprávy a prevence, o níž usilovali zdravotní a výchovní experti, ovšem nemohla sama o sobě zajistit, že zdravotní stav českých dětí a mládeže bude skutečně

⁹²³ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 197: Tisková služba Národního souručenství, roč. III, č. 230, 30. září 1941, s. 3.

⁹²⁴ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-5/62, k. 101: Impfung tschechischer Kinder – Auswirkungen, Sicherheitsdienst – SD-Leitabschnitt Prag an das Reichsicherheitshauptamt u. an den Herrn Staatssekretär beim Reichsprotektor in B. u. M. SS-Gruppenführer K. H. Frank, 9. říjen 1942.

⁹²⁵ NA, f. ÚŘP, k. 271: Der Reichsminister des Innern an das Präsidium des Deutschen Roten Kreuzes, 29. červen 1939.

⁹²⁶ Státní okresní archiv Zlín, f. Baťa a. s., šanon 239.

⁹²⁷ Vilém Havlík, Pomáháme. Co dává sociální pojištění dětem, in: *Rodiče a škola: Čtrnáctideník rodičovských sdružení pro rodiče a školu*, roč. 10, 8. listopad 1940, č. 5, s. 3.

dobry. Už od roku 1939 proto organizovaly protektorátní úřady ve spolupráci s pojišťovny revize zdravotního stavu dětí a mládeže. Se zdravotními prohlídkami svých mladých pojištěnců započala Ústřední sociální pojišťovna v témže roce a o rok později ji následovaly také dělnické nemocenské pojišťovny zaměřující se na ročníky 1922 až 1926.⁹²⁸ Jejich záměrem bylo na základě zjištěné zdravotní kondice učinit výběr vhodných kandidátů na rekreaci. Přístup k jednotlivým ročníkům nebyl jednotný a v případě dvou nejmladších revizní lékaři zakládali tzv. zdravotní přehledy, které zůstávaly u úředního lékaře jako pomůcka k dalšímu sledování zdravotního stavu pojištěnce. Tento prototyp zdravotní karty, jak si tento dokument představíme dnes, znamenal novinku ve veřejném zdravotnictví a současně další úkol pro nemocenské pojišťovny, jímž chtěly vylepšit poskytování a efektivnost zdravotní péče. „*Ideálem léčebné péče v nemocenském pojištění je, aby pro každého pojištěnce byl veden soustavný zdravotní přehled, který by obsahoval všechna data o proběhlých chorobách tak, jako evidenční štítek obsahuje data o průběhu členství*“, popisoval svou zkušenost z Valašského Meziříčí revizní úředník Ústřední sociální pojišťovny O. Bureš. A pokračoval, „*aby bylo dosaženo pravého účelu, musil by se ovšem zdravotní přehled stěhovati vždy za pojištěncem, asi tak, jako se stěhují v Říši zápisy o průběhu pojištění pro případ invalidity a stáří.*“⁹²⁹ Součinnost mezi pojišťovnou a specializovaným zdravotním pracovištěm, např. kuratoriem pro péči o chrup školní mládeže, nebyla zdaleka tak častá a soustavné prohlídky pojištěnců nebyly zdaleka tak systematické. Jako vůbec první je prováděla okresní nemocenská pojišťovna v Plzni a firma Baťa ve Zlíně. Zatímco ovšem ve třicátých letech se prohlídky mladých pojištěnců organizovaly z důvodu zjištění zdravotního stavu v určitých pracovních oborech a jejich cílem byly především studijní účely, nyní měly soustavné prohlídky pojištěnců ve věku 14 až 18 let vést k vytváření zdravotní evidence.⁹³⁰

Systematizace zdravotní péče, která tehdy z popudu protektorátních pojišťoven obsáhla zjišťování rodinné a osobní anamnézy či rentgenové prohlídky, měla napomoci k důkladnému sledování vývoje zdravotního stavu. Obecně vzato, zdravotní prevencí mohly pojišťovny v některých případech ušetřit, pakliže by se zdravotní stav pacienta později vyvinul až do stádia, který by vyžadoval rozsáhlejší a možná také nákladnější léčbu. Zvyšování dohledu a

⁹²⁸ O. Bureš, Prohlídky mladistvých pojištěnců, in: *Sociální reforma*, roč. 32, č. 7, 5. dubna 1940, s. 93.

⁹²⁹ Tamtéž.

⁹³⁰ Tiskopisy vydávala Ústřední sociální pojišťovna. Jejich obecnou strukturu lze odvodit z formulářů, které se užívaly ve Valašském Meziříčí. Ve zdravotních záznamech vyplňovali lékaři následující rubriky: povolání otce, počet dětí v rodině, anamnéza osobní a rodinná, údaje o očkování, tělesná konstituce, chrup, zrak, sluch, plíce, srdce, krevní tlak, nález v moči, ostatní nálezy (interní, chirurgické, nervové atd.), celkový posouzení lékaře – zdrav, doporučena odborná prohlídka, potřeba ambulantního léčení (které provádí týž lékař), vážně nemocen a práce neschopen (lékař ihned převezme pacienta do léčení). Tamtéž, s. 94.

kontroly státu nad jednotlivcem se stávalo integrální součástí ekonomie zdraví a demonstrovalo foucaultovskou biopolitiku moderní společnosti. Vytváření systematické evidence o zdravotním stavu obyvatelstva je tak, zdá se, z velké části dílem protektorátního zdravotnictví a úsilí protektorátních pojišťoven. Zjevnou interpretační nesnáz ovšem vyvolává skutečnost, že právě období nacistické okupace umožnilo zesílení těchto diagnostických a dokumentačních metod, které byly stejně tak dobře součástí národnostní, resp. germanizační agendy, jak záhy uvidíme, a nemalý význam měla také pro koordinaci pracovních sil a regulaci pracovního trhu.

Zjišťování komplexního zdravotního stavu českého dorostu, resp. mladých pojištěnců nezůstala záležitostí pouze prvních dvou let trvání protektorátu. Naopak, pokračovalo se v ní soustavně také v následujících válečných letech s odvoláním na § 154 zákona o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří, podle kterého mohla Ústřední sociální pojišťovna dát své pojištěnce kdykoli na vlastní náklad do léčení nebo je ze zdravotních důvodů umístit ve vhodném ústavě. Dříve než se tak stalo, musel proběhnout výběr kandidátů. Specifikem akcí, které proběhly ve čtyřech vlnách v letech 1940 až 1944, bylo rozsáhlé zdravotní vyšetření protektorátního dorostu, který byl na základě svého učňovského nebo pracovního poměru pojištěn proti nemoci.⁹³¹ V roce 1940 byla do akce zahrnuta mládež narozená v letech 1922 až 1926, o rok později se jednalo o dorost narozený mezi roky 1925 až 1927. V roce 1942 se plošně zkoumal zdravotní stav ročníků 1926 až 1928, kterého se zúčastnilo 95 498 pojištěnců, poslední podobně rozsáhlé šetření se uskutečnilo z nařízení nemocenských pojišťoven v období od 1. listopadu 1943 do 30. června 1944 a týkalo se 186 794 chlapců a dívek narozených v letech 1926 až 1929.⁹³² Celou akci financovaly nemocenské pojišťovny, které pouze v roce 1943 vynaložily necelých 2,3 milionu korun na lékařské prohlídky. Genderové zastoupení bylo v obou šetřených podobné, přibližně 58 % chlapců a 42 % dívek. Výsledky hodnocení obou šetření lze srovnat následovně:

⁹³¹ K prvnímu běhu viz Oběžník č. 955 Ústřední sociální pojišťovny ze 17. dubna 1940 týkající se Rekreační péče o mladistvé pojištěnce v roce 1940.

⁹³² NA, f. ÚŘP, k. 976: E. Břeský: Systematische Gesundheitsuntersuchungen junger Versicherter. Oběžník k uskutečnění „Soustavné ozdravné a léčebné péče o mladé pojištěnce 1941“ upravoval Oběžník č. 1103 Ústřední sociální pojišťovny v Praze z 9. května 1941; ORR F. Koreis, Zentralsozialversicherungsanstalt an ORR J. Schneider, Betr. Ergebnis der systematischen ärztlichen Untersuchungen jugendlicher Arbeiter im Jahre 1942.

Zdravotní vyšetřování protektorátního dorostu 1942–1944 [údaje v %]

Skupina ⁹³³	Chlapci		Dívky		Celkem	
	1942	1943/1944	1942	1943/1944	1942	1943/1944
„Zdraví“	65,2	64,7	69,0	70,6	65,3	67,2
„Ohrožení na zdraví“	34,9	32,4	28,8	26,6	32,3	30,0
„Nemocní“	2,6	2,9	2,2	2,8	2,4	2,8

Zdroj: NA, f. ÚŘP, k. 976: E. Břeský: Systematische Gesundheitsuntersuchungen junger Versicherter.

Výsledky působí na první pohled vcelku optimisticky. Ukázaly, že přibližně 65 až 70 % vyšetřovaného dorostu bylo v dobré zdravotní kondici. Výsledky sledující proměnu podílu jednotlivých onemocnění tak povzbudivě nepůsobily. Oproti roku 1942 vzrostl především podíl tuberkulózních pacientů, a to o celých 59,5 %. Pouhá evidence existujícího stavu by neměla valného významu, a proto konsekvencí tohoto šetření byla organizace dvoutýdenních zotavovacích akcí pro mladé pojištěnce od 14 do 17 let. K jejich pořádání opravňovala Ústřední svaz nemocenských pojišťoven dohoda s Ministerstvem hospodářství a práce a Německých státním ministrem. Během června až září 1944 se tak celkem 3 510 pojištěnců vydalo do rekreačních oblastí v Čechách a na Moravě, přičemž 133 z nich byli němečtí státní příslušníci umístěni jednotně do domova v Letinech u Blovic (okr. Plzeň). Rozumět této vystupňované snaze protektorátních pojišťoven a benevolenci okupačních úřadů akci provést a umožnit nemocným zotavení by nebylo tak obtížné, pokud by se tyto prohlídky konaly například v roce 1939. Česká strana disponovala poměrně širokým autonomním prostorem, který jí umožňoval iniciativu a akceschopnost na poli sociální a zdravotní péče. Přelom roku 1943/1944 ovšem budí značné pochybnosti zvláště proto, že realizace tohoto úkolu vázala značné personální kapacity a byla finančně nákladná. Podstatný motiv, který se skrýval v pozadí, odhaluje oběžník Ústředního svazu nemocenských pojišťoven z 23. března 1944. Byl určen všem nemocenským pojišťovnám a dával pokyny k postupu při zdravotních prohlídkách: „*Touto akci nesmí nikdo uniknout pracovnímu nasazení.*“⁹³⁴ Úřední lékaři nesli

⁹³³ Jednotlivé klasifikační skupiny definoval oběžník ÚSP (zde viz č. 1103): Skupina A) jest skupina osob zdravých, kde není potřeba léčení ani ozdravné péče. Zdraví jest nutno posuzovati přiměřeně vzhledem k věku a stupni tělesného vývoj. Uvází se všechny objektivní známky tělesné vyspělosti, výška, váha a nález při vyšetření; Skupina B) znamená, že vyšetřovaná osoba jest ohrožena ve svém dalším tělesném vývoji; Skupina C) Lékař zjišťuje, zda prohlížený pojištěnec vykazuje příznaky, které znamenají pro další život možnost ohrožení nějakou chorobou a to zvláště chorobou sociální. K těmto příznakům náleží: podvýživa, chudokrevnost, tělesná slabost, rodinná anamnéza tuberkulózy, prodělané infekční nemoci, rizikové pracovní prostředí.

⁹³⁴ NA, f. ÚŘP, k. 976: Oběžník č. 27/VII Ústředního svazu nemocenských pojišťoven, věc: Soustavné prohlídky mladistvých pojištěnců, 23. března 1944.

plnou zodpovědnost za správnost shromážděných dat v rámci akce, v níž se překrývalo hned několik vzájemně souvisejících motivů. Zdravotní stav protektorátního dorostu byl důležitým argumentem nejen pro české vlastence uvažující v logice „národní jednoty“ a budoucnosti národa, ale také pro německé úředníky, pro něž byl dobrý zdravotní stav českého obyvatelstva podmínkou pracovní výkonnosti. Přestože akce byla v plné kompetenci protektorátních úřadů a úředníků z řad pojišťoven i státní správy, jeho výsledky byly předkládány Úřadu říšského protektora.

Nakolik se mohly protnout záměry protektorátních a okupačních úřadů ukazují také postupy vůči mladším českým dětem. Také u nich se spekulovalo o celkově špatném zdravotním stavu. Politika národa praktikovaná českými úředníky a politika „rasy“, k níž se vztahovaly okupační orgány, se zde setkávaly s podobným zájmem a také zde, jak uvidíme dále, bylo obtížné tyto dvě politiky přísně oddělit.⁹³⁵ Rovněž v tomto případě se organizátoři zdravotních prohlídek nacházeli v situaci, kdy nedisponovaly jakoukoli souhrnnou zprávou o zdravotním stavu českých dětí. Dokumentace shrnující potřebné údaje, která by poskytla obecný náhled, pojišťovny zatím nevedly, proto se jako jediný způsob jevilo plošné šetření.⁹³⁶ Nejednalo se o úplnou novinku, protože od zřízení instituce školních lékařů v roce 1925 se dvakrát ročně provádělo vyšetřování žactva.⁹³⁷ Zdraví českých dětí se stalo předmětem debat znovu za okupace. Na české i německé straně vycházelo pokaždé z jiných ideových hledisek, které se setkávaly teprve v momentě vyjednávání o konkrétních opatřeních. Se spojením cílené zdravotní péče s aspektem germanizace počítal záměr vyšetřit zdravotní stav všech českých dětí školního věku. Na přelomu let 1941 a 1942 přicházely v úvahu ročníky 1928 až 1931, což v praxi znamenalo vyšetření 455 608 českých dětí v 96 protektorátních okresech.⁹³⁸ Praktickou zkušenost s organizací této akce měly úřady čerpat z předcházejícího zdravotního průzkumu mezi německými dětmi, který byl ovšem svým

⁹³⁵ Na zdravotní kondici českých dětí a mládeže upozorňoval například časopis *Rodiče a škola*, který kontinuálně vycházel v letech 1931–1945. V dubnu 1941 komentoval zrakové problémy českých dětí Ladislav Janák, který se konkrétně věnoval situaci na Nymbursku v září 1940. Při školní prohlídce zde učitelé zjistili u 19 % vyšetřovaných dětí, které doposud problémy neměly, vadný zrak. Následná řádná lékařská prohlídka tento stav potvrdila u 90 % těchto dětí. Janák volal po pravidelném zjišťování ostroty zraku pomocí optotypů na jednotlivých školách a iniciativě rodičů. Ladislav Janák, Péče o zrak, in: *Rodiče a škola. Čtrnáctideník rodičovských sdružení pro rodiče a školu*, roč. 10, 11. duben 1941, č. 16, s. 1.

⁹³⁶ NA, fond MSZS, k. 1: Péče o chrup dorostu, Ústřední sociální pojišťovna Ministerstvu sociální a zdravotní správy, 18. červen 1941.

⁹³⁷ Vládní nařízení č. 64/1925 Sb., kterým se provádí zákon ze dne 13. července 1922, č. 226 Sb. z. a n., jímž se mění a doplňují zákony o školách obecných a občanských. Kromě prohlídek měli školní lékaři dbát také na prevenci nakažlivých chorob a pečovat o tělesnou výchovu. Náklady tohoto zdravotního programu byly hrazeny ze státního rozpočtu.

⁹³⁸ NA, fond MSZS, k. 1: Vyšetřování zdravotního stavu všech dětí české národnosti nar. v letech 1928–31. Příspěvek na sanaci. Ministerstvo vnitra, 11. duben 1942.

rozsahem podstatně menší (jednalo se zde přibližně o 15 000 dětí). Ministerstvo sociální a zdravotní správy plánovalo na následující školní rok rovněž obdobnou akci pro mladší české děti narozené v letech 1932 a 1933.⁹³⁹

Protektorátní úřady jej oficiálně označily za akci sloužící ke zlepšení zdravotního stavu s cílem tento stav nejen zjistit, ale učinit následně veškerá opatření k jeho nápravě. Okupační správa, která akci rozuměla jako „jednorázovému zdravotně-policejnímu opatření“, přikládala celé akci velký důraz. Považovala zlepšení preventivní i následné péče v protektorátu za „naléhavé“ a výsledky zkoumání chtěla využít pro stanovení základu budoucí kompletní zdravotní péče ve školách v podobě obligatorního školního lékařství.⁹⁴⁰ Tvrzení, že výsledky měly výhradně sloužit k vytváření strategií na poli preventivní zdravotní praxe, bylo nadsazené. Neméně podstatnou roli zde sehrávala perspektiva „rasového“ zdraví. Tomuto úmyslu odpovídalo také zřízení protektorátních služeben pobočky Hlavního úřadu SS pro rasové a osidlovací záležitosti v Praze (*Aussenstelle des Rasse- und Siedlungshauptamtes der SS*)⁹⁴¹ na jaře 1941 a v letech následujících, které se zajímaly o zdravotní prohlídky české a německé školní mládeže a tím tedy o rasovou strukturu protektorátního obyvatelstva.⁹⁴²

Státní tajemník Karl Hermann Frank přepokládal, že z veřejného rozpočtu protektorátu, který nesl hlavní tíhu nákladů na realizaci akce, bude hrazena nejen sama procedura, ale také podrobná dokumentace opatřená fotografiemi všech dětí, které prohlídku podstoupily. Požadavek na vytváření obsáhlé dokumentace okupační orgány prosadily, a to i přes námítky protektorátního Ministerstva financí. Celkové náklady ve výši více než 5 milionů K, z nichž více než 3,5 milionu korun představovaly náklady na vyhotovení fotografií každého dítěte, které podstoupilo prohlídku, se úředníci ministerstva nejprve bránili proplatit, jelikož je považovaly za zcela zbytečnou účetní položku.⁹⁴³

⁹³⁹ Tamtéž: Vyšetření zdravotního stavu u všech školních dětí české národnosti, narozených v letech 1928 – 31, Ministerstvo vnitra, 1. červen 1942.

⁹⁴⁰ Tamtéž: Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren an den Herrn Ministerpräsidenten in Prag, 2. duben 1941; Prohlídky školních dětí – Informace k návštěvě u pana Oberregierungsrata Dr. Plata, nedatováno.

⁹⁴¹ Isabel Heinemann, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut: Das Rasse- & Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*. Göttingen 2003, s. 131n.

⁹⁴² NA, fond ÚRP-ST, sign. 109-4/129, k. 20: Schuluntersuchungen der tschechischer Jugend, an SS-Obersturmbannführer Dr. Gies, 28. březen 1941; Vorbereitung der Assimilierung, 27. březen 1941. Detlef Brandes v souvislosti s vyšetřováním českých dětí organizovaně úřadem Rasse- und Siedlungsamt der SS uvádí, že během let 1943–1945 bylo po potřeby rasového průzkumu vyšetřeno celkem 39 845 dětí, z nichž 19 298 (48,43 %) bylo označeno za schopné poněmčení a 20 547 (51,56 %) nikoli. Detlef Brandes, „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandaufnahme*“, s. 217–218.

⁹⁴³ NA, f. MSZS, k. 1: Vyšetření zdravotního stavu všech dětí české národnosti narozených r. 1928–1931, Ministerstvo sociální a zdravotní správy Ministerstvu vnitra, 24. duben 1941.

Šetření probíhalo decentralizovaně a to jednak kvůli náročnosti celkové administrace, a jednak pravděpodobně s ohledem spolupráci všech zúčastněných stran. V regionech organizovaly lékařské prohlídky jednotlivé školy pod dohledem okresních úřadů a českého lékaře působícího v daném okrese, kteří po uskutečnění akce předaly vyplněné vyšetřovací listiny úřednímu lékaři, jenž materiál zpracoval a vyhodnotil. Potřebnou důvěru a součinnost rodičů mělo zajistit přenesení veškeré organizace na protektorátní orgány a jejich česky hovořící zaměstnance. Úřad říšského protektora figuroval v procesu jako orgán, který dohlížel na průběh, ale do vlastní realizace nezasahoval.

Výsledky akce ovšem mohly potěšit obě strany, jak protektorátní úředníky, tak představitele okupační moci. Zpracované informace dávaly přehled o zdravotní kondici českých dětí a současně posloužily jako podklad k následné nápravě. Na nejčastěji se objevující komplikace s kvalitou chrupu (až u 85 % dětí), mírnou podvýživou, špatným zrakem a jinými problémy, obdržely jednotlivé okresy potřebné prostředky na obstarání zubního ošetření, opatření léků, poskytnutí brýlí, uhrazení pobytu v ozdravovnách či poskytnutí mimořádných potravinových přídelů. Počítalo se rovněž s finanční účastí nositelů sociálního pojištění a dobrovolné péče, přičemž k nápravě zjištěných zdravotních komplikací péčí místních orgánů skutečně docházelo, byť často s komplikacemi nebo prodlením z důvodu nedostatku financí a lékařů.⁹⁴⁴ Nakolik bylo zavádění preventivních a nápravných opatření úspěšné, záviselo na podmínkách v regionech a na aktérech podílejících se na distribuci péče. Negativně působil rovněž pokles počtu lékařů, lokální výpadky v zásobování a další obtíže spojené s válečným stavem.⁹⁴⁵ Zdravotní péče o děti a dorost tak jistě nebyla samozřejmostí, ale stávala se samozřejmou službou, již si protektorátní představitelé byli s to nárokovat.⁹⁴⁶

Péče o říšské pojištěnce

Výčet preferovaných by nebyl kompletní, pokud bych neuvedla patrně tu nejprivilegovanější skupinu. Německé obyvatelstvo bylo ústředním argumentem nejen německé expanzivní

⁹⁴⁴ Tamtéž: Vyšetřování zdravotního stavu všech dětí české národnosti nar. v letech 1928-31. Příspěvek na sanaci. Ministerstvo vnitra, 11. duben 1942; Úhrnná zpráva o výsledku vyšetření školních dětí české národnosti roč. 1928–1931.

⁹⁴⁵ Jakub Rákosník / Igor Tomeš, *Sociální stát v Československu*, s. 302.

⁹⁴⁶ Příkladem může být aktivita Národní rady české, která v červnu 1941 předložila protektorátní vládě petici žádající sociální pomoc v politickém okresu Valašského Meziříčí. Její zástupci zdůrazňovali zejména zdravotní pomoc kojencům a matkám, zlepšení poraden pro matky a děti, žádáno zvýšení počtu sociálních pracovníků, vykonávání prohlídek školních dětí, ustavení školních lékařů, důslednější podpora početnějších rodin a lepší péče o sirotky. NA, f. MSZS, k. 6: Vyjádření odd. V/17, 21. červen 1941.

politiky, ale později také nejrůznějších politických manévřů a systémových výjimek. Cílem bylo sociálně zabezpečit jednak obyvatelstvo žijící mimo území „Staré říše“ (*Altreich*) a jednak říšské Němce migrující po Evropě v uniformách branné moci nebo s úkoly civilní správy jako technokraté a úředníci. Rovněž zde se projevila logika přísně oddělit národní společenství a povzbudit tak jejich institucionální, národně identitní a posléze též populační rozluky. Jakkoli mohou tyto ambice znít nadneseně a v populační oblasti díky fenoménu „beznadějně smíchaného národa“ (Ch. Bryant) až nerealisticky, byly konstantně přítomné. Inkluze lokální německé populace do německého národa vyžadovala rozšíření říšského právního rámce na území protektorátu a platnosti předpisů o říšském pojištění, příslušnosti říšskoněmeckých pojišťoven a pojišťovacích úřadů na zaměstnance úřadů a služeben Říše.⁹⁴⁷ Z logiky věci to mělo implikovat vytváření odpovídající sítě institucí. Jak ale víme, říšské pojišťovny nerozšiřovaly svou působnost na protektorát. Princip národní segregace se v případě nositelů sociálního pojištění nedodržel: jednak nevznikly říšské ústavy v protektorátu a jednak říšské pokladny vyplácely dávky protektorátním dělníkům na pracovním nasazení. Obojí můžeme ovšem spíše považovat za dočasné řešení, které mělo platit po dobu války. Principiálně nicméně platilo, že říšské instituce byly vázány péčí o říšské pojištěnce, podobně jako se protektorátní pojišťovny staraly o své protektorátní klienty.

Poskytování zdravotní péče říšským příslušníkům na území protektorátu se řídilo úmluvou o nemocenském pojištění uzavřenou mezi říšskoněmeckými pokladnami a okresními nemocenskými pojišťovnami 22. července 1939.⁹⁴⁸ Zmínila jsem ji už v souvislosti s principy společenské exkluze, ale sama o sobě především vytyčovala základní systémové parametry zajištění lékařského ošetření říšským pojištěncům. Bezplatné lékařské ošetření a bezplatné ošetření chrupu říšských pojištěnců zajišťovaly v protektorátu říšské zdravotnické korporace,⁹⁴⁹ ostatní dávky poskytovaly okresní nemocenské pojišťovny příslušné podle bydliště v protektorátu.⁹⁵⁰ Zásadou bylo posuzování pojištěnce a jeho rodinného příslušníka podle protektorátního pojišťovacího zákona. V praxi to znamenalo například nižší nemocenské dávky oproti říšským pokladnám, zato ale delší dobu jejich vyplácení. Pro potřeby lékařského ošetření měl být k dispozici zvláštní seznam lékařů, kteří směli poskytovat

⁹⁴⁷ RGBl. I., s. 1737: Verordnung über die Sozialversicherung der Bediensteten der Behörden und Dienststellen des Reichs im Protektorat Böhmen und Mähren vom 30. August 1939.

⁹⁴⁸ Srov. Jiří Srnka, *Nemocenské pojištění protektorátních příslušníků v Říši*, Praha 1943.

⁹⁴⁹ Konkrétně: Jednota pokladenských lékařů Německa (*Kassenärztliche Vereinigung Deutschlands*), Jednota pokladenských zubních lékařů Německa (*Kassenzahnärztliche Vereinigung Deutschlands*) a Jednota pokladenských dentistů Německa (*Kassendentistische Vereinigung Deutschlands*).

⁹⁵⁰ § 4 Úmluvy z 22. července 1939.

ošetření v rámci této úmluvy, byli ve smluvním vztahu s německými orgány a řídili se také jejich sazebníky.⁹⁵¹ Organizační tíhu z velké části nesla Německá zdravotnická komora pro Protektorát Čechy a Morava (*Deutsche Gesundheitskammer für das Protektorat Böhmen und Mähren*), jejímž hlavním úkolem bylo zastupování říšských zdravotnických korporací a tedy také zajištění lékařského ošetření pojištěnců říšskými nositeli nemocenského pojištění.⁹⁵²

Vybudování okupační správy spojené s příchodem říšských úředníků a jejich rodinných příslušníků do protektorátu, vyžadovalo odpovídající zásahy do institucionální struktury zdravotnictví. Podkladem pro uplatnění nároku na lékařské ošetření byl nemocenský list, který si pojištěnec musel opatřit buď u říšské pojišťovny, nebo pojišťovny v protektorátu, které byl předán. Na základě nemocenského listu měl pojištěnec oprávnění být ošetřen u praktického i odborného lékaře, popř. též ambulantně na poukaz ošetřujícího lékaře. Lékař pověřený Německou komorou se nejenže musel řídit jejím řádem, ale také předpisy léků a terapeutických pomůcek podléhaly možné kontrole ze strany nemocenských pojišťoven.⁹⁵³ Vyúčtování léčby probíhalo podle říšského sazebníku a prováděla ho Německá zdravotnická komora s Ústředním svazem nemocenských pojišťoven. Logicky se nabízelo využít mimořádnou vyjednávací pozici Německé komory také z druhé strany, tedy ke zprostředkování lékařského ošetření pojištěnců protektorátních pojišťoven pracujících na ostatních říšských územích. A to se také stalo v případě tzv. pohraničních dělníků, pracovníků přecházející každodenně hranici mezi Říší a protektorátem za prací, a osob přikázaných na práci do ostatních částí říšského území.⁹⁵⁴

Situace těchto přikázaných dělníků poukazuje na to, že naplnění principu národně segregované péče byl ve složitosti pojistných systémů a mobility pracovních sil krajně nesnadný úkol. Jádrem problému spočívalo v množství říšských státních příslušníků, kteří přesídlili na obsazená území, na jejichž území ovšem neoperovaly říšské pojišťovny. Vyčkávat vzniku těchto institucí by bylo proti logice sociálního pojištění, která má za úkol chránit proti negativním sociálním situacím, jímž je obyvatelstvo vystaveno takřka soustavně. Avšak v platnosti zůstávaly principy národně segregované péče a zřejmá preference

⁹⁵¹ Dr. B.[ohumír] Šmýd, Provádění úmluvy s Reichsverbandem, in: *Sociální reforma*, roč. XXXI., č. 21, 5. listopad 1939, s. 297–300; srov. Nová úprava vzájemného poměru k říšskému nemocenskému pojištění, in: *Sociální reforma*, roč. 36, č. 17-18, 20. září 1944, s. 103–105.

⁹⁵² Německá zdravotnická komora a nemocenské pojišťovny, in: *Sociální reforma*, roč. 34, č. 3-4, 20. února 1942, s. 1–2; k organizačním otázkám srov. NA, f. ÚŘP, k. 988: Deutsche Gesundheitskammer für das Protektorat Böhmen und Mähren, Rundschreiben Nr. 1/39.

⁹⁵³ Srov. Lékařům, připuštěným Deutsche Gesundheitskammer k léčení osob, pojištěných podle říšského pojišťovacího řádu!, in: *Věstník českých lékařů*, roč. LIII, č. 39-40, 3. října 1941, s. 582–583.

⁹⁵⁴ Úmluva ze 7. září 1940.

německého obyvatelstva. Nacisté se je snažili důsledně hájit také v protektorátu. Nutno však dodat, že s obtížemi. Budování německé sociálně zdravotní infrastruktury komplikovala soustavně nedostatečná institucionální a personální podpora, a proto ještě v roce 1941 na Ženské klinice Německé univerzitní kliniky převažovaly české zdravotní sestry.⁹⁵⁵ Svůj vliv měl pochopitelně také jednak válečný stav a jednak skutečnost, že expanzivní politika rozprostřela německé příslušníky na území, kde Němci nebyli národnostní většinou a tudíž ani neměli k dispozici vlastní sociální a zdravotní instituce.

Protektorátní situace v tomto nebyla výjimkou. Lékařské ošetření německého obyvatelstva disponující veřejnoprávním pojištěním, kterému – podle logiky oddělených národních celků – měl poskytovat tuto službu německý personál, narážel v českých zemích na vážné komplikace. Úředníci se je neostýchali nazvat „ztroskotáním“ postupu, který měl národní segregaci realizovat. V protektorátu nebyl dostatek německých lékařů a jejich nedostatečné rozptýlení po protektorátním území často znemožňovalo ošetření německých pacientů německými lékaři. Pokud by tento úkol byl svěřen protektorátním lékařům, nejenže by se tím porušoval princip oddělení národních společenství, ale umožnilo by to Čechům větší výdělky, jak se mimo jiné argumentovalo na Úřadu říšského protektora.⁹⁵⁶ Zvláště v případě vážně nemocných a ošetření německých žen se považovalo zajištění výhradně německé péče za velmi žádoucí.⁹⁵⁷ Úředníci dobře věděli, že uhrazení nákladů na cestu lékaře za pacientem nebylo vůči nositelům nemocenského pojištění nárokovatelné, ale také že cestovní náklady lékařů dojíždějících za pacientem mohou nepředvídatelně růst. K financování se proto hledaly zvláštní zdroje, aby každý Němec obdržel právo na ošetření od nejbližšího působícího německého lékaře. Je příznačné, že finanční krytí v tomto případě měl poskytnout *Volkstumsfond*, fond na podporu německví, z něhož plynuly dotace na kulturní a sociální projekty a ve prospěch německého obchodu v protektorátu. Zatímco jindy by přivolání lékaře k německému pacientovi musel pojištěnec hradit přímo ošetřujícímu lékaři, Fond umožnil

⁹⁵⁵ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109–5/40, k. 100: SD v. 30. April 1941, durch den Herrn Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen und den Herrn Dekan der medizinischen Fakultät in Prag, an den Herrn Reichsminister für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung Berlin, 16. Juni 1941.

⁹⁵⁶ NA, f. ÚŘP, k. 976: Gruppe I 6 an die Gruppe II 4, Betr. Ärztliche Behandlung deutscher Versicherter durch deutsche Ärzte: Anwendung der Preugo, 27. Mai 1942.

⁹⁵⁷ NA, f. ÚŘP, k. 976: NSDAP Parteiverbidungstelle an den Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Betr. Ärztliche Betreuung der deutschen Staatsangehörigen im Protektorat Böhmen und Mähren, 13. Oktober 1941.

krýt tato lékařská vydání do té doby, než obdržel od Německé zdravotní komory vyúčtování.⁹⁵⁸

Otázka ošetření německých pacientů, jak lze dovodit z obav zástupců Zdravotní komory, měla dost možná širší souvislosti. Národní segregace byla z velké části představou nacistických úředníků, méně však nezbytností, zvláště v případech, jednalo-li se o zdravotnický kontext. Odhadovalo se, že přibližně 65 % Němců se spokojí s ošetřujícím lékařem české národnosti, přičemž k tomu budou mít nejen jeden důvod: Jednak bezprostřední blízkost lékařské pomoci, která pomůže rychle ulevit od zdravotních obtíží a jednak snazší dosažení potvrzení o pracovní neschopnosti. Pravidla sociálního chování podle principu segregované péče se nicméně měla do praxe prosadit také v případě lékařské péče a německé obyvatelstvo je mělo ctít za všech okolností. Vrchní vládní rada Úřadu říšského protektora Joseph Schneider v této věci spatřoval záležitost spadající do oblasti výchovné práce patřící do kompetence NSDAP a Německé pracovní fronty, které měly svým vhodným působením zajistit žádoucí uvědomění německého obyvatelstva.⁹⁵⁹ K osvětě mělo ovšem z propagandistických důvodů docházet pouze na vybraných fórech, kupříkladu na poradách jednotlivých organizací, nikoli formou veřejné agitace. Při jednáních s českými úředníky pojišťoven tak vyvstávala řada nedorozumění, neboť ti o zavedení tohoto zvláštního „práva“ německého státního příslušníka nevěděli.

Po roce trvání této praxe v únoru 1943 přišel z Německé zdravotní komory návrh na její revizi. Opíral se především o argument svobodné volby ošetřujícího lékaře pro německé pojištěnce dělnických nemocenských pokladen, která byla s výjimkou protektorátu umožněna na celém území Německé říše.⁹⁶⁰ Její vedoucí Rudolf Wächter se dožadoval oficiální legislativní úpravy, po jejímž přijetí by Komora zahájila s Ústředním svazem nemocenských pojišťoven vyjednávání o paušální částce za každého pacienta a převzala tímto také zodpovědnost za zdravotnickou péči o německé obyvatelstvo. Pojišťovny tak měly pouze německým pojištěncům distribuovat poukázky k lékaři (*Krankenschein*). Posledního července téhož roku došlo k dohodě mezi Německou zdravotní komorou a Ústředním svazem nemocenských pojišťoven, která německého dělníka-pojištěnce protektorátního

⁹⁵⁸ NA, f. ÚŘP, k. 976: II 4 c an I 2 b, Betr. Ärztliche Betreuung der deutschen Staatsangehörigen im Protektorat Böhmen und Mähren, 28. Januar 1942.

⁹⁵⁹ NA, f. ÚŘP, k. 976: Vermekr über die Besprechung vom 12. 12. bei Herrn ORR Schneider, 12. Dezemer 1941.

⁹⁶⁰ NA, f. ÚŘP, s. 976: Deutsche Gesundheitskammer and die NSDAP – Parteiverbindungsstelle beim Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, 12. Februar 1943.

nemocenského pojištění *povinovala* a souběžně *opravňovala* k volnému výběru německého ošetřujícího lékaře podle soupisu sestaveného Zdravotní komorou. Lékařské ošetření proplácela Komora oproti poukázkám, které lékaři vybrali od pacientů, a po té částku za vyplacené honoráře požadovala po příslušné okresní pojišťovně.

V kontextu válečného konfliktu se pamatovalo také na německé děti a pozůstalé po obětech války. Zatímco první skupině jsem se dříve věnovala v jiném kontextu a tudíž parametry zajištění zdravotní péče, konkrétně využívání nemocničních a lázeňských objektů pro potřeby *Hitlerjugend*, resp. *Kinderlandverschickung* jsou už v literatuře částečně popsány, o nemocenském pojištění pozůstalých (*Krankenversicherung der Kriegshinterbliebenen*) se krátce zmíním na tomto místě.⁹⁶¹ Všimnout si ho je třeba zvláště s přihlédnutím k tomu, že její úřady v průběhu okupace nově konstruovaly a jeho institucionální zázemí tvořila Nemocenská pojišťovna soukromých zaměstnanců v Praze.⁹⁶² Němečtí úředníci ho právem považovali za „říšskou záležitost“, proto nebyla nikdy vyhlášena vládním nařízením protektorátní vlády, nýbrž pouze Hitlerovým výnosem a její provedení nařízeno Ministerstvem hospodářství a práce.⁹⁶³ Náklady na tento druh nemocenského pojištění nesla v plné výši Říše a předpokládalo se, že minimálně po dobu trvání války se na tomto principu financování nic měnit nebude.⁹⁶⁴ Nakolik bylo právě zaopatření válečných vdov a sirotků v protektorátu potřebným předpisem, vyplývalo jednak ze samotného principu příslušnosti k německému národu, tedy že také Němci v protektorátu měli mít možnost požívat stejných výhod jako obyvatelstvo v Říši, dále s ohledem na zdejší koncentraci rodin prominentních příslušníků vojenských a paramilitárních oddílů a jednak s ohledem na rostoucí agendu v průběhu války. Od 1. října 1942 zejména wehrmacht usiloval prosazení nové úpravy. Pro srovnání uveďme, že v roce 1940 se v kategorii válečných pozůstalých a válečných poškozených nacházelo přibližně 1800 až 2000 případů a tento počet pochopitelně v dalších letech rostl.⁹⁶⁵

⁹⁶¹ Viz Radka Šustrová, *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: politika, každodennost a paměť 1940–1945*, Praha 2012.

⁹⁶² Dříve než se tomu tak stalo, platilo na protektorátním území Nařízení o zaopatření válečných poškozených a válečných pozůstalých německé národní příslušnosti v Protektorátu Čechy a Morava, přičemž zaopatřovací nárok se vztahoval na službu v dřívější rakousko-uherské a československé armádě. Zaopatřovací práva tímto přecházela na Německou říši. RGBI. I, 27. Januar 1940, s. 227.

⁹⁶³ Organizační parametry viz NA, f. ÚŘP, k. 1046: Krankenversicherungsanstalt der Privatangestellten Prag - Merkblatt KH-1.; Výnos Ministerstva práce hospodářství a práce A-IV-3161-26/9-42 z 26. září 1942.

⁹⁶⁴ NA, f. ÚŘP, k. 988: Auszug aus dem Reisebericht des ORegRat Dr. Laggai vom 2. 9. 1942 – II 4 c 948/42 – Krankenversicherung der Kriegshinterbliebenen.

⁹⁶⁵ NA, f. ÚŘP, k. 1046: Oberlandrat an den Herrn Reichsprotector in Böhmen und Mähren, Betr. Zuweisung von 2 Beamten für die Abteilung Reichsversorgung, 16. September 1940.

K úplnému systémovému oddělení německých a českých pojištěnců nikdy nedošlo vzhledem k náročnosti celé procedury a z obavy, aby nedošlo k narušení plynulosti vyplácení dávek německým i českým pojištěncům. V existujícím systému působili protektorátní nositelé sociální pojištění jako důležitá převodová páka. Přispívali k tomu, že z tzv. sociálního úspěchu Německé říše mohlo čerpat také německé obyvatelstvo žijící v českých zemích a umožňovali, aby příslušníci civilní a vojenské správy se těšili svým nárokovatelným požitkům i během své mise na okupovaném území. Nebylo to tudíž finanční zázemí protektorátních nositelů, neboť neúměrnou výši zátěže by nemusely unést, nýbrž kooperativní spolupráce mezi říšskými a protektorátními úřady krytá přednostně z německých zdrojů.

Dva příklady expertízy: pracovní lékařství a sociální genetika a eugenika

Přestavba státu a společnosti získávala svou konkrétnější podobu jednak prací české politické reprezentace a jednak působením českých vědeckých kruhů. Zatímco u technických oborů přetrval jakýsi apolitický přístup k vědeckému poznání, v oblasti biologie a medicíny byla podobná rozluka právě v tomto čase nemožná. Nacistická programatika zde navíc působila jako inspirační platforma a využití poznatků v oblasti vědy o národě, rase či biologii konvenovalo přestavbovému étosu třicátých a čtyřicátých let 20. století. Politické autority si prostřednictvím etnické homogenizace prostoru nárokovaly odpovídající ochranu biologické podstaty „českého národa“ a samozřejmě i jeho zdraví. V tomto základním rámci se také expertíza rozvíjela v oblastech pracovního lékařství a národní eugeniky, každá však s rozdílnou podporou německé strany. Zatímco prvně jmenovaný obor byl s pracovní mobilizací a technickým pokrokem čím dál důležitější a zaangažoval řadu českých lékařů, eugenické expertní téma bylo s ohledem na protektorátní národnostní politiku plně rozporů. Čeští stoupenci eugeniky ztratili po roce 1941 příležitost se mu věnovat z výzkumné perspektivy, ale své odborné kariéry neopustili.

V kontextu metod pracovního lékařství aplikovaných v Německu nahlížel zdravotní péči v podniku brněnský lékař Stanislav Župka.⁹⁶⁶ Nikoli náhodou ji také označil za „základní kámen celkové sociální výstavby národa a státu“.⁹⁶⁷ Jeho pohled z roku 1942 shrnuje ve

⁹⁶⁶ Pravděpodobně se jedná o MUDr. Stanislava Župku, absolventa studijního oboru všeobecné lékařství na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Brně z roku 1928. Viz: https://is.muni.cz/lide/absgo?obdobi=jaro%202017;kod=MKV_DIS2;ROK=1928;PRI=%C5%BDu [4. 8. 2017].

⁹⁶⁷ Stanislav Župka, Hospodárnost a důležitost pracovně-lékařských opatření v závodech, in: *Práce a hospodárství*, roč. 3, č. 4, duben 1942, s. 107.

čtyřech bodech důvody, proč soudobí experti usilovali o zmenšení rozdílu mezi lidským věkem a věkem výkonným, neboli jak oddálit odchod do důchodu. Jednalo se nejprve o důvody „politické“, neboť podle Župky spokojenost na pracovišti implikovala spokojenost s celkovým politickým nastavením. Dále bylo možné hovořit o „populačně-politických“ důvodech, kde hlavním hybatelem bylo přesvědčení o výdělečné neschopnosti zapříčiněné věkem. Znejistění dělníka mělo původ v přesvědčení, že věk a nedostatek sil mu nedovolí dostatečně zajistit své děti a poklesne zájem o mnohočetné rodiny. Třetí „hospodářsko-politický“ důvod vyplýval z makroekonomické perspektivy, protože se v jednoduchém součtu pracovních sil předpokládalo, že bude možné dosáhnout lepších hospodářských výsledků. Čtvrtý „sociálně-politický“ důvod měl také silnou ekonomickou podstatu, neboť počítal s tím, že těch, co ponese náklad na sociální zabezpečení osob penzionovaných, bude třeba nepochybně více.⁹⁶⁸

Pracovní lékařství se rozvinulo ve třech instancích. Závodní lékaři měli podporu v poradnách pro pracovní lékařství, které sledovaly souvztažnost mezi onemocněním a pracovními podmínkami a ve třetí úrovni to byli úřední pracovní lékaři přiřazení k úřadům práce. Ke zřízení instituce závodního lékaře (*Werksarzt*) opravňovalo úřady nařízení druhorepublikové vlády, které zmocňovalo živnostenské inspektory k zavedení periodických lékařských prohlídek ohrožených osob.⁹⁶⁹ Později tento dohled regulovalo ještě Ministerstvo hospodářství a práce směrnicí ze 14. června 1944. S drobnými výjimkami byla platná pro všechny závodní podniky. Směrnice ukládala závodním lékařům za úkol ošetření zaměstnanců závodů na náklady zdravotního pojištění. Pro nedostatek zdravotního personálu ovšem lékaři reálně působili v podstatě pouze v závodech označených za „válečně důležité“ (*kriegswichtig*), disponující minimálně 500 zaměstnanci, popř. v těch, u nichž statistiky poukazyvaly na vysoké procento nemocnosti.⁹⁷⁰

Součástí expertního výzkumu nemocí z povolání, které mělo sloužit k přezkumu zdravotního stavu dělníka, buď na vlastní žádost, živnostenských inspekcí, lékařů nemocenských pojišťoven nebo zaměstnavatelů. Za tímto účelem došlo k vybudování několika poraden pro pracovní lékařství, původně známé jako poradny pro choroby z povolání. Vznikly v místech, kde se vzhledem ke koncentraci průmyslu předpokládal jejich největší užitek, a to při interních odděleních všeobecných veřejných nemocnic a klinik v Praze, Brně, Moravské

⁹⁶⁸ Tamtéž.

⁹⁶⁹ Vládní nařízení č. 41/1938 Sb. o ochraně života a zdraví pomocných dělníků, zde § 147.

⁹⁷⁰ NA, f. MHP dod. II, k. 250: Zentralverband der Industrie für Böhmen und Mähren an den verantwortlichen Leiter des Betriebs, 9. August 1944.

Ostravě, Kladně a ve Zlíně. V roce 1943 se připravovalo otevření poraden v Plzni a Pardubicích. Největší poradna svého druhu vznikla při II. české interní klinice Univerzity Karlovy v Praze a postupně získávala na významu jako centrální pracoviště pracovního lékařství v protektorátu. Kombinace klinického a laboratorního vyšetření měla napomoci k získání co nejpřesnějšího obrazu o zdravotním stavu pracujících. Vypracované posudky využívaly úřady práce při posuzování, zda vyšetřovanou osobu převedou na jinou práci.⁹⁷¹ Nemalý podíl na funkčnosti tohoto systému měly české lékařské kapacity, mezi jinými také významný internista Josef Pelnář, který stál v čele pražského pracoviště do roku 1942. Po té jej vystřídal Jaroslav Teisinger, který byl ještě v šedesátých letech ředitelem Ústavu hygieny práce a chorob z povolání (dřívějšího Ústavu fyziologie, patologie a hygieny práce).⁹⁷² Tendence využívat české lékaře k vytváření zázemí pro maximální racionalizaci práce a distribuci pracujících pro co největší efektivitu válečného průmyslu se rovněž ukazuje v tomto případě. Pelnář, dodnes považovaný za nestora české interní medicíny a tvůrce moderní kliniky, patřil od dvacátých let mezi členy Masarykovy akademie práce a mezi lety 1942 a 1947 působil jako předseda II. třídy České akademie věd a umění.⁹⁷³

Je zřejmé, že budování systému důsledné prevence, diagnostiky a včasného lékařského ošetření českých pracujících vycházelo na straně okupačních úřadů primárně z potřeby minimalizovat hrozby, které by potenciálně omezily válečnou produkci. Jejich charakteristickým rysem bylo zakročit včas a redukovat nejen vlastní ohrožení zdraví dělníka, ale také čas, po který byl dělník vzdálen ze svého pracoviště. Za tímto účelem vznikla nejen instituce závodních lékařů, ale také odborníků přidružených k úřadům práce. Úřední pracovní lékaři úřadů práce, ustavení v Čechách a na Moravě v roce 1939 původně jako lékařští živnostenská inspektoři, převzali agendu lékařů veřejné služby zdravotní, okresních a obvodních lékařů a technických živnostenských inspektorů a prováděli zdravotnický dozor nad pracovními a hygienickými poměry v závodech (prašností, osvětlení apod.). Měli pravomoc žádat po vedení závodu zlepšení zdravotnických poměrů pracovního prostředí.

⁹⁷¹ Jaromír Tauchen, *Práce a její právní regulace...*, s. 195.

⁹⁷² Rudolf Zahradník, Jaroslav Teisinger, lékař a badatel, in: *Vesmír*, roč. 76, č. 7, 1997, dostupné z URL: <https://vesmir.cz/cz/casopis/archiv-casopisu/1997/cislo-7/jaroslav-teisingerlekar-badatel.html> [26. 11. 2017].

⁹⁷³ Vlasta Mádlová, Josef Pelnář (1872–1964), in: *Akademický bulletin. Oficiální časopis Akademie věd ČR*, září 2014, dostupné z URL: <http://data.abicko.avcr.cz/2014/09/11/> [31-07-2017].

Ještě v roce 1943 neměly všechny úřady práce vlastního úředního pracovního lékaře, ale Ministerstvo hospodářství a práce chtělo brzy dosáhnout nápravy.⁹⁷⁴

Okupace vytvářela příhodné podmínky pro studium nemocí z povolání a rozvíjení oboru pracovní medicíny. Nahrávaly tomu nejen válkou podmíněné pracovní nároky, ale také snahy zlepšit sociálně zdravotní podmínky v závodech, jako jsme to mohli sledovat u úrazového pojištění. Oproti pracovnímu lékařství mohla národní eugenika přispět přestavbě podzimu 1938 jako metoda usilující o zlepšení fyzické a duševní kondice populace. V širším kontextu lze hovořit o „sociálně genetickém“ pozadí sociálně zdravotní péče.⁹⁷⁵ Sociální genetiku definoval svého času jeden z vůdčích představitelů eugenického hnutí v Československu Vladislav Růžička a rozuměl jí „soubor biologických faktů a nauku o příčinách vzniku, trvání a změnách či zániku větších skupin jedinců lidských, at' již jde o třídy, kmeny, národy, ethnická plemena či společnost lidskou vůbec.“⁹⁷⁶ V českém prostředí se popularita eugeniky zvýšila s první světovou válkou a v letech 1917–1925 došlo ke zformulování československé koncepce „národní eugeniky“.⁹⁷⁷ Osvojení eugenické perspektivy dokládá doslova průkopnická práce některých českých odborníků ve snaze legislativně či jinými formálními cestami prosadit zdravotní prohlídky před sňatkem (Ladislav Haškovec), eugenickou sterilizaci (Jarmila Veselá) či zřízení genetického katastru československého obyvatelstva (Artur Brožek). Sociální genetika a eugenika měly napomoci k vědeckému zabezpečení existence národa a k jeho hlubšímu poznání po stránce biologické. Zatímco sociální genetika byla mnohem více teorií, eugenika poznatky uváděla do praxe a byla tudíž spíše jejím nástrojem užívaným na národních úrovních. Ještě ve dvacátých letech byla nahlížena jako moderní způsob zlepšení zdraví v rámci širšího projektu sociálního státu, jak poznamenal historik Paul Weindling.⁹⁷⁸ Díky jejímu zneužití za nacismu, který z eugeniky učinil jádro svého přístupu ke zdraví a lidskému tělu, však meziválečný entuziasmus vystřídalo celosvětové odmítnutí po roce 1945.

⁹⁷⁴ Jan Hromada, Nemoci z povolání a spolupráce lékařů a nemocenských pojišťoven s poradnami pro pracovní lékařství, in: *Věstník českých lékařů. List pro hájení sociálních zájmů lékařských*, roč. LV, č. 31-32, 6. srpna 1943, s. 424.

⁹⁷⁵ K meziválečné historii a intelektuálnímu pozadí, které zde záměrně neuvádím, blíže Michal Šimůnek, Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plas for the Scientific Regulation of Human Heredity in the Czech Lands, 1900–1925, in: „*Blood and Homeland*“ *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*, eds, Marius Turda, Paul J. Weindling, Budapest – New York 2007, s. 145–166.

⁹⁷⁶ Vladislav Růžička, *Biologické základy eugeniky*, Praha 1923, s. 599.

⁹⁷⁷ Michal Šimůnek, Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plas for the Scientific Regulation of Human Heredity in the Czech Lands, 1900–1925, in: „*Blood and Homeland*“ *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*, eds, Marius Turda / Paul J. Weindling, Budapest – New York 2007, s. 161.

⁹⁷⁸ *Medizin im Nationalsozialismus. Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte*, München 1988, s. 32.

Do té doby však eugeniku v českých odborných kruzích posilovala jednak zdravotně populační diskurz koncentrovaný kolem tehdy aktuálních problémů kojenecké úmrtnosti a nízké natality a jednak vyhrocený český nacionalismus spolu s politickým programem „národní očisty“. Jakou roli tedy měla eugenika v kontextu přestavby státu a společnosti 1938/1939 a ideologie „národní pospolitosti“? Pohledem do institucionálních struktur je možné zjistit, že Československá eugenická společnost, založená v roce 1915, pokračovala ve svém působení v dalších letech, částečně také během okupace. Dějiny eugenické společnosti, jakož i Československého ústavu pro národní eugeniku, který vznikl v roce 1924, jsou ovšem velmi těžko rekonstruovatelné. K činnosti obou personálně úzce provázaných institucí se nedochovaly prakticky žádné prameny. Za okupace existovala snaha Ústav pro národní eugeniku organizačně a hmotně vybudovat pod vedením známého českého psychiatra Jaroslava Stuchlíka,⁹⁷⁹ dříve primáře nervového a psychiatrického oddělení Státní nemocnice v Košicích a od roku 1937 ministerského rady na Ministerstvu veřejného zdravotnictví.⁹⁸⁰ Ústav byl ovšem již v roce 1941 natrvalo zavřen, patrně kvůli zatčení jednoho ze zaměstnanců gestapem. Institucionální platformou zůstaly pouze příslušné německé ústavy – Ústav pro rasovou hygienu na německé lékařské fakultě a Ústav pro rasovou biologii na německé přírodovědecké fakultě.⁹⁸¹

Činnost České eugenické společnosti ovšem formálně neustala. Víme, že do roku 1948 byl jejím jednatelem biolog a profesor genetiky Bohumil Sekla, jeden ze zastánců zavedení eugenických prohlídek snoubenců také po roce 1945.⁹⁸² Spolu s Růžičkou ocenil přijetí sterilizačního zákona v nacistickém Německu, který nabyl účinnosti 1. ledna 1934.⁹⁸³ Zákonu rozuměli jako určitému technickému řešení konkrétního problému a údajně nepředpokládali jeho politické zneužití.⁹⁸⁴ Několika svými texty publikovanými během okupace přispěl Sekla k diskuzím o kvalitativní stránce populačního vývoje. Inspiraci spatřoval v Německu, které zahájilo důslednou „péči o rasu“ záhy po nacistickém *Machtergreifung*. Podle Seklova vyjádření v práci s příznačným názvem *Růst národa* z roku 1940, patřil již tehdy

⁹⁷⁹ Ludmila Cuřínová, Ústav pro národní eugeniku, in: *Technokracie v českých zemích (1900-1950)*, eds. Jan Janko, Emílie Těšínská, Praha 1999, s. 155.

⁹⁸⁰ Prof. Jaroslav Stuchlík (1890–1967): <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/stuchl.html> [19-10-2017].

⁹⁸¹ Srov. Petr Lozoviuk, *Interethnik im Wissenschaftsprozess: deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*, Leipzig 2008.

⁹⁸² Bohumil Sekla, Eugenika a populace, in: *Věstník ústřední jednoty porodních asistentek v Československé republice*, roč. 35, č. 6, 23. června 1947, s. 2–6.

⁹⁸³ RGBI. I, s. 529: Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses, vom 14. Juli 1933.

⁹⁸⁴ Ludmila Cuřínová, Ústav pro národní eugeniku, s. 155.

„liberalismus populační“ minulosti.⁹⁸⁵ Proměna liberálně demokratického Československa v autoritativní demokracii druhé republiky a národně socialistický Protektorát Čechy a Morava se měla promítnout také do teorie a praxe populační vědy. Rámec úvah tvořila nacionálně socialistická představa o rasovém společenství, kterou vymezoval expertní diskurs, a v praxi prosazovala státní politika. Sekla se tehdy ztotožnil s tvrzením o existenci rodové či rasové diferenční plodnosti, protože „za dnešních populačních poměrů se podprůměrné skupiny obyvatelstva rozmnožují poměrně mnohem více než ostatní, normální a nadprůměrné rody“, napsal v roce 1941.⁹⁸⁶ Vyjadřoval přesvědčení, že nejen příslušnost protektorátu do mocenské sféry Německa, ale také všeobecné porozumění všech vrstev společnosti populační politice povedou k národní sebezáchově. Po uzavření českých vysokých škol v listopadu 1939 pracoval Sekla jako soudní znalec pro dědičně-biologické zkoušky. Uvádí se, že řadu lidí zachránil před koncentračními tábory, neboť „prokázal“ jejich „árijský“ původ.⁹⁸⁷ O Seklově působení neexistuje mnoho pramenů, ale prokazatelně víme, že také za okupace prosazoval ideu „lékařských genetických porad“, které měly předcházet uzavření každého manželského svazku, a pokračoval v tom také po válce.⁹⁸⁸

Sekla nebyl jediným, který působil za okupace v oficiálních strukturách. Právníčka Jarmila Veselá, rovněž již předválečná členka Československé eugenické společnosti, se zabývala sociálně-patologickým pozadím trestního jednání. Iniciovala výzkum „dědičných předpokladů zločinného jednání“ a ve své práci *Sterilisace, problém populační, sociální a kriminální politiky* z roku 1938 nacházela inspiraci v rasové doktríně nacistického Německa.⁹⁸⁹ Ovšem ani německá úprava podle ní plně nesledovala soudobé poznatky genetické vědy, protože se nevztahovala na „zdravé nositele vadných dědičných vloh“. Podle Veselé se zákonodárci obávali nedostatečného pochopení pro nauku v širší německé veřejnosti.⁹⁹⁰ Jako propagátorka eugenických sterilizací,⁹⁹¹ které považovala za blahodárné sociální opatření, považovala

⁹⁸⁵ Bohumil Sekla, *Růst národa*, Praha 1940, s. 25. Zaměření této práce na kvalitativní stránku populačního problému ocenil také Jaromír Korčák, viz Jaromír Korčák, *Populace. Bohumil Sekla, Růst národa. Svazky úvah a studií*, č. 11, Praha 1940, in: *Statistische Rundschau. Zeitschrift für statistische Theorie und Praxis*. Hrsg. Vom Statistischen Zentralamt, XXI. Jhrg., Prag 1940, s. 128.

⁹⁸⁶ Bohumil Sekla, *Dědičné zdraví*, Praha 1941, s. 194.

⁹⁸⁷ Vlasta Mádlová, Bohumil Sekla (16. 5. 1901 - 7. 8. 1987), in: *Akademický bulletin. Oficiální časopis Akademie věd ČR*, č. 6, 2001, dostupné z URL: <http://abicko.avcr.cz/archiv/2001/6/obsah/bohumil-sekla-16.-5.-1901--7.-8.-1987-.html> [18. 6. 2017].

⁹⁸⁸ NA, f. MZd, k. 2: Povinná lékařská porada před sňatkem (Zpráva předsedy IV. Subkomise ÚPK při MZ, prof. Dr. Sekly, přednesená na dílčí pracovní schůzi této subkomise, konané 19. V. 1947 v Brně).

⁹⁸⁹ Jarmila Veselá, *Sterilisace: problém populační, sociální a kriminální politiky*, Praha 1938.

⁹⁹⁰ Tamtéž, s. 208.

⁹⁹¹ K meziválečné diskuzi viz Michal Šimůnek, Pro et Contra. Debaty o zavedení tzv. eugenické sterilizace v Československu, 1933–1938, in: *Speciální pedagogika*, roč. 22, č. 3, 2012, s. 224–240.

v československém kontextu za minimum nucenou sterilizaci slabomyslných. Po listopadu 1939 se stala vedoucí kriminálně biologického oddělení České eugenické společnosti a v srpnu 1942 byla úředně přidělena jako asistentka do Kriminologického ústavu Právnické fakulty Německé univerzity v Praze.⁹⁹²

Úvahy českých expertů ve věci eugenické ochrany obyvatelstva se v tomto čase týkaly „českého národa“ a jeho genetické situace. Okupace sice znemožňovala českým eugenikům rozvíjet výzkumnou práci, ale německé výzkumy nadále poskytovaly intelektuální kapitál. Pomáhaly rozvíjet představy o tom, jak je možné postupovat v zájmu ochrany kvality národa. Čeští experti si povětšinou neosvojili nacistický ideologický výkladový vzorec a dokázali tak i později setrvat ve vědě a navázat na svou univerzitní a akademickou kariéru v poválečném Československu.⁹⁹³ Bylo tomu možná právě proto, že se v poválečném období relativně snadno uplatnily teze, které osvobozené republice připomínaly nutnost její „biologické regenerace“. Dobře by se zde tak mohla platit slova Paula Weindlinga o Německu, že jeho porážka neznamenal porážku eugeniky ani populační politiky.⁹⁹⁴ Zánik protektorátu totiž rovněž nezpůsobil vymizení eugenické perspektivy z vědeckého prostředí v Československu. Eugenika, která se postupně transformovala do podoby badatelského rámce „kvality populace“, a pracovní lékařství spolu s výzkumem nemocí z povolání se rozvíjely také po druhé světové válce.

⁹⁹² Po válce nebyla z kolaborace usvědčena, ale k působení na Právnické fakultě UK se nevrátila. Petr Cajthaml, Jarmila Veselá - první docentka Právnické fakulty UK, in: *IFORUM. Časopis Univerzity Karlovy*, publikováno 18. 11. 2013, dostupné z URL: <http://iforum.cuni.cz/IFORUM-14852.html> [18. 6. 2017].

⁹⁹³ Bohumil Sekla byl osvobozen očištnou komisí pro veřejné zaměstnance při Zemském národním výboru v Praze dne 24. října 1946. Proti Jarmile Veselé bylo vzneseno několik obvinění, mj. pro výroky učiněné v polemice v časopise *Naše věda* (roč. XIX), kde opakovala teze ze své knihy o sterilizacích; či že podávala „dobrozdání“ německým úřadům. Archiv Univerzity Karlovy, f. Akademický senát, inv. č. 2684 (k. 196) a 2707 (k. 197).

⁹⁹⁴ Paul Weindling, *Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945*, Cambridge 1989, s. 565.

VI. Politika rodiny

Obecné povědomí o veřejných politikách za nacionálního socialismu zůstává patrně nejvíce spojené s idylickým obrazem rodiny a mateřství. Okázalá manifestace jejich posvátnosti a biologických funkcí přiznávala jednotlivým členům rodiny staronové role a zvláště pak definovala úlohu ženy-matky, která měla být hlavním tmelem a motorem domácnosti. Vedle „práce“ a „zdraví“ je namístě považovat „rodinu“ za třetí centrální kategorii nacistické sociální politiky, ale její historie je pochopitelně mnohem delší, jak uvidíme na zobrazování rodiny v pojmech a praxi. Archetypální znaky a významy rodiny umožňovaly její zasazení do širšího rámce studia populace a demografické situace německého národa, přičemž kult mateřství se jevil jako jedinečný způsob, jak zajistit národní zdraví ohrožené důsledky první světové války, industriálním pokrokem, vysokou nezaměstnaností a depopulací velkoměst.

Rodina byla nejdůležitější strukturální složkou společnosti, základním stavebním kamenem sociálního života, mikrostrukturou většího celku – společenství (*Gemeinschaft*), a též projekcí zásad zastávaných nacionálně socialistickým státem. Později se německé rodiny, podobně jako muži na frontě, staly zosobněním „němectví“ při obraně vlasti v jejím zázemí. Rodina byla definovaná primárně biologicky a nacistická politika rodiny zůstávala segmentem veřejných politik, z kterého měl z hlediska nacistické „sociální revoluce“ profitovat exkluzivně pouze německý národ. Ačkoli z hlediska rasově biologických výzkumů a studia genetiky nebylo o tomto primátu němectví žádného sporu, některé okupační režimy umožnily při utváření „nové Evropy“ určitou toleranci. Prokazatelně to byla situace, k níž došlo v Protektorátu Čechy a Morava.

Kult rodiny měl ale v protektorátu též domácí kořeny. „Podzimní revoluce“ vyzdvihovala zásadu jednoty národa prostřednictvím ochrany tradiční rodiny. „Obroda rodiny“ měla stát na počátku dlouhodobé práce s cílem mravní nápravy české společnosti, kterou mezi válkami údajně zkazil liberalismus a volnomyšlenkářství. Nová konzervativní rétorika nebyla jen výsledkem pouhého vzhlednutí české politické a společenské reprezentace v populačním programu Německa realizovaném po roce 1933. Nacistický projekt rodiny byl nepochybně inspiračním vzorem a katalyzátorem konkrétní politické práce, ale cesta k nápravě české rodiny byla delší. Pozadím politického obratu podzimu 1938 byla dlouhodobá klesající

porodnost přetrvávající od konce 19. století, která zasáhla prakticky celý industriální svět, a neexistence nástrojů, jak tento vývoj v meziválečném Československu zvrátit. Kritikové se opírali o argument morálního rozvratu společnosti, který dokládali například na počtu nemanželských dětí či na nárůstu rozvodovosti. V Čechách v letech 1921 až 1930 byl průměrný počet porodů nemanželských dětí 130,6 na 1000 narozených dětí. Ve východních částech republiky byly hodnoty nižší (99,9 na Moravě a ve Slezsku, 76,1 na Slovensku a 81,9 na Podkarpatské Rusi), ale v meziválečném období zaznamenaly největší nárůst. Ilegitimní porodnost se zde zvýšila z 52,5 na 96,0 živě narozených dětí.⁹⁹⁵ Podobně rostly také hodnoty počtu manželství zaniklých rozvodem. Ve dvacátých letech se jednalo o necelých 4700 manželství ročně, v roce 1937 proběhlo již 7268 rozvodů a jejich počet kontinuálně rostl také v následujících dekádách.⁹⁹⁶

V Čechách existovaly objektivní důvody, proč obrátit větší pozornost k péči o rodinu. Pokles populační křivky navíc doprovázela přetrvávající vysoká kojenecká úmrtnost. Ani jeden z nežádoucích jevů se nedařilo zastavit a na vině údajně byla nedostatečná podpora rodiny ze strany státu. Také na tyto kritické hlasy reagovala konzervativní „revoluce“ podzimu 1938 a vláda Rudolfa Berana. Veřejná prohlášení o tom, že ženy se mají chopit svého „nejvznešenějšího a nejodpovědnějšího úkolu“ – být matkami a hospodyněmi, jakoby rázem smazala vše, čeho dosáhl ženský aktivismus a boj za rovná občanská a sociální práva v meziválečném Československu.⁹⁹⁷ Historičky Melissa Feinberg a Jennifer E. Walcoff ve shodě tvrdí, že ani meziválečné Československo ani Výmarská republika nedokázaly navzdory deklaraci rovných občanských práv tento ideál fakticky naplnit. Zatímco však debata o politické participaci žen v určité podobě pokračovala také v prvních letech nacistického režimu, v českém prostředí se přizpůsobila konzervativním hodnotám rychleji.⁹⁹⁸ Druhá republika programově vracela ženy k dětem a do domácností a činila tak s velkým nasazením už v závěru roku 1938, využívající politickou a společenskou konstelaci „podzimní revoluce“. Protektorátní vláda pak na tuto politiku plynule navázala.

⁹⁹⁵ Josef Nechamkis, K otázce nemanželských dětí u nás, in: *Sociální problémy*, roč. 2, 1932, č. 1, s. 192–207.

⁹⁹⁶ Jakub Rákosník / Radka Šustrová, *Rodina v zájmu státu*, s. 148.

⁹⁹⁷ Programové prohlášení vlády z 13. 12. 1938. Dostupné na URL: <http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1938-1939-csr/rudolf-beran/ppv-1938-1939-beran.pdf> [5-2-2016].

⁹⁹⁸ Jennifer E. Walcoff, Von der Staatsbürgerin zur „Volksbürgerin“. Der Disput um die Rechtsstellung der Frau, in: *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft, Reihe Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, Band 23, Hrsg. Sybille Steinbacher, Göttingen 2007, s. 49; Melissa Feinberg, *Evasive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*, Pittsburgh 2006.

Je namístě hovořit o populační logice projektu „národní pospolitosti“, který v sobě obsáhl nutkání podnitit biologickou reprodukci „českého národa“. Důležitý byl překryv populační a politické obrody „českého národa“: „*Zabezpečení a povznesení rodiny, rodinného života a rodinné výchovy musí být mezi předními úkoly při budování nového společenského řádu. Jen z obrozené rodiny a řádné rodinné výchovy vzejde trvalá náprava a obroda v mravním, sociálním, politickém i hospodářském životě každého lidského společenství*“, tvrdil citát o politice rodiny a přisuzoval jí mimořádný význam při přestavbě státu a společnosti.⁹⁹⁹ Prorodinná opatření ovšem musela vyhovovat v čase mobilizace pracovních sil průmyslové produkci. Jak už zaznělo v kapitole o politice práce, primát rodiny nebyl často v souladu s požadavky pracovního trhu a politika rodiny tak v protektorátu narážela na své omezené možnosti. Ostatně také historiografie k dějinám Třetí říše je v hodnocení nacistické politiky rodiny kritická. Podle historičky Gisely Bock ideologie mateřství, navzdory předchozím výzkumům nacionálního socialismu, netvořila jádro nacistické ženské a rodinné politiky.¹⁰⁰⁰

Politikou rodiny v protektorátu zde rozumím především konkrétní postupy na poli sociální a zdravotní péče o rodinu, které korespondovaly s principy ochrany a jednoty národa, jimiž se vyznačoval proces přestavby zahájený na podzim 1938. Na následujících stránkách se budu politice rodiny věnovat ze dvou hledisek, které měly za společný cíl zabezpečení české rodiny. Zatímco ale *sociální* zaopatření českých domácností financované z veřejnoprávního sociálního pojištění a organizace veřejné sociální péče zůstalo také nadále trvalým nástrojem utváření sociální stability protektorátu, snahy o *demografické* zajištění „českého národa“ potvrzovaly, že nastupující antiliberální hnutí pracuje s nástroji a prosazuje cíle populačního paternalismu.

Program populační růstu byl v tomto ohledu primárně programem české konzervativní pravice. Německá strana sledovala své vlastní národní zájmy v rámci svého ideologického založení. Aktuální pro ni zůstávaly zvláště sociální a stabilizační cíle dané politiky. Na rozdíl od politiky práce a zdraví byla politika rodiny potenciálně velmi konfliktní agendou mezi českou a německou stranou, jak dále uvidíme. Po uvedení do pojmosloví a tématu v praxi se v této kapitole budu nejprve věnovat třem základním pilířům populační politiky. Sňatečnost, podpora porodnosti a organizace porodní a poporodní péče tvořily základ politické strategie na poli populační politiky. Kapitola bude pokračovat veřejnou péčí o matku a dítě zakládající

⁹⁹⁹ Obrodou rodiny k obrodě společnosti, in: *Rodiče a škola. Čtrnáctideník rodičovských sdružení pro rodiče a školu*, roč. XI, č. 8, 2. leden 1942, s. 1.

¹⁰⁰⁰ Gisela Bock, *Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch Claudia Koonz*, in: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 15, 1989, s. 569.

se na nárocích ze sociálního pojištění a možnostech sociální péče a pohledem do fungování sociálních programů, kterým dávám přívlastek „záchrané“. Kapitulu uzavře expertní téma, které zde souhrnně nazývám českou demografií.

Rodina v pojmech a praxi

Historická sémantika pojmu „rodina“ je mnohvrstevnatá a ze všech tří pojmů této studie prakticky nejobtížněji zachytitelná. Intuitivně cítíme, že rodina je tu odjakživa a je na ni navázána naše hodnotová orientace. Všeobecný význam rodiny jako instituce výstižně demonstruje komentář sociologa Otakara Machotky, že „*sociální zájem na rodině měl stejně starozákonní Žid nebo antický Říman jako středověký měšťan a měšťák 19. století*“.¹⁰⁰¹ Co ovšem tato „rodina“ v dějinách byla a kdo ji tvořil? Struktura vztahů, které tímto výrazem popisujeme a vnímání toho, kdo k rodině náležel, se průběžně proměňovaly, nejvíce pak s rozvojem moderní techniky a rozmachem kapitalismu.¹⁰⁰²

Do pozdního novověku se pojem „rodiny“ prakticky neužíval, alespoň v ne v dnešním smyslu slova. Latinské *familia* označovalo spíše dům, domácnost či hospodářství (*Haushalt*), „rodina“ v tomto starším období tedy symbolizovala institucionalizovanou sociální entitu, pro niž bylo typické splývání osobních vztahů členů rodiny s funkcemi ekonomické jednotky.¹⁰⁰³ Nikoli však pouze v konzumním slova smyslu, ale také z hlediska vytváření ekonomických vztahů, např. děděním rodinného řemesla či živnosti. Ty ovšem poměrně brzy ustoupily do pozadí, aby převážil faktor konzumu neboli faktor rodinou sdílené spotřeby. Koncem 18. a počátkem 19. století došlo k postupnému upřesňování hranic rodiny jako rodového společenství, když se do ní přestávalo započítávat služebnictvo či čeled' na statku, aby se nakonec ustálila v podobě, které dal Émile Durkheim přívlastek „manželská“.¹⁰⁰⁴ Jediné trvalé příbuzenské pouto moderní rodiny zůstalo pouze mezi manželi, protože potomci se vlastním sňatkem ze stávající rodiny vyvazovali.¹⁰⁰⁵

První pokusy o právní kodifikaci manželství se uskutečnily už na konci 18. století a získaly podobu Manželského patentu (1783). Třebaže se tato josefínská úprava výrazně neodchýlila

¹⁰⁰¹ Otakar Machotka, *K sociologii rodiny. Příspěvek k metodám empirické sociologie*, Praha 1932, s. 11.

¹⁰⁰² Pro dlouhodobý horizont srov. Ivo Možný, *Moderní rodina: Mýty a skutečnost*, Brno 1990.

¹⁰⁰³ Jan Horský / Markéta Seligová, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 17.

¹⁰⁰⁴ Otakar Machotka, *K sociologii rodiny*, s. 21.

¹⁰⁰⁵ Pro srovnání: Za první republiky tvořilo podle Machotky „nejužší rodinu“ v případě kvalifikovaných rodin 4,49 příslušníků, v případě nekvalifikovaných zhruba o 11 % méně, tedy 4,09 příslušníků rodiny. Otakar Machotka, *Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze*, Praha 1936, s. 54.

od církevního pohledu, nepřesně stanovovala hranice mezi kompetencemi státu a církve, což vyvolalo radikální reakce volající po zavedení obligatorního civilního sňatku. Rakouský všeobecný občanský zákoník z roku 1811 upravil manželské a rodinné právo, když koncipoval manželství jako svazek dvou nerovnoprávných subjektů.¹⁰⁰⁶ Liberalizaci ve smyslu deklarace základních občanských práv přinesly až události následující po rakousko-uherském vyrovnání. Souběžně tak začínala vyvstávat otázka svobody jednotlivých členů rodiny, která mohla rodinu rozdrobit navzdory tomu, že její celkový obraz zůstával pevný a prakticky neměnný. Právnický Dieter Schwab poukázal na zajímavou strukturální analogii mezi státem a rodinou spočívající ve snaze vytvořit specifický smluvní vztah.¹⁰⁰⁷ Zatímco v případě státu jím mohla být doba společenské smlouvy, která poskytovala nepsaný souhlas občanů s vládou, v případě rodiny byl tímto základním vztahem sňatek.

Uzavření manželství, k němuž byl dříve zapotřebí souhlas církevních a někde i vrchnostenských úřadů, bylo v tomto smyslu věcí veřejnou.¹⁰⁰⁸ Jako deklarativní smluvní akt jej v jeho významu dále rozvíjely myšlenky vycházející z individuálního práva. Přispěly postupně k emancipaci žen a dětí a jejich vymanění ze závislosti na držiteli moci uvnitř rodiny, který ji ovšem zatím nadále navenek reprezentoval. Tento vývoj potvrdil nástup liberalismu, který transformoval dosavadní nastavení rodiny jako sociální instituce a otevřel v této fázi otázku individuálního vlastnictví. Manželství zůstávalo patrně nejméně proměnlivým elementem rodiny v historickém vývoji. Bylo na jedné straně soukromou záležitostí založenou na heterosexuálním vztahu, ale uzavřením smlouvy na bázi občanského práva se na straně druhé souběžně stávala věcí veřejnou. Do hry vstupoval objektivizační zřetel morálky, který ovlivnil také oblast manželského a rozvodového práva. V 19. století vývoj pochopitelně prozatím nesměřoval k rozvolnění, nýbrž ke zdůraznění romantického ideálu a podřízenosti manželství Božímu zákonu. Změny v tomto nastavení pomalu nastávaly teprve kolem poloviny tohoto století a později. Pojem rodiny se štěpil vlivem nastupujícího socialismu do různých historicky svébytných strukturálních kategorií, jakým byla rodina měšťanská, předindustriální, patriarchální atd. V tento čas se rodina, tvořená malou sociální

¹⁰⁰⁶ Renata Veselá a kol., *Rodina a rodinné právo. Historie, současnost a perspektivy*, Praha 2005, s. 69 a 71.

¹⁰⁰⁷ Dieter Schwab, Familie, in: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hrsg. Otto Brunner / Werner Conze / Reinhart Koselleck, Stuttgart 1975, s. 280

¹⁰⁰⁸ Jan Horský / Markéta Seligová, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 73

skupinou, jako známe dnes,¹⁰⁰⁹ považovala za přirozenou a částečně též sociálně konstruovanou instituci tvořící základ státu a národa.¹⁰¹⁰

S nástupem průmyslové revoluce můžeme sledovat posilování moci státu a tržního kapitalismu za současného oslabování tradiční rodiny a komunitních vztahů. V předmoderní době dokázala rozvětvená rodina zajistit veškeré potřebné služby a pomoc, v moderní době si většinu ekonomických a politických funkcí přisvojil stát. Pozvolna se do zorného pole státní politiky dostávaly také demografické otázky, ale snahy o řízenou populační politiku jsou záležitostmi až první poloviny 20. století v reakci na demografické prognózy.

Nejpozději od konce 19. století a o něco více pak v důsledku první světové války, docházelo k prakticky celoevropskému poklesu natality. Byly to zejména industriální společnosti jako Německo, Francie, Anglie, ale také Československo, u nichž demografové čím dál důrazněji upozorňovali na hrozbu vymření, pokud se společnosti budou nadále ubírat stávajícím směrem. Pro Německo to byla především první světová válka, která podle strůjců nacionálně socialistické „sociální revoluce“ způsobila nejen politickou, ale také demografickou katastrofu. Kolem 600 000 rodin přišlo o svého živitele a z více než jednoho milionu německých dětí učinila Velká válka sirotky. Výchozí podmínky bezprostředně poválečného Německa, které v roce 1918 vykazovaly pouhých 14,3 narozených dětí na 1000 obyvatel (ještě v roce 1911 to bylo 28,6 ‰), si zcela otevřeně říkaly o regulaci porodnosti.¹⁰¹¹ Na rozdíl od symbolického uznání žen jako matek ovšem ve Výmarské republice neexistoval politický konsenzus nad programem, který by zahrnoval opatření na podporu natality a sociální péče, jak uvádí historička Michelle Mouton.¹⁰¹²

Podíváme-li se do českého prostředí, nenajdeme zde v obecném vývoji výraznější odchylky. K liberalizaci ve smyslu demokratizace manželského práva společně s přijetím rozlukového (rozvodového) zákona,¹⁰¹³ došlo teprve po ustavení první Československé republiky. Byl to ovšem právě liberálně demokratický převrat roku 1918, který údajně stál na počátku „krize manželství“, stěžoval si v polovině dvacátých let novinář Ferdinand Peroutka.¹⁰¹⁴ Liberalismu

¹⁰⁰⁹ Jedinci spjatí manželstvím, pokrevní příbuzenstvím a adopcí tvořili rodinu v dlouhém 19. století. Milena Lenderová / Tomáš Jiránek / Marie Macková, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2010, s. 158.

¹⁰¹⁰ Dieter Schwab, Familie, in: *Geschichtliche Grundbegriffe*, s. 299.

¹⁰¹¹ Michelle Mouton, *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk*, s. 108.

¹⁰¹² Tamtéž, s. 115.

¹⁰¹³ Zákon č. 320/1919 Sb. kterým se mění ustanovení občanského práva o obřadnostech smlouvy manželské, o rozluce a o překážkách manželství Pozn.: ust. §§ 1 až 12 nabývají účinnosti až 13. 7. 1919.

¹⁰¹⁴ Srov. Ferdinand Peroutka, Krise manželství? I., in: *Přítomnost*, roč. 2, č. 5, 12. února 1925, s. 65-66; Krise manželství? II., roč. 2, č. 6, 19. února 1925, s. 81-82.

s jeho emancipačním étosem a nároky údajně náležela odpovědnost za určitou, přesněji nepojmenovanou společenskou krizi, která se rovněž promítala do manželského soužití a způsobovala jeho nenadálou křehkost. Zrovnoprávnění muže a ženy, oslabení zděděné náboženské pohlavní morálky a emancipace ženy, jež znemožňovala těžit z patriarchálního nastavení vztahů starších generací, byly s rozpaky připisovány rozvolněným poměrům, které přinesla republika. Liberální demokracie tento vývoj nedokázala zvrátit, tím spíše rostla očekávání od autoritářské druhé republiky. Melissa Feinberg konstatuje, že počínaje druhou republikou se genderová optika v českých zemích velmi přiblížila k té, kterou prosazovalo nacistické Německo.¹⁰¹⁵ Ženám se od této chvíle oproti mužům přisuzovala zcela odlišná životní cesta, jejíž definici neposkytovalo nic menšího než sama biologická přirozenost. Tento názor se také velmi rychle uplatnil jednak ve veřejném diskurzu a jednak v praxi, konkrétně ve školách či ve vládních programech, jak záhy uvidíme.

Trend depopulace a přetrvávající vysoké kojenecké úmrtnosti se nepodařilo v meziválečném období zvrátit. Podpora tradiční rodiny, jakož i její reprodukční funkce byly nedostatečné a tudíž neefektivní vůči těmto negativním vývojovým faktorům. Zatímco na zvýšení natality neexistoval žádný zaručený recept, třebaže jeho nejrůznější variace vznikaly po celé 20. století, kojenecká úmrtnost byl v zásadě problém související s hygienickými standardy a úrovní sociálně zdravotní péče. Obojí si říkalo o razantní politické opatření, ke kterému ovšem do mnichovské dohody ani v jednom případě nedošlo. Nezpůsobil to patrně jen liberálně demokratický řád, díky kterému měla většina obyvatelstva propadnout „slabomyslnosti“. Z populační politiky československé politické reprezentace, která měla ovšem blíže ke slovům než k činům, plynuly názory, že je třeba přitvrdit zejména v otázce mravnosti a výchovy a docílit „obrody rodiny“ a posléze „obrody společnosti“.

Problém nízké porodnosti pochopitelně neměl výhradně nacionální rozměr. Alarmující stav porodnosti nebyl dobrou zprávou ani z hlediska pojistně-matematické bilance a výhledu do příštích dekád. Denatalita ohrožovala funkčnost úhradového systému, na kterém byly závislé sociální pojišťovny. Nedostatek plátců pojistného tak mohl do budoucna znamenat buď zvýšení plateb, anebo snížení vyplácených důchodů. Tato dlouhodobá perspektiva, zvláště pokud byla zasazen do souřadnic „síly“ a „kvality“ národa, budila velkou pozornost. Jedním z největších zastánců „radikální populační politiky“, jak ostatně sám sebe označil, byl

¹⁰¹⁵ Melissa Feinberg, *Elusive Equality*, s. 184

sociolog, národohospodář a stoupenec politického katolicismu Marko Weirich.¹⁰¹⁶ Tvrdil, že „...konkrétním úkolem populační politiky nemůže dnes už býti zvýšení počtu obyvatelstva pro budoucnost, poněvadž vývoj porodnosti, a hlavně počet dnešních dívek, to jest budoucích matek, je takový, že nutně za třicet let bude porodnost v absolutních číslech ještě menší, nevzpamatují-li se moderní matky, že by měly rodit 6 až 8 místo 4 dětí!“¹⁰¹⁷ Realita na uváděný horizont čtyř dětí na jednu rodinu ani nedosahovala, protože průměr se tehdy pohyboval přibližně 3,2 dítěte na jednu matku, ale pro Weiricha, jak se zdá, byly ekonomické argumenty spíše podružné. Žena si podle něj měla uvědomit, že jejím hlavním úkolem je být řádnou manželkou a matkou, což označoval za „čestný úkol a mravní příkaz“. Populační politika znamenala jakousi „nejryzejší sociální politikou“, protože se vedle tradiční péče o důchodce, vdovy a sirotky soustředila pozornost tentokrát na mladou generaci, na níž závisela existence národa v současnosti i budoucnosti. Nutno podotknout, že sociálně zdravotní vzpruhu systém péče o matku a dítě nepochybně potřeboval, ale prosazenou jinými prostředky než na jaké Weirich pomýšlel. Ve svých textech z počátku čtyřicátých let zdůrazňoval blaho společnosti před individuální spokojeností či otázky spojené s eugenickými postuláty.

Pokud zde ze všech soudobých hlasů vybírám právě ten Weirichův, není to náhoda. Weirich jako první v českém prostředí rozvíjel koncept „rodinné politiky“, která ještě na počátku čtyřicátých let byla prakticky neužívaným termínem. Populační politiku, která jí v tomto vývoji předcházela, považoval Weirich za odlidštěnou, cizí a připomínající nanejvýše „rozmnožení chovu“, jak napsal v jednom ze svých článků z roku 1940.¹⁰¹⁸ V pozadí tohoto terminologického obratu stálo ovšem více než pouhá hra se slovy. Weirich argumentoval nutností systémové změny vyznačující se odhodlaností prosazovat komplexní péči poskytovanou každému po celý jeho život, ale podmíněný rovněž osobním angažmá obyvatelstva. „Šíří-li se vědomí o kráse a síle otcovských a mateřských úkolů, a dovedeme-li hlavně vychovávat své lidi nikoliv k mělkému a pohodlnému ‚humanismu‘, ale k tvrdému sebezapření a k námaze“, psal ve svém nacionálně paternalistickém spise *O českou kolébku, „pak teprve jsou položeny nejpevnější základy pro úspěch všech opatření na poli ‚rodinné politiky‘*“.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶ Marko Weirich, Populační politika je v zájmu sociálního pojištění, in: *Národní obnova*, roč. 2, č. 8, 19. února 1938, s. 7.

¹⁰¹⁷ Marko Weirich, Populační a sociální politika, in: *Národní obnova*, roč. 2, č. 11, 12. března 1938, s. 7.

¹⁰¹⁸ Marko Weirich, Česká rodina, in: *Národní obnova*, roč. 4, č. 5, 3. února 1940, s. 3.

¹⁰¹⁹ Marko Weirich, *O českou kolébku*, Praha 1940, s. 29.

Weirich zcela otevřeně inklinoval k modelu stavovského zřízení a tento nový ideologický rámec považoval za příhodný k uskutečnění komplexní změny ve struktuře státu a životě společnosti. Podle jeho veřejných proklamací byla jednou z oblastí nutné změny rodinná politika, do níž také stále zřetelněji vstupovaly úvahy o kvalitě populace, jak uvidíme v expertním diskurzu o české demografii v závěru této kapitoly. V problematice populační, resp. rodinné politiky čerpal inspiraci z politické teorie a praxe nacionálního socialismu. V tomto transformačním procesu se česká národní politika přibližovala myšlení o národní a rasové čistotě české společnosti. Oporou se mu stal katolický konzervatismus, který byl ideově blízký nově založené Straně národní jednoty. Weirich byl nepochybně jedním z těch, kteří jej reprezentovali.

Vidíme zde, že na rozdíl od zvláštních kategorií „zdraví národa“ či „práce pro národ“, kterým jsem se věnovala v předchozích kapitolách, spočívalo specifikum politiky rodiny v tom, že rodina sama byla projekcí národa, jeho hodnot a myšlení. Byla jeho mikroorganismem přenášející svou podobu do vyšších pater pomyslné obrácené pyramidy, která popisovala strukturu národního společenství v linii od rodiny po národ. Komplexní nacistická transformace společnosti odehrávající v rovině mentalit, rasově-biologických a demografických ukazatelů, se musela obrátit k nezákladnější jednotce národa – rodině, aby tuto zásadní proměnu uskutečnila. Důslednost politiky rodiny v nacionálním socialismu poukazuje na to, že byla vnímána jako existenciální otázka německého národa. Promítla se proto rovněž do zájmu o děti a mládež sdružených ve strukturách a pod ideologickým působením organizací *Hitlerjugend* a Svazu německých dívek (*Bund deutscher Mädel*).¹⁰²⁰ Výchova německé mládeže k populačním cílům nacionálního socialismu – tedy přát si a v budoucnu usilovat o co nejvíce dětí – byla podstatnou součástí nacistické populační strategie.¹⁰²¹

Pozornost zaměřená na nejmladší generaci byla charakteristická také pro protektorát. Projevila se nejen zdravotními prohlídkami zmíněnými v kapitole o politice zdraví, ale vyústila rovněž v převýchovný projekt Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. Pro české vlastence ovšem nadále zůstával stěžejní vývoj populační křivky. Její vychýlení z dosavadního kurzu do kladných hodnot mohlo potvrdit správnost nastoupeného politického kurzu a později vhodné výchovné a socializační prostředky definitivně prosadit

¹⁰²⁰ Srov. Michael Buddrus, *Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationalsozialistische Jugendpolitik*, 2 sv., München 2003.

¹⁰²¹ O. Albrecht, Führung der Jugend zu bevölkerungspolitischen Zielen, in: *Die Gesundheitsführung. „Ziel und Weg“*, 1944, č. 1, s. 4.

přestavbu společnosti. Je nanejvýše paradoxní, že navzdory nepřízni doby a pesimistickým prognózám populační vývoj v protektorátu nevykazoval žádný zásadní propad. Bylo tomu přesně naopak, jak je vidět z následující tabulky.

Počet živě narozených dětí v českých zemích 1937–1945

Rok	Celkem		Z toho dětí české a jiné národnosti	Z toho dětí německé národnosti
1937	155 996	= 100 %	113 800	41 200
1938	163 525	104 %	115 142	48 400
1939	192 344	123 %	119 662	72 700
1940	218 043	140 %	131 400	86 600
1941	208 913	134 %	132 800	76 100
1942	199 159	128 %	140 000	59 200
1943	225 372	144 %	161 000	64 300
1944	230 183	148 %	163 800	66 900
1945	195 687	125 %	158 329	37 600

Zdroj: Vladimír Srb, *Vymírající národ*, Praha 1947, s. 53.

Nečekaný vývoj, na kterém nic nezměnil ani celosvětový válečný konflikt, neměl mnoho společného s důmyslností protektorátní populační politiky. Šlo spíše o holá fakta. Za protektorátu se dostaly do reprodukčního věku silné ročníky narozené kolem roku 1918, čeští muži neodcházeli na frontu, což příznivě působilo na soudržnost rodin a životní úroveň zde nevykazovala zásadní výkyvy. Těhotenství jako způsob úniku z pracovního přikázání, bylo naopak z hlediska efektu méně významným faktorem, než jak se obvykle v literatuře uvádí.¹⁰²² O růstu populační křivky nicméně tehdy neexistovalo všeobecné povědomí s výjimkou prostředí německých úředníků a statistiků, kteří – jak uvidíme – pohlíželi na tento vývoj nelibě, podobně jako na české snahy inspirovat se v oblasti politiky rodiny německými sociálními projekty. Ať už se statistika vyvíjela jakkoli, problematika sňatečnosti a porodnosti představovala centrální téma soudobého českého diskurzu o rodině a právě jemu jsou věnovány následující části této kapitoly.

¹⁰²² Tuto tezi jsem dokládala už v knize Jakub Rákosník / Radka Šustrová, *Rodina v zájmu státu*, s. 43.

Dilema smíšených manželství

Doposud jsem opakovaně zdůrazňovala aspekt segregované péče organizované podle národního klíče. Zatímco v případě agendy související se zaměstnáním či zdravím byl tento horizont vcelku snadno naplnitelný, v oblasti politiky rodiny tomu bylo přesně naopak. Dvě přísně oddělená společenství Čechů a Němců byla po staletích vzájemného soužití velmi nerealistickou představou. Smíšené česko-německé svazky proto zůstávaly v polovině 20. století centru pozornosti na obou stranách. Před neujasněností vlastní národní identity, která mnohdy sváděla k „národní indiferenci“ a také tvořila konstantní prvek sociálních vazeb v Čechách a na Moravě, varovali čeští i němečtí nacionalisté ve snaze posílit vlastní národní živel prostřednictvím národně segregované péče.¹⁰²³ Tím spíše se tento jev skloňoval v období okupace, kdy národnostní politiku zcela zásadně ovlivňoval požadavek národně „rasového“ pořádku.

Převaha biologické teorie populace nad kulturní vedla k uplatnění argumentu rasy a užívání *biopolitických* prostředků nejen při regulaci sňatečnosti a porodnosti, ale také při „nápravě“ formou sterilizace a kastrace jako těch nejinvazivnějších metod populačního paternalismu v nacionálním socialismu. Rasismus procházející napříč populační politikou v nacistickém Německu, byl ovšem podle Gisely Bock nikoli oním protižidovským rasismem, který historiografie v souvislosti s praktikami nacistického Německa nejčastěji vzpomíná, nýbrž rasismem jiného typu – eugenickým rasismem či rasismem rasové hygieny. Jeho základem byl diskurz o ženě jako „matce rasy“ či naopak ženě jako nositelce „rasové degenerace“. Ve druhém případě se nežádoucí rodový původ stal argumentem pro odepření mateřství.¹⁰²⁴ Propagace mateřství a porodnosti tak nebyla bezbřehá, naopak velmi důsledně koordinovaná a měla jasně stanovené mantinely.

Hovořím zde o smíšených manželstvích v transformační fázi od společnosti směrem k exkluzivistické „národní pospolitosti“. Tato skutečnost je klíčová pro pochopení toho, o kom je na tomto místě řeč. Smíšeným manželstvím mám na mysli výhradně nežidovské páry tvořené partnery rozdílné národní příslušnosti. Jejich existence byla z pohledu okupačních úřadů problémem, ale nikdy zdaleka tak velkým, jak se hodnotily svazky nežidů s židy.

¹⁰²³ Srov. Tara Zahra, Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis, in: *Slavic Review*, roč. 69, 2010, č. 1, s. 93–119; Tara Zahra, Reclaiming Children for the Nation. Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands, 1900–1945, in: *Central European History*, roč. 37, 2004, č. 4, s. 501–543.

¹⁰²⁴ Gisela Bock, Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization and the State, in: *Signs. Journal of Women in Culture and Society*, roč. 8, č. 3, Spring 1983, s. 401.

Z tohoto hlediska lze proto konstatovat, že rovněž v oblasti politiky rodiny působila mnohem význačněji rasistická či antisemitská, spíše než národnostní selekce. Primát rasismu potvrzuje rovněž nikdy nevydaný zákaz vstupu do smíšeného česko-německého manželství a rozšíření pravidel německého práva na národnostně smíšené svazky.

V oblasti rodinného práva začalo od srpna 1939 docházet k úpravám, které byly závazné rovněž pro smíšená česko-německá manželství.¹⁰²⁵ Nejpodstatnější novelizace proběhla v říjnu 1941 a vyznačovala se mimo jiné ustanovením, že páry, v nichž muž byl německým státním příslušníkem, musí uzavřít sňatek výhradně před německým úředníkem, jinak bude obřad neplatný.¹⁰²⁶ V ostatních případech tato forma uzavření svazku nutná nebyla. Dále se též zaváděl nový důvod pro rozluky manželství, a sice že partner neoptoval pro Německou říši. To byly v zásadě základní podmínky, za kterých bylo možné vstoupit do národnostně smíšeného manželství. Jaký efekt mohly mít na vývoj sňatečnosti v protektorátu, ukazuje následující tabulka.

České a smíšené sňatky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (bez pohraničí), 1938–1945

Manželství	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
České	53 662	75 027	70 938	64 233	72 330	54 160	47 732	67 361
Česko-německé / německo-české*	420 / 25	523 / 13	351 / 11	75 / 8	125 / 8	85 / 2	56 / 5	538 / 79
Česko-ruské / rusko-české*	93 / 131	166 / 109	154 / 105	136 / 106	112 / 110	138 / 100	130 / 75	709 / 218
Česko-slovenské / slovensko-české*	536 / 332	981 / 308	815 / 229	540 / 148	556 / 132	546 / 143	366 / 108	750 / 412
Sňatků celkem	56 178	78 169	73 117	65 908	73 722	55 490	48 792	73 681

* Podle národnosti ženicha

Zdroj: *Pohyb obyvatelstva: Sňatky, porody, úmrtí a příčiny smrti v zemi české a moravkoslezské bez pohraničí* – pro r. 1938–1940 (Praha 1940); pro r. 1941, 1942, 1943, 1944 (Praha 1948), 1945 (Praha 1949) sestaveno dle aut.

Trend sňatečnosti českých párů se projevil v první polovině okupace. Měl dva hlavní mezníky: první v roce 1939, kdy bylo sezdáno 75 027 párů, přibližně o 19 000 více než v roce 1938, druhý v roce 1942, kdy se sňatečnost rovněž dostala nad hranici 70 000 párů.

¹⁰²⁵ Pro podrobnosti srov. Jaromír Tauchen, Manželské právo v Protektorátu Čechy a Morava, in: *Melior est aquisitio scientiae negotiatione argenti*. in: *Pocta prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O. Praem. k šedesátým narozeninám*, Praha 2013, s. 315–325.

¹⁰²⁶ RGBI, Teil I, s. 654: Verordnung zur Durchführung und Ergänzung des Ehegesetzes und zur Vereinheitlichung des internationalen Familienrechts (Vierte Durchführungsverordnung zum Gesetz), 25. Oktober 1941.

Zajímavým ukazatelem je vývoj uzavírání česko-německých a německo-českých manželství. Nejvyšších hodnot dosáhl poněkud překvapivě v roce 1938 a v letech ohraničujících okupační období (1939 a 1945), nejnižších naopak v roce 1941. Počet sňatků českého obyvatelstva, které se 7,2 miliony příslušníků představovalo nejpočetnější národnostní skupinu protektorátu, značí obecný pokles počtu sezdaných párů. Odchylkou v tomto vývoji je pouze nárůst zaznamenaný v letech 1939 a 1942. V obou případech vzrostl nejen počet uzavřených českých manželství, ale také manželství smíšených, zejména německo-českých. Pokles ve druhé polovině okupace lze zdůvodnit horší politickou a hospodářskou situací v důsledku totální války, tím spíše je však zajímavý vývoj v letech předchozích, neboť sňatečnost obvykle stoupá v časech lepších hospodářských poměrů.

Úřad říšského protektora ovšem hodnotil situaci docela jinak. V roce 1940 konstatoval, že od zřízení protektorátu v podstatě nedošlo ke snížení počtu smíšených manželství a osvětovou práci úředníků je proto třeba mít za veskrze neúspěšnou.¹⁰²⁷ Právě v tomto nezdaru německé národnostní politiky tkví pravděpodobně původ postoje, který úřady ke smíšeným párům následně zaujaly. Možno snad dokonce říct, že patrně díky tomu existovaly drobné sociální výhody, například podpory pro děti z německo-českých manželství. O jejich nárokovatelnosti ze strany rodičů nelze pochopitelně hovořit. Úřady bedlivě dbaly na to, aby děti, jimž se mělo dostat podpory, měly zajištěnou „německou výchovu“. Pokud ji nevěle rodičů či místní podmínky znemožňovaly, mohly tento problém vyřešit denní a noční dětské školky a útulky. V zásadě šlo o trvalý boj o děti a jejich národní identitu, jak ji známe z meziválečného období, která se přenášela do období nacistické okupace. Protože jak sdělovali okupační úředníci stranické kanceláři NSDAP ještě v roce 1944, „*škoda každého dítěte, které patří svou povahou k našemu národu a pouze kvůli zvláštním okolnostem by mělo být ztraceno*“.¹⁰²⁸ Rámec tohoto soustavného zápasu vytyčovaly ambice v oblasti populační politiky. Němečtí úředníci ovšem překvapivě do popředí stavěli především „pohodlí“ (*Bequemlichkeit*) matek a rodin a raději uvažovali v horizontu souběžného poskytování podpory dětem a zajištění „světonázorové“ osvěty rodičů, než aby ponechali matku s dítětem v sociálním nedostatku. Záměrem tedy bylo podporu principiálně udělovat a zamítnout ji pouze tehdy, když všechny pokusy o řádné nastolení „německé výchovy“ selhaly. Výsostný zájem byl i o nemanželské

¹⁰²⁷ BArch Berlin, R 43-II/1325a, Bl. 66: Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren an den Herrn Reichsminister des Innern, 21. August 1940.

¹⁰²⁸ NA, f. NSM, sign. 110-4/200, k. 25: K. H. mit Anlage SS-Standartenführer Dr. Gies an Herrn Staatssekretär Dr. Klopfer, Partei-Kanzlei, Betr. Gewährung der Kinderbeihilfe für Kinder aus deutsch-tschechischen Mischehen, 17. Juni 1944.

děti Němců a žen cizí státní příslušnosti na obsazených územích na Východě. Jak deklaroval výnos Adolfa Hitlera z 11. října 1943, péči o děti v těchto případech přebírala Říše, ale současně ji podmiňovala „rasovou kvalitou“ obyvatelstva.¹⁰²⁹ Zde je namístě doplnit, že tato optika platila také opačně. Pokud byla rodina označena za „sociální“ či pro *Volksgemeinschaft* „bezecnou“ (*unbrauchbar*), nepřicházely v úvahu ani jednorázové příspěvky na děti.¹⁰³⁰ Národní příslušnost dítěte a jeho výchova k odpovídající kulturní tradici a ideologickému přesvědčení zůstávala klíčovým principem národnostní politiky. Svázána byla především s přiznáním otcovství, ale protektorátní systém generoval řadu nepřehledných situací. Tak se například v říjnu 1939 oberlandrát v Plzni pozastavoval nad případem smíšeného německo-českého manželství a určení státní příslušnosti dětí z něho vzešlých, kdy si úředníci nebyli jisti, kterou formu protektorátní práva mají v daném případě uplatnit.¹⁰³¹

Existence smíšených manželství prokazovala neakceptování národnostní dichotomie, ale nutně neznamenala porušení jiných striktních předpisů, zejména rasových. Z diskusí o rasové kvalitě „českého národa“, jež probíhaly během okupace a opíraly se o výsledky německé eugeniky, vyplývalo, že součástí plánů na „úplné přenárodnění“ (*echte Umvolkung*) Čech a Moravy je i germanizace části českého obyvatelstva. Přijetí německé kulturní, jazykové a světonázorové orientace českým rasově vyhovujícím obyvatelstvem bylo ovšem cílem uskutečnitelným jedině v dlouhodobém horizontu. Formální oddělení obou národnostních skupin, vedených k vzájemnému ideovému sblížení, bylo pomalou germanizační strategií okupačních a říšských orgánů. Česko-německé svazky byly jistým hybridem této národnostní situace, ovšem nikdy přímým nástrojem *Volkstumspolitik*.

Z pohledu okupačních a protektorátních úředníků bylo prakticky nemožné národnostně smíšená partnerství ignorovat, protože byla v zásadě hlavním dilematem na první pohled relativně bezproblémové sociální praxe v protektorátu – péči určenou národní příslušností. Návrh na zákaz uzavírání česko-německých manželství odmítl na podzim 1939 říšský protektor Konstantin von Neurath, nadále ale existovaly nejasnosti, jak „míšení“ českého a německého obyvatelstva regulovat. Podle rozhodnutí ze září 1940 měly být jednotlivé případy

¹⁰²⁹ NA, f. NSM, sign. 110-4/199, k. 30: Erlass des Führers über die Betreuung der unehelichen Kinder von Deutschen in den besetzten Ostgebieten vom 11. Oktober 1943.

¹⁰³⁰ SOA Litoměřice, f. ÚVP, inv. č. 12/3, k. 755: Der Reichskommissar für die sudetendeutschen Gebiete, Betr. Verordnung über Ehestandsdarlehen und Kinderbeihilfen, 16. Januar 1939.

¹⁰³¹ NA, f. ÚŘP, k. 393: Vaterschaftsanerkennung bei Protektoratsangehörigen, 10. November 1939, 12. November 1939.

řešeny „individuálně“.¹⁰³² Hloubku tohoto fenoménu poznávali kupříkladu úředníci v Domažlicích, kde podle lokálních zpráv docházelo hlavně k uzavírání smíšených sňatků. Úředníci oberlandrátu se k nim pokoušeli volit právě onen individuální přístup a plánované sňatky buď snoubencům rozmlouvat, nebo je po věcné stránce znesnadňovat. Jak si však ve své zprávě závěrem povzdechli, výsledky tohoto snažení byly pouze nepatrné.¹⁰³³ Zatímco tedy v protektorátu existovala tato vágní národnostní tolerance umožňující uzavírat manželství mezi Němci a Čechy, byť na ně úřady pohlížely jako na „nežádoucí“, eugenické postuláty byly k oběma národnostním skupinám stejně nekompromisní a vytvářely nepřekonatelné hradby mezi obyvateli protektorátu na základě rasově-hygienických dispozic. Příkladem může být povinnost lékařů a porodních asistentek hlásit případy narození dětí německé státní příslušnosti buď jen s podezřením na fyzické či mentální postižení zdravotnímu úřadu, a to podle ohlašovací povinnosti stanovené říšským ministrem vnitra v létě 1939.¹⁰³⁴ Jazyk rasové hygieny doplňovala terminologie nacionálně socialistické populační politiky. Nikoli náhodou se týkala také obyvatelstva v protektorátu, když vymezovala manželskou vhodnost či způsobilost (*Eheeiignung, Eheauglichkeit*). Potvrzení kompetence vstoupit do manželského svazku se vázalo na rasové předpoklady a u říšských občanů bylo nezbytné pro přidělení novomanželské půjčky.¹⁰³⁵ Příslušnice protektorátu se s touto praxí mohla setkat v případě, že hodlala vstoupit do manželského svazku s německým státním příslušníkem.

V dubnu 1941 říšský ministr vnitra nařídil budoucím novomanželům předložit německému úředníkovi obecního úřadu vysvědčení o manželské způsobilosti (*Ehefähigkeitszeugnis*) vystaveného autonomními protektorátními úřady. Navazovalo se zde na prováděcí nařízení platná v Říši a Sudetech. Rasová vhodnost obou snoubenců, politická orientace, národně politické chování, charakterové vlastnosti, sociální osvědčení, znalost německého jazyka a ochota dát své děti výhradně do německé školy byly nezbytnými podmínkami pro získání

¹⁰³² Detlef Brandes, „Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandaufnahme“. *NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern*, München 2012, s. 50.

¹⁰³³ NA, f. ÚŘP, folio 491, k. 290: An die Gruppe I/3 im Hause, Betr. Deutsch-Tschechische Mischehen, 29. Juni 1940.

¹⁰³⁴ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109–4/983, k. 54: Der Reichsminister des Innern, Betr. Meldepflicht für missgestaltete usw. Neugeborene, 18. August 1939.

¹⁰³⁵ K problematice za Výmarské republiky a v Německu po roce 1933 viz Gabriele Czarnowski, Die Ehe als „Angriffspunkt der Eugenik“. Zur geschlechterpolitischen Bedeutung nationalsozialistischer Ehepolitik, in: *Rationale Beziehungen? Geschlechterverhältnisse im Rationalisierungsprozess*, eds. Dagmar Reese / Eve Rosenhaft / Carola Sachse / Tilla Siegel, Frankfurt am Main 1993, s. 251–269.

úředního souhlasu.¹⁰³⁶ Přestože jsou doloženy případy, kdy znalost němčiny u snoubenců byla natolik špatná, že bylo třeba přivolat tlumočníka,¹⁰³⁷ náročnost celé procedury pro pár rozdílné národní příslušnosti se nejevila jako nepřekonatelná překážka. Psychologickým problémem nebyla ani stranická příslušnost německého snoubence k NSDAP, která – navzdory předpokladu úředníků – partnerku protektorátní příslušnosti od sňatku nijak zvlášť neodrazovala. V roce 1940 si jeden okresní úředník v této záležitosti posteskl, že žádná poučení německého obyvatelstva nejsou funkční a pokud jde konkrétně o jeho okres, smíšená manželství se uzavírají hojně a celkové statistiky ukazují, že němectví tímto „politováníhodným způsobem“ ubývá (*schwindet*).¹⁰³⁸

O „nezanedbatelném počtu“ smíšených párů, které uzavřely sňatek, psal státní tajemník Karl Hermann Frank do Berlína v listopadu 1940.¹⁰³⁹ V časovém rámci od 1. srpna 1939 do 1. srpna 1940 takto řádně uzavřelo sňatek 828 smíšených párů a 17 říšských úředníků se snoubenkami protektorátního původu. Tento zdroj zmiňuje, že z uvedených 828 manželství bylo 593 případů, kdy manžel byl německé státní příslušnosti (nikoli naopak), což je v rozporu s oficiálně publikovanou statistikou. Větší výpovědní hodnotu přiznávám této korespondenci, spíše než statistice *Pohybu obyvatelstva*, z nichž jsem čerpala data pro tabulku smíšených manželství 1938–1945. Frank v té souvislosti připomínal, že na základě rozhodnutí Adolfa Hitlera měly být „rasově cenné síly českého národa [...] od zbytku národa odděleny, aby mohly být germanizovány“.¹⁰⁴⁰ V roce 1940 v Praze udělil oberlandrát povolení 179 českým ženám a 136 mužům, o rok později již jen 36, respektive 38 úspěšně žádajících, jak zmiňuje historik Detlef Brandes.¹⁰⁴¹ Sňatky mezi příslušníky nacistické strany a českými obyvateli podléhaly značné byrokratizaci, neboť podle příkazu krajského vedení NSDAP v Praze vyžadovaly nutné schválení župního hejtmana.¹⁰⁴²

Zatímco se čeští protektorátní politici zabývali českým obyvatelstvem, okupační úřady zaměstnával problém, jak podnitit vyšší porodnost mezi českými Němci. S ryzí

¹⁰³⁶ NA, ÚŘP-ST, sign. 109-4/966, k. 53: Der Reichsminister des Innern an die Aufsichtsbehörden der Landesbeamte und an die Oberlandräte im Protektorat Böhmen und Mähren, 3. April 1941.

¹⁰³⁷ NA, f. ÚŘP, folio 491, k. 290: An die Gruppe I/3 im Hause, Betr. Deutsch-Tschechische Mischehen, 29. Juni 1940.

¹⁰³⁸ NA, f. ÚŘP, folio 488, k. 290: In der Zeit vom 1. 8. 39 bis 1. 2. 40 sind in meinem Bezirk folgende Eheschlüssungen, Geburten und Sterbenfälle zu verzeichnen... (nedatováno).

¹⁰³⁹ BArch Berlin, R 43-II/1325a, Bl. 91: Reichsprotektor in Böhmen und Mähren an den Herrn Reichsminister des Innern, den Stellvertreter des Führers, 16. November 1940.

¹⁰⁴⁰ Tamtéž.

¹⁰⁴¹ Detlef Brandes, „Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandaufnahme“, s. 51.

¹⁰⁴² NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1386, k. 86: Ehen von Parteimitgliedern mit Angehörigen fremder Volksgruppen, 9. Dezember 1940.

nerepresivním opatřením přišel oberlandrát v Jičíně, který v únoru 1941 navrhl úřadu říšského protektora institucionální řešení přibývajících a nijak preferovaných česko-německých manželských svazků. Hlavní příčinu tohoto stavu spatřovali němečtí úředníci nikoli v nevůli německého obyvatelstva vyhovět „národnímu zájmu“ a hledat svého partnera či partnerku mezi příslušníky stejné národnosti, nýbrž v nedostatečné příležitosti se s německým protějškem seznámit. Zprostředkovatelna manželství (*Ehevermittlungsstelle*) zřízená po vzoru Berlína a úzce spolupracující se státními a stranickými úřady v protektorátu, se v tomto směru zdála být vhodným a v praxi již osvědčeným řešením. Zda se ji na Jičínsku podařilo prosadit, o tom prameny nehovoří, ale patrně k tomu nedošlo.¹⁰⁴³ Říšské stranické struktury se totiž už v červnu téhož roku, namísto zřízení této instituce pro Němce rozptýlené po protektorátu (*Streudeutsche*), přikláněly k jejich přesídlení a vytvoření větších a kompaktnějších německých komunit. Svazky v rámci nepočetného německého národního společenství v protektorátu údajně ohrožoval možný incest, a proto se uvažovalo, že by se do vznikajících německých ostrovů měli časem přistěhovat Němci z Říše a rozšířit tak šance na seznámení a uzavření ryze německého manželství.¹⁰⁴⁴

V úsilí pozvednout vůli mladých párů vstoupit do manželství, ideálně národnostně jednotných, a založit rodinu byla přes značný zájem obou národních táborů mnohem dále německá strana. Ani její úspěchy, jak se zdá, nebyly ovšem nijak závratné. Zvýšení sňatečnosti se považovalo za první krok povzbuzení reprodukční aktivity mladých párů. Se svou systematickou pronatalitní a zaměstnaneckou politikou začalo nacistické Německo v zásadě ihned po převzetí moci nacionálními socialisty v roce 1933. Tehdy se také zvyšoval zájem o populační růst, který měl zajistit opatření proti nezaměstnanosti a na podporu funkčních rodin. Efektivní stimulaci natality německého národa podnítil zákon o zmírnění nezaměstnanosti z června 1933, který počítal především s bezúročnými novomanželskými půjčkami za účelem podpory sňatečnosti. Nakolik právě tato úprava ovlivnila populační politiku v protektorátu, o tom bude pojednávat následující oddíl.

¹⁰⁴³ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109–4/970, k. 53: Der Oberlandrat Jitschin an den Herrn Reichsprotektor, 10. Februar 1941.

¹⁰⁴⁴ NA, f. ÚŘP, folio 502, k. 290: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Partei-Kanzlei, Der Leiter der Rassenpolitischen Amtes der NSDAP an die Partei-Kanzlei, zu Hdn. Pg. Neeße, München, 19. 6. 1941.

Populační růst „českého národa“

Statistikou doložená dlouhodobá depopulace a nenaplněné představy meziválečných expertů v legislativní oblasti stály v pozadí silné kritiky politiky státu vůči rodině v meziválečném Československu. Z populační politiky se stala politická karta „podzimní revoluce“ vyznačující se silně konzervativními rysy. Podpora českých rodin se považovala za předpoklad sociální stability „národní pospolitosti“, proto se snaha prakticky všech protektorátních aktérů více či méně ubírala vstříc politice rodiny. Jejím propagátorem byl odbor Národního souručenství „Česká rodina“, který měl za úkol podporovat „spořádané rodiny“. Rodiny vyznačující se atributy mravnosti a správné výchovy se považovaly za hlavní opěrné pilíře při budování národního zdraví a zajišťování výkonnosti národa.¹⁰⁴⁵ Politika rodiny, která avizovala využívání různých nástrojů sociální disciplinace českých rodin za účelem jejich „převýchovy“, tedy souvisela také s národním rozměrem politik práce a zdraví, o kterých pojednávaly předchozí tematické kapitoly.

Na počátku politického obratu v přístupu k rodině stálo programové prohlášení Beranovy vlády z prosince 1938. Explicitně v něm zaznělo, že *„Vedle zdraví každého občana jsou ovšem životním základem národa a státu zdravé rodiny, a to rodiny s četnými dětmi. Vláda učiní všechna potřebná opatření, aby byl podporován vznik a rozvoj početných rodin jak s hlediska sociálního, tak i s hlediska mravního.“*¹⁰⁴⁶ Identifikace politického, hospodářského a v tomto případě zejména mravního poklesu národa jakoby dával křesťansko-konzervativním politickým lídrům silný mandát k zahájení bezodkladného procesu jeho populační „regenerace“. Cestou jí měla být obnova tradiční rodiny, která se momentálně nacházela v blíže neurčené krizi. Zdůraznění křesťanských hodnot zajišťující udržitelnost manželství mělo napomoci aktivovat reprodukční funkci manželství a umožnit „obrodu“ celé společnosti. Jakými nástroji ovšem dosáhnout tohoto cíle?

Pokud se rozhlédneme po Evropě třicátých let, nebylo patrně věhlasnějšího zákona, než opatření na podporu německé populace. Zákon o zmírnění nezaměstnanosti z června 1933, jehož základní parametry jsem popisovala v kapitole o budování státu, kombinoval opatření proti nezaměstnanosti a podporu funkčních rodin a vztahoval se výhradně na říšské státní příslušníky.¹⁰⁴⁷ Jeho výsledkem měla být efektivní stimulace natality německého národa

¹⁰⁴⁵ Splněné sociální úkoly: „Radost ze života“ v roce 1940, in: *Národní práce*, roč. 3, č. 11, 12. leden 1941, s. 6.

¹⁰⁴⁶ Programové prohlášení vlády z 13. 12. 1938. Dostupné na URL: <http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1938-1939-csr/rudolf-beran/ppv-1938-1939-beran.pdf> [5-2-2016].

¹⁰⁴⁷ RGBI, Teil I, s. 323: Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit vom 1. Juni 1933.

především prostřednictvím bezúročných novomanželských půjček za účelem podpory sňatečnosti a porodnosti. I přesto historik Tim Mason zhodnotil novomanželské půjčky jako jeden z nejefektivnějších instrumentů politiky zaměstnanosti v nacionálně socialistickém Německu.¹⁰⁴⁸ Vzhledem k finančnímu zatížení a pochopitelně též s ohledem na genezi zákona v první polovině třicátých let, byly půjčky projektovány pro území staré Říše (*Altreich*). Nabytí říšské státní příslušnosti opravňovalo sice také etnické Němce žijící mimo toto území (*Volksdeutsche*) podat žádost o její přidělení, ale konkrétně v protektorátu, navzdory očekávání obyvatelstva, si zavedení této instituce dávalo na čas. Souviselo to především s pomalou výstavbou infrastruktury sociální politiky pro říšské státní příslušníky. Ještě v listopadu 1939 se proto stále ještě čekalo na jednání o schvalovací proceduře a zřízení orgánů, které by žádosti individuálně posuzovaly.¹⁰⁴⁹ Jak víme, německá zdravotnická komora vznikla v protektorátu prakticky o téměř rok později, a proto prozatím neexistovala žádná platforma, která by podle § 1 zákona o ochraně dědičného zdraví německého národa (zkráceně *Ehegesundheitsgesetz*) dokázala poskytnout informaci, že neexistují překážky sňatku ani jeho reprodukci.¹⁰⁵⁰

V režii českých politických aktérů probíhala přestavba v oblasti populační politiky s nečekaným nasazením. Alespoň pokud jde o rychlost, s jakou vešel v platnost první legislativní předpis. V duchu Beranovy avizované politiky přijala vláda 21. prosince 1938 nařízení o úpravách některých personálních poměrů ve veřejné správě, které mělo za úkol eliminovat dvojí rodinný příjem. Skutečný záměr byl jiný. Penzionování vdaných žen mělo uvolnit pozice ve veřejné správě nezaměstnaným mužům, jejichž počet narostl v důsledku odstoupení pohraničí, a současně zahájit naplňování avizovaného populačního programu druhorepublikové vlády.

Dosah tohoto nařízení nelze příliš přeceňovat. Třebaže silně narušil rovnost mužů a žen v pracovně-právních vztazích, neboť znemožňoval provdaným ženám pobírat plat na pozici ve státní či jiné veřejné službě, jeho efekt nemohl být až tak dalekosáhlý.¹⁰⁵¹ Podíváme-li se do meziválečných statistik, k roku 1930 bylo v Československu ekonomicky aktivní přibližně 7 mil. obyvatelstva. Mezi ženami s československou národností dosahovala zaměstnanost

¹⁰⁴⁸ Tim Mason, *Social Policy in the Third Reich. The Working Class and the „National Community“*, Oxford – New York 1997, s. 116.

¹⁰⁴⁹ NA, f. ÚŘP, folio 248, k. 393: I 6 – 621 an Gruppe I3 zu I 3 – 23157, 2. November 1939.

¹⁰⁵⁰ RGBI. I, 1935, s. 1246: Gesetz zum Schutze der Erbgundheit des deutschen Volkes (*Ehegesundheitsgesetz*) vom 18. Oktober 1935.

¹⁰⁵¹ Vládní nařízení č. 379/1938 Sb. o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě.

20 %, ¹⁰⁵² ale konkrétně mezi zřizenci a úředníky byly ženy zastoupeny nejméně. Ze všech zaměstnaných žen v obou případech přibližně 5,5 %. Celkem zde tedy hovoříme přibližně o 65 000 zaměstnankyních. ¹⁰⁵³ Uvedená hodnota je spíše orientační, ale přesto vypovídající. Podle Beranova nařízení se mohly tyto ženy do 16. ledna 1939 dobrovolně vzdát svého pracovní místa výměnou za jednorázovou výplatu (odbytné) za každý rok své služby ve výši 8 % za prvních deset let a za každý další rok 6 % hrubého ročního platu a odpočivný plat po dovršení 55 let věku. Pokud se žena nerozhodla k odchodu sama, měla obdržet výpověď a byla proti své vůli dána do trvalé výslužby. Náhradou jí ovšem bylo už jen snížené odbytné ve výši 6 % za prvních pět let a 4 % z hrubého ročního platu za další roky její služby. Tento postup nebyl ničím vyloženě novým. Nad myšlenkou vytlačit ženy z pracovního trhu a uměle tak snížit nezaměstnanost rozvažoval už ve třicátých letech tehdejší ministr financí Karel Engliš. Zástupkyně ženského hnutí tehdy reagovaly rozhodným odsudkem, že jde o „reakční návrat k primitivismu“ a argument o cestě ženy zpět k rodině označily za důvod vznešený, avšak pouze zdánlivě. ¹⁰⁵⁴ Jejich obavy se prozatím nenaplnily a k uskutečnění tohoto plánu došlo až za druhé republiky. ¹⁰⁵⁵ Beranova vláda se otevřeně přiznávala ke snaze aktivovat reprodukční funkci manželství vynuceným návratem žen do domácností.

Vyloučení žen ovšem nebylo absolutní. Vláda si ponechávala prostor v mimořádných případech nařízení zmírnit v zájmu plynulosti chodu veřejné správy. Ve srovnání s říšským předpisem se jednalo o odlehčenou verzi regulace zaměstnanosti. Nesahala dále, než za vyřazení žen z veřejné služby, ale ani pozdější novelizace z února 1941, která sjednotila výši odbytného na 8 a 6 %, se populační vize nevzdávala. ¹⁰⁵⁶ „Podstatou nové úpravy je“, uváděli úředníci v interním zdůvodnění, „že na příště bude možno při provdání zaměstnankyně rozvázati její služební poměr jen za podmínky, za nichž bylo možno rozvázati i služební poměr zaměstnankyň, které byly již provdány v době účinnosti vl. nař. č. 379/38 Sb. Tím se docílí, že

¹⁰⁵² V roce 1930 byla mezi Čechy každá pátá žena výdělečně činná, mezi Němci šlo dokonce o 24 %, mezi Slováky, Maďary, Poláky a karpatskými Rusy naopak pouze kolem 10 %, nejnižší data jsou u židů, kde zaměstnanost činila 9,6 %. *Sčítání lidu v republice československé z dne 1. prosince 1930*, díl II: *Povolání obyvatelstva*, část 3: *Povolání a sociální rozvrstvení obyvatelstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání*, Praha 1935, s. 24.

¹⁰⁵³ *Sčítání lidu v republice československé z dne 1. prosince 1930*, díl II: *Povolání obyvatelstva*, část 3: *Povolání a sociální rozvrstvení obyvatelstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání*, Praha 1935, s. 28.

¹⁰⁵⁴ F. F. Plamínková, *O právu vdanců žen na výdělečnou práci*, Praha 1934, s. 10.

¹⁰⁵⁵ Melissa Feinberg, *Illusive Equality*, s. 113

¹⁰⁵⁶ Vládní nařízení č. 136/1941 Sb., jímž se mění některá ustanovení vládního nařízení ze dne 21. prosince 1938, č. 379 Sb., o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě, a vládního nařízení ze dne 21. prosince 1938, č. 380 Sb., o úsporných opatřeních personálních.

se umožní mladým lidem s malými důchody zakládání domácnosti.“¹⁰⁵⁷ Primárně tedy mělo nařízení potlačit kariérní ambice mladých žen a donutit je k založení rodiny. Takto bychom mohli rovněž číst dodatečné stanovení horní hranice nejvyššího příjmu provdaných zaměstnankyň, která v roce 1942 činila 2200 K měsíčně.¹⁰⁵⁸ S výdělkem 26 000 K ročně to ženy napevno zařadilo do šesté platové skupiny zaměstnanců protektorátní správy,¹⁰⁵⁹ víme-li, že průměrné ceny a platy v dalších letech rostly, padaly ženy na tomto žebříčku stále níže a jejich ekonomická situace se patrně pouze zhoršovala. Platnost nařízení byla do konce války částečně odvolána.¹⁰⁶⁰ Teprve dekretem prezidenta republiky o reaktivaci provdaných žen ve veřejné službě vydaný v září 1945, pozbylo nařízení zcela svou platnost.¹⁰⁶¹

Druhorepubliková úprava postrádala komplexní formát říšského předpisu a zatím neaspirovala na komplexní propopulační politiku. Národ a jeho populační situace stály spíše nenápadně v pozadí tohoto opatření. Prakticky po celou okupaci, jakkoli byla v této době rétorika o zvýšení populační křivky silná, jednotlivé nástroje k jejímu ovlivnění byly více méně separátními pokusy a nikdy nevytvořily žádný kompaktní plán na podporu natality „českého národa“. Ať už za touto nesystematičností českých úředníků stálo cokoli, například taktika prosadit populační opatření po jednotlivých etapách, pro protektorátní politiku rodiny bylo příznačné, že obsahovala snadno identifikovatelné zdrojové kódy říšské populační politiky.

Historicky první pokus o zavedení novomanželských půjček v československé a české historii dokládá tuto německou inspiraci. Předpis, který protektorátní vláda schválila v březnu 1940, nepochybně sledoval národně ochrannou funkci sociální politiky v protektorátu a za cíl si vytkl populační růst „českého národa“. Ministr sociální a zdravotní správy Vladislav Klumpar po válce vzpomínal také na tuto agendu. Vyjádřil se přitom, že šlo o jistou strategii vůči německým úředníkům, která měla umožnit ustoupit od velkého projektu „půjček“ k jeho menší verzi „příspěvkům na děti“ a realizovat aspoň podporu početných rodin.¹⁰⁶² Tento plán se Klumparovi vydařil, což autor pamětí pochopitelně v době jejich sepisování už dávno

¹⁰⁵⁷ NA, f. PMR, k. 4154, folio 502: 46/XXI, 4/VII/1940: 2/ Osnova vládního nařízení, jímž se doplňuje §§ 15 a 19 vl. nařízení ze dne 21. prosince 1938, č. 379 Sb., o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě: návrh vládního usnesení o změně směrnic pro výpověď provdaným zaměstnankyním vydaných vl. us. z 21. 12. 1938./ č. 24.562/40 m. r./

¹⁰⁵⁸ Oběžník Ústřední sociální pojišťovny č. 1240/42

¹⁰⁵⁹ *Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren*, II. Jahrgang, 1942, Prag 1942, s. 142.

¹⁰⁶⁰ Vládní nařízení č. 420/1942 Sb. o zjednodušení a o nové úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě;

¹⁰⁶¹ Dekret prezidenta republiky ze dne 10. září 1945 o reaktivaci a o opětném ustanovení provdaných žen ve veřejné službě.

¹⁰⁶² ANM, f. Vladislav Klumpar, inv. č. 5/4, k. 1: Paměti, IV. Sociální správa, s. 68.

věděl. Rozpor v Klumparově výpovědi činí fakt, že zatímco půjčky byly jednoznačně opatřením na podporu natality, přídavky na děti, tak jak jej později prosadila protektorátní vláda, nelze klasifikovat jinak, než jako opatření sociální, resp. chudinské. Jejich funkce byla tedy zcela rozdílná, proto si nelze představit, že návrh na novomanželské půjčky měl být pouze startovním blokem k dalšímu vyjednání a neobsahoval žádný zájem o vlastní populační diskurz, který sledoval říšský předpis. Za tímto zájmem ovšem nemuselo být ideologické okouzlení, nýbrž holý racionální plán a snaha využít osvědčeného nápadu k podpoře populačního růstu „českého národa“.

Idea tzv. sňatkových zápůjček, jak se o nich vyjadřoval dobový jazyk, existovala v českém prostředí déle, ale její konkrétnější obrysy se začaly rýsovat právě v období „revolučních“ změn. Jejich první a dočasnou variantou byl sňatkový fond Národního souručenství s názvem „Mladí sobě“, který byl určen pro sociálně nejslabší snoubence. Jednalo se svým rozsahem o omezený fond, který bral primárně ohled na sociální poměry mladého páru. To se pochopitelně odrazilo také na částkách, které fond do své likvidace v dubnu 1940 vyplatil. Do té doby obdržel 7 554 žádostí a na podporách vydal 1 377 000 K z veřejných zdrojů (přibližně 138 000 RM).¹⁰⁶³ Jeho likvidace souvisela zcela bezprostředně s novým a mnohem komplexnějším předpisem, který měl fond „Mladí sobě“ nahradit a jeho funkci znatelně rozšířit.

Zavedení novomanželských půjček formuloval návrh vládního nařízení s příznačným názvem „o veřejné podpoře růstu národa“. Jeho projednávání začalo nejpozději na podzim 1939 shodou ministerských úředníků, že předpis má být „*přesně přizpůsoben říšskému vzoru*“.¹⁰⁶⁴ Říšský zákon o zmírnění nezaměstnanosti inspiroval ovšem pouze štedrostí, nikoli formou kompenzace vysokých výdajů spojených s distribucí dávek.¹⁰⁶⁵ Nicméně podobně jako on počítal s bezúročnými novomanželskými půjčkami za účelem podpory sňatečnosti. Vztahoval se však výhradně na etnicky české obyvatelstvo. Protektorátní vláda, která formulací návrhu brala v potaz „*různé morální, zdravotní a sociální motivy*“, zdůvodnila jeho vznik „*veřejnými*

¹⁰⁶³ K polovině dubna 1940 disponoval fond 1 700 000 K, které získal z různých zdrojů. Nejvyšší položkou byl příspěvek Ministerstva sociální a zdravotní správy (750 000 K), organizace Mládeže Národního souručenství (345 000 K) a dále od Národní pomoci (250 000 K), Národního souručenství (250 000 K) a v menších příspěvcích od Národní banky, Zemské banky, banky Slávie (celkem 83 000 K) a od soukromých osob (28 000 K). NA, f. PMR, k. 2453: Akce „Mladí sobě“. Finanční dotace fondu – stav ke dni 16. IV. 1940. NA, f. PMR, k. 2453: Sňatkový fond Mladí sobě a jeho likvidace ministerstvem sociální a zdravotní správy [1940].

¹⁰⁶⁴ NA, f. Předsednictvo ministerské rady (PMR), k. 2453: Záznam č. 44 o schůzi výboru pp. ministrů pro otázky hospodářské, konané dne 10. října 1938 o 17 hod. v ministerstvu financí, 11. říjen 1939.

¹⁰⁶⁵ RGBI. Teil I, s. 323.

zájmy“ a úsilím dosáhnout požadované kvality populace. Půjčku tak měli přednostně obdržet fyzicky a mentálně zdraví mladí Češi.¹⁰⁶⁶

Inspirace legislativou nacionálně socialistického Německa byla nejen praktická, ale do jisté míry též ideologická. Do detailů rozpracovaný návrh předpokládal přidělování bezúročných podpor ve výši 5 až 8 000 korun a ve své druhé části též podporu rodin s více dětmi. Tisícová půjčka nepředstavovala zanedbatelnou částku, protože v červenci 1940 činil roční plat dělníka pracujícího v protěžovaném kovoprůmyslu přibližně 15 000 korun.¹⁰⁶⁷ Vládní návrh obsahoval dvě části. Počítal jednak se zavedením bezúročných novomanželských půjček a jednak podpor rodinám s více dětmi a vztahoval se výhradně na příslušníky Protektorátu Čechy a Morava, kteří museli být schopni doložit svou bezúhonnost. Přidělení půjčky však bylo nenárokové. Výhodou se mohla zdát možnost začít splácet po prvním roce manželství, přičemž výše měsíční splátky činila 1 % z přidělené půjčky. Závěrečný paragraf dával šanci na snížení či úplné odpuštění plateb, neboť narozením prvního a druhého dítěte úřady odpouštěly 20 % půjčené částky, po narození třetího 25 % a čtvrtým dítětem byl zbytek půjčky rodině zcela prominut. Druhá část návrhu měla především sociální rozměr, neboť mířila na rodiny s pěti a více dětmi a měla povahu příspěvku na výchovu. Jakákoli finanční podpora v čase vázaného hospodářství měla jednu velkou nevýhodu, a sice že bez přidělových lístků bylo možné nakupovat pouze na černém trhu. Velkorysost předlohy zákona se u okupačních orgánů nesetkala s přízní. Na podzim 1940 nicméně realizaci projektu půjček pro české novomanžele definitivně odmítl státní tajemník Karl Hermann Frank. Negativně se k němu nevyslovila nejen okupační správa, ale vhodné řešení k jeho uskutečnění pro něj nakonec nenalezl ani protektorátní ministr financí.

Oficiálními důvody neúspěchu protektorátního předpisu bylo nedostatečné finanční krytí nákladů a doložitelný růst porodnosti českého národa, který nezavdával podnět k dalším propopulačním opatřením. Frankova odmítavá reakce na návrh protektorátní vlády byla založena na věcné argumentaci. Pro okupační orgány byl ale početně posilující „český národ“ výstrahou. Čtyřicetiprocentní nárůst nebylo možné přehlédnout, jak vcelku spolehlivě dokládaly interní statistiky srovnávající léta 1937 a 1940.¹⁰⁶⁸ Navíc v roce 1944 vzrostl počet

¹⁰⁶⁶ BArch Berlin, R2/56.222, Bl. 410-424: Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Betr. Ehestandsdarlehen und Unterstützung kinderreicher Familien im Protektorat Böhmen und Mähren, 17. April 1940; Entwurf der Regierungsverordnung vom 14. März 1940.

¹⁰⁶⁷ *Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 1940, s. 316.

¹⁰⁶⁸ Na tomto místě bych doplnila, že z demografického hlediska existovaly v meziválečném období rozdílné „demografické“ vlastnosti populace žijící v Československu. Klíčem byla etnicita. Nejvyšší přirozené přírůstky měli v období první republiky a dříve Poláci, nejnižší vždy Němci. Češi se nacházeli kdesi uprostřed. Jana

živě narozených dětí oproti roku 1937 dokonce o celých 44 % (z 155 996 na 230 183).¹⁰⁶⁹ Nárůst počtu porodů českého obyvatelstva, který kulminoval v roce 1944, lze považovat v celoevropském srovnání za výjimečný trend. Jak už víme, souvisel zejména se silnými ročníky narozenými po první světové válce, které se na konci třicátých a na počátku čtyřicátých let dostaly do reprodukčního věku, a probíhající konflikt v Evropě na tomto faktu nic nezměnil. Paradoxně tomu vyhovovala nejen některá politická opatření, ale také sociální poměry. Na protektorátní příslušníky se nevztahoval odvod na frontu, což pozitivně působilo na soudržnost rodin a ani životní úroveň na protektorátním území nevykazovala zásadní výkyvy.

Návrh byl posléze přeformulován, jak výše předeslal Vladislav Klumpar, do formy příspěvku početným rodinám. V dalších měsících a letech nacistické okupace tak bylo realizováno pouze jediné opatření o zvláštních přídavicích početným rodinám.¹⁰⁷⁰ Jelikož šlo o sociální opatření, budu se mu věnovat později. Bezplatná péče a nejrůznější formy poradenství ovšem nadále patřily k základní nabídce služeb, které protektorátní obyvatelstvo mohlo po celou dobu okupace využívat. Podmínkami, z jejichž nesplnění úřady vyvozovaly nepříznivé závěry pro žadatele o příspěvek, bylo nadále možné považovat židovský původ a politickou nepřizpůsobivost. Němečtí úředníci nepreferovali nejen materiální podporu českým rodinám motivovanou populačními cíli, ale ani symbolické ocenění vzorného mateřství. Když v polovině roku 1940 protektorátní vláda připravila osnovu vládního nařízení, které mělo založit nové protektorátní vyznamenání „Čestný odznak mateřství“ pro zasloužilé české matky, neobdržela ani v tomto případě podporu říšského protektora.¹⁰⁷¹ Tedy ani nyní se „českému národu“ nepodařilo přiblížit německému nastavení, a sice Čestnému kříži německé matky (*Ehrenkreuz der Deutschen Mutter*), kterým Říše vyjadřovala uznání německým ženám se čtyřmi a více potomky a poprvé jej udělovala na Den matek v roce 1939.

Novomanželské půjčky, jak se jeví z dostupných pramenů, byly v protektorátu exkluzivním artiklem veřejné péče státu a měly tudíž nadále zůstat k dispozici výhradně německým státním příslušníkům. Nestalo se tak v zápětí po vyhlášení protektorátu, třebaže na ně z právního hlediska už měli nárok, ale o řadu měsíců později. Zavedení novomanželských

Machačová / Jan Matějček, *Sociální pozice národnostních menší v českých zemích 1918–1938*, Opava 1999, s. 258.

¹⁰⁶⁹ Vladimír Srb, *Vymírající národ*, Praha 1947, s. 53.

¹⁰⁷⁰ Vládní nařízení č. 441/1941 Sb. o zvláštních přídavicích početným rodinám; Vládní nařízení č. 87/1944 Sb., jímž se doplňuje vládní nařízení ze dne 21. listopadu 1941, Sb. č. 441, o zvláštních přídavicích početným rodinám.

¹⁰⁷¹ NA, f. PMR, k. 4154, folio 479: 46. zasedání předsednictva ministerské rady, 4. července 1940.

půjček v protektorátu zajistilo opatření říšského ministra financí z 10. února 1941, jehož platnost se počítala zpětně od 1. ledna téhož roku.¹⁰⁷² Nevyšší možnou přidělenou částkou bylo 500 RM, tedy v přepočtu 5 000 korun. Úřadem, na který se zájemci o půjčku obraceli, byl oberlandrát, v jehož okrese měl budoucí manžel své bydliště. K němu putovala žádost o půjčku a také on přezkoumával „předpoklady“ snoubenců či manželů pro její udělení. V případě, že půjčka byla mladému páru přiznána, oficiální vyrozumění směřovalo „do rukou manžela“. Zdravotní prohlídky páru, které byly i zde nezbytnou součástí procesu vyhodnocování žádosti, zajišťoval zdravotní úřad při příslušném oberlandrátu. Pokud byl manžel příslušníkem wehrmachtu, policie či říšské pracovní služby, zdravotní prohlídku podstupoval u lékaře příslušného útvaru.¹⁰⁷³

Češi se příznačně dočkali novomanželských půjček teprve v roce 1948.¹⁰⁷⁴ Do té doby se v prostoru nacistického Německa a protektorátu produkovaly tyto dva zjevně oddělené světy péče o jednotlivá národní společenství, kde zejména v oblasti ovlivnění natality němečtí úředníci důsledně bránili zavádění říšských opatření ve prospěch jiných etnik. Jednali tak s vědomím, že růst natality je žádoucí výhradně u německého národa, méně pak v logice uvažování, že podobné podpory se nesmí dostat negermánským národům. Jinými slovy, myšlenkovým horizontem bylo primárně blaho vlastního národa a podpora populační křivky takovým způsobem a do takové míry, že za některých okolností umožňovala jistou toleranci. Zatímco v protektorátu jsme ji mohli identifikovat v souvislosti s nikdy nevyřčeným zákazem uzavírání německo-českých manželství, v Říšské župě Sudety existovala po omezenou dobu dokonce v případě novomanželských půjček.

Otázka, kdo smí profitovat z říšského populačního programu, byla v Sudetech aktuální hned zkráj roku 1939. Na úřadech se zřejmě už v závěru předchozího roku množily žádosti o novomanželské půjčky, na které po zaboru mělo nárok také obyvatelstvo žijící na bývalém československém území odstoupeném v říjnu 1938 nacistickému Německu. Z logiky národnostních poměrů platilo, že půjčky jsou určené říšským státním příslušníkům, u kterých se neprojevovalo žádné „zaváhání“, pokud jde o jejich vztah k nacionálnímu socialismu.¹⁰⁷⁵ Vedle těchto jasně formulovaných politických podmínek, byla národnostní perspektiva

¹⁰⁷² RGBl. I., s. 103: Verordnung zur Einführung von Ehestandsdarlehen, Kinderbeihilfen, Einrichtungsdarlehen und Einrichtungszuschüssen im Protektorat Böhmen und Mähren vom 10. Februar 1941.

¹⁰⁷³ MZA, f. Oberlandrat Brno, k. 13: Der Reichsminister der Finanzen, Betr. Gewährung von Ehestandsdarlehen, Kinderbeihilfen, Ausbildungsbeihilfen, Einrichtungsdarlehen und Einrichtungszuschüssen an Deutsche Staatsangehörige im Protektorat Böhmen und Mähren, 15. Februar 1941.

¹⁰⁷⁴ Zákon č. 56/1948 Sb. o státní podpoře novomanželům.

¹⁰⁷⁵ RGBl. I., s. 1158: Das dritte Gesetz über Förderung der Eheschliessungen vom 3. November 1937, zde § 1.

mnohem obtížněji uplatnitelná. Úředníci totiž opakovaně naráželi na situaci, kdy buď národní identita žadatelů nebyla zcela jasná, anebo žadateli byli dokonce Češi. Starosta malého městečka na severu Čech Velké Hamry se proto v lednu 1939 doptával landrátu v Jablonci nad Nisou, jak naložit s žádostmi od českých párů. Odpovědi se mu dostalo ve věcném tónu. Spíše než výrazem národnostní benevolence byla poukazem na systémové okolnosti, se kterými se úředníci potýkali. Začlenění obce do Německé říše a nabytí říšského státního občanství mohlo podle landrátu teoreticky umožnit také etnickým Čechům dosáhnout na říšskou novomanželskou podporu.¹⁰⁷⁶ Existovaly nicméně další právní a věcné předpoklady, které byly vázané na úřední přezkum. K základním podmínkám pro její udělení patřil zejména kladný výsledek lékařské prohlídky uchazečů o novomanželskou půjčku. Povinovala ke splnění tří bodů: nesměly existovat žádné zákonem stanovené překážky pro dané manželství, prohlídka musela potvrdit zdravotní způsobilost partnerů k založení rodiny a výchově dětí a rovněž, že oba manželé pochází ze zdravotně a dědičně způsobilých rodů.¹⁰⁷⁷

Rozuzlení ožehavé agendy novomanželských půjček pro jiná než výhradně německá manželství přineslo nařízení říšského ministra financí z 16. července 1939. Manželským párům, které byly oboustranně české národnosti, úřady odepřely možnost obdržet novomanželské půjčky. Z toho zákazu existovaly nicméně určité výjimky. Říšský ministr financí umožnil vrchnímu finančnímu prezidentovi (*Oberfinanzpräsident*) ve „zvláště výjimečných případech“, a to na doporučení dalších úřadů – krajského vedoucího a landrátu v Říši, nebo župního vedoucího a říšského místodržitele v bývalém Rakousku a Sudetech, žádostem vyhovět. Pokud o národnosti manželů existovaly pochybnosti, vyžadovalo se individuální vyjádření landrátu. O něco málo jednodušší postup ministr stanovil u smíšených česko-německých manželství. Zde byla podmínkou němčina jako obcovací řeč domácnosti (*häusliche Umgangssprache*) a svolení úřadů, že proti poskytnutí novomanželské půjčky v tomto individuálním případě nic nenamítají.¹⁰⁷⁸

Je přinejmenším překvapivé, že i přes procedurální obtížnost, existovala v exponovaném národnostním prostředí Sudet teoretická šance získat podporu tohoto druhu z říšských zdrojů. Rozhodnutí o tomto nastavení patrně souviselo s tím, co jsem naznačila výše v návaznosti na

¹⁰⁷⁶ SOA Litoměřice, f. Úřad vládního prezidenta (ÚVP), k. 88: Der Landrat dem Herrn Bürgermeister in Groß-Hammer, Betr. Ehestandsdarlehen an Tschechen, Ihre Z. 40/39 vom 14. 1. 1939, 24. Jänner 1939.

¹⁰⁷⁷ SOA Litoměřice, f. ÚVP, inv. č. 12/3, k. 755: Richtlinien für die ärztlichen Untersucher der Ehestandsdarlehensbewerber, 5. Januar 1939.

¹⁰⁷⁸ SOA Litoměřice, f. ÚVP, k. 88: Der Reichsminister der Finanzen, Runderlass Nr. H 2075/441 VI, Betr. Ehestandsdarlehen und Kinderbeihilfen an Antragsteller tschechischer Volkszugehörigkeit, 16. Juli 1939.

podpory pro národnostně smíšené rodiny. Přesvědčení, že je ku prospěchu německého národa neztratit jediného platného člena mladé generace, o nějž se bude moci režim v budoucnosti opřít, bychom mohli považovat za argument, který umožnil jisté, byť nijak dalekosáhlé, zmírnění podmínek. Na rozdíl od jisté národnostní benevolence, primát „rasových“ zásad nadále velmi nekompromisně stanovoval, komu je sociální či jiná podpora určena a kdo na ni nemůže s ohledem na své genetické dispozici ani pomýšlet. Nejen rasový původ, ale jakékoli zdravotní obtíže genetického původu, o kterých se zmiňovaly závěry lékařské prohlídky, znemožňovaly dosáhnout státní podporu novomanželů. V tomto případě bylo zamítnutí žádosti definitivní.¹⁰⁷⁹

Kontrolované porody: porodní asistentství a poradenská činnost

Vedle snahy o regulaci sňatečnosti a porodnosti představovalo zajištění porodní a poporodní péče o ženu další důležitý segment politiky rodiny. Přivedení na svět dalšího člena národního společenství bylo především tím, k čemu směřovaly veškeré snahy na poli sňatečnosti a podpory porodnosti. O ženu a její reprodukční funkci se stát zajímal nejintenzivněji, avšak sám nedisponoval jinými funkčními nástroji, než legislativními normami. Pro přímý kontakt s ženou-matkou proto využíval zprostředkovatele (*agents*), na které přenášel výkon a dohled nad prosazovanou politikou. Porodní asistentky, obvodní lékaři, lékaři a zdravotní sestry v poradnách plnili v tomto směru nezastupitelnou funkci, neboť jejich prostřednictvím se stát a expertní kruhy snažily usměrňovat populační chování obyvatelstva. Zprostředkovatelé byli v zásadě prodlouženou rukou státu, která mu umožňovala dosáhnout na konkrétní rodiny. V této roli se ve třicátých a čtyřicátých letech nacházely především porodní asistentky jako zcela klíčová instituce porodu, ale kromě nich, rovněž poradny a další sociálně zdravotní instituce a organizace, operující nejčastěji v rámci veřejné sociální péče.

Ve sledovaném historickém období ležela téměř veškerá tíha porodní a poporodní péče stále ještě na bedrech především porodních asistentek neboli akušerek či „porodních babiček“. Jak víme, porody se v první polovině 20. století stále ještě nejčastěji odehrávaly v domácím prostředí. Intimita porodu tedy zůstávala do značné míry před státem skryta, byť to byl právě on, kdo se snažil porodnost a porodní podmínky regulovat a čím dál více zvyšovat nároky na jejich evidenci. Úloha státu v celém procesu spočívala především v zajištění dostatečného

¹⁰⁷⁹ SOA Litoměřice, f. ÚVP, inv. č. 200/14, k. 88: Der Vorsteher des Finanzamts Teplitz-Schönau an Herrn Ladrat Dipl. Ing. Wenzel, Teplitz-Schönau, Betr. Kinderbeihilfe, Ablehnungsbescheid, 13. Oktober 1941.

počtu dobře vyškolených asistentek a ve vymýcení neodborné lékařské pomoci a nedostatečné hygieny. Důležitá role náležela ovšem také jiným dobrovolným institucím, které se později za okupace za dohledu státu staraly o matky s dětmi v rámci poporodní péče.

Podíváme-li se do historie porodního asistentství v meziválečném Československu, ukazuje se určitý paradox. Porodním asistentkám, které působily jako samostatně výdělečně činné osoby, nebyly tedy zaměstnankyněmi žádných veřejných institucí, hrozila soustavně hmotná nouze, ačkoli to byly právě ony, bez nichž se tehdejší systém porodní a poporodní péče nedokázal obejít. Naopak v říšském prostředí porodní asistentství reguloval zákon o porodních asistentkách (*Hebammengesetz*) s účinností od ledna 1939, který zcela vyloučil provozování porodního asistentství jako živnosti.¹⁰⁸⁰ Týž zákon byl později během okupace zamýšlen i k nahrazení československé legislativní úpravy z roku 1928, ale nestalo se tomu nakonec dříve, než v roce 1947 sjednocením veškeré poradenské zdravotní péče.¹⁰⁸¹

Normativní rámec péče o rodičku sice v Československu definoval stát, ale jeho angažmá v ochraně rodiny a manželství v meziválečném období se redukoval spíše na deklaratorní závazky morální povahy. Do regulace výkonu porodnické praxe zasahoval minimálně. Odpovědná práce porodních asistentek musela být založena na patřičném odborném vzdělání a zkušenostech z praxe. Ačkoli statistiky v době okupace potvrzovaly vcelku úspěšné vykonávání profese, od třicátých let se bezúspěšně mluvilo o podpoře tohoto povolání, zejména nutnosti zlepšit jejich odborné vzdělání vstípením obecných zásad hygieny.¹⁰⁸² Velká očekávání v tomto směru vzbuzovala osnova zákona o porodnické pomoci připravovaná v letech 1927–1928 v senátu Národního shromáždění. „*Je příležitost*“, komentoval jeho genezi známý lékař a porodník František Pachner, „*vydat v záplavě zákonů tentokráte zákon pro lid, zákon opravdu na výsost užitečný, sloužící nejen hmotným zájmům jednotlivců a nejen určitému, zproletarizovanému stavu, nýbrž také rodičí ženě a rodičímu se dítěti, tudíž nejživotnějším zájmům státu.*“¹⁰⁸³ Hlavní obtíž soudobé porodnické praxe spočívala jednak v nízké dostupnosti péče a jednak v neexistujícím veřejném systému, který by ji garantoval.

¹⁰⁸⁰ RGBI, Teil I, 1938, s. 1893: Hebammengesetz vom 21. Dezember 1938, konkrétně zde § 2. K rozšíření jeho platnosti na Říšskou župu Sudety došlo v listopadu 1939 (RGBI. I, 1939, s. 2180: Verordnung über die Einführung des Hebammengesetzes im Reichsgau Sudetenland.

¹⁰⁸¹ Michal Šimůnek, Planung der nationalsozialistischen „Euthanasie“ im Protektorat Böhmen und Mähren im Kontext der Gesundheits- und Bevölkerungspolitik der deutschen Besatzungsbehörden (1919–1942). In: Michal Šimůnek / Dietmar Schulze (eds.), *Die nationalsozialistische „Euthanasie“ im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945*, Červený Kostelec 2008, s. 150.

¹⁰⁸² František Pachner / Richard Bébr, *Učebnice pro porodní asistentky*, Praha 1932, s. XIII.

¹⁰⁸³ František Pachner, Co bude se zákonem o porodnické pomoci, in: *Časopis porodních asistentek* 1, 1928, č. 2, s. 4.

V roce 1928 sice vyšla nová legislativní úprava porodnické praxe, ale výsledný předpis vzbuzoval spíše rozpaky.¹⁰⁸⁴ Nově sice vymezil obsah a podmínky vykonávání praxe porodní asistentky či porodní pomocnice, které do té doby stále ještě regulovala jen nařízení Ministeria záležitostí vnitřních ze sedmdesátých a osmdesátých let 19. století.¹⁰⁸⁵ V praxi však výraznější dopad nepřinesly a ochrana asistentek v podobě sociálního pojištění a zvýšení jejich odborné způsobilosti zůstávalo nadále nedořešeno. A to i přesto, že zlepšení porodnické praxe a podmínek porodů, jakož i těch, kteří u nich asistovali, by měla nezanedbatelný význam pro celé zdravotnictví. Bylo nesporné, že *„reforma babictví je reforma sociální, stejně jako jiné, neboť má bezprostřední vztah k veřejnému zdravotnictví. Chceme-li mít dobré veřejné zdravotnictví, musíme mít dobré porodnictví. A pro toto je babictví životní otázkou.“*, tvrdil jeden z dobových komentářů nakloněný porodnímu asistentství.¹⁰⁸⁶ Organizace péče přitom velmi podstatně souvisela se zkvalitněním pomoci v době těhotenství, při porodu a v šestinedělí.

O slovo se však hlásily další instituce, nejčastěji zájmové organizace, které kritizovaly přetrvávající disparátní situaci v oblasti výkonu porodnického povolání. Stát se podle nich nezajímal, anebo podnikal zcela nekonceptní kroky. V březnu 1933 proto Svaz pro kontrolu porodů vyzýval „pokrokovou veřejnost“, aby se postavila proti novelizaci § 144 až 148 platného trestního zákoníku, které upravovaly tresty za potrat neboli tzv. umělé vyhnání plodu.¹⁰⁸⁷ V meziválečném období to byly právě debaty o novém trestním zákoníku a míře dekriminace potratu, která otvírala otázku omezování plodnosti. Podle Svazu bylo třeba regulovat porodnost a komplexně bránit fušerským potratům. Vycházel přitom z přesvědčení, že dobrovolné organizace jsou nutné, neboť stát nemá situaci dostatečně pod kontrolou: *„Řešení otázky kontroly porodů by vlastně bylo povinností veřejných zdravotních orgánů. Poněvadž dosud není příznivých podmínek pro akci na tak širokém základě, sdružujeme se zatím k svépomoci, která má prospěti nejširším vrstvám lidovým.“*¹⁰⁸⁸ Svaz se ustanovil právě v době, kdy byl zmíněný zákon v připomínkovém řízení v parlamentu, a přestože prosazoval

¹⁰⁸⁴ Zákon č. 200/1928 Sb. o pomocné praxi porodnické jakož i o vzdělání a výcviku porodních asistentek.

¹⁰⁸⁵ Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, Nařízení vydané od ministerium záležitostí vnitřních dne 25. března 1874, jímžto se se vydává instrukce bábám porodním, s. 31; blíže viz Milena Lenderová, Od porodní báby k porodní asistentce, in: *Theatrum historiae. Sborník prací Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice* 1, 2006, č. 1, Pardubice 2006, s. 129–154.

¹⁰⁸⁶ Reforma a budoucnost povolání porodních asistentek, in: *Časopis porodních asistentek*, roč. 2, 1929, č. 6, s. 4–5.

¹⁰⁸⁷ K problematice interrupce viz Jakub Rákosník / Radka Šustrová, *Rodina v zájmu státu*, Praha 2015, zde s. 167nn.

¹⁰⁸⁸ Dopis Ženské národní rady, in: *Časopis porodních asistentek* 6, 1933, č. 4, s. 7.

autoritativnější praxi, které se u státních orgánů nedostávalo, při vyjednávání na poli potratové legislativy využíval genderově emancipační jazyk a hovořil o soustavné práci na „uznání sebeurčovacího práva žen ve věcech mateřství“.¹⁰⁸⁹ Domáhal se zvýšené ochrany matky a dítěte a hledal v tom příznačně podporu u Ženské národní rady.

Návrh na vznik sítě lékařsky vedených poraden, s nímž přišel Svaz pro kontrolu porodů po vzoru podobných a již řadu let fungujících zařízení v Anglii, Německu a Rakousku se ženám-členkám Svazu mělo dostat odborné rady i poskytnutí ochranných prostředků, chtěl reálně prosazovat nejen poradenskou, ale také disciplinační funkci těchto zařízení. K poradenské činnosti se ještě vrátím, ale prozatím lze konstatovat, že s ohledem na československou tradici se zde v nemalé míře vyjevovalo eugenické založení zamýšlené praxe. Svaz se nechtěl podílet na snižování populace a podpoře „systému dvou dětí“, zato chtěl zamezit „plýtvání“ mateřskými silami a početnost potomstva nahradit jeho „jakostí“.¹⁰⁹⁰ Za ideální způsob, jak tento cíl naplnit, považoval navázání přímého kontaktu s ženou-potenciální matkou. Poradenské instituce měly v tomto ohledu své ambice. Zatímco nyní se jejich zřizovatelé snažili o nahrazení nedostatečného zájmu státu, současně vytvářeli podmínky pro pozdější poválečnou státem řízenou rodinnou politiku.

Pro třicátá a čtyřicátá léta 20. století je charakteristické, že právě v tomto čase je počátek nekonečného sporu o to, v čí péči je ženě nejlépe. Důležitost porodních asistentek prokazatelně přetrvala i přes období druhé světové války. Následující tabulka ukazuje nejčastější formy pomoci při porodu.

Narození podle pomoci při porodu, 1938–1945 (bez pohraničí)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Porodní asistentka	71 521	70 761	79 467	80 135	84 893	96 413	98 725	109 004
Personál léčebného ústavu	36 607	36 015	40 272	41 985	44 882	53 379	52 566	48 647
Lékař (mimo léčebný ústav)	2 212	2 001	2 318	2 362	2 592	2 606	2 424	2 137
Ostatní	582	695	486	517	483	256	238	2 008
Porodů celkem	105 922	109 472	122 543	124 999	132 850	152 654	153 953	161 796

Zdroj: *Pohyb obyvatelstva: Sňatky, porodů, úmrtí a příčiny smrti v zemi české a moravskoslezské bez pohraničí* – pro r. 1938–1940 (Praha 1940); pro r. 1941, 1942, 1943, 1944 (Praha 1948), r. 1945 (Praha 1949) – sestaveno dle aut.

¹⁰⁸⁹ Tamtéž.

¹⁰⁹⁰ Tamtéž.

Je evidentní, že praxe na konci třicátých let nepředpokládala, že by bezpečný porod a bezprostřední poporodní péče byly plně zajištěny lékařem. Podle statistiky uvedené v tabulce se v roce 1938 téměř 68 % všech porodů odehrálo pouze v přítomnosti porodní asistentky. Necelých 30 % případů proběhlo v léčebných ústavech a u 2 % se ho lékař zúčastnil mimo lékařské zařízení. Nárůst počtu porodů zvyšoval nároky na zajištění jejich bezpečného průběhu, což vedlo k soustavnému omezování situací, kdy by žena rodila sama bez odborné pomoci. Výkyvem byl v roce 1945 nárůst počtu porodů, u nichž není známo, jakým způsobem proběhly. Mezi lety 1938 a 1945 jinak kontinuálně rostl nejen celkový počet porodů, ale úměrně k tomu také počet případů odrozených asistentkou (o celých 34 %) i těch v lékařském zařízení (o 25 %).

Pokud si prohlédneme data v tabulce, nelze přehlédnout zásadní roli porodních asistentek v rámci veřejného zdravotnictví. S tímto faktem kontrastovala ale neschopnost státu zajistit jejich odbornou kvalifikaci, třebaže reforma vzdělání byla „požadavkem národního sebezachování“, jak se nezřídka uvádělo, a samy asistentky se jí domáhaly. Přitom právě na porodní asistentce spočívala zodpovědnost za rodičku, protože jí měla poskytnout jednak zdravotní pomoc a jednak první konzultaci v případě obtíží, například při nedostatku mateřského mléka. Soudobá praxe sice přikládala asistentství nemalý význam, ale mezi lékaři panoval názor, že řešení komplikovaných případů je možné pouze s odborným zázemím zdravotního ústavu. Předcházet situaci, kdy se obtížnost porodu prokáže až v poslední chvíli, mohla podle některých názorů pomoci spolupráce mezi lékaři a porodními asistentkami ve zdravotnickém zařízení.

Prvorepubliková praxe nicméně tuto možnost připouštěla pouze výjimečně, a to za předpokladu, že provozovatel povolil asistentkám volný přístup do ústavu. Lze předpokládat, že nároky stran lékařů by byly mnohem větší, ale možnosti soudobého porodnictví neumožňovaly přenést veškerou zodpovědnost právě na ně jako nejvíce kvalifikované odborníky. Naopak známý brněnský porodník Květoslav Merhaut vyjádřil na počátku roku 1939 odlišný názor na praxi domácích a ústavních porodů a získal si jím podporu u řady svých kolegů. Převádění porodů do ústavní péče podle něj mohlo přispět jedině k tomu, že porod přestane být rodinnou záležitostí, porodní asistentství zcela zanikne a lékaři se budou chlubit vysokou úspěšností ústavních ošetření. Dobové úvahy o proměně porodnictví, které dokonce i někteří lékaři považovali za nepatřičné, vycházela z rozdílné interpretace poměru posilování lékařské profese na úkor intimity. Nikoli nepodstatnou otázkou byla též nákladnost

porodu, jehož výše ústavním ošetřením pochopitelně rostla. Skutečnost, že 95 % porodů bylo z hlediska jejich průběhu možné označit za normální, měla být argumentem, proč uchovat stávající praxi, kdy většina porodů probíhala doma za pouhé asistence: „*Nehledejme příčiny poklesu porodnosti umělostkářsky ústavním dynamismem tam, kde nejsou, a hledejme je praktickým a lidským okem tam, kde skutečně jsou. Jisté je, že tento mizivý zlomek procent anebo mizivé procento ztrát při porodech v domácnostech [...] národa nespasí a zvýšení porodnosti nezpůsobí*“, zaznívaly hlasy z lékařských kruhů.¹⁰⁹¹ Dobové statistiky dávaly zastáncům porodního asistentství za pravdu v tom, že z hlediska počtu porodů končících narozením mrtvého dítěte porod s porodní asistentkou vykazoval menší riziko komplikací. Oficiální statistiky uváděly, že tragické vyústění porodu se smrtí novorozeněte nastalo v roce 1938 u 1 % asistovaných případů, což bylo méně než při ošetření v léčebném zařízení (1,5 %) či výjezdu lékaře (12 %).

Naopak zastánci ústavní péče varovali před nízkou výpovědní hodnotu těchto dat. Lékař Hugo Husslein, který působil jako asistent na Ženské klinice při Německé univerzitě v Praze, zdůrazňoval v roce 1940 nutnost rozlišovat mezi takzvanými primárními a sekundárními porody v ústavních zařízeních. Zatímco u prvních se rodička nacházela od samého počátku v kompetenci lékařů, tedy od prvních porodních signálů směřovaly její kroky do nemocnice, ve druhém případě lékař „zachraňoval“ komplikovaný porod, původně svěřený porodní asistentce. Husslein se vzdával přímé odpovědnosti za úmrtí při druhém typu porodu, neboť lékař neměl porod pod kontrolou od samého počátku, a jeho možnosti ovlivnit jeho průběh byly tudíž omezené. Situaci demonstroval na říšské statistice, podle níž měly porody v nemocnicích na území Německé říše úmrtnost 7,65 ‰, kdežto porody doma pouze 3,35 ‰. V protektorátu si tak podle Hussleina zasloužily srovnání jiné hodnoty: úmrtnost 0,89 ‰ u primárních a 7,08 ‰ u sekundárních porodů v ústavním prostředí v protektorátu. Ty měly rodičku vést k tomu, aby dala přednost porodu v nemocnici před porodem domácím. Mortalita podle Hussleinových dat ukazovala následující disproporce: 3,35 ‰ u domácích, 3,4 ‰ u ústavních (primárních a sekundárních dohromady) a 2 ‰ u primárních porodů v ústavech.¹⁰⁹²

Převaha domácích porodů existovala i v jiných částech Německé říše. Přispělo k ní později Zemské vládní nařízení z října 1939 platné pro anektované Rakousko, Sársko a Sudety, jež

¹⁰⁹¹ Josef Opletal, Názor dlouholetého odborného lékaře gynekologa a porodníka o vedení porodů v ústavech a v domácnostech, in: *Časopis porodních asistentek*, roč. 12, 1939, č. 1, s. 4–5.

¹⁰⁹² NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109–5/40, k. 100: Hugo Husslein, Zur Frage Haus- oder Anstaltsgeburt, in: *Zentralblatt für Gynäkologie* 46, 1940, s. 1954–1955.

dávalo za povinnost upřednostnit potřeby branné moci před poskytnutím pomoci rodící ženě. Do zdravotnických ústavů tedy měly být směřovány pouze nutné případy a platila obecná preference domácích porodů s porodní asistentkou. Nacistický režim volil v této otázce účelovou argumentaci: „*Musí se vycházeti z poznání, že provedení porodu v domácnosti jest možné také za velmi skromných bytových poměrů a že ošetření porodní asistentkou má mnohem lepší výsledky pro matku a dítě, nežli slehnutí v přeplněných nemocnicích, obležených nemocnými různého druhu, bez potřebného počtu lékařů-porodníků.*“¹⁰⁹³ Poněkud překvapivě to byl právě nacionální socialismus a válečné poměry, které cíleně posilovaly důvěru v porodní asistentky a potvrzovaly jejich nepostradatelnost. V pozadí nicméně stála především potřeba volných léčebných ústavů pro válečné raněné či jiné prominenty.

Nedořešená agenda sociálních poměrů porodních asistentek a jejich výcviku se přenesla do období okupace. Situaci mělo definitivně vyřešit vládní nařízení o zřízení grémií porodních asistentek (porodních pomocnic) z 12. června 1941. Jak se uvádělo v důvodové zprávě, „*oprávněnost požadavku byla plně uznána již před léty. Požadavek ten stal se však v poslední době tím aktuálnějším, poněvadž stav porodních asistentek naléhá na některé zásadní úpravy pomocné praxe porodnické [...]. Tyto úpravy byly by rázu velmi pronikavého a týkaly se celého stavu porodních asistentek.*“¹⁰⁹⁴ Ovšem ani nyní nedošlo k přijetí příslušného legislativního opatření a otázka sociálních práv porodních asistentek se přenesla na úroveň ministerstev a odborných orgánů, aby opět vyvstaly nejasnosti týkající se dostatečného počtu a odborného výcviku porodních asistentek. Služební poměry měly být na čas upozaděny ve prospěch aktuálnějších záležitostí, jakou byla dostupnost a dostatečnost porodnického asistentství. V této souvislosti vydal v prosinci 1941 Zemský úřad v Praze požadavek na zjištění početního stavu, kvalifikace a přibližného výdělku porodních asistentek. Jeho účelem bylo vytvoření komplexní představy o poskytovaných službách na úrovni okresů a v poměru k počtu obyvatelstva dané obce.¹⁰⁹⁵

Stabilizace systému porodnické péče a vybudování moderního systému porodního asistentství bylo nicméně od března 1939 vázané na péči segregovanou podle národní (resp. státní) příslušnosti. Separace této péče, především pak v národnostně smíšených okresech, měla být

¹⁰⁹³ Důležité nařízení ohledně rodění v domácnostech jakož i v ústavech, *Časopis porodních asistentek*, roč. 12, 1939, č. 12, s. 5.

¹⁰⁹⁴ NA, f. ÚŘP, k. 486: Vládní nařízení ze dne 12. června 1941 o grémiích porodních asistentek (porodních pomocnic), důvodová zpráva.

¹⁰⁹⁵ NA, f. ÚŘP, k. 486: Oběžník č. 5714/1941 vydaný Zemským úřadem v Praze, návrh na novou úpravu hospodářských a služebních poměrů porodních asistentek, 17. prosinec 1941.

dodržována zejména z hlediska jejího vykonávání ve vztahu k českému nebo německému obyvatelstvu. Tento přístup jsme sledovali už dříve v případě utváření sítě německých lékařů pro německé klienty. Oproti tomu asistentské povolání na obou stranách upravovala podobná nařízení a rovněž výcvik porodních asistentek se realizoval nezářídka na týchž institucích. Podle Německé zdravotní komory v Čechách a na Moravě platila pro české i německé asistentky bez výjimky nutnost disponovat úředním svolením, bez něhož mohla být činnost asistentce prodloužena nanejvýš o jeden rok. Pokud svolení získala, mohla v praxi pokračovat.¹⁰⁹⁶ Nově se také zřizovala pozice okresních porodních asistentek, které se měly stát důležitým aktérem v rámci prenatální a neonatální péče.¹⁰⁹⁷ Měly zajistit, aby každá těhotná žena začala navštěvovat poradnu pro matky, dále asistovat při porodu a po něm individuálně pomoci s péčí o novorozence. Zřízením okresních porodních asistentek se měla zlepšit nejen organizace péče, ale také posílit rozsah poradenské a pomocné činnosti u čerstvých rodiček. Zemský úřad v Brně navrhoval v rámci této restrukturalizace další přeškolení asistentek až třítydenním výcvikem. Nový status porodních asistentek lze považovat za krok vstříc jejich budoucímu plnému začlenění do státní veřejné péče. Završil jej ovšem až v říjnu 1948 zákon o okrskových porodních asistentkách, kterým stát při každém ústavu národního zdraví, v rámci každého porodnického okrsku, zřizoval služební místo okrskové porodní asistentky.¹⁰⁹⁸

Ve vzdělávání okresních pracovníků a jejich zapojení do soustavy okresních poraden pro matku a dítě spatřovaly veřejné orgány způsob, jak například v některých oblastech snížit vysokou kojeneckou úmrtnost.¹⁰⁹⁹ Z pohledu českých úředníků se jednalo především o systematizaci péče poskytované porodními asistentkami jako zdravotního orgánu určeného pro každou obec a zvláště každou poradnu. Vedle porodních asistentek hrály na tomto poli významnou roli rovněž sociální pracovníce, působící zejména při těchto poradnách nebo též v

¹⁰⁹⁶ NA, f. ÚŘP, k. 486: Deutsche Gesundheitskammer in Böhmen und Mähren an Herrn Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Betr. Hebammenberuf, 19. Januar 1942.

¹⁰⁹⁷ NA, f. ÚŘP, k. 486: Richtlinien für die Ausbildung vom Distrikts-Geburtsasistentinnen in Mähren.

¹⁰⁹⁸ Zákon č. 248/1948 Sb. o okrskových porodních asistentkách a o úpravě oprávnění k výkonu pomocné praxe porodnické.

¹⁰⁹⁹ NA, f. ÚŘP, k. 486: Ministerium des Innern an den Herrn Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Betr. Ausbildung vom Geburtasistentinnen als Distrikthebammen, 12. März 1942.

průmyslových závodech.¹¹⁰⁰ V říjnu 1942 se v protektorátu nacházelo 58 pečovatelských institucí a předpokládalo se další rozšíření sítě poraden.¹¹⁰¹

Prakticky výhradními nositelkami celého poradenství pro matky a kojence byly obě Zemské péče o mládež. Službu organizovaly v rámci standardizovaných obvodů, tzv. zdravotních obvodů. Obvody se od sebe vzájemně lišily, protože pro jejich určení byla směrodatná dosažitelnost obvodního lékaře, který od léta 1942 platil za pomocný orgán okresního zdravotního úřadu.¹¹⁰² Za optimální obvod pro poradnu pro matky s dětmi ve městech se považovala lokalita počínaje s 10 000 obyvateli, kde se naopak předpokládala snazší dopravní dostupnost nežli na malých městech či na venkově. Zde se počítalo s obvody v rozsahu kolem 7 000 obyvatel. Takto nastavená soustava sociálně zdravotní péče v době těhotenství a po porodu měla každodenní rozměr, kvůli kterému si právě stát cenil sítě svých zprostředkovatelů nejvíce. „*Poradny jsou totiž místem,*“ konstatovali čeští úředníci, „*kde se v dnešní době nejživěji stýká lékař a sociální pracovnice s matkou a dítětem a proto se jedná o pomoc přidělem výživných prostředků, menších částí prádla a dokonce i poživatin.*“¹¹⁰³ Význam poraden rostl tedy zejména na venkově, kde dostupnost lékařské péče byla obtížnější a kojenecká úmrtnost přirozeně vyšší.

Ke kvalitativnímu posunu na poli péče o matku mělo dojít rovněž zřizováním zvláštních poraden pro matky, které měly doplnit poradny dosud převážně pečující o děti. Patříčné směrnice k jejich zakládání a vedení vydalo Ministerstvo sociální a zdravotní správy v červnu 1939 a vymezilo jimi především jejich charakter: sociálně zdravotní péče o ženy v těhotenství, za porodu a v šestinedělí.¹¹⁰⁴ Cílené vyhledávání rodiček v obvodu, evidence a kontrola jejich zdravotního stavu měla mimo jiné přispět k včasnému odhalení porodních komplikací. Úkolem poraden bylo rovněž vést evidenci všech dětí, které se v jejich obvodu narodily. Zatímco do šesti let věku dítěte šlo o tzv. přímou evidenci, záznamy o dětech ve věku mezi šesti a čtrnácti lety poradny vedly prostřednictvím školního lékaře. Podle tehdejších propočtů se vzhledem k velikosti a obvodu a porodnosti předpokládalo přibližně 46 návštěv dětí ve věku 0 až 14 let během jednoho týdne v jediné poradně. Porovnáme-li ovšem

¹¹⁰⁰ Marie Kindlová, Sociální pracovnice v závodě, in: *Žena v povolání. Časopis pracujících žen*, roč. 1, listopad 1944, č. 1, s. 8–9.

¹¹⁰¹ NA, f. ÚŘP, k. 463: Ministerium des Innern an die Landesbehörden in Prag und Brünn, Betr. Krankenpflege- und Gesundheitsdienst in Familien – Übernahme durch die Landesbehörden, 8. Oktober 1942.

¹¹⁰² Dle vládního nařízení č. 279/1942 Sb. o veřejném zdravotnictví.

¹¹⁰³ NA, f. MSZS, sign. A 3000, k. 6: Návrh sociální pomoci v politickém okrese Valašské Meziříčí, 3. duben 1941.

¹¹⁰⁴ Směrnice Ministerstva sociální a zdravotní správy č. 1770/1939.

reálný výkon poraden v roce 1940, kdy vycházelo přibližně 10,2 v Čechách a 11,5 na Moravě vyšetření v jednom týdnu na jednu poradnu, ukazuje se tím hlavní limit této instituce. Na Moravě dokázaly poradny zachytit pouze 51 % narozených dětí, v Čechách to patrně bylo ještě o něco méně.¹¹⁰⁵ Systém se tak musel spoléhat na iniciativu zdravotníků na úrovni nižších správních jednotek. Lékař Karel Kadlec, který dohlížel na provoz Okresní péče o mládež ve Vodňanech, podle vlastních slov již od roku 1943 pracoval na programu Akce na zlepšení péče o matku a dítě, spuštěné v systematickém provozu v lednu 1945. Kadlec při jejím koncipování vycházel z úvahy, že je nutné podchytit matky v šestinedělí, které v zimních měsících setrvávají s dítětem většinu času doma. „Uplatnil jsem [...] proto zásadu, že musíme jít za matkou a dítětem a že musíme provádět nad nimi pravidelný zdravotnický dozor po dobu celého mateřství,“ popisoval po válce Kadlec svůj program a zkušenosti ve Vodňanech, kde podle vlastních slov zaangažoval všechny zdravotnický personál v okrese.¹¹⁰⁶ Nesnadnost podchycení matek nebyla nijak výjimečná, protože situace v Německu byla prakticky totožná. I přes rozsáhlou propagandu dokázaly poradny v Německu zachytit pouze 50 % matek, které ve většině případů nepřicházely pro radu, nýbrž pro lékařské ošetření, které poradny poskytovaly zdarma.¹¹⁰⁷ Zdá se proto, že panovala spíše obecná nedůvěra k institucím státem koordinované veřejné péče, než že by se matky snažily o politickou rezistenci.

Zájem o ženu porodem zdaleka nekončil. Matka měla nadále konzultovat zdravotní stav svůj i svého dítěte a poradna měla tímto plnit vícero cílů, které lze shrnout jako sociální a zdravotní prevence. Koordinovali ji pracovníci poradny: lékař-gynekolog a porodník spolu se sociální pracovníci, kteří byli za svou práci řádně honorováni, což bylo krokem k profesionalizaci péče o matky, k níž zjevně došlo už na přelomu třicátých a čtyřicátých let. Přesná statistická data pro celé území nejsou k dispozici, ale jen na Moravě vzniklo mezi lety 1941 a 1944 hned 14 poraden pro matky z celkových 34 činných v roce 1946 v sídlech Okresní péče o mládež.¹¹⁰⁸ Poradenské aktivity ve veřejné péči poskytovaly ovšem mnohem větší nabídku služeb, neboť existovaly poradny pro pohlavní choroby, pro těhotné, pro matky a kojence, pro

¹¹⁰⁵ Miroslav Šulc, Úkoly a organisace dobrovolné sociálně zdravotní péče, in: *Věstník českých lékařů. List pro hájení sociálních zájmů lékařských*, roč. LVI, č. 47–48, 24. listopad 1944, s. 641.

¹¹⁰⁶ Karel Kadlec, Zlepšení péče o matku a dítě na Vodňansku, in: *Péče o mládež*, roč. 25, 1946, č. 2, s. 31.

¹¹⁰⁷ Michelle Mouton, *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk. Weimar and Nazi Family Policy, 1918-1945*, s. 174.

¹¹⁰⁸ Ludvík Havlásek, Porodní asistentky a poradenská péče o matky, in: *Časopis porodních asistentek*, roč. 13, 1940, č. 2, s. 3–7. Markéta Sturzová, Vývoj poraden pro matky na Moravě, in: *Péče o mládež*, roč. 25, 1946, č. 2, s. 33–34.

předškolní a školní mládež a v neposlední řadě také manželské (sňatkové) poradny užívající lidový přívlastek „eugenické“.¹¹⁰⁹

Budování sociálně zdravotních institucí v rámci péče o matku a dítě nezažívalo za nacistické okupace žádný útlum, třebaže zázemí válečné fronty nevytvářelo příznivé podmínky. Jeden z již předválečných požadavků na zkvalitnění služeb představovalo větší zaangažování státu do péče o matku a dítě, iniciativa nejen v protektorátu, ale později také v osvobozeném Československu na něj volně navázala. Silnější role státu jako rozhodujícího aktéra také na tomto poli vycházela zejména ze snahy regulovat zdravotní a sociální poměry na protektorátním území. Zda by se tento záměr dařilo realizovat, pokud by okupační orgány razily jinou strategii než zachování principu stability území a funkčnosti celého sociálně zdravotního systému, není vůbec jisté. A jisté ani není, v jaké podobě by se zůstala funkční péče nárokovatelná ze sociálního pojištění a také jiné služby veřejné péče.

Veřejná péče o matku a dítě

Na první pohled se může zdát, že jsem měla celou tuto kapitolu uvést veřejnou péčí o matku a dítě. Budovatelský étos druhé republiky a později protektorátu bral tuto část veřejného zaopatření jako pochopitelnou a do jisté míry také samozřejmou. Mnohem větší pozornosti se naopak těšila populační politika jako exponované téma německé i české správy v protektorátu, která se snažila regulovat cestu k populačnímu rozmachu. Každá ovšem se zcela rozdílnými cíli. Smíšená manželství v kontextu národnostní politiky nebo vleklé debaty o porodním asistentství plynoucí z diskurzu o depopulaci a vysoké kojenecké úmrtnosti sice popisovaly nejtíživější otázky své doby, ale vztahovaly se z velké části především na fázi, která založení rodiny předcházela. Samy o sobě nevytvářely rámec veřejné péče o matku a dítě, které zajišťovalo veřejnoprávní sociální pojištění a jiné státem poskytované subvence i nejrůznější organizace operující na poli sociální péče neboli chudinství. Právě tyto původně dobrovolné a časem již prověřené instituce měly dokládat přítomnost solidarismu uvnitř národa, který se veřejně manifestoval především v pozdním protektorátu. Veřejná péče o matku a dítě nicméně setrvala v mezích sociální pomoci a ani v rovině přídatků rodinám s více dětmi nikdy neměla žádné propopulační poslání. Z tohoto hlediska tedy splňovala především to, co od ní očekávali okupační úředníci.

¹¹⁰⁹ NA, f. MSZS, k. 124: Presidium Ministerstva sociální a zdravotní správy, Oběžník č. 11, 25. duben 1941.

V sociálním pojištění se pro ženy-matky žádné převratné systémové změny neudály a protektorát pokračoval v praxi první republiky. Péče o budoucí rodičku ve formě vyšetření před porodem a pomoci při porodu, ve většině případů zajišťovaná porodní asistentkou, byla takzvaně na přímou platbu. Hradit ji měla rodička, protože šlo o službu poskytnutou samostatně výdělečnou osobou. Jestliže žena měla nemocenské pojištění díky svému zaměstnání nebo prostřednictvím manžela-pojištěnce, pomoc v mateřství obdržela v jeho rámci a tudíž zdarma a v případě potřeby se pojištění vztahovalo i na nutnou lékařskou pomoc při porodu.¹¹¹⁰ Nemocenské pojišťovny zpravidla poskytovaly peněžitou náhradu v horizontu od 200 až 300 K, přičemž tuto náhradu mohla pojišťovna vyplatit přímo porodní asistentce.¹¹¹¹ Pokud však byl porod označen za „chudý“, měla podle právní úpravy z roku 1922 hradit porodní asistenci obec s případnou finanční podporou ministerstva zdravotnictví.¹¹¹²

Ze sociálního pojištění plynuly také další podpory: ve výši 200 až 300 K jako tzv. výbavička, pokud pojištění zprostředkoval pouze manžel-pojištěnec. Za předpokladu, že pojištění vyplývalo ze zaměstnání těhotné ženy, která byla tedy takzvaně přímou pojištěnkou, jednalo se především o peněžitě dávkou rovnající se dávkám v nemoci, které matka obdržela šest týdnů před porodem a šest týdnů po porodu. Přesné určení dne porodu a tedy také šestitýdenní lhůty bylo pochopitelně velmi nesnadné, takže pokud žena přenášela, prodlužovala se lhůta o dalších čtyřicet dva dny. Vzdát se zaměstnání dříve než stanovených šest týdnů, jak se nicméně nezřídka stávalo, a přitom zachovat nárok vůči pojišťovně, vyžadovalo od pojištěnky dobrovolné pokračování v pojištění až do lhůty šesti týdnů před stanoveným dnem porodu.¹¹¹³ Ve srovnání s dělnickým pojištěním probíhala výplata dávek v nemocenském pojištění soukromých zaměstnanců od července 1941 odlišně. Pojišťovny nově vyplácely příspěvek formou jednorázové dávky, jejichž výše zůstala v podstatě zachovaná, popř. se v nižších mzdových třídách dokonce zvyšovala.¹¹¹⁴ Po porodu pak matka volně přešla na dávky v šestinedělí a prémie za kojení. Podle platného nemocenského řádu vyplácely nemocenské pojišťovny příspěvek za kojení oproti potvrzení od lékaře či porodní asistentky. Řádné kojení

¹¹¹⁰ Zákon č. 221/1924 Sb. o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří Pozn.: ust. § 285 nabývá účinnosti už dnem 30. 10. 1924; zde § 95.

¹¹¹¹ VOA ČMKOS, k. NOÚZ, k. 236: Žena v sociálním pojištění.

¹¹¹² Zákon č. 236/1922 Sb., kterým se doplňují a částečně v činnost uvádějí ustanovení zákona ze dne 15. dubna 1920, č. 332 Sb. z. a n., jímž stát přejímá výkony zdravotně-policejní Pozn.: Pro ostatní území republiky vyjma Slovenska, Podkarpatské Rusi a Slezska zákon nabývá účinnosti až dnem 1. 1. 1923; zde § 15.

¹¹¹³ VOA ČMKOS, k. NOÚZ, k. 236: Žena v sociálním pojištění.

¹¹¹⁴ Vládní nařízení č. 365/1941 Sb. o nemocenském pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách Pozn.: ust. čl. II odst. 1 nabývá účinnosti až dnem 1. 1. 1942; zde § 21.

umožňovalo až po dobu dvanácti týdnů pobírat dávky ve výši poloviny denního nemocenského. Na rozdíl od Češek se německé matky s říšským státním občanstvím, patřící do kompetence okupačních úřadů, obracely ohledně potvrzení o kojení skoro výlučně na Poradny pro matku a dítě NSV. Akceptovat potvrzení a vyplatit příspěvek na kojení vystavené jejich sestrami a ošetřovatelkami měly již ovšem za úkol protektorátní nemocenské pojišťovny.¹¹¹⁵ Pomoc v těhotenství a v šestinedělí patřila u německých státních příslušníků do kategorie „pomoci v nouzi“ (*Hilfsbedürftigkeit*) v rámci veřejného zaopatření. Veřejný systém počítal s peněžitým či naturálním plným poskytováním podle stupně potřeby. Týkal se lékařského ošetření, příspěvku na porod, dávek v mateřství a v případě šestinedělek také již zmíněného příspěvku za kojení.¹¹¹⁶

Nerovnost v dávkách přímých a nepřímých pojištěnek byla do jisté míry statusovou záležitostí. Vytvářel ji především rozdíl mezi tím, zda matkou byla přímá pojištěnka, anebo zda dávky čerpala žena prostřednictvím svého manžela-pojištěnce. Nejvýhodněji na tom byly zaměstnané ženy, které obdržely dávky ze svého pojištění. Zjemnění tohoto dávkového rozdílu přinesla ovšem novelizace z počátku roku 1944.¹¹¹⁷ Řídila se určitou rovnostářskou logikou, když sledovala zejména cíl zlepšit situaci manželek pojištěnců, které doposud neměly nárok na peněžitou podporu s výjimkou tzv. výbavičky. Novelou získaly nárok nejen na denní dávku ve výši 5 K / den po dobu čtyř týdnů před porodem a čtyř týdnů po porodu, ale také příspěvek na kojení ve výši 2,50 K / den po dobu dvanácti týdnů. Došlo rovněž ke sjednocení čekací doby na rovných 180 příspěvkových dní, po jejichž uplynutí ženě v obou případech vznikala nárok na dávky v mateřství. Navíc o nárok na ně nepřicházela, pokud zaměstnání opouštěla dříve než stanovených šest týdnů před porodem. Lhůta se v tomto případě prodloužila na dvanáct týdnů bez nutnosti, aby žena povinné pojištění nahrazovala pojištěním dobrovolným. Tuto novelu jistě nelze interpretovat jako ustoupení od preference pracovního nasazení žen a povzbuzení mateřské touhy. Stále se jednalo o zaopatření založené na principu sociální dávky. Ve svém nastavení však byla nepochybně k rodičkám štedřejší. V případě porodu více dětí nabízela řešení sporné otázky týkající se výplat dávek. U dvojčat měla matka nárok na dvojnásobný příspěvek na výlohy v šestinedělí, který v základu

¹¹¹⁵ *Věstník ÚSP*, oběžník č. 1486 z 19. ledna 1943: Poradny pro matku a dítě NSV, vydávání potvrzení o kojení.

¹¹¹⁶ BArch Berlin, R 43-II/1325b, Bl. 143: Zusammenstellung der nach Ziffer 1 anzuwendenden Bestimmungen der Reichsgrundsätze über Voraussetzung, Art und Maß der öffentlichen Fürsorge.

¹¹¹⁷ Vládní nařízení č. 2/1944 Sb. o některých změnách na poli pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří. Jeho výklad viz *Nemocenské pojištění pečuje o matky a děti*. Nová úprava dávek od I. dubna 1944, in: *Žena v povolání*, roč. 3, č. 4, duben 1944, s. 2.

činil 100 K. Ostatní dávky v šestinedělí a za kojení se po té vyplácely pouze jednou, a to i při porodu více dětí.¹¹¹⁸

Veřejná podpora německých rodin v protektorátu se opírala o říšskou legislativu, ale nikoli ve všech platných paragrafech.¹¹¹⁹ Bylo to v podstatě nemožné, protože německé orgány neměly v protektorátu tak silnou institucionální oporu. Tento typ podpory měl ovšem důležitou funkci, protože částečně vynahrazoval nepřítomnosti živitele rodiny, který zpravidla odcházel na frontu. Výše příspěvku byla 10 RM na každé dítě, pokud rodina měla tři a více dětí. Pokud se vdova znovu vdala, další příspěvky plynuly výhradně jejímu manželovi, třebaže jejich děti pocházely z jejího předchozího manželství. Nedostávali ovšem příspěvky v původní výši, nýbrž snížené.¹¹²⁰ Hlavní roli v poskytování příspěvků na dítě hrály oberlandráty jako prvoinstanční úřady, které v systému nahrazovaly okresní zaopatřovací svazy (*Bezirksfürsorgeverbände*). Vůči rozhodnutí oberlandráty bylo odvolání pouze k institutu říšského protektora, který měl konečné slovo. Rozdíl byl také ve způsobu, jak se veřejná podpora německých rodin hradila. Zatímco v Říši se stát podílel čtyřmi pětinami a o zbylou čtvrtinu se dělila obec s okresem, v protektorátu šly veškeré výdaje za Německem.¹¹²¹ U příspěvků na dítě smíšených manželství platilo totéž, co u novomanželských půjček. Podmínkou byla němčina jako obcovací řeč domácnosti.

V případě českého obyvatelstva fungovaly na bázi veřejnoprávnosti také další formy zaopatření. Při stanovování zvláštních přidělů v systému řízeného hospodářství mohly od října 1939 těhotné ženy, kojící matky a šestinedělky obdržet zvýšený přiděl potravin „po dobu skutečné potřeby“ na základě potvrzení svého zdravotního stavu, vystaveného lékařem či porodní asistentkou.¹¹²² Platnost tohoto potvrzení ovšem trvala jen osm týdnů, poté bylo nutné nárok stejným postupem prodloužit. Ženy s touto výsadou se tak zařadily k osobám „těžce“ a „velmi těžce“ pracujícím, jak je nazýval jazyk vládních nařízení, na něž systém v čase války

¹¹¹⁸ Vládní nařízení č. 2/1944 Sb. o některých změnách na poli pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří, zde § 95, II.

¹¹¹⁹ Zde konkrétně: RGBl. I., s. 327: Familienunterstützungsgesetz vom 30. 3. 1936; RGBl. I., s. 1225: Familienunterstützungsdurchführungsverordnung vom 11. 7. 1939; RGBl. I, s. 1563: Einsatzfamilienunterstützungsverordnung vom 1. 9. 1939.

¹¹²⁰ MZA, f. Oberlandrat Brno, k. 13: Ausschnitt aus den StM F September 1944, 173. Kinderbeihilfe, Vermeidung von Ueberzahlungen, wenn anrechnungsfähige Kinder im Laufe eines Monats des Haushalts wechseln /S. 2197/.

¹¹²¹ NA, f. ÚŘP, k. 359: Der Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, Betr. Familienunterstützung für die deutschen Staatsangehörigen im Protektorat Böhmen und Mähren, 5. Oktober 1939.

¹¹²² Vládní nařízení č. 225/1939 Sb. o přidělu potravin pro těžce pracující a velmi těžce pracující, pro ženy těhotné, kojící matky, šestinedělky a pro nemocné a choré osoby, zde § 8.

pamatoval s větší samozřejmostí. V dalších měsících a letech bylo toto nařízení několikrát novelizováno.¹¹²³

Veřejnoprávní nemocenské pojištění zůstávalo tedy také v případě péče o matku a dítě stěžejní součástí veřejné sociální politiky v protektorátu. Nebyla ovšem jediným druhem pomoci z veřejných zdrojů. Potřeba podpořit sociálně potřebné české rodiny byla smyslem legislativní úpravy, jejíž genezi jsem avizovala výše v souvislosti s nerealizovaným projektem novomanželských půjček. Vládní nařízení o zvláštních přídavcích početným rodinám se jeví jako nepatrný krok směrem k posílení národního společenství, zvláště v kontextu ideologie „národní pospolitosti“. S přihlédnutím k vývoji na říšském území, kde se mladé německé páry těšily z novomanželských podpor od roku 1933, je tento rozpor více než zřetelný. Právě zde tak vyvstávají jasné rozdíly mezi českou a německou stranou a jejich strategiemi, navzdory podobným myšlenkovým horizontům. Podpora početných rodin byla svou formou rozdílnou dávkou, než na jakou aspirovaly zmíněné půjčky pro novomanžele. Měla rozměr chudinské podpory, když poskytovala dlouhodobý přírůstek v měsíční výši 100 K rodinám na třetí a každé další dítě mladší 16 let. Na tento zvláštní přírůstek neexistoval právní nárok a nikoli každá rodina v protektorátu na něj mohla dosáhnout. Základním kritériem byla národní příslušnost, žádat o ně mohli pouze protektorátní a němečtí státní příslušníci, zatímco židé byli z této byt' pouhé možnosti explicitně vyloučeni.¹¹²⁴

Přídavky početným rodinám byly patrně první svého druhu, které protektorát zaváděl paralelně pro obě národní společenství. A proto nepřekvapuje ani jejich rasová konstrukce. Vzhledem k poměrně striktním podmínkám a faktu, že dávky příslušely výhradně usazeným rodinám v protektorátu, které měly děti v každodenní péči ve společné domácnosti, efekt pro německé rodiny nebyl nijak významný. Jinak tomu bylo u českých rodin. Každý žadatel musel za sebe i své děti písemně stvrdit, že nejsou židy. Pokud případ vykazoval nesrovnalosti, úřady si k předložení vyžádaly rodové doklady, eventuálně osvědčení o nežidovském rodovém původu.¹¹²⁵ Rasové kritérium bylo především protektorátním přizpůsobením nacistickému diskurzu o rasovém společenství, druhotně (podobně jako v případě novomanželských půjček) působilo rovněž na národní sebechápání Čechů a na jejich představy, co je a kdo tvoří národní komunitu.

¹¹²³ Jaromír Tauchen, Manželské právo v Protektorátu Čechy a Morava, in: *Melior est aquisitione scientiae negotiatione argenti. Pocta prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O. Praem. k šedesátým narozeninám*, Praha 2013, s. 317–320.

¹¹²⁴ Vládní nařízení č. 441/1941 Sb., zde § 1.

¹¹²⁵ Ve smyslu vládního nařízení č. 136/1940 Sb. o právním postavení židů ve veřejném životě.

Přiznání přídatku úřady podmiňovaly také dalšími kritérii, zvláště subjektivním zvážením „bezučonné pověsti“ žadatele.¹¹²⁶ Pojem „bezučonnosti“ zde měl širší smysl, než jaký měl v trestním právu. Zhodnocení předchozího způsobu života a povahy žadatele mělo poskytovat záruku, že přídatek použije k výchově a výživě dětí. Kromě toho hrál svou roli také fakt, že proti přiznání dávky nesměly existovat žádné námitky z hlediska „veřejného zájmu“. Co přesně bylo tímto veřejným zájmem a kým byl definován, to specifikováno nebylo. Můžeme se ovšem domnívat, že z pohledu českých úředníků, kteří směrnici vypracovávali, to bylo v této rovině „kvalitativní“ zhodnocení rodinného života a rodičovské péče. I přes splnění formálních podmínek považovaly úřady za „neúčelné“, aby dávku obdrželi „slabomyslní rodiče“, „cikáni“, tuláci, prostitutky, „notoričtí zločinci“ či alkoholici.¹¹²⁷ Směrnice Ministerstva sociální a zdravotní a sociální správy z listopadu 1941, která tento výčet sociálních „indikací“ obsahovala, byla ovšem pouze drobným vodítkem. Úřady měly pečlivě zkoumat okolnosti každého případu individuálně.¹¹²⁸

Vyžadovalo se navíc vlastní přičinění živatele rodiny. Přestože Národní odborová ústředna zaměstnanecká poskytovala pomoc s administrativním vyřízením dávky, žadatel sám se musel nakonec nejpozději do 20. března 1942 obrátit na obecní úřad v místě svého bydliště.¹¹²⁹ Pokud mu byla žádost schválena, obdržel přídatek také zpětně, a to už od září 1941. Kromě početných dělnických rodin mohly na dávku dosáhnout také zaměstnanci, v obou případech ovšem platilo, že hrubá mzda žadatele nesměla v součtu přesahovat 2000 K měsíčně (nebo 24 000 K ročně při nepravidelném příjmu). Plnění podmínek úřady opakovaně prověřovaly na počátku každého kalendářního roku a mohly trestat případy, v nichž příjemce neohlásil změnu podmínek pro přiznání (např. dovršení věku 16 let u dítěte, změnu výše příjmu), avšak podporu nadále pobíral. Příspěvek měl dorovnat měsíční reálnou hrubou mzdu do stanovené hranice 2 000 K a podpořit skutečnou péči o děti. Úřady bedlivě sledovaly vztah mezi příjemcem podpory a dětmi, kterými žadatel svou žádost odůvodňoval.

Proces přezkumu žádostí a přiznávání sociálních přídatků ukazuje na jednu typickou vlastnost organizace veřejné sociální péče v protektorátu. Do procesu žádání, kontroly a schvalování příspěvku početným rodinám byly významně zainteresovány protektorátní

¹¹²⁶ Vládní nařízení č. 441/1941 Sb., zde § 2, odst. b).

¹¹²⁷ Ve směrnici k výplatě podpor figurují v negativním vymezení „cikáni“ pravděpodobně proto, že od roku 1940 platil zákaz kočování a povinnost usadit se v domovské obci. Opatření proti romům protektorátní úřady přijaly až v roce 1942.

¹¹²⁸ NA, f. PMR, k. 2452, Směrnice pro poskytování zvláštního přídatku početným rodinám. (Směrnice k provedení vládního nařízení č. 441 z 21. listopadu 1941).

¹¹²⁹ VOA ČMKOS, f. NOÚZ, k. 216: Stanislav Čása, Přídatky rodinám s více dětmi [1941].

(české) instituce na nejnižší správní úrovni. Obecní úřady, Okresní péče o mládež či obvodní lékaři, kteří se mohli opírat o znalost místního prostředí, majetkové poměry žadatele a jeho rodiny a rovněž se doptat na jejich pověst v širším okolí.¹¹³⁰ Tím dávali podnět k sociální kontrole okolí, která tvořila jeden z principů udržování pořádku na okupovaném území. Příznivým efektem pro okupační správu byla seberegulace a sebedisciplinace českého obyvatelstva. Vedlejším, ale nikoli nevýznamným projevem byla adaptace obyvatelstva na jazyk rasové exkluze, který byl doprovodným jevem regulace přídavků.

Systém sociálně zdravotní ochrany rodiny podpíraly z velké části instituce nejen veřejné, ale také dobrovolné sociální péče. Víme, že snahy o sjednocení dobrovolné péče vyústily v ustavení Národního ústředí sociální a zdravotní péče v létě 1939, které zastřešovalo dobrovolné organizace. To se opíralo o okresní pomocné výbory vybudované v každém soudním okrese, které koordinovaly na této správní úrovni činnost jednotlivých organizací, mimo jiné Národní pomoci, Okresní péče o mládež, Charity a Ligy proti tuberkulóze a dalších. Práce pod hlavičkou Národního ústředí ovšem nebyla příliš úspěšná, proto přetrvávaly časem osvědčené a obyvatelstvu dobře známé instituce dobrovolné péče. K nejznámějším institucím na tomto poli patřila Zdravotní a ošetrovatelská služba v rodinách, která měla za sebou již řadu let své osvědčené práce v sociálně zdravotní oblasti. Nemajetným rodinám měla být zdravotní pomoc poskytována zcela zdarma a nesla se v prvorepublikové tradici Ošetrovatelské a zdravotní služby zřízené již v roce 1929 pro potřeby těch, kteří nemohli být z jakéhokoli důvodu ošetřeni v nemocnici. V meziválečné době poskytoval tento druh pomoci Československý červený kříž. V roce 1940 na území Velké Prahy uskutečnily zdravotní sestry údajně až 19 000 návštěv v rodinách.¹¹³¹ Tento údaj zní skutečně fantaskně, protože ještě v roce 1937 se v Praze jednalo o necelých 1200 návštěv zdravotních sester.¹¹³² Jejich počet se ale časem zvyšoval. V roce 1937 působilo v Praze 12 diplomovaných sester,¹¹³³ v říjnu 1942 bylo v provozu 58 ošetrovatelských ústavů na území protektorátu, ale podle předpokladů Ministerstva vnitra se měla v dalších letech činnost této instituce rozšířit do každého protektorátního okresu.¹¹³⁴ Dlouho byla součástí dobrovolnické péče Caritas, Ligy

¹¹³⁰ NA, f. PMR, k. 2452, Směrnice pro poskytování zvláštního přídavku početným rodinám. (Směrnice k provedení vládního nařízení č. 441 z 21. listopadu 1941), zde s. 10.

¹¹³¹ Eduard Břeský, *Zdravotně sociální péče ve svých vztazích k sociálnímu pojištění*, Praha 1941, s. 5.

¹¹³² *Zpráva Čs. červeného kříže 1937*, Praha 1938, s. 54.

¹¹³³ Tamtéž.

¹¹³⁴ Do roku 1940 zajišťovalo tuto formu péče několik subjektů činných na poli sociálně-zdravotní péče (např. Diakonie, Liga proti tuberkulóze, apod.). NA, f. ÚŘP, k. 463: Ministerium des Innern an die Landesbehörde in Prag und Brünn, Betr. Krankenpflege- und Gesundheitsdienst in Familien – Übernahme durch die Landesbehörde, 8. Oktober 1942.

proti tuberkulóze či Diakonie, ale v roce 1940 převzalo její vedení a dohled nad jejím vykonáváním protektorátní Ministerstvo sociální a zdravotní správy, později Ministerstvo vnitra. Za tímto rozhodnutím bylo přesvědčení, že se jedná o nedílnou součást sociálně zdravotní péče a nutný doplněk péče nemocniční a to zejména v době, kdy vzrůstá nedostatek nemocničních lůžek.¹¹³⁵

Rozmístění ošetrovatelských stanic v okresech nebylo rovnoměrné, proto se do dalších měsíců počítalo se zlepšením. K 1. lednu 1943 přešla agenda Ošetrovatelské a zdravotní péče v rodinách z ministerstva vnitra na zemské úřady v Praze a Brně.¹¹³⁶ Jejím vedením byly pověřené diplomované zdravotní sestry, které měly postupovat podle směrnic Ministerstva vnitra, přičemž jejich práce podléhala dvojí úřední kontrole. O rok později disponovala pouze v Praze devíti diplomovanými a osmnácti pomocnými ošetrovatelkami placenými z veřejných prostředků a dále třinácti ošetrovatelkami dobrovolné charitativní péče.¹¹³⁷ Oproti standardnímu úřednímu jednání, měla být sociální pracovnice maximálně senzitivní, protože – jak nabádal profesor sociálního lékařství a bývalý ředitel Pedagogického ústavu hl. města Prahy Václav Prošek: „...*tyto sestry musejí vcházet do každé rodiny s očima otevřenými pro všechny zdravotní a sociální problémy rodin, které se ocitají v jejich pracovním dosahu, a mají se stručně, ale co možná úplně přesvědčiti, zda a kdo ty problémy řeší a zda je péče v rodině skutečně po všech stránkách opatřena.*“¹¹³⁸ Prošek ji ovšem přikládal další význam v rámci sociálně zdravotní péče, zejména pak péče o děti, která nebyla z jeho pohledu zajištěna uspokojivě. Vysoká kojenecká úmrtnost, opakovaně připomínaná po celá třicátá a čtyřicátá léta, vyplývala z nedostatečnosti tzv. uzavřené neboli ústavní péče, například nedostatečného počtu nemocničních lůžek pro dětské pacienty.

Situace proto vyžadovala nutné doplnění systému o péči tzv. otevřenou (volnou), kterou zajišťovala v organizační struktuře sít' obvodních a okresních poraden pro matky a děti, poskytující lékařské vyšetření kojenců a preventivní lékařskou péči. Do této kategorie můžeme zařadit zmíněnou Zdravotní a ošetrovatelskou službu v rodinách, která přebírala zodpovědnost za pacienta po jeho propuštění z nemocniční péče a dohlížela na jeho doléčení v domácím prostředí. Systém na bázi předávání chroniků či pacientů v závěru

¹¹³⁵ NA, f. ÚŘP, k. 463: Ministerium des Innern an die Landesbehörden in Prag und Brünn, Betr. Krankenpflege- und Gesundheitsdienst in Familien – Übernahme durch die Landesbehörden, 8. Oktober 1942.

¹¹³⁶ Vládní nařízení č. 279/1942 Sb. o veřejném zdravotnictví.

¹¹³⁷ Václav Prošek, Zdravotní služba hl. m. Prahy, in: *Věstník českých lékařů*, roč. 56, č. 13-14, 31. března 1944, S. 180.

¹¹³⁸ Václav Prošek, Sociálně zdravotní péče o děti, in: *Česká nemocnice*, roč. 79, 15. říjen 1940, č. 6, s. 191.

rekonvalescence, po opadnutí hrozby šíření nákazy, měl především ulevit zatíženým protektorátním nemocničním ústavům. V této podobě spíše pouze rozšířila svůj prvotní účel, který měla od svého vzniku v roce 1929.¹¹³⁹ Poskytovala péči nemajetným rodinám v případech, kdy nemoc postihla některého jejich člena a ten nemohl být ošetřován pro nedostatek lůžek nebo s ohledem na povahu nemoci v ústavním prostředí.

Na poli zdravotně výchovné péče o děti působila Zemská prázdninová péče, která organizovala pobyty pro městské sociálně slabé děti veřejných zaměstnanců v prázdninových osadách na venkově i po celou dobu existence protektorátu. Jejich význam byl rekreační a také vyživovací. Ozdravovny měly nařízením Ministerstva zemědělství a lesnictví z 5. května 1943 přislíbeny přídatky poživatin, pšeničné mouky, brambor, mléka a marmelády, což mělo zlepšit stravovací situaci a zdravotní kondici dětí ve druhé polovině války.¹¹⁴⁰ Navzdory poskytované sociálně zdravotní pomoci je možné právě na příkladu prázdninové péče doložit státně politickou intervenci do zdravotně výchovné péče. Od května 1943 byli vychovatelé Zemské prázdninové péče povinováni absolvovat instruktážní kurs Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, které ve spolupráci s činovnicí *Hitlerjugend* plnilo vůdčí ideologickou funkci v této oblasti.¹¹⁴¹ Organizační začlenění Zemské prázdninové péče se změnilo v červnu 1943, když byla sloučena se Zemským ústředím péče o mládež. Začleňování stále dalších organizací pod jedinou institucionální platformu sice zjednodušovalo organizaci, ale také zvyšovalo finanční nároky na udržení celé této struktury. Zemské ústředí proto žádalo Ministerstvo vnitra o přidělení subvencí, které by umožnily vydržování okresních poraden.¹¹⁴² Otázky spojené s finančním zajištěním komplikovaly funkčnost tradičních projektů veřejné péče, zejména pak poraden, ale neomezovaly jejich činnost docela. Prázdninové a ozdravné pobyty pokračovaly dále, avšak pod hlavičkou Zemského ústředí.

V protektorátu nepůsobily jen tyto etablované organizace, které obyvatelstvo znalo z předchozího působení a mělo zkušenost s využíváním jejich služeb.¹¹⁴³ Na poli veřejné

¹¹³⁹ Eduard Břeský, *Zdravotně sociální péče ve svých vztazích k sociálnímu pojištění*, Praha 1941, s. 4.

¹¹⁴⁰ NA, f. ZÚPM, k. 37: Zemské ústředí prázdninové péče v Praze, Zásobování prázdninových zařízení v roce 1944, 9. květen 1944.

¹¹⁴¹ NA, f. ZÚPM, k. 203: Oběžník č. 6/43 všem členům Zemské prázdninové péče v Praze – vydržovatelům prázdninových zařízení, 18. květen 1943.

¹¹⁴² NA, f. MSZS, k. 6: ZÚPM Zemskému úřadu v Praze, Žádost o subvenci na poradny Našim dětem, 14. květen 1943

¹¹⁴³ NA, f. ZÚPM, k. 203: Oběžník č. 10/43 členstvu Zemské prázdninové péče v Praze, 19. června 1943. NA, f. Národní ústředí sociální a zdravotní péče 1938–1944, k. 1: Zpráva o činnosti sociální a zdravotní péče v roce 1941, s. 25.

sociálně zdravotní péče působila Národní pomoc, kterou na přelomu let 1942/1943 nahradila Sociální pomoc.¹¹⁴⁴ Na získání podpory od Národní pomoci neexistoval jakýkoli právní nárok, ale spektrum nabízených služeb bylo poměrně široké. Zahrnovalo stravovací akce pro děti a strádající dospělé, naturální podporu směřovanou do obcí sociálně slabým rodinám nebo organizací tzv. „národní pohostinství“, které mělo umožnit strádajícím dětem z měst prázdninové zotavení na venkově. „Národní hostitelé“ neboli ony hostitelské rodiny, které poskytl dětem přístřeší, byly dokladem existujícího solidárního společenství, o to více ceněné v čase nacistické okupace. Také v tomto segmentu se projevila rekonstrukce soudobé ideologie, kterou jsem pojmenovala jako obrát od národní k pracovní pospolitosti a solidarismu.

Cílem Národní, resp. Sociální pomoci bylo zlepšení stravovacích návyků a poskytnutí lékařského ošetření. V ideálním případě měla jejich aktivita vést k celkové eliminaci zdravotních obtíží a tedy ochraně pacienta a jeho blízkého okolí. Propagace tradiční rodiny nebyla jistě hlavním účelem, byť nelze popřít, že se zmíněné instituce k tomuto modelu hlásily.¹¹⁴⁵ Národní pomoc i její institucionální pokračovatelka se od počátku jevily jako zjevný konkurent dosavadních dobrovolnických organizací na poli veřejné péče. Jejich funkcí totiž nebylo pouze doplnit stávající paletu služeb poskytovanou Péčemi o mládež, Zdravotní a ošetrovatelskou službou v rodinách a dalšími institucemi, protože měly za úkol zvyšovat dostupnost veřejné sociální, lékařské a poradenské pomoci mezi protektorátním obyvatelstvem.

Na hraně sociální nouze? Záchrané sociální programy

Strádání a nouze byly neoddělitelnou zkušeností v čase druhé světové války, zvláště pak v okupovaném prostoru. Nepotkala ovšem všechny a dovolila bych si tvrdit, že nepotkala ani většinu českého obyvatelstva. Sociální nouzí se z racionálních pohnutek „šetřilo“, a sice kvůli udržení pracovní výkonnosti „českého národa“ a z obav před epidemickými nemocemi. Sociální nouzí trpěli především „problematičtí“ jedinci, které společenství vyloučilo pro jejich rasový původ nebo nepřijatelné politické názory jich samotných nebo blízkých příbuzných. Také v tomto procesu exkluze se objevoval fenomén, který nazývám primátem rasismu. Národnostní zřetel hrál mnohem podružnější úlohu nejen v celkovém pojetí sociální politiky,

¹¹⁴⁴ Vládní nařízení č. 378/1942 Sb. o Sociální pomoci pro Čechy a Moravu.

¹¹⁴⁵ NA, f. Česká sociální pomoc, k. 3: 3 roky Národní pomoci, Praha 1941.

ale také v kontextu záchranných programů. Na rozdíl od židovského obyvatelstva, kompletně diskvalifikovaného z participace na veřejnoprávní sociální politice, pamatovaly záchranné sociální programy na české rodiny, jejichž živitel byl perzekvován z politických důvodů.

Tento naposledy zmíněný účel měly dávky poskytované Zemskými úřady v Praze a Brně a Magistrátem hlavního města Prahy prakticky po celou dobu nacistické okupace. Dochované spisy jednotlivých případů, jichž existovaly přinejmenším stovky, poukazují na poměrně rozsáhlý systém, který měl napomoci minimalizovat sociální nouzi v protektorátu. Činil tak ovšem pouze za určitých podmínek a často pouze v případě, že zainteresované rodiny vyvinuly vlastní iniciativu.

Magistrát hlavního města Prahy, konkrétně jeho Ústřední sociální úřad, vyplácel nejpozději od roku 1940 zvláštní sociální dávky českým rodinám, které měly velmi nízké, popř. žádné příjmy. Tíživá finanční situace obvykle nastala ve chvíli, kdy rodina přišla o svého živitele tím, že byl zatčen z politických důvodů. To by případ také Zdenky K., manželky bývalého vrchního účetního tajemníka na Ministerstvu obchodu Miroslava K., který byl 23. února 1940 vzat gestapem do ochranné vazby na Pankráci a 2. dubna 1943 popraven. Po zatčení zůstala manželka s dvěma dětmi ve věku 16 a 7 let bez příjmů. Sama nikdy výdělečně nepracovala, byla ženou v domácnosti a později se rovněž starala o svou starou matku. Od října 1940 nejprve pobírala „kdykoliv odvolatelný“ vyživovací příspěvek od Zemského úřadu v Praze ve výši 37 K na den, který jí úřad přiznal se zpětnou platností v prosinci téhož roku. Jeho výplata byla ovšem k poslednímu dni října 1941 pozastavena, protože Zdenka K. obdržela nový pravidelný příjem rovnající se polovině penze svého manžela. Její finanční situace nicméně nebyla dobrá, proto se v září téhož roku obrátila na Zemský úřad s prosbou o mimořádnou jednorázovou pomoc, ve které argumentovala urgentní potřebou nakoupit zimní oblečení pro děti a uhlí na zimu. Odpovědí se jí v polovině měsíce dostalo udělením jednorázové dávky ve výši 700 K. V červenci 1943 se ovšem na sociální oddělení pražského Magistrátu obrátila znovu. Žádala opět o jednorázovou výpomoc, tentokrát ve výši 2 200 K, protože se její finanční situace náhle zhoršila. Dlužila na nájemném, které činilo ročně 8 800 K, a úřady ji navíc vyrozuměly, že vyplácenou penzi od smrti manžela dostávala neoprávněně a již vyplacené peníze musí proto vrátit. Úřady pochopitelně nespolehaly pouze na dobré slovo žadatelky a nechávaly jako obvykle vyšetřit poměry, v nichž rodina žila. V případě Zdenky K. si pouze potvrdily, že její sociální nouze byla skutečná.¹¹⁴⁶

¹¹⁴⁶ Archiv hlavního města Prahy, f. Ústřední sociální ústav hlavního města Prahy, sign. U 1000, k. 409.

Zorientovat se v dávkovém systému pro obyvatelstvo nebyl snadný úkol. Byla navíc výhradně závislá na aktivitě dotčených rodin, jejichž správně zformulovaná žádost mohla celý dávkový systém rozpohybovat. Na radu úřadovny Sociální pomoci pro Velkou Prahu se v roce 1943 obrátila Zdenka K. na Magistrát hlavního města Prahy. Protektorátní (český) systém vytvářel jakousi záchrannou síť, ale prokazatelně se nejednalo o skrytou podporu odbojového hnutí. Odhlédneme-li od skutečnosti, že pražský Magistrát vedl Josef Pfitzner a také na dalších vedoucích postech stáli němečtí úředníci, podpory rodinám postižených perzekucí musela být oficiální agendou zvláště proto, že pod tímto předmětným heslem se vedla veškerá korespondence o jednotlivých případech. Je proto vyloučené, že by podobně rozsáhlý záchranný program dokázali čeští úředníci vyvinout bez vědomí svých nadřízených. Dokazuje to také způsob, jakým byly spisy vedeny. Ačkoli to byly především manželky či vdovy, které o dávky žádaly, jednotlivé spisy nesou výhradně jméno perzekvované osoby. Existovaly navíc konkrétní mechanismy, jež pomáhaly celý systém regulovat. Byly to nejen zmíněné individuální posudky na rodiny z blízkého okolí, ale také potvrzení žadatelky, v němž „místopřísežně“ stvrdila, že ani ona ani žádná z nedospělých osob, kvůli kterým se podporu uchází, nejsou židy. Rasový zřetel těchto mimořádných dávek určovaly jasné hranice, po které bylo možné sociální pomoc distribuovat a kdy to již možné nebylo.

Vedle uvedených programů Zemských úřadů a pražského Ústředního sociálního úřadu plnila specifickou formu chudinské sociální pomoci také Nadace Dr. Wilhelma Fricka pro potřebné protektorátní příslušníky (*Dr. Wilhelm Frick-Stiftung für bedürftige Protektoratsangehörige*). Nadace pojmenovaná po dřívějším říšském ministrovi vnitra a posléze říšském protektorovi vznikla k pátému výročí vyhlášení protektorátu 16. března 1944. Zajímavá je zejména tím, že narušuje dosavadní a nám známou kompozici národně segregované péče. Deklarovaným záměrem nadace bylo ocenit pracovní výkon českého obyvatelstva v protektorátu během války. Protektorátní příslušníci, kteří se přímo či nepřímo „zasloužili“ (*verdient*) o Říši a protektorát, popř. pozůstali po nich, si mohli zažádat o jednorázovou nebo dlouhodobou podporu. Nadace definovala v pěti bodech situace, kdy bylo možné s žádostí o podporu uspět. Byly to jednak ty, které pocházely od válečných poškozců a pozůstalých po padlých či zraněných v první světové válce. Podmínkou však byla jejich bojová účast na straně Německé říše a jeho spojenců. Dále Češi, kteří během svého pracovního výkonu ve válečném průmyslu včetně hornictví na území protektorátu i mimo něj byli zraněni či dokonce zahynuli. V případě úmrtí se pak podpora vyplácela pozůstalým. Třetí možnou situací byl úraz či smrt během pracovního nasazení, na které odešel ze „služební povinnosti“. Také v tom případě se

výplata vztahovala na pozůstalé. Čtvrtou možností, jak čerpat z fondu Nadace W. Fricka byly případy zranění či úmrtí protektorátních příslušníků, kteří byli činní v rámci Protiletecké ochranné policie (*Luftschutzpolizei*) a Technické nouzové pomoci (*Technische Nothilfe*). Na základě zákona o protiletecké ochraně mohli být k této službě povoláváni také Češi a nebylo to vůbec výjimečné.¹¹⁴⁷ Konečně v pátém případě to byli opět Češi, kterým během plnění pracovní povinnosti vznikla nějaká pohledávka vůči Německu. Nadace měla tento nárok kompenzovat z prostředků, které jí věnoval říšský protektor. Celková výše prostředků, které měla Nadace k dispozici, činila 1 mil. RM.¹¹⁴⁸

Otázku, kolik osob žádost o nadační podporu od Frickovy nadace poslalo a dočkalo se kladného vyřízení, torzovité prameny bohužel nezodpovídají. Máme pouze některé kusé zprávy. Přestože moravský zemský prezident ještě na začátku dubna 1944 hlásil nižším správním úřadům, že na Moravě se nachází přesně 25 vhodných a již prověřených kandidátů,¹¹⁴⁹ o pár týdnů později dostal zemský úřad v Brně pověření z Prahy, aby vyřídil 39 žádostí došlých do května 1944, tedy během prvních dvou měsíců od ustavení nadace.¹¹⁵⁰ Příjemci podpory tedy nebyli vybírání shora, jak se z rychlé reakce zemského prezidenta může zdát. Vyřizování přijatých žádostí probíhalo prokazatelně ještě v březnu 1945. Z pramenů je jisté, že se nejednalo o pouhou propagandistickou nálepku, třebaže právě propaganda patřila při realizaci tohoto projektu k hlavním cílům. Frickova nadace měla reálné vyústění, byť pravděpodobně nijak dalekosáhlé. Z výše uvedených možností byla pro vyplácení podpor protektorátním Čechům nejběžnější druhá a třetí situace. Nucené pracovní nasazení za hranicemi protektorátu se do dubna 1944 týkalo přibližně 400 tis. Čechů,¹¹⁵¹ a jak

¹¹⁴⁷ Srov. Martin Veselý, *Sudetská župa jako protiletecký kryt Říše? 1939-1945*, Ústí nad Labem 2011.

¹¹⁴⁸ Verordnungsblatt des Deutschen Staatsministers für Böhmen und Mähren, č. 12, 3. Juni 1944: Erlaß des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren über die Errichtung der „Dr. Wilhelm Frick-Stiftung für bedürftige Protektoratsangehörige“ vom 16. März 1944.

¹¹⁴⁹ MZA, f. Zemský prezident Brno, správa z příkazu říše (1939–1945), k. 50: Der Landespräsident in Mähren, Reichsauftragsverwaltung an die Herren Bezirkshauptmänner – RAV in Mähren, an die Herren Oberbürgermeister – RAV in Brünn, Mähr. Ostrau und Olmütz, Betr. Dr. Wilhelm Frick – Stiftung für bedürftige Protektoratsangehörige. Erstattung von Vorschlägen, 6. April 1944.

¹¹⁵⁰ Tamtéž: Der Minister des Innern, Reichsauftragsverwaltung an den Herrn Landespräsidenten – Reichsauftragsverwaltung in Brünn, Betr. Dr. Wilhelm-Frick-Stiftung für bedürftige Protektoratsangehörige – Überprüfung von Beteiligungsgesuchen, 22. Mai 1944.

¹¹⁵¹ Stanislav Kokoška v této souvislosti uvádí, že při součtu všech nuceně nasazených včetně vězňů z koncentračních táborů či příslušníků nasazených v rámci různých uniformovaných formací se počet pohybuje v rozmezí od 400 do 600 tis. osob. Stanislav Kokoška, Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech druhé světové války (historický úvod), in: *Pracovali pro Třetí říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro válečné hospodářství Třetí říše (1939–1945)*. Edice dokumentů s historickým úvodem Stanislava Kokošky, eds. Zdeňka Kokošková / Jaroslav Pažout / Monika Sedláková, Praha 2011, s. 23.

víme, také úrazovost v průmyslových podnicích se s vývojem války byla čím dál frekventovanější.

Působení Nadace je ovšem třeba chápat především v kontextu disciplinace obyvatelstva, ve spojení poptávky obyvatelstva s nabídkou režimu. Pro nárok na sociální pomoc zde ovšem nebyly ani tolik směřodonné sociální okolnosti, s nimiž se žadatel potýkal, jako především míra společenského a politického přizpůsobení. Uveďme konkrétní příklad: V únoru 1945 úřady zabývaly žádostí osmadvacetileté Ludmily B. z Nové vsi u Uherského Hradiště. Její sociální poměry nebyly dobré. Od května 1944 byla vdovou, protože její manžel povoláním tesař po odjezdu za prací do Německa onemocněl, následně byl hospitalizován s plicní tuberkulózou a po té zemřel v nemocnici v Berlíně. Vdova se starala o dvou a půl leté dítě a splácela hypotéku ve výši 7200 K. Ve prospěch udělení podpory Ludmile B. hovořilo také potvrzení starosty města, že se jedná o počestnou ženu žijící ve spořádaných poměrech.¹¹⁵² Tyto dobré reference také pobídly německého představitele správy z příkazu Říše ke kladnému stanovisku, a sice že doporučuje žádosti vyhovět.

Pátý bod zásad vyplácení podpor z fondu Frickovy nadace splňoval podle úředníků Josef B. z Třebíče. Od září 1939 do října 1941 pracoval jako zámečnický v Berlíně, kde onemocněl a navíc od května 1942 byl veden v evidenci jako tuberkulózní pacient, což mu znemožňovalo vykonávat své dosavadní povolání. Vzhledem k tomu, že byl nemajetný, živil dvě děti ve věku tři roky a šest měsíců a z „politického a policejního hlediska“, jak se vyjádřily kompetentní úřady, neexistovaly o něm žádné pochybnosti, také v jeho případě správní úředník doporučil poskytnutí podpory.¹¹⁵³

Ačkoli motivací žadatelů byla v první řadě sociální potřebnost a její uspokojení, pro udělení podpory byla rozhodující politická „bezproblémovost“. Kontrola nad vyplácenými dávkami je plně zřejmá z podkladů, které úředníci vedli ke každému případu. Sledovala se pověst rodiny a vyžadovalo se vyjádření gestapa, německé bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*) a v neposlední řadě také německého správního úředníka. Bylo by samozřejmě mylné hledat

¹¹⁵² NA, f. ÚŘP, k. 556: Bericht des Bezirkshauptmannes (Leiters der Stadt mit eigenem Statut) – Reichsauftragsverwaltung in Ung. Hradisch zum Antrage der Protektoratsangehörigen Ludmila B., Neudorf bei Ung. Ostra auf Gewährung einer Beihilfe aus der Dr. Wilhelm Frick-Stiftung für bedürftige Protektoratsangehörige [20. 2. 45].

¹¹⁵³ NA, f. ÚŘP, k. 556: Bericht des Bezirkshauptmannes (Leiters der Stadt mit eigenem Statut) – Reichsauftragsverwaltung in in Trebitsch zum Antrage der Protektoratsangehörigen Josef B., geb. am 13. 9. 1915 auf Gewährung einer Beihilfe aus der Dr. Wilhelm Frick-Stiftung für bedürftige Protektoratsangehörige [20. 2. 45].

v pozadí činnosti Frickovy nadace zvláštní pečovatelský záměr okupační správy. Mnohem více to byl další z řady stabilizačních mechanismů sociální péče v protektorátu, u něhož úředníci kalkulovali s přidanou hodnotou v rovině propagandy. I tento aspekt byl nicméně v samém závěru války takřka bezpředmětný.

Populační experti o růstu a kvalitě

Česká demografie, jak zde budu expertní pole i přes jistou nepřesnost nazývat, byla v období okupace pozoruhodně rezponzivní a ve svém myšlení, srovnáváme-li s meziválečným obdobím, také velmi konsekventní. Kontinuita úvah o populaci a národě, kterou je nutné chápat v širším evropském kontextu, se vyznačovala dvěma charakteristickými znaky. Kauzalitu mezi nízkou natalitou a budoucí existencí národa, neboli kvantitativní rovinu problému, kterou sledovala demografická věda v celé industriální Evropě, doprovázela neméně významná rovina „kvality“ populace. Její kořeny se sice nacházely v eugenickém myšlení na samém počátku 20. století, které obvykle považujeme za hnutí usilující o vymýcení sociálních neduhů moderní společnosti, ale ani ve třicátých a čtyřicátých letech snahy o její prosazení výrazně nepolevovaly. Eugenic a sociální genetice jsem se věnovala už v kapitole o politice zdraví, na tomto místě se zaměřím na demografické expertní pole a myšlenkovou korelaci českého a německého prostředí, i když i zde se eugenické východisko řady českých expertů projeví.

„Český populační problém“, kterým čeští experti nejpozději od třicátých let popisovali tíživou demografickou situaci v Československu, nebyl, jak už víme, žádným ojedinělým jevem v Evropě. Jak k soustavně klesající porodnosti v Německu poznamenal populační expert Ernst von Kietzell, životní ztráta tisíců snoubenců, na které ženy čekaly marně doma, snížila jak sňatečnost, tak německou porodnost. V konkrétních číslech, při srovnání období 1910–1914 a 1915–1919, se jednalo o čtyřicetiprocentní úbytek počtu narozených dětí.¹¹⁵⁴ Statistice lidských ztrát z první světové války Německo s převahou vévodilo, protože mělo na kontě 1,8 mil. padlých a 4,2 mil. raněných. Na druhém místě tohoto nešťastného žebříčku byla Francie se 1,3 mil., resp. 2,5 mil. válečných obětí.¹¹⁵⁵ Přetrvávající výzvě, na kterou údajně politická reprezentace Výmarské republiky nedokázala odpovědět, se odhodlaněji postavilo nacistické Německo se svým vystupňovaným populačním paternalismem. Co znamenal v praxi, může

¹¹⁵⁴ Ernst von Kietzell, *Weltkrieg und Bevölkerungspolitik*, München – Berlin 1940, s. 32 a 34.

¹¹⁵⁵ Friedrich Burgdörfer, *Krieg und Bevölkerungsentwicklung*, München – Berlin 1940, s. 13.

napovědět definice obsažená v populární brožuře s výmluvným názvem *Populačněpolitické ABC*, která poprvé vyšla v roce 1940 a dočkala se nejméně osmi vydání. Text zpřístupňoval základní premisy německé populační politiky, kterou v širším smyslu slova definoval jako „zdravotní vedení praktikované na těle národa“.¹¹⁵⁶ Příslib velkých strategií, které měly ovlivnit chování populace, se v praxi promítl zejména do zákonů, které jednak zaváděly nám už známé novomanželské půjčky a jednak rozšiřovaly sociální podporu německých rodin. Veškeré tyto snahy pak probíhaly za důkladného dohledu nad „kvalitativní“ stránkou lidské reprodukce, která ze záležitosti individuální volby, jakou bylo zasnoubení, svatba či porod vytvářel záležitost veřejnou, o které bylo třeba se předem poradit s orgány veřejné správy. Při tom stát mentorsky apeloval na zodpovědnost každého jedince vůči svému národu a vsugerovával dojem, že není důležitější znalosti než rasové a zdravotní předpoklady partnera či partnerky.

V meziválečném Československu sice existoval poměrně obsáhlý diskurz o „vymírání národa“, ale zcela prokazatelně postrádal politickou odezvu v podobě opatření populační politiky. Důvodem nicméně nebylo to, že scházely hlasy poukazující na tento nežádoucí trend. Jak poznamenal renomovaný demograf a statistik Antonín Boháč v roce 1936, příčinou byla nejen depopulace, ale rovněž vystěhovalectví, populární již od poloviny 19. století. Ať už převažovalo jedno nebo druhé, bylo jisté, že „radikální snížení natality, jež hrozí vyústiti v brzké ubývání obyvatelstva, staví nás však před řadu problémů, jež se týkají i kvantity, zejména však kvality obyvatelstva“.¹¹⁵⁷ Boháč, blízký spolupracovník z kruhu kolem T. G. Masaryka a Edvarda Beneše, se nepřikláněl k metodám, které adaptovalo nacistické Německo. „Kvalitou“ rozuměl jak tělesné a duševní vlastnosti, tak složení a rozvrstvení obyvatelstva. U jiných ovšem je zaujetí vývojem v Německu, konkrétně funkční interakcí mezi expertními kruhy a politickými autoritami, mnohem zřetelnější. Rozlišit mezi propopulační politikou demokracie a populační politikou nacionální diktatury je v rovině expertízy přesto leckdy nesnadné.

Český populační diskurz se od třicátých let a zvláště pak za druhé republiky a protektorátu utvářel v reakci na demografický vývoj v Německu. V této souvislosti si renomovaný český geograf, demograf a statistik Jaromír Korčák ještě v roce 1931 kladl lakonickou otázku „Proč

¹¹⁵⁶ Paul Danzer / Hannes Schmalfuß, *Das bevölkerungspolitische ABC*, München – Berlin 1940, s. 15.

¹¹⁵⁷ Antonín Boháč, *Populační problém československý se zřetelem k příštímú vývoji hospodářskému*, Praha 1936, s. 17. K situaci ve dvacátých letech viz Antonín Boháč, *Studie o populaci v Československé republice. Rok 1927*, Praha 1928.

*máme tolik přečeňovat nordického blondýna?*¹¹⁵⁸ Bádání o národnosti, etnicity a vývoji porodnosti, které Korčák podnikl v průběhu dalšího desetiletí, vykryštalizovaly ovšem v tezi o „etnickém vrstvení“. Starobylost „českého národa“ byla podle něj posílena třemi migračními vlnami z oblasti Porýní, které vedle vrstvy staromoravské tvořily další tři nejdůležitější vrstvy etnického profilu „českého národa“. Vlastní Korčákovy závěry jsou dokladem po jistou dobu nepomíjivého okouzlení Německem. Tvrdil totiž, že po etnické stránce je „český národ“ značně příbuzný s německým národem, což předurčuje Čechy k pochopení a spolupráci se svým sousedem. Doslova, že „v etnickém složení našeho národa je však záruka lepší budoucnosti. Kromě Čechů ještě jeden národ v Evropě se vyznačoval od počátku let dvacátých mimořádně rychlým poklesem porodnosti, a to národ německý. U něho však nastal od roku 1934 nečekaný obrat, národní renesance se projevila i v porodnosti. [...] Neschází nám tedy objektivní předpoklady k tomu, abychom následovali skvělého německého příkladu a dovedli zájem jednotlivců uvést v soulad se zájmem národa také v ohledu populačním.“¹¹⁵⁹ Korčák dokázal být politický a byl jím vědomě, jak prokázal již ve spise *Geopolitické základy Československa* z roku 1938.¹¹⁶⁰ Směřoval v něm k tezi, že po státoprávním zániku Rakouska se vyjevuje dějinný smysl Československa v udržení a rozvoji starého pomoravského etnika. Během okupace a po válce až do roku 1946 působil ve Státním úřadu statistickém. V roce 1948 se vrátil na Univerzitu Karlovu, kde se habilitoval a stal profesorem geografie.¹¹⁶¹

„Renesance národa“ měla potkat také Čechy, ale aniž by se zřekli svého etnického profilu. Tato Korčáková teze není nijak nová, protože v tomtéž smyslu se v politické argumentaci vyjadřoval už Emanuel Vajtauer, jak jsem zmínila dříve. Rasový biologismus se zde zcela odchýlil od germanizačního záměru a ukázal, že v pojetí českých exponovaných politických a expertních autorit nepředstavoval ani v nejmenším tutéž cestu. Ideologie národa projektovaná do „národní pospolitosti“ jako etnicky homogenního společenství, zde získávala určitý vědecký podklad. Etnická spřízněnost mezi českým a německým národem a etnická výjimečnost Čechů vytvářela předpoklady pro další rozvíjení myšlenky o přestavbě státu a společnosti a svébytné roli „českého národa“ v „nové Evropě“.

¹¹⁵⁸ Jaromír Korčák, Příspěvek k teorii národnosti, in: *Sociální problémy. Revue pro sociální teorii a praxi*, roč. 1, 1931, s. 188.

¹¹⁵⁹ Jaromír Korčák, *Etnický profil našeho národa*, Praha 1940, s. 35.

¹¹⁶⁰ Jaromír Korčák, *Geopolitické základy Československa. Jeho kmenové oblasti*, Praha 1938.

¹¹⁶¹ Prof. RNDr. Jaromír KORČÁK, Dr.Sc. (*12. 7. 1895 Vrážné, o. Svitavy, † 6. 10. 1989 Praha), dostupné z URL České geografické společnosti: <http://geography.cz/wp-content/uploads/2009/09/korcak-medailon.pdf> [20. 6. 2017].

Jednou z nejvýraznějších osobností studia kvality a kvantity populace byl na konci třicátých let také národohospodář Otto Schmidt. Věnoval se především otázce tzv. „populačního optima“ a propopulačních opatření zejména v Německu po nástupu nacionálních socialistů k moci. Na rozdíl od Antonína Boháče zastával Schmidt v debatách o populačním optimu názor, že nejpodstatnější je proporcionalita kvality obyvatelstva a ostatních ekonomických činitelů. Nedůvěra vůči tradičním ukazatelům populačního vývoje a statistické analýze ho navedla k zájmu o německé řešení populační krize. Jeho bilanční studie publikovaná v roce 1939 pod názvem *Národy na rozcestí*, prezentovala detailní analýzu „německého boje o populaci“ na principu vývoje porodnosti, sňatečnosti a interrupcí. Při bilancování přijaté německé pronatalitní politiky v podobě zákona o zmírnění nezaměstnanosti z roku 1933, jenž měl vyvážit jeden z největších evropských populačních propadů, konstatoval ve shodě s německým prominentním demografem Friedrichem Burgdörferem, že sňatkové půjčky byly spíše méně významnou příčinou zlepšení křivky porodnosti. Zatímco ovšem Burgdörfer spatřoval onu příčinu vzestupu natalitních čísel v návratu důvěry německého národa v jeho budoucnost, o které se nezasadil nikdo jiný, než vláda kancléře Adolfa Hitlera, podle Schmidta byla klíčová otázka, zda „*změní III. Říše ,institucionální pozadí‘ německého národa do té míry, že novomalthusismus, bezprostřední příčina úbytku populace, ztratí v Německu půdu*“.¹¹⁶² Jinými slovy, bylo otázkou, zda a jak rychle neomalthusiánství, hnutí prosazující antikoncepci jako řešení rozporu mezi růstem obyvatelstva a potravinovými, surovinovými a energetickými zdroji, zmizí v propadlišti dějin.

Schmidtovu pozornost poutaly také další skutečnosti, které vyhovovaly momentálnímu mocenskému nastavení v Evropě. Na stránkách *Moderního státu* tak v roce 1939 nadšeně opěvoval Rumunsko maršála Antonescu, spojence Třetí říše. Rumunsko bylo pro něj „zemí budoucnosti“, nejen politicky, ale především populačně. Vysoká porodnost dokazovala jeho „ohromnou biologickou sílu“, proto Schmidt rumunskému národu předpovídal atakování hranice 30 mil. obyvatel nejpozději kolem roku 1960.¹¹⁶³ Jeho predikce se nicméně nikdy nenaplnila.¹¹⁶⁴ Schmidt byl ohledně výzev budoucnosti a v odpovědi na otázku, zda dojde k překonání populační krize, velmi optimistický. Věřil, že Německo a jiné národy na vzestupu ve svém „boji“ zvítězí. Schmidtova projekce vývoje populace v Československu do roku 1960/1965 varovala před poklesem počtu obyvatelstva a žen ve věku plodnosti. Svého

¹¹⁶² Otto Schmidt, *Národy na rozcestí (populační studie)*, Praha 1939 s. 190.

¹¹⁶³ Otto Schmidt, Rumunsko – země budoucnosti, in: *Moderní stát. Revue pro vědy státní*, roč. 12, 1939, s. 162.

¹¹⁶⁴ Viz URL: <http://www.insse.ro/cms/files/publicatii/pliante%20statistice/04-recensamantul%20populatiei.pdf> [19. 11. 2017].

maxima měly podle Schmidta dosáhnout již v roce 1945 a následně nezadržitelně klesat. Přípodobnění vývoje k osudu západních společností měla podle něj na vině početní převaha českého obyvatelstva: „Dnes je zřejmo, že ve směru populačním jsme Slovany více podle jména.“¹¹⁶⁵ Jinak totiž česká společnost následovala osud Francie či Rakouska. Optikou roku 1939 se Evropa podle Schmidta nacházela příznačně na „populačním rozcestí“ a on sám věřil, že má smysl vzít si příklad z Německa a aktivně se vhodnými prostředky zasadit o podobný populační úspěch. Za jedinou správnou cestu považoval vzepření se „*uvolňování společenských vazeb a atomisaci národních celků*“ a naopak „*sevřítí se pevně v národní celek a proti individualismu a sobectví jednotlivců postavití známé německé heslo: ‚Prospěch obecný nad prospěchem soukromým.‘ Je třeba vytvořiti národní jednotu a pospolitost, která spojí duchovními pouty všechny členy naší české větve v nedílný a nerozborný celek*“.¹¹⁶⁶

Schmidtovy příspěvky k tehdejší debatě o populačním růstu lze považovat spolu se studii Marka Weiricha za intelektuálně nejzajímavější. Ve svém tažení proti neomalthusiánství nezůstávali však v žádném případě osamoceni. Demografický statistik Josef Talacko se pohoršoval především nad letitým nezájmem politických autorit o to, zda národ roste, anebo vymírá. „*Růst bílého plémě zpomaluje*“, vyznával se na stránkách *Národní obnovy* v lednu 1939, „*důsledkem neomalthusianismu, mravního rozkladu, rozvratu rodin a morální degenerace – zatímco barevné množství se neomezeně*“.¹¹⁶⁷ Rysy vědeckého rasismu, naivní víru v moderní vědu, sociální racionalitu a plánování, odkrýval Talacko už několik týdnů před začátkem nacistické okupace. V jeho názoru to byla především „kvalita“ populace, která se podle něj soustavně zhoršovala. Čelit tomuto procesu bylo možné pouze reformou podmínek, nastavením nového řádu, který odhlédne od individuálních práv, aby vyšel vstříc národu. Talacko explicitně volal po utužení morálky a novém společenském nastavení, kde „*bude muset být jasně řečeno jakou funkci zde má žena a kde je její místo*“.¹¹⁶⁸ Jeho populační paternalismus se zde vyjevoval v konzervativní a rasistické podobě. Přestavba státu a společnosti se ubírala směrem, po kterém Talacko volal, avšak naplňování konkrétních politických programových bodů, jak jsme viděli výše, bylo s ohledem na zájmy německé správy přinejmenším problematické. Talackovým plánům nenahrávala ani totální válka, ani pracovní povinnost vztahující se na ženy.

¹¹⁶⁵ Otto Schmidt, *Národy na rozcestí*, s. 241.

¹¹⁶⁶ Tamtéž, s. 247.

¹¹⁶⁷ Josef Talacko, *Být či nebýt*, in: *Národní obnova*, roč. III, č. 1, 7. ledna 1939, s. 7.

¹¹⁶⁸ Tamtéž.

K paternalismu se Talacko hlásil také v pozdějších letech, byť jeho studie jsou spíše na bázi čistého pozitivismu. Péče vedoucích činitelů státu o „biologickou podstatu národního těla“ měla jednak povzbudit natalitní křivku a jednak snížit výskyt kojenecké úmrtnosti. Od dvacátých let se také značně prohloubil rozdíl v úmrtnosti manželských a nemanželských dětí, jelikož se u „nelegitimních“ dětí projevovala nedostatečná péče. Talacko z toho vyvozoval, že kdyby kojenecká úmrtnost byla v hodnotách na úrovni Německa, bylo by v Čechách o 130 000 dětí více. Natalita a kojenecká úmrtnost byly spojené nádoby a na tom se shodl s renomovaným lékařem a předsedou Zemského ústředí péče o mládež Jiřím Traplem. S ním rovněž v dubnu 1941 přednášel na členské schůzi Společnosti pro hygienu a sociální lékařství.¹¹⁶⁹ Tehdejší česká demografie byla oborem, kde se stýkali experti nejrozličnějších vědních oborů, věnující se ekonomii, statistice, ale pochopitelně též medicíně. Lékaři zejména v dialogu s národohospodáři a statistiky, k nimž patřil Schmidt i Talacko, vnášeli do debaty odlišné, ale svou interpretací podobné hledisko. V jejich pohledu vyvolávala pochopitelně největší kontroverze právě kojenecká úmrtnost, jejíž vývoj neříkal o českých zemích mnoho dobrého. Ještě v roce 1945 zde zemřelo z 1000 narozených dětí průměrně 110, tedy 11 %. Byly to stejné hodnoty jako v Československu v roce 1931, kdy ovšem v následujících letech kojenecká úmrtnost soustavně klesala. V roce 1940 dosáhla své nejnižší úrovně 95,6 a pak opět stoupala.¹¹⁷⁰ Patrně už jen ze své pozice předsedy musel být Jiří Trapl zastáncem posílení institucionálních struktur, které přicházely do kontaktu s budoucími matkami. V květnu 1939 proto doporučoval, aby se ve veřejném poradenství zcela pominula rovina prevence těhotenství a vynechala se rozprava nad antikoncepčními prostředky, aby se žena od mateřství zbytečně neodrazovala.¹¹⁷¹

Existovala nicméně bazální shoda v názoru, v čem tkví kořeny soudobé populační krize a sympatie k ní měl rovněž Jiří Trapl. Za „mravní“ krizi „českého národa“ byla hlubší krize ekonomická, sociální a především politická. „*Jsem přesvědčen*“, psal ve své studii o řešení populační otázky v roce 1939, „že zvýšení natality v Německu po nastoupení režimu národně-socialistického, nebylo způsobeno jen intenzivní podporou materiální, ale také radikální změnou nálady a celkové životního názoru celého národa.“¹¹⁷² Trapl tak v zásadě opakovl slova Friedricha Burgdörfera o nutnosti příznivého mentálního nastavení celé společnosti,

¹¹⁶⁹ Jiří Trapl / Josef Talacko, *Problém kojenecké úmrtnosti s hlediska lékaře a statistika*, Praha 1941, s. 31–32.

¹¹⁷⁰ Jan Melichar, Jak zachránit naše děti?, in: *Péče o mládež* 26, 1947, č. 3, s. 67.

¹¹⁷¹ Jiří Trapl, Matka zdrojem národního života (Studie k řešení populační otázky), in: *Péče o mládež* 18, 1939, č. 5, s. 125–130.

¹¹⁷² Tamtéž, s. 125.

kteří se projeví právě růstem porodnosti. Vedle nutného znovunabytí víry národa ve své politické doporučil Trapl „převychovat celý národ“ a vštípit mu zásady rodinného života. Nebylo to však možné bez účasti státu, který měl podle něj zajistit levnější bydlení rodinám, půjčky rodinám anulovatelné podle počtu narozených dětí, daňové úlevy otci a jiné formy zvýhodnění, pojištění na „rodičovství“ atd. Naproti tomu, svobodní a bezdětní měli nést větší ekonomické břímě prostřednictvím přírážek k dani. Účast lékaře a jeho expertízy v celém tomto procesu považoval Trapl za klíčovou z toho důvodu, aby „zabráněno bylo bezuzdnému rozmnožování méněcenných“, jak se vyjádřil v roce 1938.¹¹⁷³

Na rozdíl od racionalizace práce či eugenického diskurzu je pro českou demografii za okupace příznačné, že se sice vyvíjela paralelně k německé populační vědě, používala podobný jazyk a argumenty, avšak její působení vyznívalo takřka naprázdno. Její cíle spočívající ve zvýšení natality českého národa nekonvenovaly okupačním úředníkům, proto také nedovolili přijetí žádné legislativní novely, která v tomto směru slibovala jakoukoli nápravu. Přestože se může zdát, že Talackův požadavek na vyslyšení expertních doporučení politickou reprezentací v protektorátu se přinejmenším s ohledem na vznik několika legislativních předpisů naplnilo. Na jasná politická východiska, která nabyly účinnosti, si však populační experti museli počkat až do osvobození. Velká část z nich se o ně také po válce sama zasazovala.

¹¹⁷³ Tamtéž, s. 127.

Závěr

V březnu 1945 předložil Karlu H. Frankovi inspektor Německého státního ministerstva Hanns Blaschek elaborát s názvem Srdce Evropy (*Herzraum Europas*). Otevíral ho téměř prozaickým zamyšlením, jak právě v čase, kdy se z východu i západu přibližuje fronta, si všichni s veškerou naléhavostí uvědomují polohu srdce Evropy. Podle Blascheka jím byly Čechy (*Böhmen*), jak ostatně připomínal jím vzpomenuký památný kámen umístěný několik kilometrů jižně od Plzně.¹¹⁷⁴ Čechy jako prostor v samém centru Evropy prý byly tím, co odjakživa určovalo osud českého národa. Osudovost toho prostoru byla vždy silnější než vůle jakéhokoli člověka a silnější než každá politická koncepce, zdůraznil. Nemyslel ovšem politický projekt protektorátu, jak i mě napoprve napadlo, nýbrž projekt první československé republiky a snažení Edvarda Beneše v emigraci nasměřovat Čechy do „chapadel Moskvy“. Ovšem někdy mezitím se něco stalo: „*V českém národě došlo od té doby k podstatné proměně. Pod německým vedením se dříve uměle a nákladně podněcovaná politická atmosféra vyčistila a vytvořilo se místo pro znovu lačnou vůli k práci a budování.*“, komentoval Blaschek vývoj po 16. březnu 1939.¹¹⁷⁵

S ohledem na obě stanná práva a odvetné akce po atentátu na Reinharda Heydricha můžeme konstatovat, že sebestřednost nacistických úředníků neznala mezí. „Práce“ a „budování“ ovšem nebyla hesla výhradně nacistická a tedy „okupační“ a z pohledu veřejnoprávní sociální politiky ani výhradně účelová. „Podzimní revoluce“ roku 1938 si jistě dávala za úkol „vyčistit“ politickou arénu, ale „revoluce“ to nebyla německá, nýbrž prokazatelně česká. Také v souvislosti se sociální politikou se budovatelský étos prosazoval už za druhé republiky a své neochvějné zastánce měl v českých politických a expertních kruzích. A ani později za nacistické okupace, jakkoli stabilizační úsilí a posilování funkce sociální ochrany měly v daném čase a prostoru zajistit zejména pracovní sílu pro německý válečný průmysl, nebyly efekty „okupační“ sociální politiky z dlouhodobého hlediska výhradně destruktivní, ba spíše a mnohem častěji sociálně ochranné.

Psát dějiny sociální politiky Protektorátu Čechy a Morava je jako přistoupit k rozkopané ulici a snažit se přes příkopy proudících a rozházených vět, slov a čísel pokládat fošny a sbité

¹¹⁷⁴ Blaschek měl patrně na mysli Vrch Melechov (okr. Havlíčkův Brod), který se považoval za střed Evropy už za Rakouska-Uherska.

¹¹⁷⁵ NA, f. NSM, sign. 110-12/137, k. 106, folio 6: Herzraum Europas, von Dr. Hanns Blaschek, Inspekteur des Deutschen Staatsministers für Böhmen und Mähren.

lávky. Bohumil Hrabal takto kdysi popsal svou vlastní zkušenost, proces, během kterého se snažil poskládat vzpomínky na dobrého přítele.¹¹⁷⁶ V mém tématu jde o proces nijak nahodilý a uspěchaný, jakým bylo spisovatelovo rozpomínávání, ale zato podobně nesnadný. Sociální politika ve spojení s nacismem je sama o sobě kontroverzí, kterou někteří badatelé pouze těžko akceptují, protože v extrémních případech mají pochyby o samotné existenci sociální politiky za okupace. Za jejím výzkumem jsem spatřovala mnohem více, než jen napravování této povrchní neznalosti. Šlo mi především o potřebu hledat zdroje českého myšlení a jednání v čase, který velké části společnosti výrazně nepřál, a uvažovat o českých dějinách 20. století v souvislostech. Dějiny nacistické okupace z nich velmi často vypadávají jako období, kterému nemůžeme připojit přívlastek „český“ natož „národní“. Existují tedy zjevně domněnky, že nepatří do českého národního příběhu, protože protektorát byl zkrátka „německý“. Ano, protektorát byl včleněn do říšského území a exekutivní pravomoc zde měl německý okupační aparát. Avšak sociální politika v protektorátu směřovala především k českému obyvatelstvu, její organizace se opírala převážně o český správní aparát, prováděli ji činitelé z řad českých politických a expertních kruhů a zřetelné jsou zde také tvůrčí kroky české politické reprezentace. Díky této rozsáhlé české účasti můžeme také hovořit o českém podílu na utváření legitimacy režimu v protektorátu, kterému záměrně (a myslím, že také opodstatněně) dávám přívlastek „národně socialistický“. Režim v protektorátu prokazatelně obsáhl nejen onu *národní* komponentu, zejména při oddělování národních celků, budování české „národní pospolitosti“ a německého *Volksgemeinschaft*, ale pečovatelským úsilím kladl z velké části důraz na *sociální* aspekty své vlády.

Na předchozích stránkách jsem se zabývala myšlenkovým pozadím a politickou praxí veřejnoprávní sociální politiky. Všechna tři centrální témata – práce, zdraví a rodina, jimž jsem se v tomto textu věnovala, spojovaly charakteristické rysy. Odhlédneme-li od výše zmíněné stabilizační funkce sociální politiky a záměru udržet dělníky a dělnice říšských průmyslových závodů permanentně zdravé a výkonné, jednalo se zvláště o organizační postupy a sdílené mentální horizonty, které definovaly prostor, uvnitř kterého se reálně uskutečňovala protektorátní sociální politika. Za hlavní znak považuji její *rasovou* konstrukci, která představovala nejsilnější diskontinuitní rys české, resp. československé sociální politiky na časové ose od první republiky po lidovou demokracii. Rasismus byl v sociální politice podobně nekompromisní a zničující jako jinde. Pokud se porozhlédneme po nacistické

¹¹⁷⁶ Bohumil Hrabal, *Něžný barbar*, Praha 1990, s. 12.

Evropě, dalo by se říct, že bez rasismu to možná ani nešlo. Ve své nejpříkřejší podobě se projevoval nejen odnímáním jindy nárokových dávek, ale napomohl celkovému pozbytí smyslu a funkce sociální politiky spočívající v předcházení a minimalizaci dopadů sociálních rizik. Židé, romové a také Poláci, všichni dříve československé státní příslušnosti, byli postiženi politikou vyloučení a destrukce velmi silně také v rámci protektorátního systému sociální politiky, tedy takřkajíc v přípravné fázi na destrukci lidské existence samé v plynových komorách koncentračních táborů v nacistické Evropě.

Rasistický charakter sociální politiky v protektorátu není překvapující vzhledem k tomu, do jaké míry byl antisemitismus obsažen v ideologii nacionálního socialismu. Nacistický rasismus a současně také antisemitismus české společnosti, který kritická historiografie prokázala již v souvislosti s obdobím před nacistickou okupací, se po 16. březnu 1939 pomyslně spojoval v jediný stroj poháněný hned několika různě silnými motory. Zásadní zapojení institucí protektorátní správy od nejvyšších po její nejnižší stupně přispívalo k utváření uzavřených národních celků, které byly definovány nejen na bázi národní příslušnosti, ale také na základě rasového původu. „Národní pospolitost“, která byla oním ústředním objektem pečovatelského úsilí protektorátní sociální politiky, byla exkluzivním společenstvím nežidovských Čechů profitujících a z velké části se podílejících na organizaci sociální politiky v protektorátu.

Proces vytváření uzavřených národních celků byl sice intencionální ze strany okupační moci, ale zahájen byl jistě podstatně dříve: v závěru první republiky a zejména pak za republiky druhé. Segregovaná společenství byla ideologickým konceptem. Tváří v tvář národnostní a sociální situaci na počátku okupace, bylo ovšem třeba tento koncept zatlačit do pozadí a využít možností dosavadních funkčních mechanismů systému sociální ochrany. Tento jev, kdy okupační správa upřednostnila sociální prospěch, se neobjevoval zřídka. Ukazoval jednak potřebu udržet kontinuitu sociálních mechanismů z prvorepublikového období a jednak také pružnost aplikační praxe. Oddělená společenství jako princip soužití přetrvávala, ale na systémové úrovni bylo z praktických důvodů možné, ba dokonce žádoucí princip národní segregace v některých případech porušovat. Její dlouhodobé efekty byly ovšem mnohem hlubší. Považuji za ně zejména zcela zásadní redukci národnostního státu na stát národní, tedy stav, který se vytvořil už v letech 1938–1939 a stanovil příhodné podmínky pro pozdější „národní očistu“ a vyhánění Němců bezprostředně po válce.

Dalo by se podotknout něco podobného, co literární historik František Kautman kdysi napsal o Bílé hoře: „*neznamenala takovou pohromu pro češtví, jak se to zpravidla vlasteneckou historiografií zdůrazňovalo*“.¹¹⁷⁷ Protestantské stavy byly sice reprezentovány zejména Čechy, ale rovněž na katolické straně stála řada Čechů, argumentoval Kautman. Příběh o Bílé hoře, který se ostatně v dějepisectví občas užíval pro srovnání s nacistickou okupací, protože se do české paměti vryl podobně výrazně jako Mnichov, může být zajímavým vodítkem. Nepovažuji za přínosné argumentovat v tomto případě rozsahem a intenzitou kolaborace, ale spíše ideologií české „národní pospolitosti“. Český nacionalismus v protektorátu tvořil jakousi záchytnou síť ohroženého češtví, která pomohla českému obyvatelstvu přežít a současně zachovat národní hodnoty, jak velká část historiků zabývajících se nacistickou okupací běžně přijímá. Obvykle však chybí navazující otázka: jaký charakter měl tento český nacionalismus? Žít v uzavřeném národním společenství, které má jasně definovaná společenská pravidla a její členové jasně určené role, stýkat se s úřady, které musely absorbovat jazyk nového právního řádu, jazyk rozlišující mezi židy a nežidy, soustavně přijímat národní impulsy, které počesťovaly či naopak poněmčovaly vše kolem, nemohlo po šesti letech okupace zůstat bez efektu. Váhu nepřikládám pouze německé okupaci, ale rovněž vystupňovanému českému nacionalismu, který se už od roku 1938 významně podílel na budování hranic mezi jednotlivými národními společenstvími a vylučování židů z české společnosti, resp. z českého národa.

Účast českého správního aparátu na protektorátním „socialismu činu“, jak vedoucí Německé pracovní fronty Robert Ley svého času označil sociální politiku v nacistickém Německu, měla pro okupační orgány především praktické důvody. Snažila jsem se je popsat již v kapitole o budování pospolitosti a o institucích a nástrojích sociální politiky. V širším horizontu budování nacistické „nové Evropy“ to byl zvláště princip dozorovací správy, který počítal s maximálním využitím lokálních kapacit. Na místní úrovni spočívaly hlavní výhody navázání této „spolupráce“ především ve snaze jednak vytvořit funkční síť pečovatelských institucí, které, aby dobře pracovaly, musely požívat důvěry obyvatelstva a jednak prostřednictvím těchto aktérů dosáhnout disciplinace obyvatelstva, jehož jazykem úředníci hovořili. Disciplinací mám zde na mysli vytváření obrazu o tom, co protektorát potažmo Říše dokázaly nabídnout svědomitě pracujícím českému dělníkovi, co jim český dělník mohl poskytnout na oplátku. Zainteresování českých institucí bylo pro funkčnost sociální politiky zásadní a

¹¹⁷⁷ František Kautman, *Naděje a úskalí českého nacionalismu: Viktor Dyk v českém politickém životě*. Praha 1992, s. 7.

nenahraditelné. Doprovodným efektem budování tohoto systému bylo prokazatelné osvojení jazyka národního socialismu, jenž pomohl zavést do praxe principy rasově konstruované sociální politiky. Konkrétně se jednalo kupříkladu o posuzování morálních a politických předpokladů pro udělení sociálních příspěvků, pro které neposkytoval potřebné informace nikdo jiný, než místní organizace a správní orgány obsazené českými úředníky.

Motivace Čechů podílet se na realizaci sociální politiky měla řadu důvodů. Vedle tlaku ze strany okupačních orgánů a rozvažování každého z aktérů o individuální svobodě a zdraví sebe a vlastní rodiny, se velmi často objevoval argument angažovat se v těžkých časech národa. Kdesi mezi tím se rýsovaly motivace, které můžeme nazvat *budovatelské* či dokonce *modernizační*. Přestavovat dosavadní sociálně politický systém způsobem, který se o dekádu dříve v čase liberální demokracie jednoduše nedařil, bylo jednou z charakteristických snah fáze přestavby. Projevovala se nejen nápady na razantní zlevnění a zefektivnění veřejnoprávní sociální politiky, ale také nejrůznějšími opatřeními reflektující pokrok vědy. Bylo příznakem doby, že reálné zlevňování v důsledku vysokého pracovního tempa, časté úrazovosti a zavádění nejrůznějších benefitů, nakonec neproběhlo. Nacistická vize konečného vítězství a vystupňovaná válečná výroba způsobily celkové zracionalizování průmyslové výroby a v podstatě také každodenního života obyvatelstva. Tento stav mimo jiné nabídl možnost poměrně širokého angažmá českým technokratům. V nejrůznějších sférách lidské činnosti – od průmyslové výroby, přes systematizace postupů při volbě povolání po vytváření evidence sledující zdraví obyvatelstva – se postupně rýsovaly prvky moderního státního paternalismu, který známe především z poválečného období.

Modernizační zřetel bychom našli také v úpravách sociálního pojištění, zejména v pojištění proti úrazu, bezpečnosti práce a mnohem větším důrazu na profylaktickou medicínu. Přestože protektorátní sociální pojištění nikdy nedosáhlo a vzhledem k svému rasovému nastavení ani nemohlo dosáhnout komplexnosti, jakým bylo poválečné národní pojištění, jeho úpravy zjevně sledovaly rovnostářskou logiku a pomáhaly rozšiřovat řady pojištěnců. Častější pojistná povinnost, zlepšování dávek, přídavky k důchodům či umožnění souběhu důchodu a mzdy jako forma přivýdělku, byť se jednalo o kroky vnucené stoupající inflací a mobilizací pracovních sil, byly požadavky, které liberální demokracie mezi válkami nedokázala realizovat. Programatiku demokratické levice zcela prokazatelně vykradla krajní pravice, aby nabídla zchudlým vrstvám líbivější sociální alternativu reality. Tento osud neměla nepochybně pouze sociální demokracie v Německu. Mimořádně účinný populismus

pravicových politických subjektů, který využíval rasové a národnostní motivy silně rezonoval také v českém prostředí ve fázi přestavby. Jak ukazují na příslušných místech v textu, čeští sociální demokraté se nezdálo snažili pokračovat ve své práci, často také v nových a exponovaných funkcích.

Je evidentní, že v určitý moment existovala mezi českou a německou stranou „shoda“ na podobě přestavby a zavádění jí odpovídajících reforem. Vůle a motivace, které byly východiskem ke konkrétní práci, se na české a německé straně pochopitelně lišily. Opakovaně jsem zdůrazňovala především požadavky válečného průmyslu, které hnaly německé úředníky k realizaci opatření, které měly navýšit pracovní kapacity a souběžně umožnit úpravu sociálně politického systému tak, aby se připodobnila říšskému. Domnívám se, že se tak dělo především z praktických důvodů, aby okupační správa získala dobrý vhled do struktur systému a jeho institucí a posílila svůj dohled. Současně ale také chtěla zvýšit efektivitu sociální politiky – plnění ochranné a pečovatelské funkce ve vztahu ke společenství a minimalizovat dopady války. Tento záměr konvenoval českým politikům a expertům. Naplnit ideál „spokojeného dělníka“, o který v zásadě všem šlo, bylo v čase světové války pochopitelně velmi těžké. Nivelizační tendence, mzdová zvýhodnění, rekreace a další patření ovšem v první řadě nevypovídaly o tom, že by veřejné orgány usilovaly o pravý opak, tj. měly destruktivní záměry. Na udržení vcelku solidní životní úrovně v protektorátu v průběhu nacistické okupace mělo zvláště velký podíl sociální pojištění. Na okraj poznamenávám, že celkové hodnocení životní úrovně obyvatelstva v čase světového válečného konfliktu a probíhajícího holocaustu považuji za krajně problematické. Za jediné opodstatněné srovnání se mi jeví srovnání se situací za první světové války, kdy – jak dobře víme – vládly mnohem svízelnější podmínky.

Jasně od sebe oddělit vliv německých a protektorátních úředníků na směřování systému sociální politiky je poměrně obtížné. Vůle zavádět opatření po vzoru Třetí říše existovala na obou stranách, avšak rozhodným byl především jejich efekt z hlediska národnostní politiky (*Volkstumspolitik*). Velmi dobře tento fakt demonstrují přípravy vládního nařízení pro zavedení novomanželských půjček pro české páry v roce 1940 a reakce německých úředníků. Mentální horizont *Volkstumspolitik* sice měnil svou váhu, ustupoval do pozadí především ve druhé polovině války, kdy protektorátní vláda hrála vcelku marginální roli nejen na veřejnosti, ale také v přípravné legislativní práci, ale přesto zůstával neustále přítomný. Nebyl ovšem nijak rozhodným pro úpravy v sociálním pojištění. Naznačuje to kupříkladu následující citát

z dokumentu, který byl pro vnitřní úřední potřebu okupační správy: „Zde [v oblasti dávek, pozn. aut.] byla již před vznikem protektorátu nutná zlepšení, která se ale připravují teprve nyní z podnětu říšského protektora. Míra zlepšení určí mj. změny životních poměrů.“, konstatovali úředníci Úřadu říšského protektora v listopadu 1939.¹¹⁷⁸ Ovšem byl to především pozdní protektorát, který se vyznačoval získáním absolutní německé převahy v „tvorbě“ sociální politiky v českých zemích a přinesl zásadní reformy zejména úrazového, invalidního a starobního pojištění.

Na rozdíl od národní ideologie nebyl protektorát z hlediska vývoje sociální politiky žádnou revolucí. Naopak, umožnil vcelku plynulou tranzici meziválečného systému na systém poválečný. Veřejnoprávní sociální politika se za okupace poprvé v historii stávala politikou směřovanou k celému národu (třebaže to byl národ povýtce rasově konstruovaný a centralizace sociálně politických institucí neproběhla kompletně) a hledaly se formy, jak zlepšit její zprostředkování českému obyvatelstvu. Participaci a uznání zmiňuje Tim B. Müller jako hlavní Hitlerovy přísliby nespokojeným Němcům.¹¹⁷⁹ Volaly po nich hlasy také v Československu a nejintenzivněji v době, kdy rostly sociální nerovnosti, tedy za hospodářské krize. Jejich naplnění nakonec nenabídky etablované demokratické elity, nýbrž autoritativní režim: Národního souručenství dávalo (alespoň zpočátku) tento národně mobilizační příslib a revalorizace práce a dělnických profesí byla pro početné vrstvy obyvatelstva uspokojivou odpovědí.

Vývoj, který sociální politika zaznamenala v čase nacistické okupace, v žádném případě nenarušil funkční struktury a mechanismy sociální ochrany v českých zemích. A to i přesto, že z hlediska institucionálních a personálních kapacit došlo k řadě omezení v důsledku válečných podmínek a využívání protektorátní prostoty jako opory Německé říše. Tento fakt výrazně přispěl k rychlému zajištění základních sociálních potřeb po osvobození. Vzestup sociálního státu je v celoevropském měřítku nejvýrazněji spjat s vývojem po druhé světové válce.¹¹⁸⁰ Jak ovšem vyplývá z předchozích stránek, období nacistické okupace nebylo v československém případě hraniční mezi budovatelského úsilí na poli sociální bezpečnosti. Zdá se naopak, že bylo její podstatnou součástí a podnětem k dotažení zásadní reformy veřejnoprávního sociálního pojištění do podoby pojištění národního.

¹¹⁷⁸ NA, f. ÚŘP, k. 971: Reichsprotektor für Böhmen und Mähren and den Herrn Gruppenleiter, Betr. Unterlagen über die Sozialpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren – hier – Sozialversicherung, 20. November 1939.

¹¹⁷⁹ Tim B. Müller, *Nach dem Ersten Weltkrieg*, s. 122.

¹¹⁸⁰ Srov. Harmut Kaelble, *Kalter Krieg und Wohlfahrtsstaat. Europa 1945–1989*, Bonn 2011, aj.

Seznam pramenů a literatury

Archivní prameny

Archiv bezpečnostních složek

Sbírka Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Německé soudy

Archiv hlavního města Prahy,

Ústřední sociální ústav hlavního města Prahy

Archiv Národního muzea

Vladislav Klumpar

Archiv Univerzity Karlovy

Akademický senát

Archiv Vítkovice, a. s.

Bundesarchiv, Berlin

DAF – Arbeitswissenschaftliches Institut

Deutscher Gemeindetag

Deutsches Staatsministerium für Böhmen und Mähren

Parteikanzlei

Rechnungshof des Deutschen Reiches

Reichsarbeitsministerium

Reichsfinanzministerium

Reichsjustizministerium Generalakten

Reichskanzlei

Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstum

Reichsministerium des Innern

Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion

Moravský zemský archiv v Brně

Říšský protektor v Čechách a na Moravě, služebna pro Moravu, Brno (1939–1945)

Oberlandrát Brno

Zemský prezident Brno, správa z příkazu říše (1939–1945)

Národní archiv, Praha

Úřad říšského protektora (1005)

Úřad říšského protektora (AMV 114)

Státní tajemník u říšského protektora (AMV 109)

Německé státní ministerstvo (AMV 110)

Předsednictvo ministerské rady

Národní souručenství

Ministerstvo sociální péče

Ministerstvo sociální a zdravotní správy

Zemské ústředí péče o mládež
Policejní ředitelství Praha II. – stanice a komisariáty, Malá Strana
Ústav lidské práce
Česká sociální pomoc
Ministerstvo hospodářství a práce
Národní ústředí sociální a zdravotní péče, 1938–1944
Německá zdravotní komora
Nacionálněsocialistická péče o blaho lidu – místní skupina Praha

Institut für Zeitgeschichte, München
Protektorat I, V a IX

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin
A Catalog of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives, 1920–1945
Referat 117 Prag (Aktenverzeichnis der früheren Deutschen Gesandtschaft Prag (1918-1940)
Referat 117 Pressburg (Akten der Deutschen Gesandtschaft Pressburg)
Referat 117 – Aussonderungsverzeichnis Prag

Státní oblastní archiv Litoměřice
Úřad vládního prezidenta
Říšské místodržitelství Liberec

Státní oblastní archiv v Plzni
Škodovy závody

Státní okresní archiv ve Zlíně
Baťa, a. s.

Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů
Národní odborová ústředna zaměstnanecká

Periodika

Árijský boj: Ústřední list Protižidovské ligy, 1940
Časopis českých lékařů. Orgán českého lékařstva, 1939–1945
Časopis porodních asistentek, 1927–1938
Čechoslovák, 1940
Česká nemocnice. Časopis věnovaný nemocnicím, všem humánním a zdravotním ústavům, sociálně zdravotním institucím atd., 1940–1942
Gesundheitsführung. Ziel und Weg, 1939–1944
Grafik, 1944
Kovodělník. Orgán Národní odborové ústředny zaměstnanecké pro Hlavní skupinu dělnictva v kovoprůmyslu, 1942–1943
Moderní stát. Revue pro vědy státní, 1933–1944
Monatshefte für NS-Sozialpolitik, 1938–1943
Národní obnova, 1939
Národní práce, 1940

Národní práce. Ústřední deník Národní odborové ústředny zaměstnanecké, 1941
Naše doba. Revue pro věd, umění a život sociální, 1938–1946
Nedělní Lidové listy, 1938
Nová práce. Rozhledy technicko-hospodářské, pro správu a techniku, vědeckou organizaci, technickou a sociální politiku, techniku domácnosti, techniku hygieny, 1938–1943
Organizace, 1941
Péče o mládež, 1939–1949
Pojistný obzor, 1937–1944
Práce a hospodářství. Měsíčník pro hospodářství a politiku, 1940–1942
Přítomnost, 1925
Rodiče a škola. Čtrnáctideník rodičovských sdružení pro rodiče a školu, 1940–1945
Sociální problémy. Revue pro sociální teorii a praxi, 1931–1935, 1937
Sociální reforma. Orgán československého ústředí nemocenských pojišťoven, 1939–1944
Sociální snahy. List soukromých úředníků a zřízců věnovaný otázkám sociální péče, 1939
Úřední list Protektorátu Čechy a Morava, 1940
Věstník českých lékařů. List pro hájení sociálních zájmů lékařských, 1941–1942
Věstník nařízení Reichsprotektora in Böhmen und Mähren, 1939–1945
Věstník ústřední jednoty porodních asistentek v Československé republice, 1946–1949
Věstník Ústřední sociální pojišťovny, 1939–1944
Žena v povolání. Orgán Národní odborové ústředny zaměstnanecké pro ženy pracující ve výslovně ženských povoláních, 1943–1945

Příručky

Pohyb obyvatelstva: Sňatky, porody, úmrtí a příčiny smrti v zemi české a moravskoslezské bez pohraničí, Praha 1940, Praha 1948 a Praha 1949.

Příruční slovník jazyka českého, díl IV., Praha 1941–1943.

Příruční slovník jazyka českého, díl V., Praha 1948–1951.

Sčítání lidu v republice československé z dne 1. prosince 1930, díl II: *Povolání obyvatelstva, část 3: Povolání a sociální rozvrstvení obyvatelstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání*, Praha 1935.

Sčítání lidu v republice československé z dne 1. prosince 1930, díl II: *Povolání obyvatelstva, část 3: Povolání a sociální rozvrstvení obyvatelstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání*, Praha 1935.

Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava, Praha 1948.

Statistisches Jahrbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren, Prag 1940, 1942, 1943 a 1944.

Štverák František, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992): Základní informace o ústředních orgánech a bibliografické údaje o vedoucích představitelích stran*, Praha 2010.

Zdravotnická ročenka Protektorátu Čechy a Morava, roč. XI, Praha 1938 a 1939–1940.

Edice

Čelovský Bořijov, *So oder so: řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945*, Šenov u Ostravy 2002

Die faschistische Okkupationspolitik in Frankreich (1940-1944). Dokumenten und Einleitung von Ludwig Nestler. Unter Mitarbeit von Friedel Schulz, Berlin 1990.

Chtěli nás vyhubit, Praha 1961.

Otáhalová Libuše / Červinková Milada (eds.), *Dokumenty z historie československé politiky 1939-1943*, díl 1, Praha 1966.

Deníky a memoáry

Černý Václav, *Paměti, díl II: 1938-1945, Křik Koruny české: náš kulturní odboj za války*, Brno 1992.

Dennler Wilhelm, *Die böhmische Passion*, Freiburg 1953.

Havelka Jiří, *Dvojitý život: Vzpomínky protektorátního ministra*, ed. Robert Kvaček / Josef Tomeš a kol., Praha 2015.

Charvát Josef, *Deník profesora Josefa Charváta z roku 1945*, eds. Marie Bahenská, Hana Barvíková, Praha 2014.

Tobolka Zdeněk Václav, *Můj deník z první světové války*, Praha 2008.

Tištěné prameny

Bargel Richard, *Neue deutsche Sozialpolitik. Ein Bericht über Grundgedanken, Aufbau und Leistungen*, Berlin 1944.

Bartoš Ant., *Než bude pozdě: Co s dětmi po obrně*, Praha 1939.

Beneš Edvard, *Demokracie dnes a zítra*, Praha 1947.

Berounský Stanislav (ed.), *Stavovská myšlenka: I. sborník statí*, Praha 1936.

Berounský Stanislav, *Střední stav v dnešní společnosti*, Praha 1940.

Best Werner, *Grundlage einer deutschen Grossraum-Verwaltung*, in: *Festgabe für Heinrich Himmer*, Darmstadt 1941.

Bláha František, *Medicína na scestí*, Praha 1946.

Boháč Antonín, *Populační problém československý se zřetelem k příštímu vývoji hospodářskému*, Praha 1936.

Boháč Antonín, *Studie o populaci v Československé republice. Rok 1927*, Praha 1928.

Bohumil Stašek, *Nový hospodářský řád křesťanský: zásady a obsah nového křesťanského hospodářského řádu*, Praha 1937.

Břeský Eduard, *Boj proti sociálním chorobám a sociální pojištění*, Praha 1939.

Břeský Eduard, *Jak hodnotit jednotlivé skupiny chorob v sociálním pojištění*, Praha 1937.

Břeský Eduard, *Zdravotně sociální péče ve svých vztazích k sociálnímu pojištění*, Praha 1941.

Burgdörfer Friedrich, *Krieg und Bevölkerungsentwicklung*, München – Berlin 1940.

Czech Ludwig, *Public Health in Czechoslovakia*, Prague 1938.

Danzer Paul / Schmalfuß Hannes, *Das bevölkerungspolitische ABC*, München – Berlin 1940.

Doležal Jan, *Věda o práci. (Podle zápisů z přednášek)*, Praha 1947.

Doplňkový sešit pozměňující ustanovení pro dělníky a v obchodě, vánoční a novoroční odměny za rok 1941, Praha 1941.

Dorazil Otakar, *Čs. Červený kříž*, Praha 1929.

Dvacet let Ústřední sociální pojišťovny, Praha 1946.

Gajda Rudolf, *Stavovská demokracie: úvahy o mravní a hmotné stavbě státu: analyza zla: rozkladná sobectí: stavovský stát: usměrněná sobectví: potření krise: praktický postup*, Praha 1933.

- Gesundheitsfürsorge für die Familie. Sonderausgabe der Fortschritte der Gesundheitsfürsorge*, 1932.
- Guillerbaud Claude William, *The Social Policy of Nazi Germany*, Cambridge 1942 (reprint New York 1971).
- Havel Otakar, *Zkouška české životaschopnosti*, Praha 1941.
- Havlena František, *Pracovní výchovou k blahobytu*, Praha 1940.
- Hlavatý Antonín, *Úrazové pojištění dělnické (praktická příručka)*, Praha 1924.
- Hokeš Emil Svozil, *Sociální a zdravotní péče v podniku*, Praha 1944.
- Hrachovina Václav, *Kurs první pomoci*. Brno 1940.
- Charvát Josef, *Vývoj lékařství v poslední válce*, Praha 1947.
- Jak zlevnit a zlepšit sociální pojištění se zvláštním zřetelem na pojištění dělnické a úrazové (Soubor prací poctěných cenami v soutěži vypsané VI. odborem MAP roku 1931 na stejnojmenné téma)*, Praha 1932.
- Kietzell Ernst von, *Weltkrieg und Bevölkerungspolitik*, München – Berlin 1940.
- Klíma Jaroslav, *Naše veřejné zdravotnictví*, Praha 1941.
- Kliš Alfons, *Úrazové pojištění a jeho výhody*, Praha 1938.
- Klumpar Vladislav, *Sociální pojištění v době krise*, Praha 1933.
- Klumpar Vladislav, *Sociální pojištění. Přehledný výklad o dosahu a významu zákona o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří a jeho nákladech s úplným textem zákona*, Praha 1925.
- Korčák Jaromír, *Etnický profil našeho národa*, Praha 1940.
- Korčák Jaromír, *Geopolitické základy Československa. Jeho kmenové oblasti*, Praha 1938.
- Korčák Jaromír, *Populace. Bohumil Sekla, Růst národa. Svazky úvah a studií, č. 11*, Praha 1940, in: *Statistische Rundschau. Zeitschrift für statistische Theorie und Praxis*. Hrsg. Vom Statistischen Zentralamt, roč. 21, Prag 1940, s. 128.
- Kuba Oldřich, *Bud' – anebo! Pohled na českou skutečnost*, Praha 1943.
- Kutnar František, *Generace Brázdy*, vyd. Josef Hanzal / Josef Tlapák, Praha 1992.
- Ley Robert, *Unser Sozialismus – der Hass der Welt*, Berlin 1940.
- Lukášová Emilie, *Otázka potomstva – otázkou národního bytí. (Problémy populační s hlediska lékařského)*, Praha 1939 (poválečný reprint František Pachner, *Otázka potomstva – otázkou národního bytí. (Problémy populační s hlediska lékařského)*, Brno 1946).
- Macek Josef, *Základy sociální politiky*, Praha 1925.
- Magnus Erna, *Social Insurance in Nazi-Controlled Countries*, in: *Political Science Quarterly*, č. 3, 1944, s. 388–419.
- Machotka Otakar, *K sociologii rodiny. Příspěvek k metodám empirické sociologie*, Praha 1932.
- Machotka Otakar, *Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze*, Praha 1936.
- Malý Rudolf, *Kříž nad Evropou, revoluce dvacátého století*, Praha 1935.
- Masaryk Tomáš G., *Jak pracovat?*, Praha 1939.
- Melichar O., *Pensijní pojištění soukromých zaměstnanců ve vyšších službách*, Praha 1943.
- Mertl Jan, *Z dějin politického myšlení*, Praha 1943.
- Mládek Arnošt, *Srdce ve zdraví a nemoci. Přehled nauky o srdci pro laiky*. Praha 1940.
- Nečas Jaromír, *20 let sociální péče v Československé republice*, Praha 1938.
- Nečas Jaromír, *Nezaměstnanost a podpůrná péče v Československu*, Praha 1938.
- Nečas Jaromír, *O sociálním pojištění a jeho významu. Projev na sjezdu Ústředního svazu nemocenských pojištěných dne 23. května 1937*, Praha [1937].
- Nemocenské pojištění jinde a u nás. Cyklus debatních večerů, pořádaný sociálně-lékařským sborem mladé generace lékařů při Ú. J. Čsl.*, Praha 1934.

- Nepustil Bohumil, *Stát pečuje o zdraví. Obraz práce a snah ministerstva zdravotnictví*, Praha 1948.
- O provádění sociálního pojištění u nás. Rozhovor ve schůzích Sociálního ústavu ČSR ve dnech 3. a 24. února a 3. a 10. března 1927*, Praha 1927.
- Ostrčil Ant., *Zdravověda a životospráva ženy*, Praha 1940.
- Otásek Petr, *Nebezpečí pádu do výtahových šachet*, Praha 1941.
- Otásek Petr, *Ochrana před úrazem v lomech*, Praha 1940.
- Otásek Petr, *Svaňuj bezpečně*, Praha 1942.
- Otásek Petr, *Zabraňte úrazům! Úrazová zábrana v podnicích průmyslových a živnostenských*, Praha 1944.
- Pachner František / Bébr Richard, *Učebnice pro porodní asistentky*, Praha 1932.
- Péče o duševně úchylné a pomocné školství. Nákladem Spolku pro slabomyslné v Praze*, Praha 1941.
- Pelc Hynek, *Zdravotní stav obyvatelstva Československé republiky v jejím prvním desetiletí*, Praha 1929.
- Plamínková Františka, *O právu vdaných žen na výdělečnou práci*, Praha 1934.
- Po pěti letech 1939–1944*, Praha 1944.
- Polák František, *Sociální politika Československa*, Praha 1927.
- Riehl Wilhelm Heinrich, *Die deutsche Arbeit*, Stuttgart 1861.
- Richard Bargel, *Neue deutsche Sozialpolitik: Ein Bericht über Grundgedanken, Aufbau und*
- Růžička Vladislav, *Biologické základy eugeniky*, Praha 1923.
- Sekla Bohumil, *Dědičné zdraví*, Praha 1941.
- Sekla Bohumil, *Růst národa*, Praha 1940.
- Seldte Franz, *Sozialpolitik im Dritten Reich, 1933–1938*, München – Berlin 1939.
- Schmidt Otto, *Národy na rozcestí (populační studie)*, Praha 1939.
- Schönbaum Emil, *Současný stav sociálního pojištění v Československu*, Praha 1934.
- Schulz Heinrich, *Sozialpolitik im neuen Deutschland*, Berlin 1941.
- Skála Jakub, *Bud' strážcem svého zdraví*, Praha 1941.
- Skoch Josef, *Mezinárodní organizace práce a Československo. Genese Mezinárodní organizace práce, její působení a účast Československa na jejím díle*, Praha 1928.
- Sobota Emil, *Co to byl protektorát*, Praha 1946.
- Srnka Jiří, *Nemocenské pojištění protektorátních příslušníků v Říši*, Praha 1943.
- Stanovisko Úrazové pojišťovny dělnické pro Čechy v Praze k chystané reformě úrazového pojištění dělnického*, Praha 1926.
- Šíma Jaroslav, *Práce, společnost a kultura*, Praha 1944 (zvláštní otisk Práce a hospodářství).
- Šrámek Karel, *Sociální pojištění v Německu*, Praha 1939.
- Trapl Jiří / Talacko Josef, *Problém kojenecké úmrtnosti s hlediska lékaře a statistika*, Praha 1941.
- Trnka František, *K reformě úrazového pojištění dělnického. Náměty pro novelisaci úrazového zákona, rozbor unifikace*, Praha 1932.
- Vajtauer Emanuel, *Český mythos. Co nám lhaly dějiny*, Praha 1943.
- Vajtauer Emanuel, *Jak po Mnichovu. Můžeme jít s Německem?* Praha 1939.
- Včelák Jan, *Něco málo o tuberkulóze*. Praha 1940.
- Veselá Jarmila, *Sterilisace: problém populační, sociální a kriminální politiky*, Praha 1938.
- Weirich Marko, *Mzda a rodina. O takzvané rodinné mzdě*, Praha 1938.
- Weirich Marko, *O českou kolébku*, Praha 1940.
- Weirich Marko, *Základy stavovství*, Praha 1940.
- Za svobodu do nové Československé republiky*, Praha 1946.
- Zpráva Čs. červeného kříže 1937*, Praha 1938.

Zpráva o činnosti Národního ústředí sociální a zdravotní péče, od 1. IX. – 31. XII. 1939, Praha 1940.

Sekundární literatura

- „Nepřichází-li práce k Tobě,, Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech = „Kommt die Arbeit nicht zu Dir“ *Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten*, Praha 2003.
- Aly Götz, Die Wohlfühl-Diktatur, in: *Der Spiegel*, č. 10, 2005, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-39613406.html> [20-7-2017].
- Aly Götz, Hitlerův národní stát: Loupení, rasová válka a nacionální socialismus, Praha 2007.
- Andersen William D., The German Removal of the Danish Cabinet in 1943, in: *Scandinavian Studies*, roč. 49, 1977, č. 4, s. 439–451.
- Bahenská Marie / Heczková Libuše / Musilová Dana, *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*, Praha 2010.
- Bajohr Frank / Wildt Michael (Hrsg.), *Volksgemeinschaft: Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, Frankfurt am M. 2009.
- Balcar Jaromír / Kučera Jaroslav, *Von der „Rüstkammer des Reiches“ zum „Maschinenwerk“ des Sozialismus. Wirtschaftslenkung in Böhmen und Mähren 1938 bis 1953*, Oldenbourg 2013.
- Balcar Jaromír, *Panzer für Hitler – Traktoren für Stalin. Großunternehmen in Böhmen und Mähren 1938-1950*, München 2014.
- Becker Steffen, *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“: Die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Bohmen und Mahren“ und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*. Tato disertace byla zveřejněna prostřednictvím berlínského internetového nakladatelství Dissertation.de v roce 2005 (www.dissertation.de).
- Béland Daniel / Lecours André, *Nationalism and Social Policy. The Policy of Territorial Solidarity*, New York 2008.
- Béland Daniel / Lecours André, Sub-state nationalism and the welfare state: Québec and Canadian federalism, in: *Nations and Nationalism*, roč. 12, 2006, č. 1, s. 77–96.
- Belling Vojtěch, *Stát nebo stav? Univerzalismus Othmara Spanna v kontextu meziválečných korporativistických ideologií v Německu a Rakousku*, Brno 2015.
- Benda Jan, *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*, Praha 2013.
- Bennett Rab, *Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*, New York 1999.
- Benz Wolfgang / Distel Barbara (Hrsg.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlin 1998.
- Benz Wolfgang, Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, roč. 16, 1968, sešit 4, s. 317–346.
- Bock Gisela, Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch Claudia Koonz, in: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 15, 1989, s. 563–579.
- Bock Gisela, Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization and the State, in: *Signs. Journal of Women in Culture and Society*, roč. 8, č. 3, 1983, s. 400–421.
- Boyer Christoph, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918-1938)*, München 1999

- Brandes Detlef, „Umvolkung, Umsiedlung rassische Bestandsaufnahme“. NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern, München 2012.
- Brandes Detlef, *Cesta k vyhnání 1938-1945: plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*, Praha 2002.
- Brandes Detlef, *Češi pod německým protektorátem: okupační politika, kolaborace a odboj 1939-1945*, Praha 2000.
- Brandes Detlef, Vyčkávání, aktivismus, zrada. Obraz kolaborace v „Protektorátu Čechy a Morava“ v české historiografii od roku 1989, in: *Diktatura – válka – vyhnání. Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen / Roman Holec / Jiří Pešek, Praha 2007, s. 91–137.
- Broklová Eva, Politický nebo etnický národ?, in: *Český časopis historický*, roč. 100, 2002, č. 2, s. 379–394.
- Browning Christopher R. / Siegelbaum Lewis H., Systémové předpoklady sociálního inženýrství: Stalinistické schéma identifikace a nacistický koncept Volksgemeinschaft, in: *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, eds. Michael Geyer / Sheila Fitzpatrick, Praha 2012, s. 311–356.
- Brubaker Rogers, Rethinking nationalhood: Nation as institutionalized form, practical category, contingent event, in: *Contention*, roč. 4, 1994, č. 1, s. 3–14.
- Brunner Otto / Conze Werner / Koselleck Reinhart (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. 2: E-G, Stuttgart 1975.
- Brunner Otto / Conze Werner / Koselleck Reinhart (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd 1: A-D, Stuttgart 1979.
- Bryant Chad, *Praha v černém: Nacistická vláda a český nacionalismus*, Praha 2012.
- Buddrus Michael, *Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationasozialistische Jugendpolitik*, Bd. I u. II, München 2003.
- Bugge Peter, Czech Democracy 1918–1938 – Paragon or Parody?, in: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, roč. 47, č. 1, 2006, s. 3–28.
- Buggeln Marc / Wildt Michael (eds.), *Arbeit im Nationalsozialismus*, Berlin 2014.
- Burchell Graham / Gordon Colin / Miller Peter (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, London 1991.
- Burrin Philippe, *Living with Defeat. France under the German Occupation, 1940-44*, London – Sydney – Auckland 1996.
- Busck Steen / Poulsen Henning (eds.), *Dějiny Dánska*, Praha 2007.
- Cajthaml Petr, Jarmila Veselá - první docentka Právnické fakulty UK, in: *IFORUM. Časopis Univerzity Karlovy*, publikováno 18. 11. 2013, dostupné z URL: <http://iforum.cuni.cz/IFORUM-14852.html> [18. 6. 2017].
- Case Holly, *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*, Stanford – California 2009.
- Cebe Jan, *Spolkový život českých novinářů v letech 1945-1948*, Karolinum 2015.
- Collier Stephen J. *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*, Princeton 2011.
- Collier Stephen J., Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond „Governmentality“, in: *Theory, Culture & Society*, roč. 26, č. 6, 2009, s. 78–108.
- Connelly John, Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice, in: *Central European History*, roč. 32, 1999, č. 1, s. 1–33.
- Connelly John, The Uses of Volksgemeinschaft: Letters to the NSDAP Kreisleitung Eisenach, 1939–1940, in: *The Journal of Modern History*, roč. 68, 1996, č. 4, s. 899–930.

- Conway Martin / Romijn Peter (eds.), *The War on Legitimacy in Politics and Culture 1936–1946*, Oxford – New York 2008.
- Čapka František, *Odbory v českých zemích v letech 1918–1945*, Brno 2008.
- Čapková Kateřina / Frankl Michal, *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938*, Praha – Litomyšl 2008.
- Čechurová Jana, Sociální programy politické reprezentace českých buržoazních kruhů po vzniku Československa, in: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica. Pocta prof. Zdeňku Jindrovi k sedmdesátým narozením*, Praha 2003, s. 117–123.
- Čelovský Bořivoj, *Germanisierung und Genozid: Hitlers Endlösung der tschechischen Frage – deutsche Dokumente 1933–1945*, Brno 2005.
- Deyl Zdeněk, *Kolektivní smlouvy v Československu, 1918–1938*, Praha 1987.
- Deyl Zdeněk, *Sociální vývoj Československa, 1918–1938*, Praha 1985.
- Dickinson Edward Ross, Biopolitics, Fascism, Democracy: Some Reflections on Our Discourse about „Modernity“, in: *Central European History*, roč. 37, č. 1, 2004, s. 1–48.
- Długoborski Waclaw, Eileitung: Faschismus, Besatzung und sozialer Wandel. Fragestellung und Typologie, in: *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder*, Hrsg. Waclaw Długoborski, Göttingen 1981, s. 11–61.
- Eßbach Wolfgang / Fischer Joachim / Lethen Helmuth (Hrsg.), *Plessners „Grenzen der Gemeinschaft“. Eine Debatte*, Frankfurt am M. 2002.
- Feinberg Melissa, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*, Pittsburgh 2006.
- Ferro Marc, *Dějiny Francie*, Praha 2006.
- Foucault Michel, *Je třeba bránit společnost. Kurs na Collège de France 1975–1976*, Praha 2005.
- Frankl Michal / Szabó Miloslav, *Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurz loajality a vznik Československa*, Praha 2015.
- Frankl Michal, Židé přes palubu: Konstrukce „židovské otázky“ za druhé republiky, in: *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 3, 2009, s. 37–39.
- Frei Norbert, *Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945*, München 1987.
- Frei Norbert, *Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit*, München 1991.
- Frerich Johannes / Frey Martin, *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland, Bd. 1: Von der vorindustriellen Zeit bis zum Ende des Dritten Reiches*, München – Wien 1996.
- Fritzsche Peter A., *Life and Death in the Third Reich*, Cambridge 2008.
- Frommer Benjamin, *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010.
- Gebhart Jan / Kuklík Jan, *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha – Litomyšl 2004.
- Gebhart Jan / Kuklík Jan, Počátky Národního souručenství v roce 1939, in: *Český časopis historický*, č. 3, 1993, roč. 91, s. 417–439.
- Gebhart Jan / Kuklík Jan, *Velké dějiny zemí Koruny české*, Svazek XV. a, b: 1938–1945, Praha – Litomyšl 2007.
- Geyer Martin H., Soziale Sicherheit und wirtschaftliche Fortschritt: Überlegungen zum Verhältnis von Arbeitsideologie und Sozialpolitik im „Dritten Reich“, in: *Geschichte*
- Gilmour John / Stephenson Jill (eds.), *Hitler's Scandinavian Legacy. The Consequences of the German Invasion for the Scandinavian Countries, Then and Now*, London – New Delhi – New York – Sydney 2014.
- Grunberger Richard, *A Social History of the Third Reich*, London 1971.

- Hachtmann Rüdiger, *Das Wirtschaftsimperium der Deutschen Arbeitsfront 1933–1945*, Göttingen 2012.
- Hammerschmidt Peter, *Die Wohlfahrtsverbände im NS-Staat: die NSV und die konfessionellen Verbände Caritas und Innere Mission im Gefüge der Wohlfahrtspflege des Nationalsozialismus*, Opladen 1999.
- Hana Mášová / Eva Křížová / Petr Svobodný (eds.), *České zdravotnictví. Vize a skutečnost složité peripetie od plánů k realizaci*, Praha 2005.
- Havelka Miloš, *Ideje – Dějiny – Společnost: Studie k historické sociologii vědění*, Brno 2010
- Havlíková Jana et al., *Im Totaleinsatz: Zwangsarbeit der tschechischen Bevölkerung für das Dritte Reich: [Katalog zur Ausstellung] = Totálně nasazení: nucená práce českého obyvatelstva pro Třetí říši: [katalog výstavy]*, Prag 2008.
- Heinc Zdeněk / Kounovský Josef / Baumruk Vlastimil, *Vyznamenání z doby nesvobody 1939–1945*, Praha 1999.
- Heinemann Isabel, „Rasse, Siedlung, deutsches Blut“ Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas, Göttingen 2013.
- Herbert Ulrich, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*, Bonn 1996.
- Herbert Ulrich, *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin 1986.
- Hirschfeld Gerhard, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940–1945*, München 1995.
- Höfler-Waag Martin, *Die Arbeits- und Leistungsmedizin im Nationalsozialismus von 1939–1945*, Husum 1994.
- Horský Jan / Seligová Markéta, *Rodina našich předků*, Praha 1996.
- Horst Han van der, *Dějiny Nizozemska*, Praha 2002.
- Hoskovcová Simona / Hoskovec Jiří / Heller Daniel, *Dějiny české a slovenské psychologie*, Praha 2016.
- Houser Jaroslav, Die nazistische Ideologie und die Sozial Politik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei, in: *Anzeiger der phil.-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* č. 1, 1967, sv. 8, s. 174–193.
- Houser Jaroslav, Die nazistische Ideologie und die Sozialpolitik zur Zeit der Okkupation der Tschechoslowakei, in: *Marxistische Beiträge zur Rechtsgeschichte. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt-Universität zu Berlin*, Berlin 1968, s. 174–193.
- Houser Jaroslav, *Vývoj hornického pojištění. K bojům našich horníků za kapitalismu*, Praha 1960.
- Houser Jaroslav, *Vývoj sociální správy za předmnichovské republiky*, Praha 1968.
- Child Clifton J., The political structure of Hitlers Europe, in: *Hitlers Europe*, ed. Arnold and Veronica Toynbee, London – New York – Toronto 1954, s. 11–153.
- Jackson Julian, *Francie v temných letech 1940–1944*, Praha 2001.
- Jakoubek Marek (ed.), *Teorie etnicity. Čítanka textů*, Praha 2016.
- Janko Jan / Těšínská Emilie (eds.), *Technokracie v českých zemích (1900–1950)*, Praha 1999.
- Jaroslav Houser, Fašistická „sociální“ politika v době okupace, in: *Právně historické studie*, č. 8, 1963, s. 113–167.
- Jelínek Tomáš, *Pojišťovny ve službách hákového kříže: Prosazování německých zájmů v protektorátním pojišťovnictví, arizace pojistek a mezinárodní odškodňování*, Praha 2015.
- Jenkins Richard, *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, London 2008.
- Jeřábková Ludmila / Salemanová Miluše, *Vývoj důchodového zabezpečení v ČSSR (1930–1956)*, Praha 1965.
- Kaelble Harmut, *Kalter Krieg und Wohlfahrtsstaat. Europa 1945–1989*, Bonn 2011.

- Kalinová Lenka, *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*, Praha 2004.
- Kárník Zdeněk, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, díl I: *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2000.
- Kárník Zdeněk, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, díl II: *Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*, Praha 2002.
- Kárný Miroslav / Milotová Jaroslava / Kárná Margita (eds.), *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha 1991.
- Kárný Miroslav, „Konečné řešení“. *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*, Praha 1991.
- Kárný Miroslav, K otázce sociální demagogie v Heydrichově protektorátní politice, in: *Slezský sborník*, roč. 82, č. 1, 1984, s. 1–22.
- Kater Michael H., *Frauen in der NS-Bewegung*, in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, roč. 31, 1983, sešit 2, s. 202–241.
- Kautman František, *Naděje a úskalí českého nacionalismu: Viktor Dyk v českém politickém životě*, Praha 1992.
- Kazimierz Wyka, *The Excluded Economy*, in: *The Unplanned Society. Poland During and After Communism*, ed. Janine R. Wedel, New York 1992, s. 23–61.
- Kershaw Ian, „Volksgemeinschaft“. *Potenzial und Grenzen eines neuen Forschungskonzepts*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2011, č. 1. s. 1–17.
- King Jeremy, *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*, Princeton – Oxford 2005.
- Klečacký Martin / Vašek Richard (eds.), *Česká politická pravice v letech 1938–1945*, Praha 2017.
- Kokoška Stanislav, *Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti*, in: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2, 2010, s. 9–30.
- Kokošková Zdeňka / Pažout Jaroslav / Sedláková Monika (eds.), *Pracovali pro Třetí říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro válečné hospodářství Třetí říše (1939–1945). Edice dokumentů*, Praha 2011.
- Kol. autorů, *Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945*, Praha 1961
- Koll Johannes, *Arthur Seyß-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940–1945)*, Wien – Köln – Weimar 2015.
- Konrád Ota, *Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918–1945*, Praha 2011.
- Koonz Claudia, *Mütter im Vaterland. Frauen im Dritten Reich*, Hamburg 1994.
- Kopeček Michal, *Ve službách dějin, ve jménu národa: Historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948–1950*, in: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 1, 2001, s. 23–43.
- Kott Sandrine, *Sozialstaat und Gesellschaft. Das deutsche Kaiserreich in Europa*, Göttingen 2014.
- Král Václav, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. 1–3. Praha, Československá akademie věd 1957–1959.
- Kranjc Gregor Joseph, *To Walk With the Devil: Slovene Collaboration and Axis Occupation, 1941–1945*, Toronto – Buffalo – London 2013.
- Kříž Jaroslav, *Zapomenutá historie zdravotní policie*, in: *Hygiena*, roč. 54, č. 4, 2009, s. 136–137.
- Kubů Eduard / Jančík Drahomír, „*Arizace*“ a arizátoři. *Drobný střední a židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*, Praha 2005.

- Kučera Jaroslav / Zimmermann Volker, Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě. Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace, in: *Soudobé dějiny*, roč. 16, 2009, č. 1, s. 112–130.
- Kučera Jaroslav, Politický či přirozený národ? K pojetí národa v československém právním řádu meziválečného období, in: *Český časopis historický*, roč. 99, 2001, č. 3, s. 548–568;
- Kučera Rudolf, *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*, Praha 2013.
- Kuklík Jan, *Sociální demokraté ve druhé republice*, Praha 1992.
- Küpper René, *Karl Hermann Frank (1898–1946). Politická biografie sudetoněmeckého nacionálního socialisty*, Praha 2012.
- Kural Václav, *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha 1994.
- Kwiet Konrad, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart 1968.
- Kyncl Vojtěch, *Bez výčitek...: genocida Čechů po atentátu na Reinharda Heydricha*, Praha 2012.
- Lackerstein Debbie, *National Regeneration in Vichy France. Ideas and Policies, 1930-1944*, Farnham 2012.
- Lammers Karl Christian, Die deutsche Besatzungspolitik und ihre dänischen Partner. Eine Forschungsbilanz, in: *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940-45*, Hrsg. Robert Bohn, Stuttgart 1997, s. 135-144.
- Lehár Lubomír, Vývoj Národní odborové ústředny zaměstnanecké v prvních letech nacistické okupace, in: *Historie a vojenství*, č. 4, 1966, s. 584–619.
- Lehnert Detlef (Hg.), *Gemeinschaftsdenken in Europa. Das Gesellschaftskonzept „Volksheim“ im Vergleich 1900-1938*, Köln – Weimar – Wien 2013.
- Lemberg Hans, Evropská kolaborace se Třetí říší okolo roku 1941, in: *Porozumění. Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999, s. 300–319.
- Lenderová Milena / Jiránek Tomáš / Macková Marie, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2010.
- Lenderová Milena, Od porodní báby k porodní asistentce, in: *Theatrum historiae. Sborník prací Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice 1*, 2006, č. 1, Pardubice 2006, s. 129–154.
- Liebscher Daniela, *Freude und Arbeit: Zur internationalen Freizeit- und Sozialpolitik des faschistischen Italien und des NS-Regimes*, Köln 2009.
- Lozoviuk Petr, *Interethnik im Wissenschaftsprozess: deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*, Leipzig 2008.
- Lüdtke Alf (ed.), *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt am M. – New York 1989.
- Lüdtke Alf, *The History of Everyday Life. Reconstruction Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton – New Jersey 1995.
- Mackensen Rainer (Hrsg.), *Das Konstrukt „Bevölkerung“ vor, im und nach dem „Dritten Reich“*, Wiesbaden 2005.
- Madajczyk Czesław, Allgemeine Richtlinien der deutschen Besatzungspolitik in Polen, in: Jacek Andrzej Młynarczyk (Hg.), *Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939-1945*, Osnabrück 2009, s. 17–36.
- Madajczyk Czesław, *Faszyzm i okupacje 1938-1945, Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, Bd. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984.
- Mádlová Vlasta, Bohumil Sekla (16. 5. 1901 - 7. 8. 1987), in: *Akademický bulletin. Oficiální časopis Akademie věd ČR*, č. 6, 2001, dostupné z URL:

- <http://abicko.avcr.cz/archiv/2001/6/obsah/bohupil-sekla-16.-5.-1901--7.-8.-1987-.html> [18. 6. 2017].
- Mádlová Vlasta, Josef Pelnař (1872–1964), in: *Akademický bulletin. Oficiální časopis Akademie věd ČR*, září 2014, dostupné z URL: <http://data.abicko.avcr.cz/2014/09/11/> [31-07-2017].
- Mainuš František, *Totální nasazení: Češi na pracích v Německu 1939-1945*, Brno 1970.
- Maršálek Pavel, *Pod ochranou hákového kříže: Nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*, Praha 2012.
- Mason Tim, *Social Policy in the Third Reich. The Working Class and the „National Community“*, Oxford – New York 1997.
- Mášová Hana / Křížová Eva / Svobodný Petr, *České zdravotnictví: Vize a skutečnost složitě peripetie od plánů k realizaci*, Praha 2005.
- Mazower Mark, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London 1999.
- Mazower Mark, *Hitlers Imperium. Europa unter der Herrschaft des Nationalismus*, München 2009.
- McEwen Nicola, *Nationalism and the State: Welfare and Identity in Scotland and Quebec*, Brussels 2006.
- Med Jaroslav, *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*, Praha 2010.
- Medizin im Nationalsozialismus. Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte*, München 1988.
- Mikš Josef / Stryjová Dagmar, *Ztracené domovy. Germanizační plány okupantů a jejich realizace na Vyškovsku v letech 1939–1945*, Vyškov 1987.
- Milotová Jaroslava, *Heydrichova správní reforma v kontextu správněpolitického vývoje českých zemích v letech nacistické okupace*, Dizertační práce k získání vědecké hodnosti kandidáta historických věd, Filozofická fakulta UK, Praha 1988.
- Mohn Volker, *NS-Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren: Konzepte, Praktiken, Reaktionen*, Essen 2014.
- Mommsen Hans, *Forschungskontroversen zum Nationalsozialismus*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 57, 2007, sešit 14-15, s. 14-21.
- Mouton Michelle, *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk. Weimar and Nazi Family Policy 1918–1945*, Cambridge 2007.
- Možný Ivo, *Moderní rodina: Mýty a skutečnost*, Brno 1990.
- Müller Tim B., *Nach dem Ersten Weltkrieg. Lebensversuche moderner Demokratien*, Bonn 2014.
- Mund Gerald (Hg.), *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren. Aus den deutschen diplomatischen Akten von 1939 bis 1945*, München 2014.
- Musilová Dana, *Byty a úroveň bydlení v letech 1939–1945 (příspěvek k výzkumu každodennosti)*, in: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, č. 12, 1991, s. 91–104.
- Musilová Dana, *Problémy sociálně ekonomického vývoje v letech 1939–1945 v protektorátu Čechy a Morava*, díl I a II., in: *Historický obzor*, č. 5, 1992, s. 149–152; in: *Historický obzor* č. 6, 1992, s. 183–185.
- Musilová Dana, *Zásobování a výživa českého obyvatelstva v podmínkách válečného řízeného hospodářství (1939–1945)*, in: *Slezský sborník*, č. 3–4, 1991, s. 255–266.
- Němec Jiří, *Pražská věda mezi Alfredem Rosenbergem a Reinhardem Heydrichem: K prehistorii říšské nadace Reinharda Heydricha pro vědecká bádání v Praze*, in: *Studia Historica Brunensia*, roč. 58, č. 2, 2011, s. 85–105.
- Niklíček Ladislav, *Čeští lékaři a povinné nemocenské pojištění v letech 1888–1938*, in: *Moderní dějiny I*, Praha 1993, s. 69–97.
- Niklíček Ladislav, *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*, I. díl (do roku 1945), Brno 1989.

- Novotný Jiří, *Státní finanční hospodaření v období protektorátu v letech 1939–1945*, Praha 2006.
- Obermajer Pavel, *Protektorátní vlády a jejich legislativní činnost*, Diplomová práce Právnické fakulty UK, Praha 2016.
- Otto Hans-Uwe / Sünger Heinz (Hrsg.), *Soziale Arbeit und Faschismus*, Frankfurt am Main 1989.
- Otto Hans-Uwe / Sünger Heinz, *Soziale Arbeit und Faschismus*, Frankfurt am Mohan 1989.
- Paces Cynthia, *Prague Panoramas. National Memory ans Sacred Space in the Twentieth Century*, Pittsburgh 2009.
- Pasák Tomáš / Pasáková Jana, *Český fašismus 1922-1945 a kolaborace 1939-1945*, Praha 1999.
- Pasák Tomáš, Generál Eliáš a problémy kolaborace, in: *Dějiny a současnost*, roč. 10, č. 6, červen 1968, s. 33–37.
- Pasák Tomáš, *JUDr. Emil Hácha (1938-1945)*, Praha 1997.
- Pasák Tomáš, *Pod ochranou říše*, Praha 1998.
- Patel Kiran K., *The New Deal. A Global History*, Princeton – Oxford 2016.
- Paxton Robert O., *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940-1944*, New York 2001.
- Pejčoch Ivo, *Fašismus v českých zemích 1922-1945: Fašistické a nacionálněsocialistické strany a hnutí v Čechách a na Moravě*, Praha 2011.
- Peroutka Ferdinand, *Budování státu*, díl I–II, 1918–1919, Praha 2003.
- Petráš Jiří (ed.), *Kolaborace. Kolaborace? Kolaborace! Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 5. května 2006*, České Budějovice 2007.
- Petrick Fritz, Dänemark, das „Musterprotektorat“?, in: *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940-45*, Hrsg. Robert Bohn, Stuttgart 1997, s. 121–134.
- Petrův Helena, *Zákonné bezpráví. Židé v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2011.
- Peukert Detlev / Reulecke Jürgen *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*, Wuppertal 1988.
- Pilz Frank, *Der Sozialstaat. Ausbau – Kontroversen – Umbau*, Bonn 2009.
- Pokorný Jiří, Dovolena s Heydrichem, in: *Soudobé dějiny*, roč. XXI, č. 3, 2014, s. 364–381.
- Pokorný Jiří, Odbory po Mnichovu. Vznik národní odborové ústředny zaměstnanecké, in: *Pohledy. Revue pro politiku, ekonomii, sociologii a historii*, č. 3, 1999, s. 15–17.
- Polášek Martin, *Revizionisté, progresivisté a tradicionalisté: Programové debaty v československé sociální demokracii v letech 1924–1938*, Praha – Brno 2013.
- Priemel Kim Christian, Heaps of work. The ways of labour history, in: *H-Soz-u-Kult*, 23. 01. 2014.
- Prinz Michael / Zitelmann Rainer (eds.), *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Darmstadt 1991.
- Proctor Robert N., *Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu*, Praha 2009.
- Průcha Václav a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa, 1918-1992*, díl I: období 1918-1945, Brno 2004.
- Průcha Václav, Základní rysy válečného řízeného hospodářství v českých zemích v letech nacistické okupace, in: *Historie a vojenství*, č. 2, 1967, s. 215–239.
- Průcha Václav, *Změny v sociální struktuře československé společnosti v letech 1938–1945*, Praha 1970.
- Rákosník Jakub / Noha Jiří, *Kapitalismus na kolenou: Dopad hospodářské krize na evropskou společnost v letech 1929–1934*, Praha 2012.
- Rákosník Jakub / Šustrová Radka, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*, Praha 2016.

- Rákosník Jakub / Šustrová Radka, Towards a population revolution? The threat of extinction and family policy in Czechoslovakia 1930s–1950s, in: *Journal of Family History* [rukopis].
- Rákosník Jakub / Tomeš Igor a kol., Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992, Praha 2012.
- Rákosník Jakub, Dlouhá 30. léta (1929–1945): Konceptuální přístupy k transformaci modernity, in: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 7, 2010, č. 2, s. 222–238.
- Rákosník Jakub, Gentský systém v období I. Československé republiky, in: *Časopis Národního muzea. Řada historická*, roč. 170, 2001, č. 3–4, s. 84–105.
- Rákosník Jakub, *Odvrácená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*, Praha 2008.
- Rákosník Jakub, *Sovětzace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010.
- Rataj Jan, *Návrat a nástup. Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky*, s. 4. Dostupné na URL: www.janrataj.cz/modules.php?name=Downloads&d_op=getit&lid=13 [10-1-2017].
- Rataj Jan, *Návrat a nástup. Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky*. Dostupné na URL: www.janrataj.cz/modules.php?name=Downloads&d_op=getit&lid=13 [10-1-2017].
- Rataj Jan, *O autoritativní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*, Praha 1997.
- Rataj Jan, Politické proměny symboliky svatováclavské tradice a tradice 28. října v moderních československých a českých dějinách, in: *Spory o dějiny. Sborník kritických textů II*, Praha 1999, s. 84–94.
- Recker Marie-Luise, *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, München 1985.
- Reeken Dietmar von / Thießen Malte (Hrsg.), „Volksgemeinschaft“ als soziale Praxis. Neue Forschungen zur NS-Gesellschaft vor Ort, Paderborn 2013.
- Reese Dagmar / Rosenhaft Eve / Sachse Carola / Siegel Tilla (eds.), *Rationale Beziehungen? Geschlechterverhältnisse im Rationalisierungsprozess*, Frankfurt am Main 1993
- Reidegeld Eckart, *Staatliche Sozialpolitik in Deutschland*, Bd. II: *Sozialpolitik in Demokratie und Diktatur 1919–1945*, Wiesbaden 2006.
- Reich Warren T., The Care-Based of Ethic of Nazi Medicine and the Moral Importance of What We Care About, in: *The American Journal of Bioethics*, roč. 1, 2001, č. 1, s. 64–74.
- Reichardt Sven, Neue Wege der vergleichenden Faschismusforschung, in: *Mittelweg*, roč. 36, č. 1, 2007, s. 9–25.
- Röhr Werner, System oder organisiertens Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweiten Weltkrieg, in: *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen“ Ländern 1940–1945*, Stuttgart 1997, s. 11–46.
- Rokoský Jaroslav, *Rudolf Beran a jeho doba: Vzestup a pád agrární strany*, Praha 2011.
- Rössler Mechtild / Schleiermacher Sabine / Toomien Cordula (Hrsg.), *Der „Generalplan Ost“: Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Berlin 1993.
- Roth Karl Heinz, Die Sozialpolitik des „europäischen Großraums“ im Spannungsfeld von Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Bisherige Forschungen – Quellenprobleme – erste Ergebnisse, in: *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Hrsg. Werner Röhr, Berlin 1994, s. 461–560.
- Rusiński Władysław, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945, Na terenie rzeszy i „obszarów wcielonych”*, Cześć II, Poznań 1955.

- Sachse Carola / Siegel Tilla / Spode Hasso / Spohn Wolfgang (eds.), *Angst, Belohnung, Zucht und Ordnung: Herrschaftsmechanismen im Nationalsozialismus*, Opladen 1982.
- Serinek Josef / Tesař Jan, *Česká cikánská rapsodie*, sv. 1–3, Praha 2016.
- Scheur Wolfgang, *Einrichtungen und Maßnahmen der sozialen Sicherheit in der Zeit des Nationalsozialismus*, Köln 1967.
- Schoenbaum David, *Die braune Revolution: Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*, Berlin 1999.
- Sinkulová Ludmila, *Lékaři, stát a zdraví lidu. Z historie zdravotní služby v českých zemích*, Praha 1959.
- Solonari Vladimir, *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*, Washington – Baltimore 2010.
- Spoerer Mark / Fleischhacker Jochen, Forced Labours in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors, in: *The Journal of Interdisciplinary History*, roč. 33, 2002, č. 2, s. 169–204.
- Spoerer Mark, *Nucené práce pod hákovým křížem. Zahraniční civilní pracovníci, váleční zajatci a vězni ve Třetí říši a v obsazené Evropě v letech 1939–1945*, Praha 2005.
- Srb Vladimír, *Vymírající národ*, Praha 1947.
- Státník Dalibor, Mezi odbojem a kolaborací. Případ Arno Haise, in: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 4, 2001, s. 692–717.
- Steber Martina / Gotto Bernhard (eds.), *Visions of community in Nazi Germany: Social Engineering and Private Lives*, Oxford – New York 2014.
- Steffen Becker, *Von der Werbung zum „Totaleinsatz“: Die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Böhmen und Mähren“ und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*, Dissertation.de, 2005.
- Stegmann Natali, The ILO and East Central Europe: Insights into the Early Polish and Czechoslovak Interwar Years, in: *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territorialia*, č. 1, 2017, s. 11–34.
- Stříteský Jan K., *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971
- Sünker Heinz, Sozialpolitik und „Volkspflege“ im Nationalsozialismus: Zur fachistischen Aufhebung von Wohlfahrtsstaatlichkeit, in: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, roč 23, 1994, s. 79–92.
- Süß Winfried, *Der „Volkskörper“ im Krieg: Gesundheitspolitik, Gesundheitsverhältnisse und Krankenmord im nationalsozialistischen Deutschland 1939–1945*, München 2003.
- Süß Winfried, *Gesundheitspolitik, Gesundheitsverhältnisse und Krankenmord im nationalsozialistischen Deutschland 1939–1945*, Oldebourg 2003.
- Svobodný Petr / Hlaváčková Ludmila, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004.
- Svobodný Petr / Hlaváčková Ludmila, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999.
- Sybille Steinbacher (Hrsg.), *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft, Reihe Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, Göttingen 2007.
- Šebek Jaroslav, *Za boha, národ, pořádek*, Praha 2016.
- Šedivý Ivan, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha 2014.
- Ševcová Dana, Sociální politika nacistů v takzvaném protektorátu v letech 1939–1945 a její vliv na postavení českých pracujících, in: *Dějiny socialistického Československa: studie a dokumenty*, sv. 7: *Ke 40. výročí osvobození Československa sovětskou armádou*, Praha 1985, s. 167–201.
- Ševcová-Musilová Dana, *Sociální postavení kovoprůmyslového dělnictva v letech nacistické okupace českých zemí*, dizertační práce, Ústav českých a československých dějin ČSAV, Praha 1989.

- Šimůnek Michal / Schulze Dietmar (eds.), *Die nationalsozialistische „Euthanasie“ im Reichsgau Sudetenland und Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945*, Červený Kostelec 2008.
- Šimůnek Michal, Pro et Contra. Debaty o zavedení tzv. eugenické sterilizace v Československu, 1933–1938, in: *Speciální pedagogika*, roč. 22, č. 3, 2012, s. 224–240
- Šimůnek Michal, Skupina zdravotnictví Úřadu říšského protektora v Čechách a na Moravě 1939-1942, díl 1.: východiska, zřízení, členění, in: *Dějiny věd a techniky*, roč. 39, 2006, č. 4, s. 233-261, díl 2.: obsazení a působnost, in: *Dějiny věd a techniky*, roč. 41, 2008, č. 1, s. 1-26.
- Štich Zdeněk a kol., *15 let nového československého zdravotnictví 1945–1960*, Praha 1960.
- Šustrová Radka, A dilemma of change and Cooperation. Labour and Social Policy in the Bohemian Lands in the 1930s and 1940s, in: *Nazism across Borders: The Social Policies of the Third Reich and their Global Appeal*, eds. Kiran K. Patel, Sandrine Kott [rukopis].
- Šustrová Radka, *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: politika, každodennost a paměť 1940–1945*, Praha 2012.
- Šustrová Radka, Ve jménu Říše a českého národa: Veřejné manifestace po atentátu na Reinharda Heydricha, in: *Paměť a dějiny*, č. 2, 2012, s. 48–59.
- Šustrová Radka, Von der Gesundheitsfürsorge zur politischen Kontrolle der Gesundheit. Das öffentliche Gesundheitswesen im Protektorat Böhmen und Mähren, in: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, roč. 57, č. 2, 2017, s. 367–393.
- Šustrová Radka, *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě. Politika, každodennost a paměť, 1940–1945*, Praha 2012.
- Šustrová, Radka. “Bez sociální politiky to nejde!” K výzkumu sociálněpolitické praxe na území Protektorátu Čechy a Morava, in: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 1–2, 2013, s. 40–64.
- Švec Michael, *Jaromír Nečas a jeho role v československo-ukrajinských vztazích*, bakalářská práce FHS UK, Praha 2014.
- Tauchen Jaromír, Manželské právo v Protektorátu Čechy a Morava, in: *Melior est aquisitione scientiae negotiatione argenti. Pocta prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O. Praem. k šedesátým narozeninám*, Praha 2013, s. 317–320.
- Tauchen Jaromír, Manželské právo v Protektorátu Čechy a Morava, in: *Melior est aquisitione scientiae negotiatione argenti. in: Pocta prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O. Praem. k šedesátým narozeninám*, Praha 2013, s. 315–325.
- Tauchen Jaromír, *Práce a její právní regulace v Protektorátu Čechy a Morava (1939-1945)*, Praha 2016.
- Teichová Alice, *Hospodářská politika v českých zemích 1939–1945*, Praha 1998.
- Tesař Jan, *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*, Praha 2000.
- Tesař Jan, Protiněmecká opoziční jednota na počátku okupace, in: *Z počátků odboje, 1938–1941*, ed. Oldřich Janeček, Praha 1969, s. 449–517.
- Tesař Jan, „Záchrana národa“ a kolaborace, in: *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue socialistické akademie*, roč. 10, č. 5, 1968, s. 5–9.
- Tesař Jan, *Traktát o „záchraně národa“*. Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace, Praha 2006.
- Thießen Malte, Gesundheit erhalten, Gesellschaft gestalten: Konzepte und Praktiken der Vorsorge im 20. Jahrhundert: Eine Einführung, in: *Zeitgeschichte online – Fachportal für Zeitgeschichte* 3 (2013); dostupné z URL: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/site/40209395/default.aspx> [2013-11-13].
- Tinková Daniela, *Tělo, věda, stát: zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.
- Tinková Daniela, *Zákeřná mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012.

- Tomeš Igor, *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*, Praha 2010.
- Tönnies Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Darmstadt 1991.
- Turda Marius / Weindling Paul J. (eds.), „*Blood and Homeland*“ *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*, Budapest – New York 2007
- Umbreit Hans, *Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft*, in: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*. Halbbd. 1: Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939-1941, Stuttgart 1981.
- Veselá Renata a kol., *Rodina a rodinné právo. Historie, současnost a perspektivy*, Praha 2005.
- Veselý Martin, *Sudetská župa jako protiletický kryt Říše? 1939-1945*, Ústí nad Labem 2011.
- Vorländer Herwart, *Die NSV. Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation*, Boppard am Rhein 1988.
- Walker Mark, Legends Surrounding the German Atomic Bomb, in: *Science, Medicine & Cultur Imperialism*, eds. Teresa Meade / Mark Walker, London 1991.
- Wehler Hans Ulrich, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd. IV: *Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten, 1914–1949*, Bonn 2009.
- Weidemann Andreas, *Nadace Reinharda Heydricha v Praze (1942-1945)*, Praha 2004.
- Weindling Paul, *Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945*, Cambridge 1989.
- Wildt Michael, „*Volksgemeinschaft*“ – Eine Antwort auf Ian Kershaw, in: *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, č. 8, 2011, s. 102–109.
- Wildt Michael, *Volksgemeinschaft als Selbstmächtigung: Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*, Hamburg 2007.
- Zahra Tara, „Each nation only cares for its own“. Empire, Nation, and Child Welfare Activism in the Bohemian Lands, 1900–1918, in: *The American Historical Review*, roč. 111, 2006, č. 5, s. 1378–1402.
- Zahra Tara, Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis, in: *Slavic Review*, roč. 69, 2010, č. 1, s. 93–119.
- Zahra Tara, *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*, Ithaca 2008.
- Zahra Tara, Reclaiming Children for the Nation. Germanization, National Ascription, and Democracy in the Bohemian Lands, 1900–1945, in: *Central European History*, roč. 37, 2004, č. 4, s. 501–543.
- Zahradník Rudolf / Teisinger Jaroslav, lékař a badatel, in: *Vesmír*, roč. 76, č. 7, 1997, dostupné z URL: <https://vesmir.cz/cz/casopis/archiv-casopisu/1997/cislo-7/jaroslav-teisingerlekar-badatel.html> [26. 11. 2017].
- Zimmermann Volker, *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938-1945)*, Praha 2001.
- Zolling Peter, *Zwischen Integration und Segregation. Sozialpolitik im „Dritten Reich“ am Beispiel der „Nationalsozialistischen Volkswohlfahrt“ (NSV) in Hamburg*, Frankfurt am Main 1986.
- Zouzal Tomáš, *Zabráno pro SS: zřízení výcvikového prostoru Böhmen v letech 2. světové války*, Praha 2016.

Elektronické zdroje

<http://alex.onb.ac.at/>

<http://geography.cz>

<http://iforum.cuni.cz>

<http://prirucka.ujc.cas.cz>

<http://www.hsozkult.de>

<http://www.mzv.cz>

<http://www.psp.cz>

<http://www.tedeum.cz>

<https://is.muni.cz>

<https://www.phil.muni.cz>

<https://www.vlada.cz>

Seznam zkratek

ANM	Archiv Národního muzea
AWI	Arbeitswissenschaftliches Institut
BArch	Bundesarchiv
DAF	Deutsche Arbeitsfront
MSZS	Ministerstvo sociální a zdravotní správy
MZA	Moravský zemský archiv v Brně
NA	Národní archiv
NOÚZ	Národní odborová ústředna zaměstnanecká
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSV	Nationalsozialistische Volkswohlfahrt
OLR	Oberlandrat
ORR	Oberregierungsrat
PA AA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts
PMR	Předsednictvo ministerské rady
RGBl.	Reichsgesetzblatt
SOA	Státní oblastní archiv
ÚŘP	Úřad říšského protektora
ÚŘP-ST	Státní tajemník u říšského protektora
ÚSP	Ústřední sociální pojišťovna
VOA ČMKOS	Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů
ZÚPM	Zemské ústředí péče o mládež